Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў

БЕЛАРУСКАЯ МОВА:
ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА

Вучэбна-метадычны дапаможнік

Рэкамендавана вучэбна-метадычным аб'яднаннем
па адукацыі ў галіне культуры і мастацтваў
для ўсіх спецыяльнасцей
установы адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
культуры і мастацтваў»

Мінск
БДУКМ
2026

УДК 811.161.3:81'276.6(075.8)
ББК 81.411.3
Б 435

Аўтары:
А. М. Пісарэнка, В. В. Шунейка,
А. А. Жэлуновіч, В. А. Гуліцкая, Т. М. Гулева

Рэцэнзенты:
кафедра беларускай філалогіі ўстановы адукацыі
«Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт»;
Г. К. Семянькова, дацэнт кафедры беларускай і рускай філалогіі
ўстановы адукацыі «Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя П. М. Машэрава», кандыдат філалагічных навук, дацэнт

Беларуская мова: прафесійная лексіка : вучэбна-метадычны
Б 435 дапаможнік / А. М. Пісарэнка, В. В. Шунейка, А. А. Жэлуновіч [і інш.] ; Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў. – Мінск : БДУКМ, 2026. – 333 с.
ISBN 978-985-522-409-0.

У вучэбна-метадычным дапаможніку падаюцца тэарэтычныя звесткі, а таксама розныя па змесце і форме практыкаванні па ўсіх раздзелах вучэбнай дысцыпліны «Беларуская мова (прафесійная лексіка)». Большая частка практыкаванняў складзена з улікам тэрміналогіі спецыяльнасцей сферы культуры, некаторыя з іх пабудаваны на тэкстах з прац выкладчыкаў БДУКМ, што адпавядае задачам практыка-арыентаванага навучання.

Адрасуецца выкладчыкам, студэнтам устаноў вышэйшай адукацыі сферы культуры і мастацтваў, дзе беларуская мова вывучаецца не толькі як сродак прафесійных зносін, але і як найважнейшы складнік нацыянальнай культуры.

УДК 811.161.3:81'276.6(075.8)
ББК 81.411.3

ISBN 978-985-522-409-0

© Афармленне. Установа адукацыі
«Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
культуры і мастацтваў», 2026

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА ……. 4

Табліца нумарацыі спецыяльнасцей ……... 10

ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

§ 1. Мова як грамадская з'ява. Сістэма вакалізму і кансанантызму беларускай мовы ……..... 11

§ 2. Арфаэпічныя нормы ў тэрмінасістэме сферы культуры …... 31

БЕЛАРУСКІ ПРАВАПІС: ТРАДЫЦЫІ І СУЧАСНАСЦЬ

§ 3. Напісанне спецыяльнай лексікі паводле фанетычнага і марфалагічнага прынцыпаў правапісу …… 43

§ 4. Правапіс галосных літар ……. 56

§ 5. Правапіс зычных літар ……. 76

§ 6. Напісанне слоў разам, асобна і праз злучок ……... 91

§ 7. Ужыванне вялікай літары з улікам сэнсу слова і маўленчай сітуацыі …… 94

ЛЕКСІЧНЫ СКЛАД БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

§ 8. Дыферэнцыяцыя лексікі паводле паходжання …….. 99

§ 9. Дыферэнцыяцыя лексікі паводле сферы ўжывання ……... 115

ГРАМАТЫЧНЫЯ НОРМЫ Ў ТЭРМІНАСІСТЭМЕ СФЕРЫ КУЛЬТУРЫ

§ 10. Нарматыўнае ўжыванне назоўнікаў-тэрмінаў …… 130

§ 11. Нарматыўнае ўжыванне прыметнікаў у прафесійнай сферы 152

§ 12. Нарматыўнае ўжыванне лічэбнікаў у прафесійнай сферы … 172

§ 13. Нарматыўнае ўжыванне дзеясловаў у прафесійнай сферы … 190

§ 14. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова: утварэнне і асаблівасці ўжывання …….. 206

§ 15. Асаблівасці перакладу з рускай мовы на беларускую ……. 214

СТЫЛІСТЫКА І КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ

§ 16. Жанрава-маўленчая адметнасць функцыянальных стыляў мовы ……... 236

§ 17. Камунікатыўныя якасці маўлення і іх праяўленне ў функцыянальных стылях …….. 287

Спіс рэкамендаванай літаратуры …… 329

ПРАДМОВА

Вучэбна-метадычны дапаможнік «Беларуская мова: прафесійная лексіка» распрацаваны для ўстаноў вышэйшай адукацыі сферы культуры і мастацтваў Рэспублікі Беларусь у адпаведнасці з патрабаваннямі адукацыйных стандартаў і адрасуецца студэнтам усіх спецыяльнасцей.

Вучэбная дысцыпліна «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» выкладаецца з улікам прынцыпаў сацыяльна-гуманітарнай падрыхтоўкі студэнтаў ва ўстановах вышэйшай адукацыі. Беларуская мова вывучаецца не толькі як сродак прафесійных зносін, але і як сродак духоўна-эстэтычнага і патрыятычнага выхавання асобы студэнта і найважнейшы складнік беларускай нацыянальнай культуры.

Вывучэнне вучэбнай дысцыпліны «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» базіруецца на дасягненнях этналінгвістыкі і фальклярыстыкі ў непарыўнай сувязі з іншымі галінамі сучаснага мовазнаўства і дысцыплінамі гуманітарнага цыкла, у прыватнасці культуралагічнага профілю. Засваенне вучэбнай дысцыпліны скіравана на асэнсаванне заканамернасцей выкарыстання маўленчых адзінак усіх узроўняў у тыповых сітуацыях зносін прафесійнага характару.

Вучэбная дысцыпліна «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» мае практычны характар, некаторыя яе раздзелы ўтрымліваюць веды экстралінгвістычнага характару і адлюстроўваюць багацце беларускай мовы, этапы яе развіцця, сучасны стан і гісторыю стварэння і абнаўлення беларускай навуковай тэрміналогіі, дапамагаюць усвядоміць месца сучаснай беларускай мовы сярод славянскіх моў, а таксама ролю роднай мовы ў станаўленні асобы і фарміраванні яе творчага патэнцыялу.

Прызначэнне выдання заключаецца і ў тым, каб дапамагчы студэнту ў засваенні вучэбнай дысцыпліны, садзейнічаць павышэнню агульнай культуры прафесійнага маўлення праз моўную адукацыю.

Мэты вучэбна-метадычнага дапаможніка – сістэматызаваць і папоўніць тэарэтычную базу вучэбнай дысцыпліны, спрыяць

засваенню тэрміналагічнага апарату, азнаёміць з колам актуальных пытанняў яе праблемнага поля, падрыхтаваць да самастойнага аналізу маўленчых фактаў з пункту гледжання іх мэтазгоднасці ўжывання, рэалізацыі камунікатыўных якасцей у вусным і пісьмовым маўленні, а таксама навучыць ствараць уласныя тэксты навуковага, афіцыйна-справавога і публіцыстычнага стыляў, павысіць маўленчую і агульную культуру студэнтаў.

Задачы вучэбна-метадычнага дапаможніка:

– узнавіць, папоўніць, сістэматызаваць веды па ўсіх раздзелах мовазнаўства, паколькі вучэбная дысцыпліна як навука пра дасканалую, нарматыўную, выразную мову цесна звязана з усімі раздзеламі лінгвістыкі, логікай, псіхалогіяй, літаратурай, эстэтыкай і інш.;

– паглыбіць і замацаваць тэарэтычныя веды па сучаснай беларускай літаратурнай мове з арыентацыяй на прафесійнае маўленне з улікам сучасных тэарэтычных распрацовак і метадычнага вопыту;

– дыферэнцыравана ўвесці ў моўную практыку спецыяльныя лексемы і фраземы тэрміналагічнага характару;

– узбагаціць прафесійны слоўнікавы запас будучых спецыялістаў;

– выпрацаваць у студэнтаў патрабавальнасць да правільнасці, дакладнасці, лагічнасці, чысціні і дарэчнасці маўлення ў сацыякультурнай і вучэбна-навуковай сферах дзейнасці;

– развіць моўна-эстэтычны густ студэнтаў;

– сістэматызаваць веды і ўдасканаліць навыкі па фарміраванні багатага і выразнага маўлення;

– навучыць карыстацца рознымі лексікаграфічнымі даведнікамі, у тым ліку галіновымі і ўніверсальнымі энцыклапедыямі, тэрміналагічнымі слоўнікамі;

– павысіць тэарэтычны ўзровень і ўдасканаліць моўныя навыкі студэнтаў у вучэбна-прафесійнай, вучэбна-навуковай і сацыякультурнай сферах дзейнасці;

– навучыць кваліфікавана карыстацца сродкамі афіцыйна-справавога, публіцыстычнага і навуковага стыляў у адпаведнасці з канкрэтнай праблематыкай і маўленчай сітуацыяй;

– далучыць да інтэлектуальнага жыцця грамадства, выклікаць цікавасць і выхаваць павагу да мастацкага слова як часткі

духоўнай культуры беларускага народа, этычнай спадчыны і маральных каштоўнасцей, развіць пачуццё нацыянальнага самаўсведамлення;

– сфарміраваць успрыманне вучэбнай дысцыпліны «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» як комплекснай дысцыпліны, звязанай з гісторыяй беларускай лінгвістычнай і эстэтычнай думкі;

– выпрацаваць навыкі практычнага прымянення моўных сродкаў у кантэксце функцыянальных стыляў і іх падстыляў у адпаведнасці са зместам, задачамі, сітуацыяй;

– садзейнічаць асэнсаванаму засваенню ўсіх літаратурных моўных норм і вывучэнню прычын іх парушэння ў тэкстах;

– сфарміраваць навыкі перакладу і літаратурнага рэдагавання тэкстаў.

У выніку вывучэння вучэбнай дысцыпліны студэнты павінны *ведаць:*

– паходжанне і ўмовы развіцця беларускай літаратурнай мовы;

– функцыі мовы і сродкі іх рэалізацыі;

– асаблівасці фанетычнай сістэмы сучаснай беларускай мовы;

– спецыфіку літаратурных норм усіх узроўняў моўнай сістэмы;

– разнастайнасць лексічнага складу беларускай мовы, творчае выкарыстанне яго магчымасцей, характарыстыку паводле сферы выкарыстання, крыніц папаўнення;

– сутнасць паняццяў «спецыяльная лексіка», «тэрмін», «тэрміналогія», «прафесійная лексіка»;

– асаблівасці і заканамернасці ўтварэння тэрміналагічных слоў і словазлучэнняў;

– марфалагічныя асаблівасці беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму;

– маўленчую спецыфіку функцыянальных стыляў;

– энцыклапедычныя даведнікі і тыпы слоўнікаў беларускай мовы;

– асновы маўленчага этыкету;

– адметнасць функцыянальных стыляў, падстыляў і жанраў;

– стылістычны патэнцыял моўных сродкаў, мэтазгоднасць іх ужывання ў канкрэтным тэксце;

– камунікатыўныя якасці маўлення і сродкі іх рэалізацыі ў функцыянальных стылях;

– адметнасць мовы мастацкіх тэкстаў, якія з'яўляюцца як крыніцай узбагачэння літаратурнай мовы, так і маўлення асобы.

Студэнты павінны *ўмець:*

– перакладаць, анатаваць і рэферыраваць прафесійныя тэксты; карыстацца тэрміналагічным апаратам дысцыпліны;

– пісьменна выконваць практычныя заданні па беларускай арфаэпіі, арфаграфіі, граматыцы, стылістыцы;

– карыстацца слоўнікамі і даведнікамі рознага тыпу;

– афармляць справавую дакументацыю на беларускай мове з улікам устаноўленых стандартаў;

– вытрымліваць нормы маўленчага этыкету ў сацыякультурнай і вучэбна-навуковай сферах;

– ствараць тэксты розных функцыянальных стыляў, падстыляў і жанраў з улікам камунікатыўных якасцей маўлення;

– перакладаць рознастылёвыя тэксты з рускай мовы на беларускую;

– выяўляць і выпраўляць парушэнні літаратурных норм, рэдагаваць тэксты;

– карыстацца навучальнай, даведачнай і метадычнай літаратурай.

Студэнты павінны *валодаць*:

– нормамі літаратурнай мовы;

– адпаведным тэрміналагічным апаратам;

– метадамі сістэмнага і параўнальнага аналізу маўленчых фактаў;

– навыкамі тэкстаўтварэння ў межах розных жанраў і стыляў, у прыватнасці навуковага, публіцыстычнага і афіцыйна-справавога.

Структурным элементам прафесійна арыентаванага навучання з'яўляецца самастойная праца, якая ўключае разнастайныя віды пазааўдыторнай работы студэнта (практыкаванні лексіка-граматычнага і семантыка-стылістычнага характару, вусныя і пісьмовыя жанрава-стылістычныя заданні, пераклады тэкстаў па спецыяльнасці з рускай мовы на беларускую, маналагічныя тэматычна абумоўленыя выступленні, дыялогі-дыскусіі на вызначаную групай тэму і інш.). Для ацэнкі самастойнай працы праводзіцца аўдыторны і індывідуальны кантроль з боку выкладчыка.

Вучэбна-метадычны дапаможнік зарыентаваны на ўдасканаленне маўленчых уменняў і навыкаў студэнта, назапашванне вопыту творчай дзейнасці, што дазволіць прымяніць набытыя веды на практыцы. Практыкаванні па ўсіх тэмах маюць розную ступень складанасці: для выканання адных заданняў неабходна ведаць тэарэтычны матэрыял, які часткова падаецца ў вучэбна-метадычным дапаможніку, другія – патрабуюць карпатлівай працы са зместам, для трэціх – неабходны назіранні даследчага і творчага характару, уменне абагульняць, разважаць і рабіць вывады, дасканалы моўны густ і адчуванне слова. Асобныя заданні звязаны з дыскусійнымі пытаннямі культуры маўлення, выкананне іх будзе спрыяць выпрацоўцы самастойнага крытычнага аналізу тых ці іншых моўных з'яў, уменне прымяняць іх у пэўнай маўленчай сітуацыі.

Тэарэтычныя звесткі і сістэма практыкаванняў накіравана на тое, каб выклікаць у студэнтаў цікавасць да роднай мовы, падштурхнуць іх да разважанняў. Прычым кожнае наступнае заданне патрабуе асэнсавання папярэдняга і працягвае яго на новым, больш высокім узроўні. Ілюстрацыйны матэрыял, узяты з навуковай, мастацкай і публіцыстычнай літаратуры, дэманструе прыгажосць роднай мовы, яе адметнасць і харство, мае багаты пазнавальны і выхаваўчы патэнцыял. Паводле этычных меркаванняў асобныя прыклады, дзе трэба выявіць памылкі, якія дапушчаны аўтарамі тэкстаў, не пашпартызуюцца.

Большая частка практыкаванняў складзена з улікам тэрмінасістэм спецыяльнасцей сферы культуры. У вучэбна-метадычным дапаможніку прысутнічае табліца (с. 10), у якой падаецца нумарацыя, выкарыстаная пры напісанні адпаведных заданняў. Такая падача матэрыялу садзейнічае практыка-арыентаванаму навучанню і будзе спрыяць прафесійнай камунікацыі спецыялістаў.

Вучэбна-метадычны дапаможнік напісаны з улікам дасягненняў сучаснага мовазнаўства. Выданне, абапіраючыся на здабыткі лінгвістычнай навукі, кампенсуе недахоп вучэбнай літаратуры па вучэбнай дысцыпліне «Беларуская мова (прафесійная лексіка)», адлюстроўвае асабісты вопыт аўтараў у яе выкладанні ва ўстанове адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў».

Аўтары выказваюць словы шчырай падзякі рэцэнзентам-экспертам: кандыдату філалагічных навук, дацэнту кафедры беларускай і рускай філалогіі ўстановы адукацыі «Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава» Г. К. Семяньковай і кафедры беларускай філалогіі ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт» за глыбокае і добразычлівае рэцэнзаванне рукапісу, а таксама былому выкладчыку кафедры беларускай мовы і літаратуры ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў» В. С. Драбені за ілюстрацыйны матэрыял да асобных раздзелаў.

Табліца нумарацыі спецыяльнасцей

№ практ.	Спецыяльнасці
0.1	заданні для ўсіх спецыяльнасцей
0.2	спецыяльнасці музычнага мастацтва
0.3	менеджмент сацыякультурнай сферы
0.4	сацыяльная педагогіка, сацыяльная работа
0.5	народныя рамёствы, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва
0.6	спецыяльнасці факультэта інфармацыйна-дакументных камунікацый
0.7	харэаграфічнае мастацтва
0.8	музейная справа і ахова гісторыка-культурнай спадчыны
0.9	тэатральная творчасць, рэжысура

ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

§ 1. Мова як грамадская з'ява. Сістэма вакалізму і кансанантызму беларускай мовы

Паняцце мовы як сацыяльнай з'явы мае шэраг азначэнняў, адно з якіх характарызуе мову як найважнейшы сродак зносін паміж людзьмі. Для таго, каб мова была дасканалым сродкам камунікацыі, яна павінна называць усе з'явы, прадметы, дзеянні, уласцівасці жыццядзейнасці чалавека, а таксама навакольнага асяроддзя – свету і сусвету, магчыма, нават і не адным словам, а сінанімічнымі адзінкамі. Акрамя таго, мова – сістэма фанетычных, лексічных, фразеалагічных, граматычных – марфалагічных і сінтаксічных, словаўтваральных і стылістычных адзінак, якія служаць сродкам выражэння думак, пачуццяў чалавека. Акрамя таго, мова з'яўляецца адметнай формай нацыянальнай культуры, душой народа, адбіткам і захавальніцай яго матэрыяльнай і духоўнай культуры. *Птушку пазнаюць па голасе*, а *народ – па мове*: менавіта ў мове ўвасобіліся вопыт народа, асаблівасці мыслення, маральна-этычныя нормы. Розныя фальклорныя крыніцы (песні, казкі, прыказкі і інш.) і літаратурныя творы прозы, паэзіі, драматургіі, якія засталіся ў спадчыну ад былых пакаленняў, з'яўляюцца яскравым пацвярджэннем.

Нацыянальная мова існуе ў *вуснай* і *пісьмовай*, *дыялектнай* і *нармаванай* формах. Дыялектная форма не з'яўляецца нарматыўнай, аднак ёю карыстаецца большая частка носьбітаў мовы. Навукоўцы вылучаюць тры тыпы беларускіх дыялектаў: паўночна-ўсходні, паўднёва-заходні, сярэднебеларускія гаворкі (цэнтральныя), апошнія размяшчаюцца ўздоўж лініі Ашмяны–Мінск–Бабруйск–Гомель. Унармаваная мова (літаратурная) – форма мовы, якая выконвае камунікатыўную функцыю, абслугоўвае культурныя запатрабаванні грамадства, носьбітаў мовы, рэалізуецца ў сферах адукацыі, навукі, сацыяльна-эстэтычнай

сферы (мова мастацкай літаратуры і тэатра), сродках масавай камунікацыі і дзяржаўных установах.

Акрамя асноўнай, *камунікатыўнай*, мова выконвае шэраг іншых функцый:

– *намінатыўную* – функцыя называння прадметаў, з'яў, дзеянняў, паняццяў і інш.;

– *пазнавальную*, ці *кагнітыўную* функцыю, з дапамогай якой чалавек мае магчымасць думаць і пазнаваць свет;

– *эмацыянальную* – функцыя перадачы эмоцый, пачуццяў чалавека;

– *фатычную*, ці *рэгулятыўную* функцыю, з дапамогай якой наладжваюцца, падтрымліваюцца кантакты паміж людзьмі;

– *акумулятыўную* – функцыя назапашвання ведаў пра аб'ектыўны свет;

– *эстэтычную*, ці *паэтычную*, – функцыя ўздзеяння на пачуцці чалавека праз вобразы, мілагучнасць, рытм маўлення;

– *інфарматыўную* – функцыя перадачы праз мову пэўнай інфармацыі;

– *этнічную* – з дапамогай мовы захоўваюцца прыметы нацыі, мова з'яўляецца яе сімвалам.

Беларуская мова сярод іншых моў свету. Беларуская мова належыць да *індаеўрапейскай сям'і моў, славянскай групы, усходнеславянскай падгрупы*. Індаеўрапейская сям'я моў – самая вялікая: лічыцца, што амаль кожны другі жыхар планеты выкарыстоўвае ў маўленні адну з моў гэтай сям'і. Славянская група падзяляецца на 3 падгрупы: *усходнеславянскія* мовы (беларуская, руская, украінская), *заходнеславянскія* (польская, кашубская, чэшская, славацкая (сл***о***венская), лужыцкая, мёртвая палабская), *паўднёваславянскія* (слав***е***нская, харвацкая, баснійская, сербская, чарнагорская, балгарская, македонская, мёртвая стараславянская). Славянскія мовы выкарыстоўваюць у графічнай сістэме лацінку і грамадзянку; беларуская мова ўжывае *грамадзянку* як від пісьма. Узоры літар грамадзянскага алфавіта ў 1708 г. Пятру I прапанаваў беларус, манах, асветнік, кнігавыдавец Ілья Капіевіч.

Беларуская мова мае некалькі этапаў развіцця, фарміравання нарматыўнай разнавіднасці: да XIII ст. завяршылася засяленне беларускіх зямель славянамі, якія ў побытавых зносінах карысталіся адной *мовай – агульнаўсходнеславянскай*. Перыяд

XIV–XVI стст. – час *старабеларускай* мовы, якая выконвала функцыі дзяржаўнай мовы і на якой вялося справаводства ў Вялікім Княстве Літоўскім. У станаўленні пісьмовай формы гэтай мовы вялікую ролю адыграла кнігадрукаванне, якое распачаў у славян Францыск Скарына: ён выдаў у Празе большую частку кніг Старога Запавета «Бібліі». Перыяд XVI–XVIII стст. – *новая беларуская мова*, якая не была ўнармаванай і на якой актыўна развівалася вусная народная творчасць (пісаліся казкі, песні, паданні і інш.), XIX–XXI стст. – сучасная беларуская мова, унармаваная, родапачынальнікамі яе з'яўляюцца класікі беларускай літаратуры Максім Багдановіч, Янка Купала, Якуб Колас. *Сучасная беларуская літаратурная мова* – унармаваная форма мовы, якая выкарыстоўваецца ў розных сферах жыцця грамадства.

Сістэма вакалізму і кансанантызму беларускай мовы. *Фанетыка* – навука аб гукавым ладзе мовы. *Гукі* – гэта найдрабнейшыя (фанетычныя) адзінкі мовы, якія ў сукупнасці складаюць гукавую матэрыю мовы. Па наяўнасці ці адсутнасці перашкоды на шляху выдыхаемага паветра ўсе гукі падзяляюцца на *галосныя* і *зычныя*. Пры ўтварэнні галосных абавязкова працуюць галасавыя звязкі (яны напружаныя і вагаюцца) і няма перашкоды на шляху выдыхаемага паветра. Паветраны струмень свабодна праходзіць праз поласць рота: [а, і, о] і г. д. Ваганні галасавых звязак утвараюць тон, голас (прыклады тонаў: гукі скрыпкі, аргана, спеў салаўя і інш.). Пры ўтварэнні зычных паветраны струмень сустракае на шляху перашкоду – самкнутыя ці набліжаныя адзін да аднаго органы маўлення. Пры пераадоленні такой перашкоды і ўзнікае характэрны шум, які або спалучаецца з голасам, калі ў гэты час працуюць галасавыя звязкі, або можа быць у чыстым выглядзе, калі галасавыя звязкі не напружаныя і не вагаюцца (прыклады шуму: шум ветру, шапаценне лістоты, скрып дзвярэй, хрыплае дыханне і інш.).

Паводле ўдзелу голасу і шуму зычныя падзяляюцца на *шумныя* (звонкія і глухія) і *санорныя* (лац. sonorous – гучны). Ва ўтварэнні *шумных звонкіх* зычных удзельнічае не толькі шум, але і голас, які ўзнікае ў выніку напружання і вібрацыі галасавых звязак: [б], [б'], [г], [г'], [ɣ], [ɣ'], [д], [дз], [дз'], [дж], [ж], [з], [з']. *Шумныя глухія* зычныя гукі ўтвараюцца толькі

адным шумам, без голасу, пры пасіўных галасавых звязках: [п], [п’], [ф], [ф’], [х], [х’], [к], [к’], [с], [с’], [ш], [ч], [ц], [ц’], [т]. Вызначальнай прыметай *санорных* гукаў, у адрозненне ад шумных, з’яўляецца наяўнасць у большай ступені голасу, а не шуму (шум максімальна аслаблены або яго зусім няма): [в], [в’], [ў], [л], [л’], [м], [м’], [н], [н’], [р], [j]. Санорныя гукі, як па артыкуляцыйна-акустычных, так і функцыянальных асаблівасцях, найбліжэй стаяць да галосных. Яны і паводзяць сябе адносна шумных гукаў так, як і галосныя.

Па ўдзелу голасу і шуму гукі аб’ядноўваюцца ў пэўную сістэму: 1) зычныя гукі, парныя па звонкасці – глухасці (13 пар): [б] – [п], [б’] – [п’], [д] – [т], [дз’] – [ц’], [дз] – [ц], [з] – [с], [з’] – [с’], [ж] – [ш], [дж] – [ч], [г] – [х], [г’] – [х’], [ɣ] – [к], [ɣ’] – [к’]; 2) няпарныя глухія: [ф], [ф’]; 3) няпарныя санорныя: [л], [л’], [м], [м’], [н], [н’], [р], [j], [ў], [в], [в’].

Паводле наяўнасці ці адсутнасці змякчэння, або *палаталізацыі* (лац. palatum – паднябенне), усе зычныя падзяляюцца на цвёрдыя і мяккія. Пры ўтварэнні мяккіх зычных да асноўных гукаўтваральных рухаў далучаецца дадатковая артыкуляцыя: сярэдняя частка спінкі языка, як пры гуку [j], падымаецца ўверх да цвёрдага паднябення. У выніку зычны гук набывае своеасаблівае гучанне, якое ўмоўна называецца мяккасцю. Па прымеце цвёрдасць – мяккасць зычныя гукі падзяляюцца на 3 групы: 1) парныя па цвёрдасці – мяккасці (15 пар): [б] – [б’], [п] – [п’], [в] – [в’], [ф] – [ф’], [дз, д] – [дз’], [ц, т] – [ц’], [з] – [з’], [с] – [с’], [л] – [л’], [м] – [м’], [н] – [н’], [г] – [г’], [ɣ] – [ɣ’], [к] – [к’], [х] – [х’]; 2) няпарныя цвёрдыя: [ж], [дж], [ш], [ч], [р], [ў]; 3) няпарны мяккі [j]; ён заўсёды мяккі (палатальны, а не палаталізаваны), для яго мяккасць – асноўная, а не дадатковая артыкуляцыя. Зычныя [ж], [дж], [ш], [ч], [р], якія не маюць адпаведных мяккіх, называюцца *зацвярдзелымі.*

У беларускай мове – 6 галосных гукаў: [а], [і], [о], [у], [ы], [э], якім адпавядаюць 10 літар, і 39 зычных, якім адпавядаюць 23 літары з улікам **дж** і **дз**. Літара **ь** (мяккі знак) не мае гукавога ўвасаблення, а памякчае папярэдні зычны і часам паказвае на раздзельнае вымаўленне гукаў, уплывае на размяшчэнне слоў у слоўніках і даведніках. Апостраф – у выглядзе коскі (’) – надрадковы знак, які з’яўляецца нялітарным графічным сродкам, які паказвае на асобнае вымаўленне гукаў і цвёрдасць папярэдняга гука.

Заданні

1. Вызначце, якія функцыі мовы рэалізуюцца ў прыведзеных выказваннях, адказ абгрунтуйце вусна:

а) установа адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў» (шыльда на сцяне ўстановы); **б**) «Студэнты прымаюць актыўны ўдзел у навукова-даследчай дзейнасці, з'яўляюцца ўдзельнікамі міжнародных, рэспубліканскіх і ўніверсітэцкіх канферэнцый студэнтаў, магістрантаў, аспірантаў БДУКМ «Нацыянальная культура вачыма маладых (з артыкула часопіса «Мастацтва); **в**) «У Вас праязны білет?» (рэпліка кантралёра ў грамадскім транспарце); **г**) «У цябе ёсць сумленне?!» (зварот да сябра); **д**) «Выключайце святло!» (надпіс каля дзвярэй»); **е**) Бульвар Мулявіна (шыльда на будынку); **ж**) «Вітаю, калегі!» (рэпліка-вітанне на працы); **з**) «Ранняя вясна… Глядзі, якое неба светлае!» (з дыялогу паміж сяброўкамі); **і**) спецыяльная бібліятэка – тып бібліятэкі, якая вызначаецца спецыяльным фондам па пэўных галінах ведаў, абслугоўваннем спецыялістаў па пэўных галінах гаспадаркі, прымяненнем інфармацыйных форм абслугоўвання. Да іх адносяцца рэспубліканскія галіновыя, сельскагаспадарчыя, тэхнічныя. Медыцынскія, воінскія і іншыя бібліятэкі (артыкул з тлумачальнага слоўніка); **к**) Трэба заўсёды ўзводзіць масты / З надзей, / Летуценняў / І песень *(Максім Танк)*.

2. Прачытайце ўрыўкі з тэкстаў і прааналізуйце гучанне і значэнне слоў у розныя перыяды развіцця мовы. Супастаўце знакі прыпынку і структуру сінтаксічных адзінак тэкстаў у розныя перыяды развіцця мовы.

Старажытнаўсходнеславянскі перыяд (XI–XIII стст.)

АПОВЕСЦЬ МІНУЛЫХ ЧАСОЎ
(урывак)

В лето 6575 (1067). Заратися Всеслав, сын Брячиславь, Полочьске, и зая Новъгород. Ярославиче же трие, – Изяслав, Святослав, Всеволод, – совокупивши вои, идоша на Всеслава, зиме сущи велице. И придоша ко Меньску, и меняне затвориашася в граде. Си же братья взяша Менеск, и искоша муже,

а жены и дети вдаша на щиты, и поидоша к Немизе, и Всеслав поиде противу. И совокупишеся обои на Немизе, месяца марта в 3 день; и бяше снег велик, и псидоша противу собе. И бысть сеча зла, и мнози падоша, и одолеша Изяслав, Святослав и Всеволод, целовавшее крест честный к Всеславу, рекше ему: «Приди к нам, яко не створим ти зла». Он же, надеявъся целованию креста, перееха в лодьи черес Днепр. Изяславу же в шатер предидущю, и тако Яша Всеслава на Рши у Смолиньска, преступившее крест. Изяслав же привед Всеслава Кыеву, всади и в поруб с двема сынома.

ЖЫЦІЕ ЕФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ…

(урывак)

Преподобная же Ефросинья сего всего не брежаше жалости отца своего. Но, яко добрый Храбор, вооружившися на супротивника своего, диавола, пребываше в монастыри, и повинующись иегумении и сестрам всем, и вся преспевающи постом, молитвами и бдением нощным. И оттоле начат подвижнейши быти, собирающи благые мысли в сердци своем, яко пчела сот...

На всяк же день учаша сестры своа: старые же учаша трепению и воздръжанию, оные же учаше чистоте душевней и бестрастию телесному, говению образному, ступанию кротку, гласу смирену, слову благочестну, ядению и питию безмолвну, при старейших молчати, мудрейших послушати, ко старейшим покорением, к точным и меншим любовь без лицемериа, мало вещати, а много разумети.

НАДПІС НА КРЫЖЫ ЕФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ (1161)

Въ лето 6669 покладает Офросинья чьстьныи кресть. въ цркви святаго Спаса. чьстное древо. а кованье его. злото и сребро. каменье. и жемчюгъ. въ 100 гривнъ. а да 40 гривнъ. да не изнесеться из манастыря никогда же яко ни продати ни отдати. аще се кто преслушаеть. изнесеть и отъ манастыря. да не буди ему...

Офросинья же раба Христова сътяжавъши крестъ сии, прииметь вечную жизнь съ всеми, господи помози рабу своему Лазорю нареченему Богъши съделавъшему крьстъ сии цркви святаго Спаса и Офросиньи.

ДАРАВАЛЬНАЯ ГРАМАТА ЛІТОЎСКАГА КНЯЗЯ ВІТАЎТА ЛІТОЎСКІМ КАНОНІКАМ (1399)

Мы великий князь. Витовтъ. даемъ веданье всемъ. кто на сей листъ. узозритъ. или слышитъ. дали есмо землю. кановникомъ виленскимъ. на имя. Березынская. къ Стрешину. што были есмо. дали князю Юрью. толочку отъ Рогачева оттойма. а в землю первописанную не уступатися. ни кому. а ни рогачевцемъ. а ни иному кому. нижъ. держять. кановником виленским. къ Стрешин (у) вечно. непорюшно. никимже. а на то. на все дали есмо. на крепость. сей листъ и печять свою велели привести. а писан в Троцех. у четвергъ по велице дни. под леты по рожстве господни 1000 л. и триста и девять десять и девять.

СТАТУТ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА (1588)

(урывак)

Тежъ уставуемъ, если бы князские панские або и земянские были гоны бобровые давные звечные у иншого суседа дедизне, ино оный панъ в чыей дедизне будутъ гоны, не маеть самъ ани людемъ своимъ допустить старого поля доорати, такъ далеко и сеножати подъкосити не маеть и лозы теребити, а если бы подъ зеремена подъорал, або сеножати подъкосилъ або лозу порубалъ, а тым бобры выгонилъ, таковый маеть платити дванадцать рублей грошей, а тому зеремени пред се маеть упокой дать такъ далеко яко бы могъ киемъ докинути, пакли бы хто кгвалтомъ бобры побилъ, або злодейскимъ обычаемъ выкралъ, таковый маеть кгвалтъ платити а колко бы бобровъ убилъ тогды маеть платити за Чорного бобра чотыри копы грошей а за карого две копе грошей.

З ПРАДМОЎ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ

(урывак)

Понеже от прирожения звери, ходящие в пустыни, знаютъ ямы своя; птици, латающие по возъдуху, ведаютъ гнезда своя; риби, плывающие по морю и в реках, чуютъ виры своя; пчелы и им подобная боронять ульев своих, – також и люди, и где зродилися и ускормлены суть по бозе, к тому месту великую ласку имають…

Перыяд новай беларускай літаратурнай мовы (XIX ст.)

В. Дунін-Марцінкевіч

ГАПОН

(урывак)

Шум, крык, гоман у карчме,
Ля парога гаманяць,
Піва, мёд, гарэлку п'е,
Цішком ля печы сядзяць,
Гаспадары за сталом
Громка гутарку вядуць,
А ляндарка з лендаром
Мёд, гарэлку падаюць.
Хлопцы, дзеўкі, маладзіцы
Кпіць сельская дружына,
А старыя чараўніцы
Ажны курыцца чупрына
Ананя на скрыпцы іграець
«Лявоніху», то «бычка»,
Гапон жару паддаваець:
«Зыграй, крычыць, «казачка»!

Беларуская мова ў XX стагоддзі

Якуб Колас

НОВАЯ ЗЯМЛЯ

(урывак)

Мой родны кут, як ты мне мілы!..
Забыць цябе не маю сілы!
Не раз, утомлены дарогай,
Жыццём вясны мае убогай,
К табе я ў думках залятаю
І там душою спачываю.
О, як бы я хацеў спачатку
Дарогу жыцця па парадку
Прайсці яшчэ раз, азірнуцца,
Сабраць з дарог каменні тыя,
Што губяць сілы маладыя, –
К вясне б маёй хацеў вярнуцца.

М. Стральцоў

ЖУРАЎЛІНАЯ ПЕСНЯ

У радасці свая вясна, і калі стане вясновай душа – народзіцца радасць. І неабавязкова ёй прыходзіць да чалавека вясной: ёсць яшчэ лета і зіма, ёсць восень, і ёсць яшчэ дзень і ноч, усход і заход сонца. Зімою трашчыць уночы на рэках лёд, і гул ідзе высока, аж да неба, а раніцай ляжаць снягі, ружовыя і чыстыя, як радасць. А ў жытнёвае лета вісіць над зямлёю яблык, пераспелы і светлы, як даўняя журба; ён упадзе – і на-

дыдзе восень, а восенню хлапчукі пякуць на полі бульбу, і ўвосень прыходзяць да чалавека ўспаміны пра маленства.

Але толькі вясною высока ў небе клічуць радасць журавы, і калі яна запазнілася да цябе, зімой ці летам, удзень ці ўночы, дык абавязкова прыйдзе з гэтаю песняй, і ты, можа, спазнаеш тады і трывогу, і шкадаванне, і журбу, але ўсё адно гэта будзе радасцю.

У сакавіку, здараецца, ноччу ідзе дождж, і ў вадасцёчнай трубе грыміць, як гром, абвальваецца намёрзлы лёд.

У сакавіку першым дажджом і вільготным пругкім ветрам грукае ў акно ранняя вясна. І потым ужо будуць трубіць журавы, а яшчэ потым ралля ў полі стане шэрай, як жураўлінае крыло.

Неяк ноччу мне здалося, што я чуў, як трубілі, летучы над горадам, журавы.

Стаяў маладзічок у купцы тоненькіх воблачкаў, стаіўшыся, як рыбіна ў траве. Была ноч, была падшэрхлая і гулкая зямля, і недзе далёка і высока гуў самалёт, і, здавалася, ад гэтага далёкага суцішнага гуду трапяталася месячнае святло, і здалося, што разам з гэтым трапятаннем ідзе да зямлі жураўліная песня.

Стаяла ноч.

Ехалі ў адзінокіх трамваях і тралейбусах запозненыя пасажыры. У гарадскім парку валтузіліся ў сасновых шатах і ляніва крычалі галкі – стаяла ноч. Ішоў па вуліцы хлопец з дзяўчынай, і пяшчотна граў у ягонай руцэ маленькі радыёпрыёмнік. Стаяла ноч. І нехта стаяў пад ліхтаром ля тралейбуснага прыпынку і чытаў газету. І недзе спаў у нечай кватэры хлапчук, і яму снілася, што ён вялікі, бо стаяла ноч, і не спаў на будоўлі вартаўнік. Ён быў стары, апрануты ў кажух, тупаў ля штабеля ўжо непатрэбных дошак і ціха шкадаваў, што іх трэба аддаваць на дровы. А з дошак добрыя выйшлі б плот ці весніцы. Стаяла ноч, і вартаўніку ўспаміналася вёска яго маленства.

Стаяла ноч, і ляцелі ноччу над горадам журавы.

Стаяла ноч, і я стаяў пад высокай ноччу на вясновай зямлі.

О, ляціце, журавы, ляціце сваёй млечнай дарогай, вясёлай і шумнай, бы крыгаход! І вясновую радасць трубіце над цёмнай вясновай зямлёй. Не пытаюся, у якім краі пакінулі вы мае леты, ведаю, колькі было іх, і не пытаюся, колькі будзе.

Стаіць ноч, і я стаю пад высокай ноччу на вясновай зямлі. Цякуць рэкі ў моры, і вырастаюць у неба дрэвы.

Цякуць, як рэкі, дарогі па зямлі, і на сініх лугах маленства вырастаюць надзеі. І вырастае радасць, і Млечны Шлях сплывае ў вечнасць, і ляцяць, ляцяць сваёй млечнай дарогай над цёмнай вясновай зямлёю журавы.

3. Пісьмова адкажыце на пытанні тэста, вусна пракаменціруйце выбар адказу.

1. З якога стагоддзя пачалося выдзяленне славянскіх моўных груп?

а) з пятага стагоддзя;

б) з шостага стагоддзя;

в) з сёмага стагоддзя.

2. Да якой групы славянскай сям'і моў належыць беларуская мова?

а) заходнеславянскай;

б) паўднёваславянскай;

в) усходнеславянскай.

3. Хто рэфармаваў кірыліцу і стварыў узоры літар грамадзянскага шрыфту, якім мы сёння карыстаемся?

а) Францыск Скарына;

б) Ілья Капіевіч;

в) Лаўрэнцій Зізаній.

4. Якая навучальная ўстанова лічыцца першым універсітэтам у Беларусі?

а) Полацкая акадэмія;

б) Віленская езуіцкая акадэмія;

в) Грэка-лаціна-руская акадэмія ў Смаленску.

5. Каго называюць заснавальнікам сучаснай беларускай мовы і літаратуры?

а) Францішка Багушэвіча;

б) Якуба Коласа;

в) Максіма Гарэцкага.

6. Калі і кім была выдадзена першая «Беларуская граматыка для школ»?

а) Язэпам Лёсікам у 1910 г.;

б) Браніславам Тарашкевічам у 1918 г.;

в) Якубам Коласам у 1920 г.

7. Якія гаворкі пакладзены ў аснову сучаснай беларускай літаратурнай мовы?

а) паўночна-ўсходнія;

б) сярэднебеларускія;

в) паўднёва-заходнія.

8. У якія гады рэфармаваўся беларускі правапіс?

а) 1918 г., 1948 г., 2010 г.;

б) 1933 г., 1950 г., 2008 г.;

в) 1905 г., 1937 г., 1990 г.

4. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. У перакладзе ў выдзеленых словах вызначце суадносіны паміж гукамі і літарамі. Растлумачце, чым адрозніваюцца гукі ад літар.

Букву и звук путать нельзя. А часто *путают*, – притом всегда страдает звук: его *называют* буквой (сказывается преклонение перед письменной речью). Говорят: «Слушая Яхонтова, я наслаждаюсь каждым словом, каждой буквой». *Как будто*, выступая на сцене, он писал, а не произносил стихи!

Буква – фигурная линия, рисунок (недаром многие художники прославились как мастера рисованного шрифта), рисунок произнести нельзя…

Неразличение звука и буквы *мешает* понять строение языка. И. А. Бодуэн де Куртенэ писал: кто смешивает звук и букву, письмо и язык, «тот только с трудом отучится, а может быть, и никогда не отучится смешивать человека с паспортом, национальность с алфавитом, человеческое достоинство с чином и званием», т. е. сущность с чем-то внешним *(М. Панов*).

5. Вызначце, колькі літар, гукаў у словах.

5.1. Акадэмія, акацыя, Беларусь, інтэрв’ю, панацэя, явар, фантазія.

5.2. Дыялог, прэлюдыя, прэм’ера, сімфаньета, араторыя, трыа.

5.3. Аўкцыён, індэксацыя, кар’ера, ліцэнзія, рэалізацыя, праваслаўе.

5.4. Адукацыя, гульня, дэвіянтны, рэабілітацыя, суб’ект, эрудыцыя.

5.5. Барэльеф, інтарсія, інтэр’ер, мазаіка, пэндзаль, ювелір, пейзаж.

5.6. Абрэвіятура, бібліятэка, гісторыя бібліяграфіі, выданне, дайджэст, дыяпазітыў, рэцэнзія.

5.7. Рэпетыцыя, харэаграфія, балетаманія, балетмайстар, экспрэсія.

5.8. Сярэдневякоўе, картаграфаванне, музей, экспанат, экспазіцыя.

5.9. Летуценнік, натхненне, увасабленне, ілюзія, спектакль, камедыя.

6. Знайдзіце словы, у якіх выяўляецца адметнасць гукавога ладу беларускай літаратурнай мовы. Выпішыце з тэксту словы, у якіх ёсць асіміляцыя зычных. Адкажыце, які гук і да якога прыпадабняецца. Зрабіце рэферыраванне тэкстаў.

А. Культура кожнага народа ўвогуле найлепш за ўсё вызначаецца тым, як ён ставіцца да сваёй гісторыі, духоўных традыцый папярэдніх пакаленняў. Паважаючы сваё, трэба шанаваць і створанае іншымі народамі, бо чым больш культурных каштоўнасцей знаходзіцца ў іх распараджэнні, тым багацейшы духоўны патэнцыял сусветнай цывілізацыі. У літаратуры вельмі абіднымі словамі называюць разбуральнікаў культуры іншых народаў: вандалы, варвары. Шкада, што няма трапнага вызначэння для тых, хто знішчае ўласную культуру, бо такіх выпадкаў у гістарычнай практыцы вядома нямала. І, відаць, першае месца тут належыць грэку з г. Эфес (Малая Азія) Герастрату. Не маючы ніякіх заслуг перад народам, але моцна прагнучы жаданнем абессмяроціць сваё імя, ён у 356 г. да н. э. спаліў адно з «сямі цудаў свету», найпрыгажэйшы ў сваім родзе храм Артэміды Эфескай. Атрымалася так, як таго жадаў Герастрат. Хоць пасля пакарання смерцю Герастрата яго імя было забаронена ўпамінаць, яно ўсё ж не трапіла ў нябыт. І сёння ўсякія дзеянні па разбурэнні духоўных каштоўнасцей прынята называць герастратаўскімі *(Л. Лыч)*.

Б. СУСТРЭЧА З МАНЮШКАМ

Станіслаў Манюшка нарадзіўся ў фальварку Убель цяперашняга Чэрвеньскага раёна ў сям’і шляхціца. З дзяцінства любіў слухаць беларускія песні, казкі, таму нацыянальны каларыт пераважаў у ранніх творах кампазітара. Музыцы

вучыўся ў Мінскай музычнай школе Д. Стафановіча. Потым 18 гадоў працаваў арганістам і дырыжорам у Вільні, а з 1858 г. і да канца жыцця быў дырыжорам опернага тэатра ў Варшаве і прафесарам Музычнага інстытута.

Першыя вадэвілі, музычныя камедыі і камічныя оперы С. Манюшка пачаў пісаць у Беларусі. Першы яго музычны спектакль «Канторскія служачыя» паставілі аматары ў Мінску. У 1852 г. на сцэне гарадскога тэатра была пастаўлена на лібрэта В. Дуніна-Марцінкевіча, на музыку С. Манюшкі і К. Крыжаноўскага першая беларуская камічная опера «Ідылія» пад назвай «Сялянка». Поспех быў ашаламляльны.

Манюшка напісаў 12 песень на вершы Яна Чачота. Рэцэнзаваў кнігу Н. Орды «Граматыка музыкі». Найбольш вядомыя яго оперы «Галька», «Графіня», «Вербум нобіле», «Страшны дом».

На скрыжаванні вуліц Інтэрнацыянальнай і Энгельса ў Мінску ў доме № 21/3 працяглы час жыў кампазітар, стваральнік беларускай класічнай оперы Станіслаў Манюшка *(Т. Казлоўская*).

В. ВЫДАТНЫ БАЛЕТМАЙСТАР І ПЕДАГОГ

«На працягу многіх гадоў сваёй працы я стараўся папулярызаваць беларускі танец, бо ён народжаны ў народзе і павінен служыць народу». Гэтыя словы належаць Канстанціну Андрэевічу Алексютовічу, выдатнаму балетмайстру і педагогу, з імем якога звязана станаўленне прафесійнага харэаграфічнага мастацтва на Беларусі. Працягваючы славутыя традыцыі В. Дуніна-Марцінкевіча, І. Буйніцкага, ён здолеў узняць беларускі танец на новую вышыню.

Канстанцін Алексютовіч нарадзіўся ў беднай сялянскай сям'і. У 1906 г. скончыў Пецярбургскае тэатральнае вучылішча. Пэўны час удасканальваў сваё майстэрства ў Саратаве. З 1921 г. па 1928 г. працаваў балетмайстрам БДТ-1 (тэатра імя Я. Купалы), стварыўшы пры ім балетную студыю. Дзякуючы харэаграфічным нумарам, спектаклі БДТ-1 «На Купалле», «Машэка», «Каваль-ваявода», «Панскі гайдук», «Паўлінка», «Мешчанін у шляхецтве» набывалі асобы каларыт і маляўнічасць, эмацыянальную насычанасць. У БДТ-1 ён упершыню на прафесійнай сцэне ажыццявіў пастаноўкі балетаў «Капелія» Л. Дэліба, «Зачараваны лес» Р. Дрыга, «Фея лялек» І. Баера.

Найбольш поўна і ўсебакова раскрыўся талент Алексютовіча-харэографа ў час работы балетмайстрам ансамбля беларускай народнай песні і танца Беларускай філармоніі, здзейсненыя ім пастаноўкі народных танцаў «Лявоніха», «Крыжачок», «Мяцеліца», «Мікіта», «Таўкачыкі», «Бычок», «Юрачка», «Лянок», «Галубец», «Казачок» увайшлі ў залатую скарбонку нацыянальнай харэаграфіі *(Т. Кекелева)*.

7. Прачытайце. Выпішыце словы, у якіх гукаў больш, чым літар. Колькі гукаў абазначаюць спалучэнні літар у гэтых словах? Абгрунтуйце адказ.

Аб’ява, акварэль, баец, баюся, бутаньерка, вастрыё, віртуоз, вуаль, дэкарацыі, есаул, інтэр’ер, клоўн, паэт, саюз, сітуацыя, смяяцца, суб’ект, тэатр, фае, шоу, эмоцыя.

8. Выпішыце ў асобныя слупкі словы, у якіх:
а) дзве літары абазначаюць адзін гук;
б) адна літара абазначае два гукі.

8.1. Дзеці, здзіўляюць, краіна, нараджэнне, паджынаць, паддзямелле.
8.2. Джаз, дзякі, дыяфанія, пеўчыя, п’еса-папуры, «Юрачка».
8.3. Акцыянер, бюджэт, гаспадарчая дзейнасць, менеджар.
8.4. Асяроддзе, давер’е, дэпрэсія, інтэрв’ю, паводзіны, сям’я.
8.5. Асветніцкая дзейнасць, барэльеф, мальберт, пап’е-машэ, пэндзаль, статуя.
8.6. Дайджэст, дзвюхкарткавая абанементная сістэма, дзень інфармацыі, дзень спецыяліста, дзесятковая індэксацыя, дзіцячае чытанне, дзяржаўная бібліятэка.
8.7. Аркестравая яма, варыяцыі, генеральная рэпетыцыя, прыняць удзел у шоу, фартэпіяна.
8.8. Выяўленне, інтэр’ер, калекцыяніраванне, ляднае земляробства.
8.9. Алегорыя, дзейнічаць, інтанацыя, стагоддзе, тэатральнае жыццё.

9. Выпішыце з тэксту ў адзін слупок словы, у якіх ёсць свісцячыя, а ў другі – словы, у якіх зацвярдзелыя гукі. З якім зацвярдзелым зычным няма слоў у вершы?

Не шукайце шчасця на чужыне,
Дзесьці за марамі, за гарамі,
Бо туга па дарагой Айчыне
Будзе крочыць след у след за вамі.
Не цурайцеся і роднай мовы,
Што з калыскі навучала маці,
Як для дрэва корань, так і слова
Сілу, годнасць не дае нам страціць.
Продкамі не грэбуйце ніколі,
Бо яны жыццём сваім, крывёю
Здабывалі і зямлю, і волю.
І вітайце племя маладое –
Пачалі бацькі, завершаць дзеці
Будаваць свет новы на планеце.

(Э. Валасевіч)

10. Выпішыце прыклады, у якіх цвёрды зычны перад мяккім вымаўляецца мякка.

КАЛЫХАНКА МАМЕ

Быць разам выпадае нам так мала…
Забудзь трывогу вечную сваю,
Прыляж, мая натомленая мама,
Як некалі ты мне, табе спяю.

Задрэмлюць вей над вачыма карымі –
Не дам упасці парушынцы я.
Сустрэнься ў сне з сабой, мая ласкавая,
З вясной сваёю, любая мая.

Хоць кропля з абяцанага нам маем
Збываецца праз мулкія гады.
Прыляж, мая даверлівая мама,
Спяю табе, як мне спявала ты.

Любоў нябёсы над табой трымае,
Любоўю зораць дні ў тваім акне.
Прыляж, мая ўсмешлівая мама,
Спяю табе, як ты спявала мне.

(Н. Мацяш)

11. Запішыце назвы фанетычных асаблівасцей, якія адбыліся ў наступных радах слоў:

1) аперэта, калона, камп'ютар, марскі, трыа;
2) вяснянкі, дзяжурны, каляровы, Ясенін;
3) жоўты, кажаш, рэпетыцыя, чарга, шэраг;
4) апавяданне, жыццё, Палессе, панна, суддзя;
5) аржаны, вастрыё, гэты, ільгота, навучэнец;
6) княства, мноства, Раство, студэнцтва, харство;
7) аўтэнтычны, казаў, паўтакт, салаўі;
8) вучышся, на дошцы, рэзчык, сшытак;
9) казка, хрэсьбіны, экзамен;
10) дзень, камандзір, цвёрды, цітры;
11) апладысменты, атмасфера, свята, цвёрды.

12. Знайдзіце чацвёртае лішняе ў кожным радзе слоў:

1) дзённы, падземка, подзвіг, пэндзаль;
2) ганак, геральдыка, герой, гонар;
3) вастрыё, гісторыя, ільгота, навука;
4) атмасфера свята, бязмежны, зменлівасць, схематычны;
5) атракцыён, бібліятэка, геніяльны, тэатр;
6) бельведэр, берэт, герой, мячэць;
7) алея, басейн, група, манна.

13. Выпішыце спачатку словы, у якіх гукаў больш, чым літар, а затым словы, у якіх літар больш, чым гукаў.

А. Чароўнымі, сардэчнымі песнямі спавіта наша звонкагалосая беларуская зямля. Дзе б ні быў чалавек, дзе б ён ні хадзіў, дзе б ні ездзіў, а заўсёды ў яго сэрцы жыве родная мелодыя як успамін аб той зямлі, што ўзгадавала яго і дала ў далёкую дарогу найцудоўнейшы скарб – задушэўныя беларускія песні. Вясёлыя і сумныя, жартоўныя і працяжныя, яны нашы вечныя спадарожнікі ад бязвоблачных дзён маленства да сівізны. Яны дапамагаюць нам, старым, захоўваць духоўную маладосць, якая не баіцца сівых валасоў, а маладым дае магутныя крылы і ў кожнага выклікае энтузіязм і непахіснае перакананне ў перамозе дабра над злом, над сіламі цемры і прымусу *(Р. Шырма)*.

Б. Беларускае народнае адзенне фарміравалася на працягу стагоддзяў. У святочным і абрадавым адзенні адлюстроўвалася само жыццё беларуса, яго светапогляд, адносіны да людзей. Ільняное белае адзенне спадарожнічала беларускаму селяніну ад нараджэння да канца жыцця. У беленькія пялёнкі спавівалі немаўлятка, у далікатна вышытай кужэльнай кашулі апускалі нябожчыка ў магілу.

Сама назва Беларусь, як мяркуюць некаторыя гісторыкі і этнографы, паходзіць ад таго, што ўлюбёным колерам адзення беларусаў быў белы *(М. Раманюк)*.

14. Змяніце прыведзеныя словы так, каб у іх адбыліся чаргаванні гукаў.

Узор: каман**д**а – каман**дз**ір.

Апладысменты, арнамент, архіварыус, вокладка, год, горад, дарога, ільгота, каталог, нага, палёт, партрэт, рука, уздым, узор, фонд, эпас.

15. Прачытайце словы. Знайдзіце чацвёртае лішняе, характарызуючы асаблівасці беларускай фанетычнай сістэмы. Выбар абгрунтуйце.

1) саліруеш, трыёль, трыумф, экспазіцыя;
2) аджаць, джаз, джангл, джэм-сэйшн;
3) габой, гама, гармонія, гвалт;
4) Вердзі, падзагаловак, у гукарадзе, уздзеянне (на гледача);
5) дзейсны, дзьмуць (прыём), пэндзаль, удзячнасць (гледачоў);
6) зменлівасць, свята, скерца, спевы;
7) вакал, завочны, навука, шматвобразны;
8) без голасу, вяснянкі, голасавядзенне, каляндар.

16. Спішыце тэкст. Знайдзіце і падкрэсліце ў словах літары, якія адлюстроўваюць асаблівасці беларускай фанетыкі. Назавіце гэтыя асаблівасці. Затранскрыбіруйце другі сказ. Назавіце правілы транскрыпцыі.

А. Пры інструментоўцы фартэпіяннага клавіра неабходна ўлічваць, па-першае, асаблівасці канструкцыі фартэпіяна, да якіх адносяцца: а) ударнае паходжанне гуку і яго затухаючы характар; б) вялікі дыяпазон, рэгістравая і тэмбравая раўнавага па ўсім гукавым аб’ёме; в) значная працягласць гуку ў нізкім

рэгістры і невялікая – у высокім; г) разнастайныя тэхнічныя магчымасці. Па-другое, адметныя асаблівасці фартэпіяннай фактуры маюць непасрэдную сувязь са спецыфікай канструкцыі інструмента. Фартэпіянная фактура адрозніваецца адсутнасцю вялікай колькасці галасоў, што кампенсуецца магчымасцю выкарыстоўваць правую педаль, калі, акрамя рэальных, запісаных у нотах гукаў, узнікаюць і абертоны. Такім чынам ствараецца эфект гарманічнага шматгалосся і насычанасці гучання. Пры пераапрацоўцы фартэпіяннай фактуры ў аркестравую немэтазгодна пераносіць усе педальныя гукі і абертоны літаральна *(І. Малахава).*

Б. Тэрыторыя музея (маецца на ўвазе Беларускі дзяржаўны музей-запаведнік «Менка») – месца захоўвання не толькі перавезеных помнікаў, але і помнікаў гісторыі і культуры мясцовага навакольнага асяроддзя. Гісторыя вёскі Строчыцы, напрыклад, цесна звязана з паўстаннем 1863 года, гэта родны край Чачотаў. Тут ёсць мемарыяльныя помнікі XIX – пачатку XX стагоддзя.

Тэрыторыя музея была выбрана з улікам гістарычнай важнасці гэтага куточка Беларусі – помнік сусветнага значэння Гарадзішча на знакамітай рэчцы Менка, шматлікія курганы і селішча. Гэтыя помнікі не могуць заставацца за межамі ахоўнай зоны музея «Менка». Музей захоўвае помнікі гісторыі і культуры, экалогіі і прыроды, археалогіі і архітэктуры *(Г. Ткацэвіч).*

17. Прачытайце тэкст. Выпішыце з яго 10 слоў з адметнымі асаблівасцямі беларускай фанетыкі.

Знайдзіце словы з асіміляцыяй зычных, размяркуйце іх па групах:

а) асіміляцыя па мяккасці;

б) па звонкасці;

в) па глухасці;

г) асіміляцыя шыпячых да свісцячых;

д) асіміляцыя свісцячых да шыпячых.

А. Творчае жыццё мастака цяжка ўціснуць у абмежаваныя радкі публікацый і прамавугольнікі рэпрадукцый. Яно значна больш складанае і цікавае. Для гэтага кактэйлю сумненняў, пошукаў і эмоцый нават не заўсёды знаходзяцца адпаведныя выразы. У большасці мастакі – не вельмі гаварлівыя асобы, і часцей за ўсё яны сцвярджаюць, што ўсе свае думкі і пачуцці вы-

плёскваюць на палатно ці паперу. І сапраўды, глядач, які вядзе дыялог з карцінай, інтуітыўна заўважае, што менавіта гэты твор выкананы тэмпераментным разумным аўтарам, а іншы зроблены нібы засынаючым з пэндзлем у руках кволым майстрам *(В. Дударэнка).*

Б. НЯМА ПРАРОКА…

Беларусь мае завіднае права ганарыцца сваім Сынам, Грамадзянінам, Пісьменнікам Васілём Быкавым. Яго ведае Свет. Кнігі яго перакладзены і чытаюцца на мовах: расійскай, нямецкай, французскай, італьянскай, кітайскай, японскай… Цяжка пералічыць і ўзважыць усё напісанае Быкавым: раманы, аповесці, апавяданні, сцэнарыі, п'есы… Змест усяго ім створанага трагічна аплочаны пакутамі і ахвярамі апошняй сусветнай вайны.

З дзеючай арміяй Быкаў прайшоў Румынію, Венгрыю, Югаславію, Аўстрыю… Служыў на Украіне, у Беларусі, на Далёкім Усходзе – на востраве Кунашыры. Там ён і напісаў сваё першае апавяданне. Яно няхутка ўбачыла свет. Найперш з прычыны жорсткай патрабавальнасці аўтара да самога сябе. «Ісціна знаходзілася ў занадта высокім бастыёне, каб з першага наскоку яе дасягнуць…». Ён не адступаўся ад гэтага «бастыёна».

«Трэцяя ракета», «Круглянскі мост», «Альпійская балада», «Пастка», «Воўчая зграя», «Пайсці і не вярнуцца», «Мёртвым не баліць», «Сотнікаў», «Яго батальён», «Абеліск», «Кар'ер», «Дажыць да світання», «Знак бяды», «Сцяна», «Пакахай мяне, салдацік», «На балотнай сцяжыне», «Народныя мсціўцы»…

Усе гэтыя выданні зведалі нямала пакут, атрымалі нямала найвышэйшых прэмій, званняў, ордэнаў… *(А. Васілевіч).*

18. Прачытайце скорагаворкі: спачатку па складах, потым не спыняючыся, а затым бегла. Сачыце за правільнасцю вымаўлення, імкніцеся перадаць сэнс скорагаворкі. Вызначце неадпаведнасць вымаўлення і напісання слоў.

Блізка то блізка, ды каб не было слізка.
Жвавы вожык жыва жуку пашыў кажух.
Дзятлы дзюбамі дзяўблі дзеравіну.
Каб не ежка ды не адзежка, было б грошай поўная дзежка.
Уцякай цецеручыха з цецеручанятамі.
Шэсць мышанят у шалашы шамацяць.

19. Паўтарыце асаблівасці беларускай фанетыкі. Сфармулюйце тэзісы да канца і праілюструйце прыведзенымі ніжэй словамі.

1) беларускі гук [ў] паходзіць з … : лаўрэат Дзяржаўнай прэміі, матыў, напеўка, паўтакт;

2) аканне – гэта моўная з'ява, пры якой … : меладычны, сінкапіраваць, танальнасць, харавы;

3) яканне – гэта моўная з'ява, пры якой … : вячоркі, лягчэй, пясняр, спявак;

4) дзеканне – гэта моўная з'ява, пры якой … : на акордзе, на прыкладзе, у музычным фондзе, у эпізодзе;

5) цеканне – гэта моўная з'ява, пры якой … : на вакалісце, на флейце, пры канкурсанце, у акампанеменце, у кантрапункце;

6) 9 падоўжаных зычных літар – гэта … : асяроддзе, багацце (беларускай народнай песні), вяселле, зацішша, музіцыраванне, падарожжа, рыззё, трохгучча, чатырохгалоссе;

7) беларускі [г] (які?) … : гастролі, гран-пры, карагод, музычны кругагляд;

8) беларускія [р] і [ч] ... : арыя, аранжыроўшчык, п'еса-папуры, рэфрэн, скрыпічны ключ, частка (п'есы);

9) 6 складаных гукаў (афрыкат) – гэта … : апладзіраваць, валачобнік, джазмен, дзынкаць, напеўнасць, цымбалы;

10) прыстаўныя галосныя літары (гукі), якія ўзнікаюць перад … : амшары, аржаны, ільняны, імкненне;

11) прыстаўныя зычныя літары (гукі), якія ўзнікаюць перад … : востракамедыйны, вушы, трохвугольнік; гэй, гэтакі;

12) поўнагалоссе: галава, далонь, полымя, сорам, узнагарода;

13) у беларускай мове літара (гук) в чаргуецца з … : калектывам – калектыў; кіраваць – кіраўнік, кіраўнічы; мова – моў, моўны;

14) заднеязычныя гукі [г], [к], [х] чаргуюцца з … : на кнізе, у правай руцэ, у (музычнай) практыцы, у эпосе Адраджэння.

§ 2. Арфаэпічныя нормы ў тэрмінасістэме сферы культуры

Арфаэпічныя нормы рэгулююць правільнасць вымаўлення галосных і зычных гукаў, іх спалучэнняў.

Асноўныя арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы:

1. Усе націскныя галосныя гукі вымаўляюцца выразна, ненацiскныя – менш выразна, а некаторыя з іх змяняюць сваю якасць.

2. Поўнае аканне – вымаўленне націскных гукаў [**о**], [**э**] пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных як [**а**] у ненацiскным становішчы: *мелодыя – меладычны, тон – танальнасць, шэпт – шаптаць.*

Аканне назіраецца ў іншамоўных агульных назоўніках з фіналямі ***-аль, -ар*** (*камп'ютар, шніцаль),* але ва ўласных назоўніках захоўваецца ***э:*** *Пітэр, Юпітэр*.

У запазычаных словах ненацiскны гук [**э**] захоўваецца ў пачатку слоў (*энцыклапедыя, эпітэт*), пасля шыпячых гукаў (*жэтон*), [**д**], [**т**], [**р**], цвёрдага [**ц**] (*гардэроб, ветэран, рэклама, цэнтральны*).

У некаторых словах на месцы галоснага ***э*** вымаўляецца і пішацца ***ы:*** *арышт, брызент, горыч, дрызіна, дрымучы, дырыжор, зары(а)ва, інжынер, канцылярыя, марыва, мачы(а)ха, почырк, рызіна, рысора, трывога, хрысціцца, цырымонія, чырвоны(-ец)* і інш.

Не падпарадкоўваюцца аканню словы са спалучэннямі ***ро, рэ, ло,*** якія чаргуюцца з ***ры, лы:*** *бровы – брыво, брывамі; гром – грымець, грымоты; дровы – дрывотня, дрывасек; дрогнуць – дрыжаць, дрыжыкі; кроў – крыві, крывавы; крошкі – крышыць; трое – трыма; хрэст – хрысціцца, хрышчэнне*; *глотка – глытаць, глыток.*

3. Няпоўнае яканне – вымаўленне галосных гукаў [**о**], [**э**] (графічна ***е, ё***) пасля мяккіх як [**а**] (графічна ***я***) у першым складзе перад націскам: *песня – спяваць, сёмы – сямнаццаты, восем – васямнаццаць.* Часціца ***не*** і прыназоўнік ***без*** таксама падпарадкоўваюцца яканню: *[н'а] бачыў, [н'а] чулі, [б'ас] голасу, [б'аз'] мэты, [б'аш] шапкі.*

У запазычаных словах і пасля зычных літар ***г, к, х*** яканне адсутнічае: *кефір, метровы, сегмент, Генадзь, Герасім, герой, Германія, Туркестан.*

Падпарадкоўваюцца яканню даўно запазычаныя словы: *валяр'яна, дзяжурны, каляндар, мянтуз, сяржант, ядловец, янот, яфрэйтар* і інш.

4. Гук [**г**] у большасці слоў фрыкатыўны. Выбухным (як у рускай мове) ён з'яўляецца толькі ў некаторых запазычаных словах: *агрэст, газа, ганак, гарнец, гарсэт, гвалт, гірса, гонта, гуз, гузік, гэбель, мазгі, нягеглы, розгі, рэзгіны, швагер*, а таксама ў сярэдзіне слоў перад звонкім на месцы ***к:*** *ане[г]дот, ва[г]зал, э[г]замен, э[г]зотыка.*

5. Свісцячыя зычныя [**з**], [**с**], [**дз**], [**ц**] перад наступнымі мяккімі **в, м, ц** (акрамя ***г, к, х***) вымаўляюцца мякка: *[з'jэс']ці, [з']мены, [с']вятло, [с']мелы, [дз']веры, [дз']віна, [ц']вёрды, [ц']вік, але: [з]гінуць, [с]кептык, [с]хіл.*

6. Перад мяккім зычным гукам [**ф'**] дапускаецца варыянтнасць у вымаўленні: *атма[с']фера* і *атма[с]фера, [с']фінкс* і *[с]фінкс.*

7. Беларуская мова пазбягае спалучэнняў галосных у межах слова (яны магчымыя толькі на стыку марфем: *паабедаць, заахвоціць*), таму паміж галоснымі ў запазычаных словах вымаўляецца ўстаўны зычны гук [й]: *біблі[йа]тэка, гені[йа]льны, ра[йо]н.*

8. Галосная літара ***і*** ў залежнасці ад яе становішча і тэмпу маўлення можа абазначаць галосныя і зычныя гукі і іх спалучэнні [**і**], [**ы**], [**й**], [**йі**].

[і]	*[ы]*	*[й]*	*[йі]*
Пасля зычных у сярэдзіне слова: *л[і]сце, м[і]ска*	У пачатку слова пасля зычных: *з [ы]ванам, пад [ы]голкамі*	Ненаціскны ў пачатку слова пасля галосных пры хуткім тэмпе маўлення: *за [й]ванам*	Заўсёды ў сярэдзіне слова пасля галоснай: *за[йі]грываць, за[йі]нтрыгаваць*
Заўсёды злучнік **і** пасля **г, к, х** і мяккіх зычных: *сне[х] [і]дзе, Віцебск [і] Полацк; пяць [і] шэсць*	Пасля запазычаных прыставак на зычны: *звыш[ы]мклівы, контр[ы]гра, між[ы]нстытуцкі*	Пасля галосных на месцы злучніка **і**: *яна [й] я, поле [й] луг*	Націскны ў пачатку слова пасля галоснай: *за [йі]грай, з-за [йі]х.* Ненаціскны пры сярэднім тэмпе маўлення: *за [йі]ванам*

Зрэдку ў пачатку слова і пасля галосных у запазычаных словах: *[і]дэал, [і]ерогліф*	Пасля зычных у складаных словах: *пед[ы]нстытут, борт[ы]нжынер*		Пасля мяккага знака (ь), у нескладовага (ў), апострафа (’): *у Іль[йі], салаў[йі]ны, у сям’[йі]*
	Злучнік **і** пасля слова на цвёрды зычны (выключэнне – **г**, **к**, **х**): *Брэст [ы] Гродна*		Націскны **і** ў пачатку слова пасля слова на цвёрды зычны: *перад[ji]мі, паўз [ji]х*

9. Беларускай мове ўласцівы падоўжаныя зычныя літары. Падоўжана вымаўляюцца паміж галоснымі наступныя зычныя: шыпячыя [**ж**], [**ш**], [**ч**] і мяккія зубныя [**з’**], [**с’**], [**дз’**], [**ц’**], [**л’**], [**н’**]: *збо[жж]а, заці[шш]а, но[чч]у, пало[з’з’]е, кало[с’с’]е, асяро[дз’дз’]е, сукве[ц’ц’]е, вясе[л’л’]е, паляпшэ[н’н’]е.* Вымаўленне ў такіх выпадках аднаго гука ці спалучэння зычнага з [**й**] – парушэнне літаратурнай нормы.

10. Зычныя гукі [**б**], [**п**], [**м**], [**ф**] у канцы слоў і перад мяккімі зычнымі (у тым ліку і перад [**j**]) не змякчаюцца: *глыб* – чытаем *глы[п], голуб – голу[п], насып, сып, восем, сем, верф, б’еш – [бjэ]ш* (параўн. адпаведныя рус.: *голу[п’]*, а таксама *насыпь, сыпь, восемь, семь, верфь, [б’jо]шь*).

11. Вымаўленне спалучэнняў зычных не ў адпаведнасці з напісаннем:

а) свісцячыя [**з**], [**с**], [**дз**], [**ц**] перад шыпячымі [**ж**], [**ш**], [**дж**], [**ч**] вымаўляюцца як шыпячыя: *з шышкамі – [ш] шышкамі, сшытак – [шш]ытак, расчапіць – ра[шч]апіць, пясчаны – пя[шч]аны;*

б) шыпячыя перад свісцячымі вымаўляюцца як свісцячыя: *на рэчцы – на рэ[цц]ы, у бочцы – у бо[цц]ы;*

в) звонкія перад глухімі вымаўляюцца як адпаведныя глухія: *лёгка – лё[х]ка;*

г) глухія перад звонкімі вымаўляюцца як адпаведныя звонкія: *просьба – про[з’]ба;*

д) спалучэнне ***дс*** вымаўляецца як [**ц**]: *гарадскі – гара[ц]кі, суседскі – сусе[ц]кі;*

е) спалучэнне ***чн*** вымаўляецца нязменна: *смачны – сма[чн]ы, ручнік – ру[чн]ік, яечня – яе[чн]я;*

ж) спалучэнні ***шс, жз, зс*** у становішчы паміж галоснымі вымаўляюцца як доўгі мяккі гук [**с’с’**]: *вучы<u>шся</u>я – вучы[с’с’]я, купае<u>шся</u> – купае[с’с’]я,* а ў становішчы паміж галосным і зычным – як адзін гук [с]: *парыжскі – пары[с]кі, французскі – францу[с]кі;*

з) спалучэнні ***дц, тц*** вымаўляюцца як доўгі [**цц**] або [**ц’ц’**]: *ад цябе – а[ц’ц’]ябе, падцягнуць – па[ц’ц’]ягнуць, братцы – бра[цц]ы;*

і) спалучэнні ***дч, тч*** вымаўляюцца як доўгі [**чч**]: *адчыніць – а[чч]чыніць, выкладчык – выкла[чч]ык, пераплётчык – пераплё[чч]чык.*

12. Наяўнасць прыстаўных галосных і зычных літар: *аржаны, іржаны, пад ільдом; вока, вокіс, воспа, вусцейка; гісторыя, гэты, Ганна.*

13. Чаргаванне гукаў [**у**] і [**ў**] пасля галосных: *за ўніверсітэтам – за [ў]ніверсітэтам, за Уралам – за [ў]ралам, спрыяльныя ўмовы.*

14. Чаргаванне гукаў [**в**] і [**ў**]: *дрэсіроўка, заўтра, зімоўка, кроў, лоўкі, праўда, траўка* (параўн. рус.: *дрессировка, завтра, зимовка, кровь, ловкий, правда, травка*).

15. Чаргаванне гукаў [**л**] і [**ў**]: *воўк, доўга, жаўток* (параўн. рус.: *волк, долго, желток*).

З а д а н н і

1. Паводле якой прыметы аб’яднаны зычныя гукі?

а) б, б’, г, г’, Г, Г’ (выбухны), д, дж, дз’, дз, ж, з, з’, п, п’, х, х’, к, к’, т, ч, ц, ц’, ш, с, с’;
б) б, в, г, Г, д, з, к, л, м, н, п, с, т, ф, х, б’, в’, г’, Г’, дз’, з’, к’, л’, м’, н’, п’, с’, ц’, ф’, х’;
в) ж, ш, ч, дж, р, ц (не ўтвораны з т);
г) дж, дз, дз’, ц, ц’, ч;
д) г, г’, Г, Г’, к, к’, х, х’;
е) з, з’, с, с’, ц, ц’, дз’.

2. Прачытайце словы, звярніце ўвагу на вымаўленне гука [і].

1) аб’інець, вар’іраваць, ігры, Ільіч, іншы, краіна, ручаіна, салаўі;
2) звычаі, у маі, ураджаі, юбілеі;
3) вясёлы і цікавы, музыкі іграюць, рэжысёры і рэстаўратары;
4) дэзынфармацыя, звышінтэлігентны, пад іконай, спартінвентар, суперінтэлект;
5) аўторак і серада, гук і фанема, педагог і студэнт, удых і выдых;
6) ігра, ігліца, імідж, імкненне, інтэрпрэтацыя.

3. Прачытайце прыказкі, прымаўкі, загадкі ў адпаведнасці з арфаэпічнымі нормамі.

Адклад не ідзе ў лад. Без шчасця не будзе багацця, а за грошы шчасця не купіш. Без рук, без галавы, а маляваць умее. Ганарлівы ды ўпарты нічога не варты. Зялёная, а не луг, белая, а не снег, кучаравая, а без валасоў. Каб не піў ды не еў, то залатога б каня меў. Не памогуць і чары, як каму хто не да пары.

4. Прачытайце ў адпаведнасці з літаратурнымі нормамі наступныя словы.

Адвезці, без смеху, бясхітрасны, дзверы, Дзвіна, з неба, згінуць, здзек, знявага, на першынстве, перадсвяточны, песня, развітанне, разгінаць, світанне, свядомасць, свята, скеміць, скіба, снеданне, спектакль, спяваць, схіліцца, схітрыць, узнікненне, цвярдыня, чацвер.

5. Запішыце словы ў адпаведнасці з нормамі правапісу:

[грамацтва], [займайэс’с’а], [з’берахчы], [згатка], [дас’л’эччык], [дыйалох], [латыск’і], [л’охка], [на лаваццы], [н‘ас’в’іск’і], [рас’ц’ашка], [спаччына].

6. Прачытайце словы, захоўваючы асаблівасці вымаўлення галосных, зычных гукаў і іх спалучэнняў.

Абстракцыя, авангард, аншлаг, апафеоз, бард, брыджы, бясшумны, вернісаж, вобраз, выяўленчы, габелен, гарадскі, гарнец, дасведчанне, дзеяч, жыццё, завязка, звышімклівы, іграць, імідж, інтэрв'ю, Ірына, кастынг, мужчынскія ролі, насмешка, падарожжа, падсветка, падтэкст, пасведчанне, пераўвасабленне, персанаж, пражскі, просьба, пэндзаль, разносчык, рыхтуешся, салодкі, святлацень, спазніцца, сталічны, узнімацца, футболка, цвёрды, шчаслівы, экзамен, эцюд.

7. Адкажыце, якія гукі абазначаюць выдзеленыя літары.

Аб'е**зд**чык, а**дж**ыць, б**ез** хітрасці, ва**кз**ал, вучы**шс**я, **Дз**мітрый, жані**цьб**а, **з** пятніцы, звыш**і**мклівы, **зж**аліцца, лі**ч**ба, лю**дс**кі, мене**дж**ар, не парэ**ж**ся, нясві**жс**кі, па**зн**ей, пры вёса**ч**цы, ра**з**гінацца, ра**сш**ыць, **с**кептык, **с**кінуць, стрые**чн**ы.

8. Як у адпаведнасці з арфаэпічнымі нормамі вымаўляюцца звонкія зычныя на канцы і ў сярэдзіне слоў.

Адказ, бегчы, важкі, вернісаж, віртуоз, вобраз, вораг, вывезці, галубка, гукарад, дасведчаны, дуб, загадка, звесткі, казка, кніжка, лёгкі, легчы, луг, мароз, нізка, падказка, паланез, разьба, сад, стэнд, сядзьце, тыраж, фонд, хадзьба, холад, цяжка, эцюд.

9. Выпішыце словы, у якіх зычныя гукі аглушаюцца, і ў дужках пазначце гэтыя гукі.

Узор: цяжка – [ш].

Ад смеху, ад туману, ад туфель, без прынцыпу, з кішэні, з пагардай, з татам, з характарам, над Пінскам, над сабою, над сцежкай, цераз поле.

10. Як неабходна вымаўляць глухія зычныя гукі перад звонкімі ў наступных словах:

Анекдот, барацьба, баскетбол, вакзал, касьба, носьбіт, просьба, футбол, экзамен, экзатычны, экзэмпляр, як бачыш, як быццам.

11. Перакладзіце словы на беларускую мову і запішыце. Параўнайце вымаўленне губных зычных гукаў у беларускай і рускай мовах.

Бьёт, верфь, восемь, восемьдесят, голубь, дробь, накипь, насыпь, поставьте, поступь, прорыв, семь, степь.

12. Як вымаўляюцца пачатковы націскны і ненаціскны гукі, абазначаныя літарай *і*, пры адсутнасці паўзы:

а) калі папярэдняе слова заканчваецца *на галосны гук:*

да інстытута, з вялікімі ікламі, за імі, мая Ірына, на імху, пара ісці, пасыпаліся іскры, першае інтэрв'ю, пры іх, прыгожае імя, святло і цень, серабрысты іней, у ім, яна ідзе;

б) калі папярэдняе слова заканчваецца *на зычны гук:*

дождж ішоў, лён ірваць, мароз і вецер, наш Ігнат, пад ігліцай, перад Іванам, плод ігрушы, сын і дачка;

в) калі папярэдняе слова заканчваецца *на зычныя г, к, х:*

аднакурснік і аднакурсніца, аўторак і серада, бераг і рэчка, выбег і стаў, луг і поле, мох і верас, педагог і студэнт, поспех і слава, пух і пер'е, садок і агародзік, страх і сум, сынок і пасынак, удых і выдых;

г) у сярэдзіне і на канцы слова пасля *галосных* і *зычных гукаў*:

аб'інець, вар'іраваць, вераб'і, гаі, звычаі, Ільіч, краіна, маімі, раі, ручаіна, салаўіныя, ураджаі, юбілеі.

13. Прачытайце словы, вызначце, якія гукі абазначаюць літары *е, і, я*.

Аб'інець, аб'ява, ад Яна, ад'езд, ад'ехаць, вазьму і пайду, вар'іраваць, вераб'і, Гаіці, дрот іржавы, заіграцца, звышідэйны, з'езд, з'ехаць, з'ява, з'явіцца, івалга, ідэал, Ізмаіл, ільгота, імкненне, імчаць, інтэлект, ірыс, іх, краіна, пад ільдом, паслаў ім, раз'езд, раз'яднаць, раз'язджаць, стары і малы, у маі, уз'яднацца, цацкі і цукеркі.

14. Патрэніруйцеся ў правільным вымаўленні некаторых зычных гукаў і іх спалучэнняў.

Вымаўленне некаторых зычных гукаў

Гукі	Вымаўленне	Прыклады
[г]	Вымаўляецца фрыкатыўна, працяжна. На канцы слова і перад глухімі аглушаецца і вымаўляецца як **[х]**	**Г**арох **[γ],** лё**г**ка **[хк],** лу**г** **[х]**
[Г] (выбухны)	Вымаўляецца толькі ў некаторых запазычаных словах	**Г**анак **[Г],** **г**узік **[Г]**
[ж], [дж], [ш], [ч], [р], [ц]	У беларускім літаратурным вымаўленні зацвярдзелыя	Г**р**ыбы, **дж**эм, **ж**ук, **ч**орны і інш.
[дж], [дз’], [дз]	Вымаўляюцца як адзін зліты непадзельны гук. Афрыкаты **[дж], [дз’]** на канцы слоў і перад глухімі аглушаюцца адпаведна ў **[ч], [ц’], [ц]**	**Дж**ала **[дж],** **дз**івак **[дз’],** **дз**ынькаць **[дз],** калед**ж** **[ч],** ксён**дз** **[ц],** рэ**дз**ька **[ц’]** і інш.
Падоўжаныя (падвоеныя) **[ж], [ш], [ч], [ц]** і інш.	Вымаўляюцца як адзін доўгі гук	Узбярэ**жж**а **[ж],** узвы**шш**а **[ш],** ва**нн**а **[н],** лама**чч**а **[ч],** ра**сс**ыпаць **[с]** і інш.
зж [жж]	З жаданнем, з жартам, зжарыць, зжаць, зжоўкнуць, зжывацца	
сш, зш [шш]	Бясшумна, з шумам, з шышкамі, замерзшы, падвёзшы, праз шыбу, расшыфраваць	
шс [с’с’]	Вучышся, застаешся, рыхтуешся, смяешся, цешышся	
жс, шс [с]	Нясвіжскі, парыжскі, пражскі, латышскі	
чц [цц]	На печцы, на рэчцы, па звычцы, пры дачцы, у вадзічцы, у хустачцы	
дч [чч], тч [ч]	Адчуць, выкладчык, дакладчык, дасведчаны, лётчык, пераплётчык; адчайна, час ад часу	
дц [цц], [ц’ц’], тц [цц]	На вокладцы, на градцы, на кладцы; адціснуць, адцягнуць, пад цяжарам; братцы, у палатцы	
дс, тс [ц]	Гарадскі, заводскі, Кіславодск, брацкі, грамадства	
гк [хк]	Лёгкі, пругкі	
гч [хч]	Берагчы, дапамагчы, магчымасць	
гс, зс [с]	Пецярбургскі, французскі	
чн [чн]	Ручнік, смачны, сталічны, сцэнічны, яечня, *але* канечне / канешне	

15. Растлумачце, з якімі арфаэпічнымі нормамі звязана вымаўленне зычных гукаў на стыку прыстаўкі і кораня, на стыку кораня і суфікса.

Абходзіць, адбыць, адпусціць, адсыпаць, бясхмарны, бясшумны, збегчы, збудаваць, знайсці, падкрэсліць, перад-святочны, подпіс, прадбачыць, рассмяшыць, расцвісці, расча-саць, расшнураваць, роспіс, скінуць, спісаць, сфатаграфаваць, узбярэжжа, узлесак, узнагароджанне, узрадавацца; выкладчык, лётчык, наводчык, пераплётчык, гарадскі, грамадскі, суседскі, старасветчына.

16. Прачытайце правільна, улічваючы, што зычныя гукі [з], [с] перад мяккім зычным гукам вымаўляюцца мякка.

З верасня, з лесу, з людзьмі, з неба, звер, змена, змяць, змяшаць, змяя, знікнуць, разбіць, развітанне, разліць, разняць, спазніцца, узнікненне, узнімацца; бясследна, песня, поспех, разнесці, рассмяяцца, світанне, святіць, снеданне, сцежачка, узнесці, чысціць.

17. Як вымаўляюцца шыпячыя перад свісцячымі, а свісцячыя перад шыпячымі.

Адгрузчык, вучышся, зжаць, на рэчцы, нясвіжскі, падмазчык, перапісчык, пражскі, пясчынка, рэзчык, смяешся, счапляць, сшытак, у бочцы, у сутычцы.

18. Прачытайце, запомніце запазычаныя словы, у якіх зычны гук [г] выбухны.

Агрэст, ганак, гарнец, гвалт, гірса, гонты, гуз, гузік, зацугляць, мазгі, нягеглы, розгі, рэзгіны, швагер.

19. Спішыце, абазначце, як вымаўляюцца выдзеленыя галосныя, зычныя ці спалучэнні зычных гукаў.

Узор: з’езд [зь], згіб [з].

Ад сонца, ад’езд, а**дв**ажыць, адрэ**ж**, а**дч**уваць, а**дч**ыніць, бе**з** Сяргея, була**чн**ая, ва**кз**ал, ве**чн**ы, восе**м**, вучы**шс**я, гара**дск**і, грама**дск**і, да**ждж**ы, дакла**дч**ык, **дз**ве, до**кт**ар, ё**сц**ь, **з дз**едам,

з **і**голачкі, **з ч**асам, **з**весткі, **к г**ораду, **к** дзіцяці, ле**гч**ы, лу**г**, ма**гч**ымасць, мін**с**кі, моладзь, му**жч**ынскі, на пала**чц**ы, на рэ**чц**ы, н**е і**дзе, пад дзень, пад садам, па**зн**ей, пака**зч**ык, пе**сн**я, праз зямлю, про**сь**ба, прые**зджы**, рада**сц**ь, ра**здз**ел, ра**зж**аваць, разно**сч**ык, ра**с**кідаць, ра**сцвісц**і, ра**сш**ыфраваць, роз**г**і, рыхтуе**шс**я, салодкі, **с**вітанне, **с**мех, **с**хема, та**кт**, шча**сл**івы.

20. Прачытайце ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем. Адкажыце, як вымаўляюцца свісцячыя гукі [з], [с] перад мяккімі зычнымі гукамі?

Апладысменты, атмасфера, збегчы, звіць, згіб, зліць, марозлівы, няўрымслівы, песня, пяскі, разгінаць, світанне, святло, скеміць, скіба, скінуць, скіраваць, след, сліва, смех, снег, спектр, спіс, схіліцца, схітрыць, сцвярджаць; выехаў з лесу, звесткі з гісторыі, зрабілі з бяроз, ліў з вядра.

21. Размяжуйце з’явы акання і якання ў прыведзеных словах.

Адсвяткаваць, без вынікаў, бяроза, высакавата, вясна, вятры, галава, галасаваць, ганарыцца, гарманічны, грамада, далікатны, дапамагчы, дзяўчына, дэнамінацыя, каляндар, канцэртмайстар, кнігазабеспячэнне, мячэць, напярэдадні, не ведае, не трэба, прысядаць, сакратар, сакрэт, сардэчнасць, танцавальны, характарыстыка, царква.

22. Прачытайце і растлумачце, чаму не заўсёды ў словах неславянскага паходжання адбываецца змена гукаў у першым складзе перад націскам.

Абанемент, абеліск, аперацыя, апякун, балерына, бенефіс, берэт, брызент, вернісаж, калектыў, каляндар, канцылярыя, легенда, медаль, мелодыка, метро, метровы, мячэць, перформанс, рысора, сезон, сяржант, цырымонія.

23. Калі змякчаюцца ці не змякчаюцца ў вымаўленні зычныя *д, т*?

Адвесці, білецёр, бітве, гвардзеец, дзве, дзверы, дзеці, дзюна, дэлегат, індзейскі, Індыйскі (акіян), камандзір, клятве, манцёр, медыцына, накцюрн, тлець, тэхніка, цвёрды, цётка, ціха, эцюд; Барадзіно, Дзвіна, Дзяніс, Таіці, Тыбет, Тэгеран.

24. Ці змяняюцца зычныя гукі [*д*] і [*т*] прыставак (прыназоўнікаў) на [дз’] і [ц’], а таксама ў форме давальнага і меснага склонаў назоўнікаў на *-тва* перад мяккімі губнымі зычнымі?

Ад верасу, ад Пінска, Дзіяна, Мацвей, на брытве, пад бярозай, пад Петрыкавам, падбел, падбягаць, падвязаць, падмесці, падпісаць, падпяваць, у грамадстве, у Літве.

25. Як вымаўляюцца галосны [*у*] і зычны [*ў*] у наступных словах?

Архіварыус, аўдыторыя, аўкцыён, Бернард Шоу, ва Украіне, ва ўніверсітэце, ва ўстанове, ва ўнісон, да Уладзіміра, да ўрокаў, за ўзгоркам, кансіліум, клоўн, лаўрэат, на ўчастку, няўжо, няўмелы, паўза, прэзідыум, раўнд, трыумф, фаўна, фрау, шоу-бізнес, шоу-праграма.

26. Ці супадае напісанне з вымаўленнем:

а) *у словах, якія абазначаюць прозвішчы, імёны, геаграфічныя назвы:*

артыстка Уланава, да Уладзіміра, ва Узбекістане, ва Уруччы, ва Ушачы, на рацэ Уса, на Урале, на Устроні, па Уругваі;

б) *у запазычаных словах:*

Брэсцкая унія, ва ўнісон, ва ўніформе, выбарчая урна, за ўніверсітэтам, такі ўнікальны, хвалі ультрагукавыя, яна ўніверсальная.

27. Як вымаўляюцца спалучэнні галосных у наступных словах?

Ажыятаж, акардэаніст, акіян, акцыя, алімпіяда, апасіяната, аўдыязапісы і відэазапісы, аўкцыён, афіцыёз, бібліёграф, бібліятэкар, Ватэрлоа, відэафільм, візуальны, дылогія, індывідуальны, ініцыялы, ініцыятар, кіяскёр, кліентура, наадварот, прыярытэт, сальфеджыа, суаўтар, Токіа, фае, энтузіязм.

28. Прачытайце беларускія вітанні і зычанні. Звярніце ўвагу на вымаўленне зацвярдзелых зычных. Назавіце маўленчыя сітуацыі, у якіх вы можаце іх выкарыстаць, ахарактарызуйце ўзрост адрасатаў.

Узгадайце іншыя маўленчыя сітуацыі і розныя стандартныя і асабістыя выразы, якімі вы ў іх карыстаецеся.

Добры дзень вам! Добры дзень! Дабрыдзень добрым людзям! Дзень добры! Добрага дня (ранку)! З панядзелкам вас (з аўторкам вас і г. д.)! Здаровенькі! Маё вам шанаванне! Прывітанне! Вечар добры! Добры вечар вам, ці рады нам?

Будзьце жывы, здаровы! Жыві ты з Богам! Будзьце жывенькі, здаровенькі! Бывайце здаровы! Да пабачэння! Дабранач! Добрай ночы, заставайцеся здаровы! Здаровы бывайце, нас не забывайце! Пакуль! Усяго добрага! Усяго найлепшага!

БЕЛАРУСКІ ПРАВАПІС: ТРАДЫЦЫІ І СУЧАСНАСЦЬ

§ 3. Напісанне спецыяльнай лексікі паводле фанетычнага і марфалагічнага прынцыпаў правапісу

Арфаграфічныя нормы

Арфаграфічныя нормы дэманструюць правільнасць пісьмовай мовы, спрыяюць аднастайнасці напісання слоў і іх форм. Веданне арфаграфічных норм – паказчык адукаванасці асобы, яе ўважлівага стаўлення да мовы.

23 ліпеня 2008 г. быў прыняты Закон Рэспублікі Беларусь «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», паводле якога замацаваліся некаторыя змены ў арфаграфічнай і пунктуацыйнай сістэмах беларускай мовы ў параўнанні з нормамі, прынятымі ў 1957 г. Змены закранулі правапіс галосных, зычных, а таксама правапіс вялікай літары: былі ўведзены новыя правілы, а таксама ўдакладнены ўжо існуючыя.

Згодна з «Правіламі беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (2008), галосная літара ***э*** пішацца ў канцы запазычаных нязменных слоў пасля зычных, у тым ліку ва ўласных імёнах і геаграфічных назвах: *кабернэ, каратэ, кафэ, купэ, рэзюмэ, шымпанзэ; Брыгвадзэ, Душанбэ, Морзэ, Струвэ.*

Выключэнне: пасля зычных літар ***л, к*** пішацца галосная літара ***е:*** *камюніке, піке, сальта-мартале, філе.*

Галосная літара ***э*** пішацца таксама пасля губных зычных і пасля ***з, с, н*** у сярэдзіне запазычаных слоў: *інтэрнэт, капэла, маянэз, сурвэтка, тунэль, экзэмпляр, сэ́рвіс як* ‘абслугоўванне’ (але: *газета, медаль, менеджмент, нервы, парламент, сервіз як* ‘набор посуду’).

Аканне распаўсюджваецца на ненаціскныя фінальныя спалучэнні ***-аль, -ар*** слоў іншамоўнага паходжання: *шніцаль,*

шпаталь, альма-матар, камп'ютар, лідар, менеджар, ордар, пэйджар, свiтар, тэндар, фарватар і інш.

Выключэнне: уласныя запазычаныя назоўнікі, якія пішуцца праз ***-эль, -эр,*** калі на іх не падае націск: *Гендэль, Гюнтэр, Ландэр, Лютэр, Одэр, Пітэр, Потэр, Юпітэр;* вытворныя ад такіх назоўнікаў словы: *лютэранства, юпітэрны.*

Галосная літара ***о*** пішацца і вымаўляецца толькі пад націскам незалежна ад паходжання слова: *Орша, ордэн, рэкорд, рэформа.* Не пад націскам заўсёды пішацца і вымаўляецца галосная літара ***а:*** *адажыа, ардэнаносны, аршанскі, Бакачыа, Ватэрлоа, імпрэсарыа, рэкардсмен, Токіа, трыа* і г. д.

Галосная літара ***ё*** пішацца ў наступных выпадках:

1) пад націскам: *вёска, мёд, цёплы;*

2) не пад націскам у словах з коранем ***ёд-*** і ***ёт-:*** *ёдапірын, ётаванне;*

3) у складаных словах з першай часткай ***радыё-:*** *радыёстанцыя, радыёантэна;* калі першая частка складанага слова – назва хімічнага элемента ***радый-,*** то пішацца літара ***е*** (злучальная галосная): *радыеактыўнасць, радыебіялогія* (але: *радыяхімія, радыялогія* – у першым складзе перад націскам).

! Дарэчы, пастаноўка кропак над літарай ***ё*** ў беларускай мове абавязковая.

Адсутнасць кропкі над *і* дапускаецца толькі ў адным выпадку – над літарай І ў друкаваных тэкстах, у тым ліку і калі тэкст надрукаваны вялікімі літарамі: *ФЕСТЫВАЛЬ МУЗЫКІ І ПЕСНІ.* Адхіленне ад гэтай нормы з'яўляецца памылкай!

Яканне распаўсюджваецца на:

1) усе словы са славянскай лексічнай асновай: *дзя́нёк, квяці́сты, медзведзяня́, пячо́ра, Пятру́сь;*

2) усе простыя па структуры лічэбнікі: *дзявя́ты, дзяся́ты, васямна́ццаць, сямёра, сямна́ццаць;*

3) даўно запазычаныя і таму асвоеныя беларускай мовай словы: *дзяжу́рны, каляндáр, мянту́з, сяржáнт, ялéйны, янóт, яўрэ́й, яфрэ́йтар, яхі́дны,* у тым ліку ўласныя асабовыя імёны: *Валянці́н, Валяр'я́н, Веньямі́н, Ягóр, Якýб, Яўгéн, Яўстáх* і інш.;

4) злучальныя галосныя ў складаных словах: *жыццярáдасны, краявíд, зернясхóвішча, земляробчы.*

Галосная літара ***е*** ніколі не пераходзіць у літару ***я*** ў наступных пазіцыях:

1) у большасці іншамоўных слоў: *апетыт, бензін, калектыў, легенда, метро, сезон, сенсацыя, Берлін, Егіпет, Еўропа, Палесціна;*

2) пасля зычных ***г, к, х:*** *гектар, герой, кераміка, кефір, Генадзь, Герасім, Македонія, Херсон;*

3) у прыназоўніку ***без*** і часціцы ***не***: *без клопату, без цукру, не быў, не ёў, не хоча* (*але* пры напісанні разам ***без*** і ***не*** становяцца прыстаўкай і падпарадкоўваюцца яканню: *бязмежны, бяскрыўдны, нядобра, няшумна*).

У невялікай групе слоў каранёвая галосная літара ***я*** пішацца незалежна ад націску: *дзевяць, завязь, калядаваць, ляментаваць, мяккаваты, пяцярня, святкаваць, цягавіты, цяжар, ядавіты* і інш. Правапіс такіх слоў можна праверыць, паставіўшы ***я*** ў моцную пазіцыю: *вяжа, дзявяты, Каляды, лямант, мяккі, пяць, свята, цягне, цяжкі, яд*. Напісанне некаторых слоў трэба запомніць або правяраць па слоўніку: *віцязь, месяц, памяць, пояс, сённяшні, тысяча, языкасты, яравы, Бесядзь, Вячаслаў, Прыпяць, Свіцязь*.

Патрабуе ўвагі правапіс галосных літар у складаных словах.

У першай частцы складаных слоў пішацца галосная літара ***я*** перад пабочным націскам, калі асноўны націск падае не на першы склад другой часткі: *вялíка/дзяр-жáў-ны, Вялíка/брытá-нія, нядóбра/зы-члí-вы*. Галосная літара ***е*** пішацца ў першай частцы складаных слоў славянскага паходжання, калі пад націскам знаходзіцца першы склад другой часткі (пабочны націск не ўзнікае): *бела/вéж-скі, веліка/дýш-ны, веліка/мý-чанік, веліка/свéц-кі, свежа/вы́-мы-ты, света/пó-гляд, сена/жáць* (такое напісанне адпавядае правапісу галоснай літары ***е*** ў простых па структуры словах).

У складаных словах, утвораных ад колькасных лічэбнікаў ва ўскосным склоне, першая частка пішацца так, як ва ўскосным склоне лічэбніка (незалежна ад націску ў другой частцы): *дзевяцікласнік, дзевяцірублёвы* (як *дзевяці*), *пяціметровы* (як *пяці*), *сямімільённы, сямітонны* (як *сямі*), *сямнаццацімільярдны, сямнаццацітонны* (як *сямнаццаці*).

Галосная літара ***о*** ў першай частцы складаных слоў пішацца ў наступных выпадках:

1) калі пад націскам знаходзіцца не першы (а другі, трэці або іншы) склад другой часткі: *высо́ка/і-дэ́й-ны, каро́тка/метра́ж-ны;*

2) калі другая частка пачынаецца з ***ў*** (нескладовага): *вогне/ўстойлівы, дробна/ўласнік, мароза/ўстойлівы, поўна/ўладны;*

3) незалежна ад націску, калі другая частка ***-вед-, -знав-(-знаў-):*** *мангалазнаўства, мовавед, усходазнавец, японавед;*

4) незалежна ад націску, калі першая частка ***азона-, азотна-, аснова-, вока-, грос-, збожжа-, іголка-, колера-, контр-, матора-, множна-, мова-, мота-, моцна-, попела-, проці-, ружова-, свабода-, слова-, фонда-, фота-, што-:*** *азонастойкі, азотнакіслы, аснаватворны, вокамгненны, гросмайстар, збожжасховішча, ігалкападобны, колерамузыка, контратака, маторазборка, множналікавы, моватворчасць, мотаролер моцнапорысты* (**выключэнні:** *матавоз, матацыкл* і вытворныя ад іх: *матацыкліст* і інш.), *моцнатокавы, попелапад, проціатамны, ружовашчокі, свабодамысны, словатворчасць, фондасховішча, фотаздымак* (**выключэнне:** *фатаграфія* і вытворныя ад яго: *фатаграфаваць, фатаграфаванне* і інш.), *штомесяц.*

Галосная літара ***а*** пішацца ў першай частцы складаных слоў, калі пад націскам знаходзіцца першы склад другой часткі: *даўга/ве́ч-ны, заа/па́рк, каратка/хва́-ле-вы, чарна/бро́-вы.* Першая частка ***ста-*** заўсёды пішацца праз ***а:*** *стагоддзе, стаметровы, старублёвы.*

Галосная літара ***э*** пішацца ў першай частцы складаных слоў нязменна (незалежна ад націску ў другой частцы): *арэхападобны, крэдытаздольны, мэтанакіраваны, рэдкалессе, рэдкапасаджаны, шэравокі, шэразём.*

У складаных словах, што пішуцца праз злучок, кожная частка захоўвае свой націск і пішацца як самастойнае слова: *шоу-бізнес, грот-мачта, рок-спявак, чорна-сіні.*

Лічэбнікі *шэсцьсот, семсот, восемсот* утвараюць асобны тып складаных слоў, у якіх першая частка скланяецца і пішацца як самастойнае слова:

Н. *шэсцьсо́т, семсо́т, восемсо́т*

Р. *шасці́со́т, сямісо́т, васьмісо́т*

Д. *шасці́ста́м, сяміста́м, васьміста́м*

В. *шэсцьсо́т, семсо́т, восемсо́т*

Т. *шасцюста́мі, сямюста́мі, васьмюста́мі*

М. (у, пры, на) *шасці́ста́х, сямі́ста́х, васьмі́ста́х.*

Нескладовае ***й*** пішацца ў сярэдзіне іншамоўных слоў (у тым ліку і ва ўласных назвах) толькі перад зычнымі: *дызайнер, лайнер; Айні, Драйзер*.

Гукавое спалучэнне гука ***й*** з галоснымі ў запазычаных словах перадаецца ётаванымі галоснымі (як і ў словах уласнабеларускіх): у пачатку слова – *ёгурт, ёд, Ёфе, Нью-Ёрк*, пасля галоснага ў сярэдзіне слова – *маёр, маянэз, раённы,* пасля галоснага на канцы слова – *папая, секвоя, фае, Мая*.

Галосная літара ***і*** пасля прыставак на галосны чаргуецца з ***й*** у наступных выпадках:

1) у словах з коранем ***іс***-ці, ***ігр***-аць, ***ім***-я, ***інач***-ай: *выйсці, зайсці, выйграць, перайграць, займеннік, пайменны, няйначай, перайначыць;*

2) у словах ***займаць, наймаць, перайманне, прайманне, прайманне.***

Пачатковы каранёвы галосны гук [***і***] пасля прыставак на галосны захоўваецца ў наступных выпадках:

1) калі ўтварае склад: *заіканне, заінтрыгаваць, заіскрыцца, неістотны, праілюстраваць, праіснаваць, Прыіртышша,* у тым ліку калі на і падае націск: *заі́грываць, заі́клівы, заі́нелы* і інш.;

2) пасля прыставак ***звыш-, між-, гіпер-, контр-, пан-, пост-, супер-, транс-, фор-*** *(звышідэйны, міжінстытуцкі, гіперінфляцыя, контрігра, панісламізм, постіндустрыяльны, суперінтэлект, трансіндыйскі, форінжэктар)* і прыставак, якія пішуцца праз злучок: *па-італьянску, па-іспанску.*

Пасля прыставак на зычны (у тым ліку іншамоўных ***дэз-, суб-***) галосная літара ***і*** чаргуецца з ***ы:*** *абышоў, дэзынтэграцыя, дэзынфармацыя, дэзынфекцыя, зымправізаваць, падыграў, перадынфарктны, субынспектар.* Прэфіксоід ***экс-*** пішацца праз злучок, пасля яго ***і*** не пераходзіць у ***ы:*** *экс-імпарцёр, экс-інжынер*.

Чаргаванне адсутнічае ў складанаскарочаных словах, першая частка якіх заканчваецца на зычны: *бортінжынер, гарінспекцыя, дзяржінспектар, палітінфармацыя, педінстытут, санінструктар*.

Літара ***ў*** (*у нескладовае*) пішацца:

1) у пачатку слова пасля галоснай незалежна ад паходжання лексемы: *ва ўніверсітэце, жанчына-ўрач, крыкі «ўра», моцны ўдар, няма ўрану, прыёмка ўтылю;*

2) у сярэдзіне слова перад зычнымі: *аўдыенцыя, аўдыторыя, аўдыякасета, аўра, ноўтбук, паўза, саўна, фаўна, Браўн, Заўралле* (*але: траур*).

Галосная літара ***у*** не скарачаецца ў літарных абрэвіятурах: *РУУС – раённае ўпраўленне ўнутраных спраў.*

Ненаціскная галосная літара ***у*** не скарачаецца ў канцы запазычаных слоў: *ток-шоу, фрау, Ландау, Цеміртау* і інш.

Націскны гук ***[у]*** не чаргуецца з ***ў:*** *аукаць, аул, баул, Брэсцкая унія, за урнай, Іуда, купіла унты, сказала «ух ты!».*

Не адбываецца чаргавання ў запазычаных словах, якія заканчваюцца на ***-ум, -ус:*** *анчоус, вакуум, калёквіум, кансіліум, прэзідыум, радыус, страус* і інш., і вытворных ад іх: *калёквіумы, прэзідыумны, радыусны, страусаў.*

Вялікая галосная літара ***у*** складовая заўсёды пішацца без надрадковага значка (˘) незалежна ад вымаўлення: *ва Украіне, да Усяслава, за Уралам, Таццяна Уладзіміраўна* (*але: ехаць па ўральскіх дарогах, за ўкраінцам*).

Напісанне каранёвых спалучэнняў зычных ***зн, рц, нц, сл,*** якія ўтварыліся ў выніку выпадзення *д, т, л,* заснавана на фанетычным прынцыпе: *баразна, позна, разаслаць, сонца, сэрца.*

У канцавых спалучэннях каранёвых ***зг, зд, ск, ст, рд*** перад суфіксальнымі ***л, н*** адбылося выпадзенне сярэдняга зычнага незалежна ад паходжання слова: *абласны (вобласць), баласны (баласт), бліснуць (бляск), бразнуць (бразгатаць), кампосны (кампост), кантрасны (кантраст), кантэксны (кантэкст), міласэрны (сардэчны), посны (пасціцца), праязны (праезд), шчаслівы (шчасце).*

Спалучэнне ***дт*** на канцы іншамоўных слоў перадаецца праз ***т:*** *Брант, Рэмбрант, Краништат, Шміт.*

Змякчальны мяккі знак пішацца пасля ***з, л, н, с, дз, ц,*** калі яны абазначаюць мяккія гукі:

1) на канцы слова: *мядзведзь, шэсць;*

2) у сярэдзіне слова перад цвёрдым зычным: *вязьмо, дзядзька;*

3) у сярэдзіне слова перад мяккім зычным, калі пры змене формы слова (замене яго аднакаранёвым) гэты зычны становіцца цвёрдым, а папярэдні захоўвае сваю мяккасць: *вазьмі (вазьму), васьмісоты (восьмы), пісьменнік (пісьмо), разьбяр (разьба),* бо мяккасць тут не ад суседняга зычнага;

4) у дзеясловах загаднага ладу перад канчаткам:

1-й асобы множнага ліку ***-ма:*** *станьма (стань), сядзьма (сядзь);*

2-й асобы множнага ліку ***-це:*** *будзьце (будзь), кіньце (кінь);*

перад зваротнай часціцай ***-ся:*** *завесься (завесь), намылься (намыль);*

5) у назоўніках перад канчаткам творнага склону множнага ліку ***-мі:*** *грудзьмі, дзецьмі, людзьмі;*

перад суфіксам ***-чык-,*** калі слова без яго заканчваецца на мяккі знак: *агеньчык (агонь), карэньчык (корань);*

пасля ***н*** перад суфіксам ***-к-*** у словах *вішанька, песенька, соценька* і інш.;

6) перад суфіксам ***-ск-*** у прыметніках, утвораных ад назваў месяцаў і ад слова ***восень:*** *восеньскі, ліпеньскі, снежаньскі* (у тым ліку ў суадносных уласных назвах: *Ліпеньская школа, Чэрвеньскі раён*);

у суфіксе ***-еньк- (-эньк-/-аньк-):*** *маленькі, даражэнькі, прыгожанькі;*

7) у сярэдзіне складаных слоў, калі пры адкіданні другой часткі мяккасць апошняга зычнага захоўваецца: *дзевяцьсот (дзевяць), чвэрцьфінал (чвэрць), шэсцьдзясят (шэсць);*

8) у займенніках і прыслоўях на ***-сьці:*** *дзесьці, хтосьці, чымсьці;*

9) у слове ***ледзьве (ледзь).***

Змякчальны мяккі знак не пішацца:

1) пасля шыпячых ***ж, ш, дж, д, т, ц, ч, р:*** *рэжце, дождж, мыш, ноч, Сібір;*

2) пасля губных ***б, п, м, в, ф:*** *голуб, стэп, сем, сям'я, верф, В'етнам;*

3) пасля ***з, с, дз, ц*** перад мяккімі зычнымі, калі пры змене формы слова (замене яго аднакаранёвым) абодва зычныя (папярэдні і наступны) становяцца цвёрдымі: *дзве (два), косці (костка), маслёнка (масла), чысціць (чысты)* ці застаюцца

абодва мяккімі: *свет (свяціць, светлы, прасвятленне), усмешка (смех, смяяцца, рассмяшыць, смешны);*

4) перад суфіксам ***-ск-*** у прыметніках, утвораных ад назваў на ***-нь*** (у тым ліку ад кітайскіх), якія не звязаны з назвамі месяцаў і словам ***восень:*** *астраханскі, любанскі, хатынскі, цяньшанскі, чаньчунскі* (**выключэнне:** *гданьскі*);

5) паміж падоўжанымі зычнымі: *калоссе, насенне, суддзя, Таццяна;*

6) перад літарай ***ш:*** *іншы, меншы.*

Раздзяляльны мяккі знак пішацца пасля зычных ***з, с, дз, ц, л, н*** перад галоснымі літарамі ***е, ё, і, ю, я:***

1) у словах іншамоўнага паходжання: *манпансье, мільён, паштальён, Лавуазье, Нью-Ёрк, Фацьян* (**выключэнне:** *булён*);

2) ва ўтварэннях ад уласных імёнаў на ***-ій(-ый)*** перад суфіксальным ***-еў-(-ев-):*** *Васілій > Васільеў, Васільевіч; Генадзій > Генадзьеў, Генадзьевіч;* калі ўласнае імя заканчваецца не на ***-ій(-ый),*** а на цвёрды або мяккі зычны, то ва ўтварэннях мяккі знак не пішацца: *Арсен > Арсенавіч; Васіль > Васілевіч; Генадзь > Генадзевы, Генадзевіч;*

3) пасля ***л*** у асабовых формах дзеяслова ***ліць*** і вытворных ад яго: *лье, лью, вольеш, нальяце.*

Апостраф (’) пішацца пры асобным вымаўленні зычных з наступным галосным:

1) пасля прыставак, якія заканчваюцца на зычны, перад ***е, ё, ю, я*** і націскным ***і:*** *аб’ём, аб’інець, раз’юшаны, уз’яднаць;*

2) у сярэдзіне слова пасля губных ***б, в, м, п, ф,*** заднеязычных ***г, к, х,*** зубных зычных ***д, т*** і дрыжачага ***р*** перад галоснымі ***е, ё, і, ю, я:*** *вераб’і, інтэрв’ю, надвор’е, п’юць, саф’ян, сям’я, В’етнам, Лук’ян, Мар’ін, Сант’яга, Х’юстан;*

3) у складаных словах з першай часткай ***двух-, трох-, чатырох-, шмат-*** перад галоснымі ***е, ё, ю, я:*** *двух’ярусны, трох’ярусны, шмат’ёмісты, шмат’ядзерны.*

Апостраф не пішацца:

1) пасля ***ў*** (у нескладовага): *здароўе, пагалоўе, салаўі, шматтраўе* (часам нават на шыльдах, афармленне якіх павінна быць узорным, можна прачытаць *Заслаў’е* (грубая памылка!));

2) у складаных і складанаскарочаных словах на мяжы састаўных частак, у тым ліку калі іх часткі пішуцца праз злучок: *дзяржюрвыдавецтва, Мінюст, трэд-юніёны, цэхячэйка.*

У абрэвіятурах скарочаныя часткі пішуцца так, як у адпаведных поўных словах: *гарсавет* (параўн. *гарадскі савет*), *заапарк* (*заалагічны парк*), *інтэрпал* (*інтэрнацыянальная паліцыя*), *прафкам* (*прафсаюзны камітэт*), *член-кар.* (*член-карэспандэнт*), а таксама *вучгас, галоўурач, лясгас, рыбгас* і інш.

Абрэвіятуры літарныя, гукавыя і змешаныя звычайна пішуцца вялікімі літарамі без кропак: *ААН, ВНУ, НАН Беларусі.*

Калі да абрэвіятуры дадаецца лічба, то яна пішацца праз злучок: *ВАЗ-21, МАЗ-82*.

Пры скланенні абрэвіятур канчаткі пішуцца разам малымі літарамі: *артыкул у ЛіМе, дысертацыя ў ВАКу, рамонт ЦУМа*. Малыя літары могуць самі ўваходзіць у камбінаваныя абрэвіятуры: *БелТА, БелНДВІ, ЛіМ.*

Напісанне запазычаных абрэвіятур вызначаецца па слоўніку; поўны сэнсавы беларускі адпаведнік перадае значэнне такіх слоў, а не расшыфроўвае іх: *бомж* (без пэўнага месца жыхарства), *завуч* (намеснік дырэктара па вучэбнай рабоце), *заўгас* (загадчык гаспадарчай часткі), *палітрук* (палітычны кіраўнік), *спецназ* (атрад спецыяльнага прызначэння), *ЮНЕСКА* (Камісія Арганізацыі Аб’яднаных Нацый па пытаннях адукацыі, навукі і культуры).

У некаторых абрэвіятурах напісанне можа не адлюстроўваць іх вымаўленне: ТЮГ [цюх], РІВШ [рыўш].

Пры афармленні абрэвіятур і ініцыялаў трэба выкарыстоўваць літару ***д*** на месцы гука [***дз’***]: Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт – *БДУ,* Дзмітрый Якаўлевіч Бугаёў – *Д. Я. Бугаёў.*

Заданні

1. Прачытайце выразна верш. Сачыце за правільным вымаўленнем галосных, зычных і іх спалучэнняў. Знайдзіце ў тэксце арфаграмы. Растлумачце, на якім прынцыпе правапісу яны заснаваны.

Белаю чаромхавай завеяй
Зноў пялёсткі бераг замялі,
Зноў у полі жыта палавее,
І Купала ходзіць па зямлі.

Ходзіць па снягах і па расе,
Заначуе ў полі або хаце, –
Ён такую спадчыну нясе,
Што не можна ні забыць, ні страціць.

Зноў Купала ходзіць па зямлі –
Па Маскве, Казані і Палессі,
То ляціць у зорным караблі,
То шукае папараць на ўзлессі.

А над полем звоняць жаўрукі,
Б'юцца ў бераг сонечныя хвалі,
І плывуць у белы свет вянкі,
Што сплялі дзяўчаты на Купалле.

Спадчына – адзіны запавет,
Спадчына – усіх асноў аснова,
І нясе цераз вякі паэт
Матчына няскоранае слова.

(С. Грахоўскі)

2. Спішыце тэкст. Падкрэсліце арфаграмы паводле фанетычнага прынцыпу адной рыскай, паводле марфалагічнага – дзвюма.

2.1. Прыгажосць беларускай прыроды выпрацоўвала ў беларусаў развітое эстэтычнае пачуццё, уменне адчуваць і бачыць харaство навакольнага асяроддзя. Таямнічы шум неабсяжных лясоў і бароў, загадкава-жахлівыя балоты, вялікія і малыя азёры, рэкі з цягам часу сфарміравалі ў беларусаў надзвычай багатую і дзіўную фантазію, развітую ўражлівасць, некаторую містычнасць светаўспрымання і схільнасць да абагаўлення неспасцігальных сіл прыроды. Бадай, па глыбіні пантэізму беларусы стаяць найбліжэй да асобных народаў Усходу (Індыі, Кітая, Японіі) *(Э. Дубянецкі)*.

2.2. Прафесійная песня зарадзілася з развіццём музыкі, пісьмовай паэзіі. Паэтычныя тэксты песні вылучаюцца, як правіла, яснай, выразнай кампазіцыяй, супадзеннем сінтаксічных і структурных асаблівасцей, роўнасцю метрарытмічнага развіцця. Мелодыя і тэкст у большасці выпадкаў падобныя па структуры, складаюцца з роўных пабудоў – строф або куплетаў (нярэдка з рэфрэнам-прыпевам). Узаемадзеянне слова і музыкі ў песні скіравана на выяўленне агульнага характару верша,

чым тлумачыцца адрозненне песеннай мелодыкі ад раманса-вай. Мелодыя песні выступае як выніковае, абагульненае выяўленне вобразнага зместу, настрою верша, не звязанае з выяўленнем асобных паэтычных вобразаў, адценняў, дэталей тэксту *(Э. Нікалаева)*.

2.3. Маркетынг – сістэма арганізацыі вытворчасці, рэалізацыі паслуг і збыту прадукцыі на аснове вынікаў інтэнсіўнага вывучэння і прагназавання попыту, цэн, шырокага выкарыстання рэкламы і стымулявання вытворчасці, прымянення сучасных спосабаў захавання і транспарціроўкі тавараў, тэхнічнага і іншага абслугоўвання спажыўцоў. Імпрэсарыа – асоба, якая арганізуе канцэрты, спектаклі, гастролі, заключае для артыстаў кантракты *(А. Булыка)*.

2.4. Вазьміце прыказкі, прымаўкі, загадкі, успомніце прыпеўкі, абрады, традыцыі. Залатыя россыпы народнай мудрасці! Якая фантазія, трапнасць, псіхалагізм, эмацыянальнасць, выхаваўчая сіла! І гэта толькі частка народнай педагогікі, якая, як высветлілася, мае свае адметныя формы і метады выкарыстання. Мы, беларусы, ды і не толькі мы, забыліся на гэта. Што страцілі? Першааснову – азбуку душы, а з ёю – чуласць, непасрэднасць, эмацыянальную культуру і культуру пачуццяў. Адсюль – суцэльная разбэшчанасць, прапалі цнатлівасць кахання, сорам, пасяліліся зло, гіперпрактыцызм, насілле... *(А. Сачанка)*.

2.5. На Беларусі, як і ў іншых краінах, узнікненне гравюры звязана з рамёствамі, у якіх выкарыстоўваліся працэсы гравіравання: ксілаграфія з разьбой, у тым ліку на дошках для набіванкі, разцовая з ювелірнай справай, афорт з аздобай зброі. Кніжная гравюра на дрэве ўзнікла ў пачатку XVI стагоддзя ў выданнях Ф. Скарыны. У XVI–XVIII стагоддзях разам з кніжнай значнага развіцця дасягнула станковая падоўжаная («абразная») гравюра на дрэве: партрэт, пейзаж, гравюра-тэзіс, лубок. У тэхніцы ксілаграфіі працавалі П. Мсціславец, Грынь Іванавіч, Ф. Ангілейка, В. Вашчанка, П. Комар і інш. У 2-й палове XVI стагоддзя на Беларусі ўзнікла разцовая гравюра на метале (медзярыт), сярод першых твораў былі працы Т. Макоўскага. Найбольшага росквіту гравюра на дрэве і метале дасягнула ў сярэдзіне XVII стагоддзя *(В. Шматаў)*.

2.6. Складанне паказальніка старадрукаванай беларускай кнігі было звязана з шэрагам цяжкасцей. Шматлікія войны на

тэрыторыі Беларусі суправаджаліся свядомым ці стыхійным знішчэннем культурных каштоўнасцей і ў першую чаргу кніг. Асабліва моцна на фондах старадрукаванай кнігі ў Беларусі адбіліся вынікі дзвюх сусветных войнаў і часовай фашысцкай акупацыі. Большасць старажытных беларускіх кніг аказаліся практычна недаступнымі беларускім бібліёграфам для вывучэння іх de visu.

Акрамя цяжкасцей арганізацыйнага характару, меліся нявырашаныя навуковыя праблемы, звязаныя з беларускай кнігавыдавецкай справай XVI–XVIII стст. У прыватнасці, вельмі складана было знайсці агульны крытэрый для выдзялення беларускай кнігі з масы ўсходнеславянскіх выданняў XVI–XVIII стст. *(В. Лявончыкаў).*

2.7. Харэаграфія ўзнікла ў першабытнаабшчынным грамадстве, дзе танец выконваў шмат функцый у жыцці людзей, выяўляў эмацыянальныя пачуцці, быў цесна звязаны з абрадамі, меў магічнае, рытуальнае значэнне, служыў сродкам зносін і перадачы вопыту. Працэсы працы, рухі жывёл і птушак, падзеі рэчаіснасці, паводзіны чалавека перадаваліся з вялікім падабенствам. Паступова пластыка набывала ўмоўны характар, станавілася спецыфічным выяўленнем эстэтычных ідэалаў людзей. У харэаграфіі знаходзілі адлюстраванне пачуцці і думкі народа, асаблівасці яго нацыянальнага характару, эканамічныя ўмовы яго існавання *(паводле Ю. Чурко).*

2.8. Музеі ўзніклі ў той час, калі прадметы-арыгіналы, узятыя з прыроды і грамадскага жыцця, пачалі зберагаць як дакументальныя, мемарыяльныя пасведчанні і эстэтычныя каштоўнасці. Найбольш раннія сховішчы музейнага значэння – Кноскі палац на востраве Крыт (XVI ст. да н. э.). На Беларусі першыя музейныя калекцыі вядомы з шаснаццатага стагоддзя – сістэматызаваныя нумізматычныя зборы Радзівілаў у Нясвіжы, дзе была бібліятэка, карцінная галерэя, а з сямнаццатага стагоддзя – «збраёўня». У васямнаццатым стагоддзі створаны «сапежанскі збор» у Ружанах, музей і карцінная галерэя ў Полацкім езуіцкім калегіуме, шматлікія прыватныя музейныя калекцыі *(паводле Г. Каханоўскага).*

2.9. Першыя звесткі пра тэатральнае жыццё Мінска адносяцца да 1692 г., калі пры езуіцкім калегіуме існаваў школьны тэатр. На гарадскіх плошчах адбываліся паказы батлейкі.

З канца 1770-х гг. Мінск пачалі наведваць гастрольныя тэатральныя калектывы з Польшчы. У канцы васямнаццатага стагоддзя ў Мінску сталі дзейнічаць першыя прафесійныя трупы – так званы «Камедыйны тэатр», трупа А. Жукоўскага і А. Главацкага. У 1802–1805 гг. працавала пастаянная оперна-драматычная трупа *(з Энцыкл. літ. і маст. Беларусі).*

3. Перакладзіце тэкст з рускай мовы на беларускую. Знайдзіце ў перакладзеным тэксце арфаграмы. Якому прынцыпу падпарадкоўваецца напісанне гэтых арфаграм?

А. Магнатский частновладельческий театр возник в Беларуси в середине восемнадцатого века. Функции ему придавались рекреативные и репрезентативные, а кое-где – на стадии любительской – и дидактические. В центрах магнатских латифундий он формировался всегда на основе нескольких трупп: оперной, балетной и драматической, а также капеллы, в состав которых на первых порах входили иностранные артисты, постепенно заменяемые крепостными (последних готовили собственные театральные и музыкальные школы). Одновременное выступление на магнатской сцене дворян-любителей, крепостных артистов и иностранцев (как правило, солистов) типично для последней четверти XVIII века. В отдельных придворных театрах (Несвиж, Шклов, Могилев) в конце столетия спектакли показывались артистами «вольных» коммерческих антреприз, с которыми владельцы заключали договоры на один или несколько сезонов. Но и в этих случаях балетный состав театров, хор и основа оркестров оставались сформированными из местного белорусского населения, выходцев из крепостных крестьян и мещан.

Крупные театры в городах и местечках были близки по своему художественному уровню столичным, имели характер публичных; в Несвиже, Гродно, Слониме и Шклове на спектаклях присутствовали не только дворяне, но и представители разночинных кругов населения *(по Г. Барышеву).*

Б. Издавна по всей Беларуси бытуют разнообразные изделия, плетеные из соломы, лозы, камыша, корней. В первую очередь из этих материалов изготовляли всевозможную хозяйственную посуду для хранения зерна, муки и других продуктов. Такая утварь, хотя и предназначалась для конкретных хо-

зяйственных целей, обращает внимание пластичностью и гармонией форм, а также ритмическим чередованием коричневых прутьев лозы или орешника с золотистым фоном соломы.

Однако наилучшим образом художественные качества этих простых и широкодоступных материалов проявились в изделиях декоративного характера. Из соломы для разной мелочи и рукоделия плели шкатулки и сундучки, украшенные традиционной витой плетенкой и выпуклыми ромбическими вставками. Плетенка обычно украшала изделие по краям или делила плоскость на прямоугольники и квадраты. Из нее же делали замок, ручки и другие детали, конфигурация которых могла быть любой, поскольку плетенка навивалась на мягкую проволоку. Свободные плоскости закрывались гладким фоном, образованным простым шахматным переплетением разглаженных соломенных лент. Гладкие поверхности приятно контрастировали с объемным спиральным рисунком плетенки. Такой же контраст образовывали выпуклые ромбические вставки *(по Е. Сахута).*

§ 4. Правапіс галосных літар

З а д а н н і

Правапіс галосных літар *о, э, а*

1. Растлумачце правапіс галосных літар *о, э, а* ў наступных словах:

1) голас–галасы, вучэнне–вучань, чорны–чарнець, поспех–паспяховы; гром–грымець, глотка–глытаць;

2) колер–каляровы, тон–танальнасць, тэма–тэматычны, акадэмія–акадэмічны; сэнс–асэнсаваць; *але:* далікатны, літаратура, сакрэт, характар; інжынер, канцылярыя, цырымонія;

3) адажыа, сальфеджыа, трыа.

2. Да наступных слоў падбярыце аднакаранёвыя так, каб літары *о, э* апынуліся не пад націскам. Растлумачце правапіс.

Алегорыя, ачэрчваць, бяроза, выхоўваць, жэмчуг, конкурс, крэсліць, мелодыя, опера, роспіс, саломка, соцыум, творчасць, харэограф, хор.

3. Устаўце замест кропак прапушчаныя галосныя літары, падкрэсліце арфаграмы, растлумачце правапіс.

3.1. Эст..тычны, р..дактар, т..атр, пант..он, ж..стыкуляцыя, поч..рк, Бакачы.., інт..лігенцыя, ч..рнавік, эпіт..т, майст..р, с..кр..тар, ар..шт, лат..рэя, д..макратыя, р..спубліка, кр..вавы, камп'ют..р, інт..рмецца, тэнд..нцыйны.

3.2. Піянін.., с..пран.., лібрэт.., кап..ла, палан..з, квінт..т, тры.., сальфеджы.., канц..ртмайстар, р..петыцыя, бандж.., р..зананс, д..таніраванне, к..нтрабас, постальт..рацыя, пр..содыя, трэм..л.., т..рцэт.

3.3. Імпр..сары.., менедж..р, акр..дытыў, мец..нат, д..бетаваны, кр..дытаваны, бухгалт..рскі, д..кларацыя, д..мпінгавыя, д..пазітны, інд..ксацыя, к..нсалтынг, ліц..нзійны, нер..нтабельны, р..зервовы, сам..акупнасць, т..варыства, ..квівалент, пр..зентацыя, д..намінацыя, лід..рства.

3.4. Ас..нсавана, ц..р..монія, д..лікатны, мет..далогія, д..градацыя, сіст..матычны, тр..вожнасць, д..прэсія, інд..ферэнтнасць, к..нтынгент, к..нфлікты, адр..сная дапамога, беж..нцы, інд..відуум, с..цыялізацыя, к..нстанта, р..гуляцыя, пед..гогіка, скепт..цызм, к..мунікатыўны, сл..хавы, пер..выхаванне, р..занёр, арт..даксальны, д..віянтны, р..флекс, ст..рэатып.

3.5. Ж..мчужны, р..тушаваць, д..каратыўны, партр..тыст, т..нальны, мад..ліроўка, архіт..ктура, гарм..нічны, т..ракота, бар..льеф, р..меснік, макрам.., д..кадэнцтва, к..мпаніла, Р..несанс, р..зьба, эксп..нат, барок.., м..льберт, р..како, р..стаўрацыя, мем..рыял, п'ед..стал, аквар..ліст, вер..цяно.

3.6. Абр..віятура, бібліят..казнаўства, інд..ксацыя, пр..дметны, канц..лярыя, р..ферыраванне, дайдж..ст, т..раж, хр..стаматыя, ..кслібрыс, ..підыяскоп, сіст..матызаваць, ..лемент, ..лігат, р..зервовы фонд, аўтар..ферат, бел..русіка, к..мунік..тыўны, мер..прыемства, д..кумент, ст..лаж, ф..рмат, к..р..шок, бр..шура.

3.7. Танц..вальны ..бутак, антр..ша, ар..беск, к..кошнік, б..ле-ро, балет..манія, сц..нічны грым, выканаць ж..тэ, к..мбінаваць, кар..год, пас..добль, р..левэ, скок с..тэ, с..фіт, танц..ўшчык, тр..наж, чар..вікі, экарт.., эксп..зіцыя танца, жарт..ўлівы танец «пр..сцяк», зрабіць фу..тэ, стаць у позу эфас.., ..кзерсіс.

3.8. Ст..янкі і п..селішчы ж..лезнага веку, мат..рыяльная культура, тат..мізм, ..рнаментацыя керамікі, этн..графічны, ..кскурсіі, бер..сцяныя грам..ты, канц..выя скр..бкі, вер..цяно, пр..дметы, д..кументы.

3.9. Аўт..рская мова, аліт..рацыя, ан..нсаваць, антр..прыза, ап..феоз, буф..нада, в..дэвіль, двухс..нсоўны, д..бютант, ід..нтыфікацыя, інт..нацыя, кат..гарычны, канц..ртаваць, лак..нізм, лейтм..тыў, мел..драма, р..петыцыя, р..алістычны, р..жысёр, с..рдэчнасць.

Запомніце!
бухгалтар, далікатэс, дырыжор,
інтэлігенцыя, камп'ютар, рэжысёр, экстранны

4. Запішыце словы і словазлучэнні па-беларуску, растлумачце іх правапіс. Пры неабходнасці карыстайцеся арфаграфічнымі і тлумачальнымі слоўнікамі.

4.1. Прогрессивный, режиссер, меценат, центральный, интерпретация, комедия, столица, романтизм, Реформация, проповедь, противопоставление, героический эпос, фольклор, хронология, жанровое обогащение поэзии, самоценность человека, монументальная фресковая живопись, основные представители, основоположник, особенность, предмет исследования, реальная действительность, теоретический.

4.2. Бельканто, мелодический, голосной, дрожащий звук, композитор, репертуар, дорийский лад, дополнительное проведение, концертный зал, подвижной контрапункт, контральто, новеллетта, ординарий, оратория, пикколо, побочный тон, серенада, сочинение, сопрано, многозначная тональность, попурри, хоровод, шестнадцатая пауза.

4.3. Корпоративная ответственность, предприниматель, мотивация, харизматический лидер, коммуникационный процесс, формальные и неформальные организации, интеллектуальные и спортивные конкурсы, оповещение-анонс на телевидении, создание оптимальных условий, сценарий, литературно-художественный вечер, регулирование информационных потоков, личностные оценки руководителя, антреприза, демонополизация, компетентность, подсистемы, незапрограммированное решение, общественные отношения, конферансье, накопления, релевантная информация.

4.4. Оптимизм, коллектив, обряд, мероприятие, конфликт, компромисс, методология научного анализа социальных процессов, компетенция, депрессия, профилактика правонарушений, люди с ограниченными возможностями, зоны экологических бедствий, военные конфликты, регуляция правовых и экономических отношений человека с обществом, организация досуга молодежи, самоцель, холерик, богема, условный рефлекс, опека, вырождение, подопечный, позитивное влияние, моделирование ситуации, экстренные случаи, перевоспитание, бессердечность, поддержка, рекомендация, интерпретация.

4.5. Мольберт, офорт, горизонтальный, резчик, живопись, композиционный анализ, распространение, контрастный, акварелист, декоративно-прикладной, барокко, отображать, золотистый, эстетический, оригинал, колорист, экспонат, экспозиция, коллаж, колорит, гобелен, новатор, диссонанс, пастораль, гипостиль, черепица, горшок, переплетение, мозаика, тонкослойный, орнамент, объемный образ, ассоциация, чернение.

4.6. Картотека, книгообмен, докомплектование, рецензия, абонементная система, коэффициент соответствия фонда книговыдачи, национальная коллекция документов, классификационный каталог, выборочные указатели литературоведческих и литературно-критических работ, научно-вспомогательные указатели, выборочное аннотирование, диссертационное исследование, цензурная история текста, рукопись, критерии отбора.

4.7. Танцевальное па, адажио, аллегро, аплодисменты, болеро, балетмейстер, комбинация, композиция, гопак, диско, постановщик, подскок, реверанс, авансцена, танго, подтанцовка, тренаж, подъем на полупальцах, церемониальный марш, выбивать чечетку, экспозиция танца, координация движений, поставить балет, хоровод.

4.8. Городские укрепления, оборонительные сооружения, эллипсоподобная каменная булава, наконечники стрел, стремена и шпоры, консервация, клиноподобный, консистенция, мозаика, шлифование, экспозиция, экспонаты, реконструировать, этнос.

4.9. Акробатический, ассонанс, бесконфликтность, браво, буффонада, водевиль, воплощение, выходная роль, гастролер, сценическое действие, жестикуляция, инсценировка, интел-

лектуал, исполнительское искусство, конферанс, координация, монодрама, обоснование, овация, персонаж, подъемное оборудование, театральное пространство, шутливый, эпизод.

5. Запішыце ўласныя імёны, устаўляючы замест кропак патрэбныя літары. Растлумачце іх правапіс.

Б..гатыроў, ..лоўнікаў, Ш..ўчэнка, Ш..пэн, Ш..кспір, Шч..дрын, М..льер, С..фокл, Ле..нард.. да Вінчы, Мікеландж..л.. Бу..нароці, Каравадж.., Г..лсуорсі, Фіцдж..ральд, ..гюст Р..нуар, ..дгар Д..га, Генд..ль, Кальд..рон, Герц..н, Мер..жкоўскі, Гр..чанінаў.

6. Запішыце сказы, устаўляючы замест кропак патрэбныя літары. Растлумачце правапіс.

Мастацкая адукацыя ..похі Адр..джэння ў Беларусі ў гісторыка-мет..д..лагічным аспекце з’явілася пр..гр..сіўным крокам на шляху ф..рміравання цэласнай сістэмы. Р..несансная к..нцэпцыя вых..вання інт..лектуальнага ч..лавека канкр..тызавалася на нацыянальнай аснове. У рознак..нфесіянальных установах пр..гн..заваліся перспектывы новага р..зумення мастацкай адукацыі, прынцыпы ..рганізацыі якой адлюстроўвалі інт..рэсы нацыянальнай інт..лігенцыі. У эпоху Адр..джэння аказалася м..гчымым распрацаваць і абвясціць асноўныя гум..ністычныя і р..алістычныя к..нц..пцыі новай мастацка-адукацыйнай ..стэтыкі *(паводле В. Пракапцовай).*

Правапіс галосных літар *е, ё, я*

Кожнай літарай, гукам
Трапеча нязломная мова мая.
Возьмем «***е***», што мужнее
У першым пад націскам складзе.
Вырастае з яго
Наша кроўнае моцнае пруткае «***я***» –
І тады ўжо ніхто
Нас ніколі нідзе не абразіць.

(У. Верамейчык)

7. Да наступных слоў падбярыце аднакаранёвыя словы так, каб націскныя галосныя *е, ё* апынуліся ў першым складзе перад націскам. Растлумачце правапіс галосных.

1) спевы, веліч, апека, цёмны, вёска;
2) камедыя, элегія, метад, метр, балет.

8. Растлумачце правапіс падкрэсленых галосных у наступных словах:

1) пясняр – песняры, глядач – гледачы, зялёны – пазелянець – зеленаваты, святло – высветліць;
2) каляндар, дзяжурны, сяржант;
3) дзявяты, дзясяты, сямнаццаць, васямнаццаць;
4) келейны, кахецінскі, Герасім;
5) цяжкаваты, цягнікі, памяць, выгляд;
6) габелен, спектакль, абеліск, метровы.

9. Спішыце, устаўце прапушчаныя літары, растлумачце іх правапіс. Пастаўце словы ў алфавітным парадку.

9.1. Кал..ктыў, адсв..ткаваць, кал..ндары, вы..зны, суб'..ктыўны, с..рэдн..вяковы, с..нтэнцыя, абм..жаваны, ф..ерыя, ата..самліваць, зм..ншаць, л..г..ндарны, ..фрэйтар, г..ральдыка, ф..стываль, эл..менты, б..ларускі.

9.2. Сп..ваць, сп..вакі, м..лодыя, кларн..тыст, інструм..нтоўка, с..кстэт, ап..рэта, акампан..мент, голасав..дзенне, арк..строўка, пес..ннасць, інструм..нтоўка, песн..спевы, м..ламан, тэмп..рацыя, м..лізмы, пес..нная м..лодыя, с..квентнае паўтарэнне, гукавы..ўленчы, рэп..ртуар, бен..фіс.

9.3. Кам..рцыйны, заб..сп..чэнне, плац..жы, раздз..ржаўленне, рэз..рвовы фонд, цен..вая эканоміка, анк..таванне, прэз..нтацыя, інв..стыцыі, б..спрацоўе, бізн..смен, рэп..тыцыйная праца, в..чарына, персп..ктыўны, ажыцц..ўляць.

9.4. Б..схарактарны, камп..тэнцыя, індыф..рэнтнасць, фл..гматык, с..мейны, ас..роддзе, справ..длівасць, б..здапаможны, м..тодыка, ск..птыцызм, уза..мадзеянне, уздзе..нне, ас..родак, ап..кун, св..домасць, імп..ратыўны асп..кт, м..ланхолік, хал..рычны, сентым..нтальны.

9.5. Манум..нтальны, іканапіс..ц, к..раміка, пл..нэр, перапл..ценне, мал..ўнічы, в..рнісаж, м..ланж, л..пніна, вы..ўленчы, дз..руга, Рэн..санс, рам..ство, дал..гляд, габ..лен, л..сіроўка,

пл..ценне, персп..ктыва, медз..рыт, пас..рэбраны, зл..піць, абпал..ны, асім..трычны, п..йзаж.

9.6. Абан..мент, экз..мпляр, рэз..рвовы фонд, дыс..ртацыя, б..н..фіс чытача, б..стселер, п..раплёт, с..рвіс, г..ктограф, дз..с..тковая класіфікацыя, кал..ндар, кам..нтарый, кніга-заб..сп..чэнне, каталогав..дзенне, картатэка п..рсаналій, б..гучае кампл..ктаванне, в..дучае слова.

9.7. Бал..рына, п..рформанс, прам..над, св..тло рампы, рэв..ранс, рэп..тыцыя, трэн..р, в..нок, прыс..даць, выканаць экз..рсіс, тан..ц «Л..воніха».

9.8. Шмат в..коў, ..зычніцкі, крам..нёвы, ляднае земл..робства, п..чная кафля, раздробл..насць, ал..барда, антрапаг..нез, арнам..нтацыя к..рамікі, боны вайсковых каап..ратываў.

9.9. Арл..кін, ал..горыя, антыг..рой, аф..ктацыя, бен..фіс, в..рбальны, сп..ктакль, гл..дачы, Масл..ніца, м..лодыка, нап..рэдадні, н..праўда, н..ўдача, асв..тляльны, расчул..ны, рэв..ранс, св..домасць, трап..ткі, эф..ктыўны.

Запомніце!
абанемент, абеліск, акампанемент, балерына, календары, навела, святкаваць

10. Запішыце прозвішчы па-беларуску.

Бетховен, Некрасов, Есенин, Микеланджело, Белыницкий-Бируля, Васнецов, Ефремов, Сервантес, Серов, Герасимов, Александров, Веласкес, Левицкий, Нежданова.

11. Перакладзіце словы і словазлучэнні з рускай мовы на беларускую, растлумачце правапіс галосных літар *е, ё, я.*

11.1. Бесспорный, фестиваль, рекомендация, неудача, легендарный, сезон, герой, обелиск, Европа, тысяча, выяснить, поезда, праздновать, бескрайний, ненависть, щебетать, рассмеяться, спектакль, консерватория, Несвиж, архетип, любитель оперетты, оперный певец, комедийный, камерный.

11.2. Мелодика, кларнетист, увеличенное трезвучие, перспективный, песенность, инструментовка, оркестровый, дополнительное проведение, голосоведение, опера-оратория, симметричные лады.

11.3. Компетенция, распределение, мышление, релевантный, либеральный руководитель, делец, репетиция, легендарный, оповещение, бизнесмен, обменяться опытом, безработица, торговать, уровень жизни, интеллектуальная собственность.

11.4. Обязанность, беспризорник, стимулирование, обеспечение, попечитель, периферия, темперамент, методический, профессиональный, заседание, самопрезентация, проведение мероприятия, сознательное отношение, непривычный режим, успешность обучения.

11.5. Оттенить, разместить, веретено, ювелир, грифельный, ремесло, изобразительный, изображение, акварелист, световой, разрисовка, орнаментальный, стеклянный, элементы, пейзаж, эклектический.

11.6. Универсальная информация, содержательность, информирование, размежевание, подразделение, документация, комплектование, ретроспективный, полка, осуществить поиск, местные издания, книжечка, рекомендация.

11.7. Известный балетмейстер, талантливый, постановка спектакля, генеральная репетиция, современный репертуар, театральный сезон, оркестровая яма, приседать в реверансе.

11.8. Керамика, несвижский, совет попечителей музея, монументальный, инвентарный номер, музейная специфика, распределение предметов.

11.9. Сеанс, репетиция, бенуар, дивертисмент, менестрель, балерина, панегирик, трагедийный, комедийный, герой, певец, мечтатель, неблагодарный, перипетии, освещение.

12. Спішыце тэкст, устаўце замест кропак прапушчаныя літары.

А. Тэатр – адна з форм грамадскай св..домасці; мае в..лікае значэнне ў эст..тычным выхаванні. Тэатр – мастацтва сінт..тычнае, спалучае дзейсны і відовішчны пачаткі. Асноўны твор тэатральнага мастацтва – сп..ктакль. Тэатр – мастацтва кал..ктыўнае. У працэсе рэп..тыцый ствараецца сп..ктакль пад кіраўніцтвам р..жысёра намаганнямі ўсіх удзельнікаў – акцёраў, мастака-сц..нографа, к..мпазітара, харэографа, бал..тмайстра, асв..тляльнікаў, к..сцюмераў і інш. Галоўны выразнік дзе..ння ў тэатры – акцёр, які ўвасабляе мастацкі вобраз-характ..р. Б..гучы тэатральны працэс асв..тляе тэатральная крытыка.

Беларускі народны тэатр узнік з кал..ндарных і с..мейна-бытавых абрадаў і свят. Да пачатку XX стагоддзя на Беларусі шырока бытаваў народны лял..чны тэатр батлейка, якому належыць в..лікая роля ў ф..рміраванні і станаўленні нацыянальных тэатральных традыцый *(паводле А. Лабовіча).*

Б. Музыцы б..ларускага к..мп..зітара, п..дагога і грамадскага дз..яча Яўгена Ал..ксандравіча Глебава ўласціва в..лікая сіла ..мацыянальнага ўздзе..ння, яскравасць і інт..нацыйнае б..гацце, зм..стоўнае напружанае развіццё, д..ск..наласць музычнай формы. К..мп..зітар самабытна пер..тварае ў творчасці народнапесенны мат..рыял. Знаўца ..ркестра, Глебаў часта карыстаецца свое..с..блівымі, нетрадыцыйнымі тэмбр..вымі сп..лучэннямі. Яго сімф..нічная музыка насычана востраха-ракт..рнымі вобразамі шырокага эм..цыянальнага дыяпазону. Яго сімфоніі – творы складаных мастацкіх к..нцэпцый, якія н..суць на сабе адбітак гарм..нічнага светаўспрымання мастака. У балетах к..мп..зітар п..казаў сябе сталым драматургам, які валодае прынцыпамі сімф..нізму як мет..дам музычнага мыслення. Сп..лучэннем экспр..сіўнасці, напружанага драматызму з выт..нчанай лірыкай адзнач..на музыка для сп..ктакляў і кін..фільмаў, в..кальна-сімф..нічных твораў, уверцюр для ..ркестра б..ларускіх народных інструментаў, п’ес для ..страднага ..ркестра *(паводле Т. Дубковай).*

13. Падрыхтуйце вуснае паведамленне на адну з наступных тэм.

1. Першае ў жыцці наведванне тэатра.
2. Мой любімы акцёр (актрыса).
3. Тэатры майго горада.
4. Традыцыі і сучаснасць беларускіх народных рамёстваў.
5. Тэатральнае мастацтва маёй краіны.
6. Рэцэнзія на оперны спектакль.
7. Мой любімы замак Беларусі.
8. Апісанне карціны майго любімага беларускага мастака.
9. Сцэнарый да свята «Ноч музеяў».
10. Самы запамінальны помнік Беларусі.
11. Беларускі танцавальны фальклор на прафесійнай сцэне.
12. Сучаснае эстраднае мастацтва Беларусі.
13. Асобы і постаці беларускага балета.

Правапіс літар *ы, і, й* пасля прыставак

14. Прачытайце. Растлумачце правапіс літар *ы, і, й* пасля прыставак.

1) абысці, безыдэйны; зайграць, прайгравальнік, прыйсці, сыграць;
2) заікацца, заінелы, праінфармаваць, суіснаванне;
3) дэзынфармацыя, контрігра, панісламізм, субынспектар;
4) звышімклівы, міжінстытуцкі;
5) педінстытут, спецінстытут.

15. Запішыце словы, устаўце, дзе трэба, літары *ы, і, й*.

Раз..граць, за..нтрыгаваць, пра..снаваць, ня..начай, з..мправізаваць, контр..гра, без..ніцыятыўны, за..нець, пад..сці, вы..сце, не..снуючы, не..маверны, непр..мальны, за..мацца, аб..лгаць, без..нвентарны, звыш..ніцыятыўны, пад..граць.

16. Перакладзіце словы з рускай мовы на беларускую.

Политинформация, проигрыватель, заискриться, сверхидейный, переиначить, сойтись, мединститут, заика, заинтриговать, поименный, наигрыш, сымпровизировать.

Правапіс спалучэнняў галосных літар у запазычаных словах

17. Карыстаючыся табліцай, назавіце правілы напісання спалучэнняў галосных літар у іншамоўных словах.

У рускай мове	У беларускай мове	Прыклады
ио	іё	бібліёграф, аксіёма, *але:* іон, Эфіопія
	ыё	патрыёт, грацыёзны, *але:* трыа
	ія/іа	бібліятэка, віяланчэль, *але:* Іарданія
	ыя	патрыятызм, перыяд
иа	ія	піяніна, клавіятура
	ыя	варыянт, матэрыял

У рускай мове	У беларускай мове	Прыклады
ие	іе	гігіена, кліентура, *але:* езуіт
	ые	арыентацыя, абітурыент
ео	ео	фразеолаг
	еа	геаграфія, фразеалогія
	эо	акардэон, ідэолаг
	эа	акардэаніст, ідэалогія
еа	еа	неандэрталец, неапалітанскі, *але:* акіян
	эа	ідэалізм, рэалізм, тэатр
йо	ё	ёд, ётаваны, раён
	я	маянэз, раяніраванне
йе	е	фае, феерверк, Емен
уа	уа	вуаль, візуальны, дуалізм

18. Растлумачце напісанне спалучэнняў галосных літар у наступных словах.

Ідэаграфія, сацыялагічны, геніяльны, перыёдыка, Токіа, чэмпіянат, фразеалогія, дыета, неалагізм, Нью-Ёрк, дыяменты, аксіёма, крэолка, мільярд, мільён, філіял, сітуацыя, аўдыякасета, відэазапіс, радыё, экспрэсіянізм, феерверк.

19. Устаўце прапушчаныя літары, растлумачце правапіс.

19.1. Індывіду..льны, рэ..лізм, патры..рх, І..рданія, стады..н, чэмпі..н, рэ..ліі, тры..лет, рады..цыя, бі..ніка, рады..ла, гені..льны, і..рданец, каэфіцы..нт, міль..н, зады..к, кі..скёр, фі..ска.

19.2. Рэкві..м, ві..ланчэль, вары..цыі, ню..нс, фартэпі..на, ды..пазон, гукаідэ..л, эмацы..нальны, стэрэ..тыпы, сальфеджы.., песенна-ары..зныя эпізоды, ды..тоніка, слыхавыя асацы..цыі, узыходны тры..льны рух, капрычы.., вірту..з, спірычу..л, клаві..тура, тры.., акардэ..ніст, адажы...

19.3. Акцы..нернае таварыства, аўкцы..н, камерцы..лізацыя, ініцы..тыва, коміва..жор, негацы..нт, рэ..лізацыя, асацы..цыя, тэ..тральны калектыў, пры..рытэт, стварэнне аптымальных сацы..льна-псіхалагічных умоў, матэры..льны дабрабыт, рэпертуа..р, сіту..цыйны падыход, сацы..тэхнічныя падсістэмы.

19.4. Адрасная сацы..льная дапамога, ваенныя і нацы..нальныя канфлікты, ды..гностыка, індывіду..м, сацы..лізацыя, ініцы..тыва, сацы..льна-педагагічная дапамога, рэ..білітаваць,

асацы..цыя, соцы..м, рэ..кцыя, змена паводзінаў клі..нта, прафары..нтацыя, рыту..л, ідэ..лізаваць, цырымані..л, інтэлекту..льны, альтру..зм, дэві..нтныя паводзіны.

19.5. Нацы..нальны мастацкі музей, ма..ліка, імпрэсі..нізм, ды..пазон танальных магчымасцей, міні..цюра, вірту..з, бідэме..р, за..фор, энкалпі..н, але..графія, кары..тыда, плагі..т, сюррэ..лізм, ню..нс, ды..грама, пале..графія, абстракцы..нізм.

19.6. Біблі..графічны, тэрытары..льна-змястоўная прымета, тэ..рэтычныя пытанні, рэгі..нальная біблі..графія, нацы..нальная прымета, функцы..нальная структура, спецы..льная тэрміналогія, індывіду..льныя асаблівасці, біблі..графазнаўства, ге..графічны каталог, біблі..тэчная паслуга, дзень спецы..ліста, дыферэнцы..цыя чытачоў, ды..пазітыў, ідэ..графічны слоўнік.

19.7. Харэ..графія, вары..цыі, фу..тэ, харэ..графічная міні..цюра, харэ..граф, ісці тварам у ды..ганаль, тры..мфальныя гастролі.

19.8. Архе..логія, архе..лагічныя знаходкі, матэры..льны, не..ндэртальцы, крамань..нцы, фе..далы, ды..дэма, маза..ка, ма..ліка.., не..літ.

19.9. Бенефіцы..нт, візу..льны, гігі..на голасу, ды..лектная мова, прэтэнцы..зны, ню..нсаваць, рады..тэатр, рэперту..р.

Запомніце!
абрэвіятура, акардэаніст, акардэон, віяланчэль, індывідуум, інтэлектуальны, нюанс, соцыум

20. Запішыце словы ў адпаведнасці з прыведзенымі значэннямі, растлумачце правапіс спалучэнняў галосных літар.

1. Клавішны струнны музычны інструмент (10 літар). 2. Спіс літаратуры па якім-небудзь прадмеце, пытанні (12 літар). 3. Аматар, знаўца, збіральнік рэдкіх выданняў кніг (9 літар). 4. Літары *е, ё, ю, я, і,* якія абазначаюць два гукі (8 літар). 5. Новае слова ці словазлучэнне, якое з'явілася ў мове для абазначэння новага паняцця (9 літар). 6. Поўны правал, няўдача (6 літар). 7. Адценне, ледзь прыкметнае адрозненне ў чым-небудзь (5 літар). 8. Спекулятыўная гарачка на біржах і рынках; моцнае ўзбуджэнне, хваляванне, барацьба інтарэсаў вакол якой-небудзь справы (7 літар). 9. Складанаскарочанае слова, утворанае з пачатковых літар; знакі скарачэння ў нотным пісьме

(11 літар). 10. Храматычны гармонік з клавіятурай фартэпіяннага тыпу для правай рукі (8 літар).

Словы: абрэвіятура, ажыятаж, акардэон, бібліяграфія, бібліяфіл, ётаваныя, неалагізм, нюанс, фіяска, фартэпіяна.

21. Перакладзіце словы з рускай мовы на беларускую, падкрэсліце спалучэнні галосных літар.

21.1. Материал, гениальный, радио, олимпиада, нотариат, стереотип, симбиоз, плагиат, радиоактивный, потенциал, пациент, теоретический, ассоциация, археология, диалект, приоритет, Ионическое море, спартакиада, фразеология, Неаполь, Йемен, майор, иероглифы, фейерверк, триллион, Токио, гладиатор, видеотехника, павильон.

21.2. Вариации, аэрофоны, разнообразие фортепианной техники, сольфеджио, трио, гемиолика, музыкальная историография, группа периодичностей, дуодецима, диафония, диагональная фактура, завуалированная тоника, идиофоны, интердименсиональность, коллегиум музикум, каприччио, канционалы, миксодиатоника, неофольклоризм, пианола.

21.3. Координация действий, индивидуальные способности, социальные факторы, этапы рационального решения проблемы, диагностика проблемы, региональные структуры, ситуативная модель, профессиональная ориентация и социальная адаптация в коллективе, трюизм, приоритет, многонациональные корпорации, концептуальный подход, ориентации, планирование и организационное проектирование, специализация и разделение труда, клиентура.

21.4. Социальный контроль личности, реабилитационный центр, демиург, педагогическая диагностика, реагировать, проблемная ситуация, конфиденциальность, социализация, самореализация, реабилитация личности, инициативный, социокультурная сфера, стереотипное поведение, материальное благосостояние семьи, индивидуальность, диалог, ориентация, патриархально-общинная семья, эмоциональный, валеология.

21.5. Миниатюра, ионический ордер, фиолетовый, неоклассицизм, диорама, мемориальный комплекс, реалистически отображенный, мозаика, венецианская школа живописи, эмоциональное напряжение, чувство материальности, идеализированный пейзаж, традиционные направления, майолика, постимпрессионизм, абстракционизм, антиэстетизм, дадаизм.

21.6. Территориальные подразделения региональной библиографии, реализация, библиографический указатель, Национальная библиотека Беларуси, специализация, аббревиатура, библиотековедческие дисциплины, актуализация каталога, акционерная библиотека, классификационный индекс, аудиовизуальные материалы, библиографоведение, биографический словарь, информационные ресурсы, гигиена фонда.

21.7. Музыкально-ритмическая координация, застыть в позе круазе, поставить балет на сцене театра, приседать в плие, сделать фуэте, деми-плие, пуанты, пируэт.

21.8. Палеолит, феодальный, визуальный, эмоциональная выразительность экспозиции, проектирование экспозиции, аудиовизуальные средства, музейные олимпиады и конкурсы.

21.9. Амплуа, апофеоз, бенуар, марионетка, гистрион, импрессарио, координация движений, неактуальный, просцениум, тривиальный.

22. Пры спісванні ўстаўце прапушчаныя літары. Растлумачце напісанне спалучэнняў галосных літар.

А. 1. Рэнесансная канцэпцыя выхавання інтэлект..льнага чалавека, выяўлення яго індывід..льнасці праз хрысц..нска-гуманістычныя каштоўнасці і ід..лы канкрэтызавалася на нац..нальнай аснове. 2. У Віленскай ..зуіцкай акадэміі, дзе Сім..н Полацкі атрымліваў адукацыю, курсы п..тыкі і антычнай культуры грунтаваліся на фундаментальных працах М. Сарбеўскага. 3. Асновай фарміравання рэперт..ру маглі стаць музычныя нотныя зборнікі XVI–XVII стст. 4. Пэўную ролю ў распаўсюджванні мастацкіх ведаў адыгралі панс..ны, росквіт дзейнасці якіх прыпадае на 20–50 гады XIX ст. 5. Па ініц..тыве Габрыэля Грубера т..тральны і галоўны корпусы Полацкага ..зуіцкага калег..ма злучаюцца яшчэ адным корпусам, дзе размяшчаецца аздобленая фрэскамі карцінная галерэя *(В. Пракапцова).*

Б. У т..рэтычную распрацоўку пытанняў архітэктуры ўнёс істотны ўклад рымскі архітэктар і інжынер I ст. да н. э. Вітрувій. Узніклі новыя тыпы пабудоў, напрыклад базілікі, амфіт..тры, тэрмы, тр..мфальныя аркі, акведукі. Амфіт..трамі называліся спец..льныя эліпсападобныя пабудовы, дзе арганізоўваліся глад..тарскія бойкі і іншыя масавыя відовішчы.

Рымскія храмы нагадвалі грэчаскія сваёй прамавугольнай формай і выкарыстаннем порцікаў, аднак былі больш гранд..знымі і звычайна будаваліся на высокіх под..мах. У архітэктуры рымляне звычайна прымянялі тры грэчаскія архітэктурныя ордэры – дарычны, ..нічны і карынфскі *(Э. Дубянецкі)*.

23. Перакладзіце ўласныя імёны з рускай мовы на беларускую, растлумачце правапіс спалучэнняў галосных літар.

Берлиоз, Бокаччо, Иоланта, Венецианов, Анакреонт, Макиавелли, Фиораванти, Палладио, Леонардо да Винчи, Тициан, Рафаэль, Хиеронимус Босх, Делакруа, Шатобриан, Труайон, Леонкавалло, Голсуорси, Хемингуэй, Ларионов, Дионисий, Лоэнгрин.

Правапіс галосных літар у складаных словах

24. Назавіце асновы складаных слоў, растлумачце правапіс злучальных галосных літар.

-а-	дабр**а**я́касны, ільн**а**тка́цкі, крас**а**мо́ўны, салом**а**пляце́нне, шкл**а**пла́стык
-о-	ільн**о**̀прадзе́нне, кур**о́**дым, святл**о**̀ўсто́йлівы, час**о́**піс, шкл**о**̀ткані́на
-я-	агн**я**ды́шны, земл**я**тру́с, жыццёздо́льны, сярэдн**я**ве́чча
-е-	вогн**е**ўсто́йлівы, жыцц**е**сцвярджа́льны, земл**е**ўла́снік, сярэдн**е**вяко́вы

25. Растлумачце правапіс літар *о* і *а* ў першай аснове складаных слоў.

О	А
выс**о**̀каадукава́ны шыр**о**̀кадасту́пны п**о**̀ўнагало́ссе	выс**а**каро́дны шыр**а**катва́ры п**а**ўнагу́чны
м**о**̀вазна́ўства, в**о**̀камгне́нна, ф**о**̀ндасхо́вішча, в**о**̀даўсто́йлівы, п**о**̀ўнаўла́дны	лапатападобны
фо̀**та**вы́стаўка (*але:* фатагра́фія), **шт**о̀**ра**́ніцы, **м**о̀**та**кро́с (*але:* матацы́кл), **св**о̀**е**асабл́івы, **пр**о̀**ці**ле́глы, **к**о̀**нтр**ігра́, **гр**о̀**с**ма́йстар, **дзевян**о̀**ста**го́ддзе, **п**о̀**ст**рэал́ізм, **слова**ўтварэнне, **мова**знаўства, **пост**мадэрнізм	**аўдыя**каса́ета, **вела**спо́рт, **відэа**матэрыя́лы, **ста**гадо́вы **кіна**фестыва́ль, **неа**рэал́ізм, **стэрэа**магнітафо́н, **электра**гіта́ра, **псеўда**навуко́вы, **адна**галосна, **адзіна**ўладдзе
п**о́**ўдзень, п**о́**ўнач	п**а**ўа́ркуша, п**а**ў-М́інска

26. Растлумачце правапіс галосных літар у першай аснове наступных складаных слоў:

1) Н**а**ваполацк – Н**о**валукомль, п**а**літэхнікум – п**о**літэхнічны, р**а**знапланавы – р**о**знабаковы;

2) мовазнаўца, фотастудыя, фатограф, мотагонкі, восемсот, старублёвы, своечасова, кінастужка, штогод, постсавецкі, процідзеянне, паўстагоддзя, паў-Беларусі, апоўначы;

3) сацыякультурны, палітагляд, гарана;

4) шэсцьсот, мэтазгодна, сэрцабіццё, шэравокі.

27. Устаўце прапушчаныя літары, растлумачце правапіс.

27.1. Ч..рнавокі, св..ечасова, р..знастайны, д..ўгавечны, д..ўгатэрміновы, шт..дзень, жыцц..сцвярджальны, мн..галюдны, мн..гавяковы, ст..тысячны, п..стмадэрнізм, стэрэ..фільм, відэ..тэлефон, в..камгненна, к..лерамузыка.

27.2. П..ўнагалоссе, аўды..касета, п..ліфанізацыя, п..лігармонія, г..ласавядзенне, м..натэматызм, інструм..нтазнаўца, к..нтрапункт, чатыр..хгалоссе, р..знагалоссе, песн..спевы, т..мпарытм, к..нтрскразное дзеянне, р..знастайнасць ф..ртэпіяннай тэхнікі, мн..гасастаўнасць, тр..хгучча, н..таграфія.

27.3. Сам..рэалізацыя, т..лекарпарацыя, рады..кампанія, м..тазгодны, ст..гадовы, кін..зорка, вол..выяўленне, ус..беларускі, Еўр..бачанне, к..міваяжор, выс..камастацкі, шт..тыднёвік, гр..смайстар, супр..цьдзейнічаць, сп..ртзала, неплац..жаздольнасць.

27.4. Д..бразычлівы, жыцц..дзейнасць, д..брасуседскія адносіны, ш..сцігодкі, п..ўнапраўны, жыцц..радасны, кін..сеанс, с..мігадовы, стэрэ..тыпы, д..брасумленны, сацы..культурны, пр..ціграмадскі, рады..пастаноўка, нап..ўкультурны, н..рвовахворы, шт..сутачна, выс..каўрачысты, в..льнадумства, д..брачынны, н..д..бранадзейнасць.

27.5. Р..знакаляровы, в..гнеўстойлівае шкло, д..ўгашэрсны, в..гнетрывалая гліна, кам..неапрацоўка, ільн..валакно, літ..графія, т..нкаслойныя заліўкі, пар..шкападобныя фарбы, ік..нафія, хр..малінаграфія, п..ўаркуша, святл..адчуванне, г..радабудаўнічы, ф..тапейзаж, в..ўначасальны, в..ўначоска, т..нкапрадзенне, ф..тагравюра, чырв..нагліністы, нап..ўільняны, бав..ўнапрадзільны.

27.6. Ф..ндасховішча, ф..таілюстрацыя, суп..рвокладка, гр..сбух, кал..нтытул, катал..гавядзенне, кін..ф..тадакумент, кніг..забеспячэнне, м..награфія, мікр..фільмавы селектар.

27.7. Балет..ман, бал..тмайстар, ф..ртэпіяна, харэ..графія, танцы лацін..амерыканскай праграмы, в..страсатырычны.

27.8. Помнікі ранняга Сяр..днявечча, ляднае (падсечнае) земл..робства, эліпс..падобная каменная булава, в..страканечнік, пацеркі лім..нападобныя, адн..тыпныя вырабы, рэшткі п..цігранай вежы.

27.9. Ав..нсцэна, інт..рмедыя, т..атразнавец, міл..гучны, уза..маадносіны, нап..ўголаса, выс..камастацкі, гук..перайманне, к..снаязыкасць, м..надрама, рады..пастаноўка.

28. Перакладзіце словы з рускай мовы на беларускую, растлумачце правапіс.

28.1. Разновидность, фотообъектив, ежечасно, мототурист, стомиллионный, девяностолетний, своевременно, контрмеры, целесообразно, телекамера, домовладелец, вольнодумец, долгожитель, многоопытный, новомодный, высокосортный, вольнолюбивый, нововведение, языковед, простонародье, столетие, политехнический, полиграфия.

28.2. Полифонический, метроритмично, темообразование, разнообразие, общенаучный, самореализация, общепрофессиональный, многосоставность, разнообразные приемы, своеобразие стиля, однотональный период, четырехголосный канон, жанровые контрапункты, микроинтервалика.

28.3. Законодательство, высокохудожественные произведения, законопроект, короткометражка, долгосрочный кредит, многообещающий, остросюжетный, вольнонаемный, своекорыстный, киноконцерт, ежеминутно, столетний юбилей, контрагент, кинофотолаборатория, социотехнические подсистемы, художественная самодеятельность, неплатежеспособность, самоокупаемость, ценообразование.

28.4. Простодушие, домосед, острословить, нововведенный, законопослушный, новобранец, краткосрочный, ежевечерне, контрпропаганда, своевременная поддержка, полиглот, самоанализ, профилактика правонарушений, благотворительная деятельность, студенческое самоуправление, самоцель, красно-

речие, жизнеутверждающая позиция, сурдопедагогика, самореализация, взаимосвязь индивидов.

28.5. Метод многослойных прописок, иконописцы, средневековая живопись, линогравюра, хромолинография, монохромия, разноцветные, светоощущение, фотопейзаж, градостроительный, высокохудожественные образцы, взаимосвязанные ансамбли.

28.6. Электрография, эпидиаскоп, транслитерация, суперэкслибрис, фонд звукозаписей, еженедельник, ежемесячный журнал, микрофильмирование, научная монография, книгообеспечение, кинофотодокумент, библиотековедение, библиографоведение, книгавыдача, полифункциональный, краеведение, вышеупомянутые, лев-толстовский стиль, нижеподписавшиеся, документоведение, великодержавный.

28.7. Балетомания, высокохудожественное исполнение, балетмейстер, концертмейстер, хореографическая миниатюра, одновременно, полифонический, остросовременная экспрессия, танцевать под фонограмму.

28.8. Первобытнообщинный строй, этноопределяющие предметы, полуполтинник, архивохранилище, серебряный бочечкообразный кубок, клинообразный, кремнеобрабатывающая мастерская, картографирование, пятигранная башня, остроконечник, однотипный, эллипсоподобный, раннее Средневековье.

28.9. Аванзал, красноречивый, кукловод, мелодекламация, мировоззрение, многоголосие, многозначительный, моноспектакль, самопожертвование, сценическое самочувствие, рукопожатие, шароподобный, перекати-поле, сорвиголова, благородный, косноязычие, фотосессия, благотворительность, метафарично-образный, зигзагообразный, легкомысленный образ, сценический полилог, широкоформатный фильм, «Беларусьфильм».

29. Ад наступных спалучэнняў слоў утварыце складаныя словы, падкрэсліце арфаграмы.

Сцвярджэнне самога сябе, роўныя правы, добрыя суседзі, сто галасоў, шырокі маштаб, падобны на шкло, будаваць дамы, многа жанраў, кароткі час, выстаўка фатаграфій, парушаць закон, сорак год, высокі даход, высокай пробы, высокага гатун-

ку, вострая сатыра, высокая прадукцыйнасць, рэклама кіно, вытворчасць кінафільмаў, тонкія бровы, здольнасць да жыцця, тонкае валакно, часаць воўну, апрацоўваць воўну, тонкія сцены.

Правапіс прыстаўных і ўстаўных літар

30. Прачытайце словы. Растлумачце наяўнасць ці адсутнасць прыстаўных галосных літар.

Імкліва, ільняны, іржышча, аржаны, пад ільдом, білеты льготныя, адно імгненне, заржавець, памчацца, зардзецца, абылгаць.

31. Устаўце, дзе патрэбна, прапушчаныя літары. Растлумачце правапіс слоў.

Над ..ржаным полем, на ..льняным ручніку, рух і ..мкненне, тканіна ..рвецца, ..ржавы цвік, за..мшэлае дрэва, па..мчацца насустрач, ..мжэў дождж, лясныя ..мхі, адно ..мгненне.

32. Запішыце словы па-беларуску, растлумачце правапіс.

Льготы, львята, на льдине, мгновенный, заржавленный, рдеть, рваный, лжесвидетельство, мглистый, льноводство, рваться, стремительно.

33. Прачытайце словы. Растлумачце наяўнасць ці адсутнасць прыстаўных зычных літар. Назавіце формы слоў / словы, што прапушчаны ў круглых дужках.

1) вочы (памяншальна-ласкальная форма), вобраз (форма множнага ліку), воблака (форма множнага ліку), вучань (форма множнага ліку), навука (працэс авалодвання ведамі), вугал (адносны прыметнік), вожык (назва маладой істоты ў множным ліку), возера (адносны прыметнік), восень (адносны прыметнік), воспа (прыметнік у форме непаўнаты якасці), вуда (дзеяслоў);

2) учора, улада; умацоўваць, удвух; наогул; Орша, Вольга, Тадэвуш, чарнавокі, наваколле;

3) опера, уверцюра, універсітэт, оптыка, офіс, ода, одум, окаць, урна, вустрыца;

4) гэты, адгэтуль, гэй, гэтакі.

34. Устаўце, дзе патрэбна, прапушчаныя літары, растлумачце правапіс.

1. На..учэнец – той, хто на..учаецца, ..учыцца ў старэйшых класах сярэдніх школ і ў сярэдніх спецыяльных на..учальных ..становах. 2. Упершыню ..уверцюра ўзнікла ў Італіі як ..уступ да ..оперы (..опера «Арфей» К. Мантэвердзі, 1607 г.). 3. У архітэктуры барока і класіцызму ..окны былі прама..угольныя, арачныя, паўцыркулярныя, падковападобныя і г. д. 4. У адрозненне ад на..укі, якая адлюстроўвае рэчаіснасць пры дапамозе лагічных абагульненняў, мастацкі ..образ раскрывае яе ў канкрэтна-пачуццёвай форме. 5. Вялікую мастацкую каштоўнасць маюць малюнкі ..углём, зробленыя Мікеланджэла, Леанарда да Вінчы і іншымі майстрамі Адраджэння. 6. Прынцыпы ..урбанізму выкладзены ў горадабудаўнічай тэорыі французскага архітэктара Ле Карбюзье. 7. Мастакі часта выкарыстоўваюць прыродную мінеральную фарбу жоўтага або чырвонага колеру – ..охру. 8. Шматлікія дзеячы эпохі Адраджэння валодалі ..універсальнымі ведамі. 9. Вядомыя ..учоныя напісалі свае ..одзывы на новую на..уковую працу па культуралогіі. 10. У ліпені праводзяцца ..уступныя экзамены на за..очнае аддзяленне ..універсітэта.

35. Перакладзіце словы з рускай мовы на беларускую, запішыце, растлумачце правапіс.

Ультрамарин, заострить, область, улица, угольник, ордер, униатство, заузить, оперетта, паук, уникальный, власть, утопический, умбра, убор, узел, оперный, орган, отблеск, этак, унисон, устойчивость, ударные инструменты, отзвук, вообще, эй, серьги, вокруг, ода, обложка, огненный, Ольга, Урал, Омск, Орёл, Родион, Люблинская уния, Оскар Уайльд, уния, универсальный.

§ 5. Правапіс зычных літар

Заданні

Правапіс *ў* (у нескладовага)

1. Растлумачце правапіс літар *у* і *ў* у наступных словах і словазлучэннях:

1) настаўнік, вышыўка, танцаваў, маляваў, уздоўж і ўпоперак, працуе ў тэатры, паўночна-ўсходні, акварэль «Вясна» ўпрыгожыла выставу, каля ўнівермага, паўза, лаўрэат, аўдыенцыя, ва ўніверсітэце;

2) за Уралам, Галіна Уланава, каля Ушач;

3) Люблінская унія, кансіліумны, натарыус, калёквіум, баул, ток-шоу, Бернард Шоу, фрау, данеслася уханне, Штраус.

2. Устаўце прапушчаныя літары, растлумачце іх правапіс.

Слова «..ніверсітэт» .. перакладзе з лацінскай мовы азначае «сукупнасць». .. Рымскай імперыі ім называлі групу людзей, аб’яднаных па віду дзейнасці (карпарацыі майстро.., рамесніка..) з мэтай абароны сваіх інтарэса... У XI–XII стст. ..ніверсітэт прадста..ля.. інтарэсы навуко..ца.. перад гарадской і царко..най ..ладамі, дава.. навуко..цам пэ..ныя юрыдычныя і эканамічныя прывілеі. З часам слова «..ніверсітэт» замацавалася за гільдыяй выкладчыка.. і ст..дэнта... Сама ж навучальная ..станова .. XII–XV стст. пачала абазначацца тэрмінам «stadium generale». І толькі пачынаючы з XV ст. .. Германіі (а потым .. Францыі, Англіі, Італіі) ..ніверсітэтамі альбо alma mater пачалі называць не толькі аб’яднанні студэнта.. з выкладчыкамі, але і навучальныя ..становы.

Універсітэт бы.. незалежнай, а..таномнай ..становай, ме.. права вучыць ..сіх і ..сяму. ..ніверсітэты вучылі ..ніверсальным перадавым ведам і былі адкрыты для студэнта.. і навуко..ца.. ..сіх краін. Ст..пень бакала..ра давала магчымасць стаць асістэнтам магістра, а ст..пень магістра і доктара – права чытаць лекцыі ва ..ніверсітэце. Па-за ..становай акадэмічныя ступені не давалі ніякіх пераваг. Але з цягам часу ст..пень становіцца крытэрыем кваліфікацыі навуко..ца і ..лічваецца пры назначэннях на свецкія і духо..ныя пасады. ..ніверсітэцкая адукацыя

становіцца адной з ..моў павышэння сацыяльнага стат..су чалавека і права займаць пэ..ную пасаду. .. сувязі з гэтым студэнты былі вельмі зацікa..лены .. атрыманні веда.., яны самі выбіралі дысцыпліны, прафесара.., кантралявалі дзейнасць выкладчыка.. з дапамогай штрафа...

Ва ..сіх е..рапейскіх краінах ..ніверсітэт выконва.. аднолькавыя функцыі: забяспечва.. развіццё і перадачу веда..., а таксама навуча.. метадам іх атрымання. Навучанне вольным мастацтвам (спачатку вывуча..ся трыві..м: граматыка, рыторыка, логіка; потым квадры..м: арыфметыка, геаметрыя, астраномія, тэорыя музыкі) патрабавала значных высілка.., пэ..най арганізацыі працэсу навучання і ..я..ляла сабой падрыхто..чы курс (факультэт вольных мастацтва..) для авалодання .. будучым вучонай прафесіяй .. галіне права, рэлігіі і медыцыны на адпаведных трох факультэтах *(паводле М. Кузьмініча).*

Запомніце!
аўдыторыя, аўкцыён, калёквіум, лаўрэат, ноу-хау, паўднёва-ўсходні, паўза, шоу, шоумен

3. Перакладзіце словы і словазлучэнні з рускай мовы на беларускую, растлумачце правапіс. Пры неабходнасці карыстайцеся слоўнікамі.

3.1. Белорусский государственный университет культуры и искусств, аудитория, умышленно, наугад, аудиенция, журнал «Полымя» впервые опубликовал, триумф, аквариум, в Узбекистан, времена князя Всеслава Чародея, пошли в кино, мавзолей, лауреат, вакуум, радиус, фауна, контрольно-учетная комиссия, река Уса, белорусско-русский словарь, Брестская уния, коллоквиум, в «Избранные произведения» вошли все поэмы автора.

3.2. Соул, исполнитель, музыковед, трактовка, оркестровка, нюансировка, мотив, распев, инструментовка, пауза, симфоническая увертюра, запевное построение, квартово-октавная система, секвентное повторение, поет в тональности, субмотив, виртуоз, играет в стиле блюз, новый уникальный коллектив исполнителей, саундтрек, темообразование.

3.3. Аккредитив, аукцион, в учреждениях культуры, безналичный, бухгалтерский учет, котировка, ваучер, договоренность, коллективный, ноу-хау, ставка, ценообразование, безра-

ботица, руководитель, частная собственность, обслуживание, потребители в учреждениях культуры, создание условий, представитель, многоуровневая структура, распространитель, эффективность, корпоративная, авторитарный, во власти, адаптация в коллективе.

3.4. Душевное состояние, система отношений, тяжелые внутрисемейные отношения, индивидуум, социальные условия, охранять здоровье, детская аудитория, рецидив, социум, информационная взаимосвязь индивидов, красноречие, демиург, инсценировка, интерактивное обучение, позитивное влияние, воспитательный процесс, это условный рефлекс, классно-урочная система, коллоквиум, автоматизм.

3.5. Изобразительное искусство, декоративный, зарисовки, заливки, обесцвечивать, разрисовка, краска ультрамарин, автопортрет, вышивка, групповщина, пол-листа, реставрация, энкаустика, мгновенное впечатление, в урбанизме, таревтика, надо усовершенствовать, художники-умельцы, новая униформа.

3.6. Автограф автора книги, заинтересованность текстом, читательская аудитория, заполнять формуляр, обслуживать читателей, инкунабула, диспут в библиотеке, рубрика в газете, повесть «Дрыгва» взволновала юных читателей, в университете, владеет уникальной коллекцией редких книг, газета «Звязда» в библиотеке.

3.7. Триумф отечественной балетной школы, лауреат международных конкурсов, виск вперед и назад, партнерша в бальных танцах, постановка балета, режиссер-постановщик, танцовщик, протанцовка, балетная увертюра, на полупальцах, застыла в позе арабеск, присели в реверансе, пуститься в пляс, участвовать в соревнованиях по бальным танцам, Галина Уланова, приняли участие в шоу.

3.8. Архивариус, симпозиум, инструментарий ремесленников, много музеев, расстановка экспонатов на стеллажах.

3.9. Вслух, инсценировка, монтировка декораций, нараспев, смысловая пауза, перевоплощаться, саундтрек, звукообразование, послесловие, припевка, речевой аппарат, речитатив, участвует в спектакле.

Напісанне спалучэнняў зычных літар

4. Запішыце словы, растлумачце напісанне спалучэнняў зычных літар на стыку кораня і суфікса.

1) радасны, позна, сонца, шчаслівы, сэрца, міласэрны, баластны, кантрасны;
2) студэнцкі, выдавецтва, мастацтва, ткацкі;
3) беларускі, прыгоства, харство, мноства;
4) Шміт, Рэмбрант, Шырвінт.

5. Устаўце, дзе трэба, прапушчаныя літары.

Праяз..ны, ненавіс..ны, аблас..ны, постсаве..кі, вус..ны, аген..тва, чыта..кі, пос..ны, няшчас..ны, мно..ства, неміласэр..на, аванпос..ны, аспіран..кі, адэс..кі, карыс..ны, хіс..нуцца, браз..нуць, антыфашыс..кі.

6. Перакладзіце з рускай мовы на беларускую, растлумачце правапіс спалучэнняў зычных літар.

Капустник, комплектный, свистнуть, форпостный, контекстный, комплексно, компетентный, мстительный, корыстный, выездной, беспощадно, изъявительное наклонение, безвыездно, Кронштадт, форштадт, собственность, застлать, художественный, качественно, количественный.

7. Ад прапанаваных слоў утварыце назоўнікі з дапамогай суфіксаў *-ств-* або *-чын-* , растлумачце правапіс спалучэнняў зычных літар.

Княжыць, Полацк, асветнік, хораша, Мінск, сваяк, птах, многа, Слуцк, таварыш, Брэст, настаўнік, чалавек, мастак.

8. Устаўце, дзе трэба, прапушчаныя літары, растлумачце правапіс.

Даследчы..кі, універсітэ..кі, юна..кі, намес..нік, рас..ліна, аванпос..ны, блі..часты месяц, ні..чымніца, праро..тва, чэс..на, ро..чына, у..чуваць, за..чабятаць, рамесні..кі, бескарыс..ны, пачэс..ны.

Запомніце!
кантактны, комплексны, ландшафт, маштаб, неміласэрны, помслівы, пяшчотны, расшчодрыцца, ушчэнт

Правапіс прыставак на зычныя літары *-з (-с)*

9. Растлумачце напісанне зычных літар *з* і *с* у прыстаўках.

1) с**к**азаць, ус**п**омніць, бес**с**мяротны, ус**х**од, цераспалосіца, рас**т**рывожыць; з**б**ерагчы, уз**б**егчы, бязмежны, раз**г**ледзець, празмерны, уз**р**адавацца; сарганізаваць, сыходзіць (з ганка), сыграць, сэканоміць;

2) зымправізаваць, зыначыць, зыходзіць (з меркавання).

10. Утварыце новыя словы з дапамогай прыставак, растлумачце правапіс:

1) ***з/с:*** практыкаваць, вязаць, майстраваць, расходаваць, гуртаваць, фатаграфаваць, фарміраваць, чысціць;

2) ***раз/рас:*** глядзець, вучыць, крытыкаваць, маляваць, працаваць, пачаць, зброя, трывога;

3) ***без/бес:*** вынік, кампраміс, голас, дапамога, канец, сістэма, характар, аварыя, поспех, зварот, адказ, клопат, тэрмін.

11. Устаўце прапушчаныя літары ў прыстаўках, растлумачце правапіс.

11.1. Ра..сыпаць, ..ціхнуць, ра..кацісты, ..бліжаць, у..край, ра..кінуцца, ра..тупацца, ра..станне.

11.2. Ра..меркаванне інструментаў, ..мешаны хор, ..тварэнне, за..пяваць.

11.3. Бе..наяўны ра..лік, ра..дзяржаўленне, бе..працоўе, ..тварэнне ўмоў, узаема..вязанасць фактараў, у..нагароджанне, ра..меркаванне рэсурсаў.

11.4. Бе..характарны, бе..дапаможны, ..мена паводзін, у..прыманне, бе..ыніцыятыўны, ра..чараванасць.

11.5. Ра..маляваць, ..тварыць, ..лепак, ра..цяжка, ра..паўсюджванне, у..прыманне, ..мяшаць фарбы, ра..фарбаваць, абе..каляроўваць, ..чарніць.

11.6. ..фармуляваць, ..мешчаны, ра..працаваны, ..прошчаны, ..находзіцца.

11.7. У..дым на паўпальцах, ..рабіць фуэтэ, ..тварэнне вобраза.

11.8. Феадальная ра..дробленасць, ..найсці, ра..мяшчаць на стэндах.

11.9. Бе..канфліктнасць, бя..чулы, у..бадзёрыць, у..буджэнне, у..дзеянне на гледача, у..хапіцца, у..трывожыць, небе..падстаўны, небе..паспяховы, ра..вязка.

Правапіс зычных *д – дз’, т – ц’*

12. Растлумачце напісанне зычных *д – дз’, т – ц’* у наступных словах:

1) свята – на свяце, сады – у садзе, глядзець, цёмны, дзіця, дзюба;

2) сцвярджаць, чацвёрты, дзверы, подзвіг, *але*: падвезці, у таварыстве;

3) тэматыка, дырыжор, тэатр, дэбют, латынь – лацінскі, камандзір, білецёр, індзейскі, апладзіраваць;

4) эцюд, дзюна, *але*: авантура.

13. Запішыце спрадвечна беларускія словы, устаўце прапушчаныя зычныя *д – дз’, т – ц’*.

На..ея, мола..ь, ..весце, на..вячорак, у мовазнаўс..ве, а..ведаць, пра..весне, ..веры, развод..е, пя..ьдзясят, сем..есят, ча..вер, у кля..ве, ..вёрдасць, а..вячоркам, ..ірван, асярод..е.

14. У словах іншамоўнага паходжання ўстаўце прапушчаныя літары, растлумачце правапіс зычных *д – дз’, т – ц’*.

Ст..мул, д..зайн, д..канат, ак..ыўны, д..фіцыт, блакно..ік, д..ктафон, д..рэктар, ат..стацыя, від..акліп, бар..юр, сана..іна, гвар..ейскі, увер..юра, аплад..сменты.

Запомніце!
дзвесце, камандзіроўка, накцюрн, пэндзаль, роўнядзь, цемрадзь

15. Перакладзіце словы спецыяльнай лексікі з рускай мовы на беларускую, растлумачце правапіс.

15.1. Дисплей, декабрист, студеный, театр, гвардеец, актер, пройти, мотив, ноктюрн, шедевр, омертвелый, где-нибудь, кол-

лектив, тенденция, кисть, командировка, радикальный, митинг, листва, диплом, засветиться радостью, медь, телевизор, дирижер, титул, антипод, президент, теплеть.

15.2. Мелодия, аккордика, партитура, мелизматика, септима, прелюдия, монотематизм, хроматизм, скандирование, архитектоника, квинтет, динамика, тарантелла, терция, интерпретация, темпоритм, мелодика, диапазон, орнаментика, кантилена, декламация, музыка для телепостановок, каватина.

15.3. Акциз, платежи, котировка, дивиденды, дилер, демпинговые цены, депозит, инвестиции, консалдинг, лицензия, холдинг, рейтинг, хозяйственная деятельность, субсидия, принципы управления, политические факторы, ситуативная модель, лидер, продюсер.

15.4. Неординарность, диагностика проблем, деградация личности, компетенция, депрессия, индифферентность, контингент, трудности, профилактика, интуиция, инстинкт, флегматик, коммуникативный, девиантный, интерпретировать, позитивное влияние, тематическая программа, эмпатийность, рутина, стимулирование, инфантилизм, волонтер, императивный аспект, стереотипное поведение, компрометировать, мотивация, моделирование ситуации.

15.5. Темпера, техника, декоративность, диапазон, моделировка формы, картина, архитектура, композиция, терракота, мастихин, пастель, оттенок, примитивистские тенденции, декоратор, переплетение, интерьер, триптих, батик, диорама, пьедестал, дизайнер, портретист, растяжка, авангардист, этикетка, этюд.

15.6. Диспут, диктофон, дифференцированное обеспечение, диапозитив, дезидератор, дескриптор, заинтересованность текстом, иллюстрация, инициал, инструкционно-методический лист, интерфейс.

15.7. Национальный балетный театр, пластика движений, концепция творчества, танцевальный квартет, квинтет, философско-эстетический, поэтика модерна, современные тенденции хореографии, сатирический, техника.

15.8. Теория музейного дела, взаимодействие, методика, научное документирование, периодизация, материальные ценности, систематизация, экспедиция, экспертиза, стеллажи, нумизматический.

15.9. Сценический костюм, аплодисменты, актер, актерский, акробатика, авансцена, амфитеатр, антигерой, античная драматургия, артикуляция, аффектация, билетер, динамика, дебютант, дебютировать, действо, сценическое действие, гротеск, действующее лицо, декламатор, декорационное искусство, дикция, жестикулировать, инсценировка, интерпретация, интермедия, натуралистический, пародировать.

Правапіс падоўжаных і падвоеных зычных літар

16. Растлумачце напісанне падоўжаных і падвоеных зычных літар.

1) Палессе, стагоддзе, жыццё, палоззе, падарожжа, узвышша, аблічча, жаданне, вяселле, печчу, мышшу;

2) каменны, бяссонны, аддзяліць, даччына, насміхацца, разлавацца; *але:* ростань, расада, расол;

3) рэжысёр, гама, група, калега; Ганна, Жанна, ванна, мецца-сапрана, інтэрмецца; сюррэалізм.

17. Устаўце, дзе трэба, прапушчаныя літары, растлумачце правапіс.

17.1. Меркаван..е, натхнен..е, суд..я, рас..ыпаны, пакален..е, Еўрабачан..е, паэтэс..а, міс..іянеры, пан..а, крыл..е, клас.., эпіграм..а, прагрэс..іўны, аб..рэвіятура, Мек..а, абурэн..е, пяц..юдзесяц..ю, памяц..ю, асен..ія, ал..егорыя, клас..іцызм, з..янне, здаец..а, паўгод..е, лісц..е, Евангел..е.

17.2. Пераінтанаван..е, музычнае мыслен..е, мас..авасць, п’еса-папур..ы, песен..асць, пералажэн..е, рознагалос..е, стварэн..е тэмбравага каларыту, размеркаван..е інструментаў, выканальніцкі ап..арат, ап..лікатура, струна бурдон..ая, гукавылічэн..е, змешан..ы хор, сугуч..ы, песен..ая мелодыя, ажыц..яўляць.

17.3. Накаплен..і, прагназаван..е, забеспячэн..е, цэнаўтварэн..е, анкетаван..е, дабрачын..ая акцыя, сфера абслугоўван..я, фінансаван..е, тэлебачан..е, стварэн..е ўмоў, кіраван..е, рэгуляван..е, рашэн..е, планаван..е, размеркаван..е паўнамоцтваў, узнікнен..е крызісных сітуацый, меркаван..е.

17.4. Кам..нікатыўны, здарэн..е, правапарушэн..е, асяродз..е, дабрачын..асць, узаемадзеян..е, узаемаразумен..е, уздзеян..е,

стымуляван..е, самакіраван..е, экстран..ыя выпадкі, мадэліраван..е сітуацыі.

17.5. Іл..юзорнасць, адцен..е, перапляцен..е, кал..она, аздаблен..е, ціснен..е, клас..ічны, Сярэднявеч..а, эпоха Адраджэн..я, ап..лікацыя, філігран..ы, чарнен..е, пляцен..е, ільнопрадзен..е, святлоадчуван..е, каштоўн..ыя метал..ы, зярнен..е, натхнен..е.

17.6. Бібліяграфаван..е, зацікаўлен..асць тэкстам, забеспячэн..е, клас..іфікацыя, іл..юстрацыя, размяшчэн..е фонду, рэдагаван..е, каталогавядзен..е, монавыдан..е, кам..ентарый, стратэгія чытан..я, распрацаван..ы, спрошчан..ы.

17.7. Тарантэл..а, ал..егра, клас..ічны танец, пас..адобль, цырымон..ы, беларус..кія народныя танцы, танцавальная праграм..а, круціц..а ваўчком, трымац..а за станок, эф..ектны.

17.8. Камен..ы век, ран..яе Сярэднявеч..а, мураван..ыя палацы, курган..ы могільнік, феадальная раздроблен..асць, абарончыя збудаван..і, умацаван..і, пяцігран..ая вежа, калекцыяніраван..е, паўпалцін..ік, першабытнаабшчын..ы, шліфаван..е.

17.9. Аф..ект, бал..ада, бестсел..ер, летуцен..ік, трызнен..е, буф..анада, натхнен..е, вечары апавядан..я, увасаблен..е, уражан..е, народныя гулян..і, іл..юзія, мастацтва прадстаўлен..я, вобразнае бачан..е.

18. Перакладзіце словы з рускай мовы на беларускую, растлумачце правапіс.

18.1. Управление, касса, радостью, затишье, программа, молодежью, чтение, сумма, третий, тридцать, приволье, мягко, осуществление, рассадный, интермеццо.

18.2. Меццо-сопрано, аллегро, трелью, варьирование, пицикато, песенность, попурри, сопровождение, баллада, четырехголосие, канцонетта, колористическое богатство, развитие, септаккорд, светское музицирование, секвентное повторение, слуховые ассоциации, диссонанс, звучание, либреттист, аккомпанировать, темообразование.

18.3. Ассигнование, обеспечение, обанкротиться, накопление, администрирование, задолженность, баланс, коммерческий, прогнозирование, ограниченная ответственность, ценообразование, импрессарио, собственностью, творческий коллектив, дилер, взаимосвязанность, эффективность, стресс, подчиненный.

18.4. Уровень жизни, компромисс, вечера вопросов и ответов, дискуссии, жертвы военных конфликтов, моралью, чувственный, поколение, творчеством, жизнеутверждающий, перевоспитание, поддержать, массовик, восприятие, тематическая программа, ассоциация, пассивный.

18.5. Гуашью, акварелью, терракота, симметрия, барокко, иллюзорность, зернение, Возрождение, аппликация, импрессионизм, балюстрада, обрамление, светоощущение, соломоплетение.

18.6. Книгообеспечение, пресс-конференция, регистрационная картотека периодических изданий, стеллаж, экспресс-информация, систематизированный, обобщенный, периодические издания.

18.7. Классический балет, массовые сцены, ассоциации, основные коллизии, спектакль, либретто, стремление, экспрессивный.

18.8. Изучение предметов экспозиции, классификация, выявление, полевое исследование, выполнение, комплектование, старинные украшения, закупочная комиссия.

18.9. Классика, сценическое контактирование, обличье, оборудование сцены, освещение, оформление, режиссер, режиссура, сочувствие, воздействие, брависсимо.

Правапіс звонкіх і глухіх, свісцячых і шыпячых зычных літар

19. Прачытайце правільна наступныя прыказкі і прымаўкі. Знайдзіце неадпаведнасці ў вымаўленні і напісанні. Растлумачце правапіс і значэнне прыказак і прымавак.

Лёгка сказаць, ды далёка дыбаць. Адклад не ідзе ў лад. За што добра бярэшся, канца даб'ешся. З кім павядзешся, ад таго і набярэшся. Колькі вяровачцы ні віцца, а канцу быць. З хараства вады не нап'ешся. Прагаладаешся – хлеба дастаць здагадаешся. Няпраўдаю свет пройдзеш, а назад не вернешся. Свая сярмяжка не цяжка. Каб ведаў, дзе павалішся, там саломкі падаслаў бы.

20. Растлумачце напісанне звонкіх – глухіх, свісцячых – шыпячых зычных літар на канцы і ў сярэдзіне наступных слоў. Падбярыце праверачныя словы.

1) працяг, фасад, блюз, фонд, імідж, шарж;
2) кніжка, стужка, падказка, лёгкі, наладка;
3) барацьба, просьба, жаніцьба, носьбіт;
4) перавозчык, рэзчык, разжаліць, пясчаны;
5) нарэшце, на кладачцы, нясвіжскі, рыхтуешся.

21. Змяніце або падбярыце роднасныя словы для праверкі напісання зычных літар.

Моладзь, перапісчык, трыкатаж, перасцерагчы, загадка, гладкі, краявід, белавежскі, вязка, уздоўж, нізка, бегчы, у хусцы, увачавідкі, рэзкі, складчына, прасцяг, цяжкасці, дзядзькаванне, сродкі.

22. Перакладзіце словы з рускай мовы на беларускую, запішыце, падкрэсліце арфаграмы.

Лозунг, цифра, витраж, носитель, монтаж, подход, метод, аншлаг, платеж, рейтинг, дивиденд, средства, пользуешься, на обложке, пряжка, дробь, тренируешься.

Правапіс прыставак на зычныя літары *-б* і *-д*

23. Растлумачце напісанне зычных літар *-б* і *-д* у прыстаўках.

Адкрыць, падтрымка, надпісаць, прадбачыць, прадстаць, перадплечча; абпалены, абступіць, абмежаваць, абстрэл.

24. Устаўце прапушчаныя літары, растлумачце правапіс.

А..бывацца, а..шар, а..сутнасць, а..крыццё, а..вечны, па..хапіцца, а..даляцца, спа..цішка, па..галоскі, а..метныя асаблівасці, а..ыграць праграму, пра..прыемства, таварыства з а..межаванай а..казнасцю, пра..прымальнік, а..бор, а..казнасць, а..межаваныя магчымасці, па..трымка, а..асобіцца, а..пачынак, па..свядомасць, а..лічча, па..свечнік, а..цяніць, а..ценне, а..клад, па..піска, а..агульнены, па..танцоўка, па..скокваць, па..сечнае

земляробства, на..брамная вежа, на..глазурныя эмалі, а..наўленне спектакля, неа..ступны, непа..купны, па..грыміраваць, па..светка, па..тэкст.

Правапіс мяккага знака і апострафа

25. Прачытайце словы, растлумачце правапіс змякчальнага мяккага знака. Адзначце, пасля якіх літар пішацца мяккі знак і калі ён не пішацца.

Ь пішацца:

1) боязь, хтось, моладзь, пяць, вучань, акварэль;
2) пісьмо, цьма, Вольга, ганьба, дзьмуць, вазьму;
3) пісьменнік, цьмяны, Вользе, ганьбіць, дзьме, возьме;
4) пяцьдзясят, дзевяцьсот;
5) людзьмі, слязьмі, дзецьмі;
6) сядзьма, будзьма; сядзьце, будзьце, завесься, агледзься;
7) кагосьці, штосьці, ледзьве;
8) агеньчык, каменьчык, *але:* качанчык;
9) вішань, соцень, вішанька, соценька, песенька.

Ь не пішацца:

1) свет, багацце, дзверы, радасцю; *але*: носьбіт, дзесьці, хрэсьбіны;
2) любанскі, казанскі, цянь-шанскі, *але:* восеньскі, студзеньскі;
3) голуб, насып, восем, восемсот.

26. Прачытайце сказы, знайдзіце словы з асіміляцыйнай мяккасцю, растлумачце іх правапіс.

Беларусы адрозніваюцца шчодрасцю, заўсёднай гатоўнасцю прыйсці на дапамогу ў бядзе. Яны звычайна мяккія, даверлівыя, пазбаўленыя помслівасці. Па агульных назіраннях, беларусам уласцівыя павага да іншых народаў і памяркоўнасць да таго, хто думае іначай *(У. Караткевіч).*

27. Устаўце, дзе трэба, прапушчаныя літары, растлумачце правапіс.

27.1. Дз..вес..це, пес..ні, мален..кі, па прос..бе, вяз..мо, няма новых песен.., са сляз..мі, мядз..ведз.., навакол..ле, Сібір..,

ц..віс..ці, каліс..ці, прыйс..ці, хатын..скі, кон..чык, мен..шы, нян..чыць, вішан.., восем.., шэсц..сот, сем.., дзец..мі, аген..чык, абедз..ве, чац..вёрты, прыгледз..ся, прыходз..це, агул..нанавуковы, прос..біт, соцен..ка, з..вес..ся.

27.2. Рас..пеў, трэл.., дз..ве актавы, мастацкія якас..ці, фал..клор, танал..нас..ць, з..мешаны хор, увес.. дыяпазон, аднатанал..ны перыяд, генерал..ная кул..мінацыя, гучан..не, вакал..ны стыл.., кіравац.., адаптавац.., трыёл.., шмат песен...

27.3. Фестывал.., прыватная ўласнас..ц.., эфектыўнас..ц.., узаемаз..вязанас..ць фактараў, сітуатыўная мадэл.., легал..ны, вэксал.., ілюзорнас..ць, прэм..ера, кар..ера, кул..турныя сувязі, інтэрв..ю, дзейнас..ц.., ранц..е, дас..е, лёсавызначал..ны, адлічэн..не з рахунка.

27.4. Здол..нас..ць, мыс..ленне, ас..пект узаемадзеян..ня, блюз..нерства, сц..вярджал..ны, гул..нявая дзейнас..ць, валан..цёр, чул..лівы, субкул..турныя супол..ніцтвы, канфідэнцыял..нас..ць, імператыўны ас..пект.

27.5. Раз..ба, раз..бяр, цэл..нас..ць кампазіцыі, жывапіс.., рос..піс.., скул..птура, ал..танка, жырандол.., с..ветлацен.., ін..наткацтва, рас..цяжка, забалац.., грабен..чык, з..лепак, мал..берт, пастэл.., гарызантал..ны, счарніц.., дэкаратыўнас..ць, акварэл.., ганчарная вытворчас..ць, падс..вечнік, рэл..ефны, ул..трамарын, рамес..нік, ціс..ненне, гіпастыл.., пастарал.., пос..цілка, грыфел.., асаблівас..ць, вапел..ня, залацістас..ць, філігран...

27.6. Мемарыял..нае выдан..не, мікрафіл..мавы, абарачал..нас..ць фонду, агул..надаступнас..ць, паказал..нік, ал..манах, бюлетэн.. новых паступленняў, воблас..ць выдання, дакладнас..ць пошуку, змяшчал..нас..ць, кансул..тант, мікрафіл..м, рэлевантнас..ць фонду, с..вята кнігі, факсіміл..нае выданне.

27.7. Павол..ны вал..с, танцавал..ны, медал..ён, рамен..чык, кас..цюм, кас..цюміраваны бал.., міл..ён, пасадобл.., фал..клор, с..вятло рампы, тэхнічнас..ць, балансавац.., іс..ці, пус..ціцца ў скокі, сес..ці на шпагат.

27.8. Рэчы матэрыял..най культуры, неандэртал..цы, крамянёвыя плас..ціны, могіл..нік, залатыя скроневыя кол..цы, феадал..ная раздробленас..ц.., этнічная прыналежнас..ц.., прадметы кул..ту, сакрал..ныя валуны, Княз..-камен.., некропал...

27.9. Партал..ная арка, бел..этаж, геніял..ны, вул..гарны, сцэнічнае піс..мо, бесканфліктнас..ц.., с..пектакль, ас..вятлял..ны люк, камедыя дэл.. артэ, кал..е, непараўнал..ны, Казан..скі тэатр, вадэвіл..ны, Мал..ер, кул..мінацыя, «Беларус..філ..м».

Запомніце!
абедзве, булён, дзвесце, восем, ледзьве, меш, няньчыць, песень, разьбяр, хтосьці

28. Прачытайце словы, растлумачце правапіс раздзяляльнага мяккага знака. Пасля якіх зычных і перад якімі галоснымі літарамі пішацца раздзяляльны мяккі знак?

Медальён, каньён, канферансье, парцьеры, мадзьяр, Лавуазье, Савельеў, Касьян, лью, Нью-Ёрк, Ілья, Ульяна.

29. Прачытайце словы і растлумачце, калі пішацца апостраф.

1) аб'ёмны, з'ява, з'ехаць, між'ярусны;
2) вераб'і, сям'я, камп'ютар, верф'ю;
3) двух'ярусны, Лук'янаў;
4) мыш'як, звяр'ё, шыр'ю; ад'ютант.

❖ ***Пасля ў (у нескладовага) апостраф не пішацца: абаўю, здароўе, салаўіныя, праваслаўе, Заслаўе***

30. Перапішыце, устаўце, дзе трэба, прапушчаныя літары.

30.1. Ад..ехаць, раз..юшаны, паштал..ён, міл..ярд, Марэс..еў, аб..ява, Арсен..евіч, чатырох..ярусны, салаў..іны, разал..ю, бязрыб..е, раз..езд, вал..ера, манпанс..е, іў..еўскі, Вікенц..евіч, пад..язджаць, уз..ехаць, фел..д..егер.., прымор..е, н..ю-ёркскі, п..яніць, надвор..е.

30.2. Вар..іраванне, музычная п..еса, пад..ём, прэм..ера песні, неад..емная, з..яўляцца.

30.3. Кар..ерыст, інтэрв..ю, кампан..ён, вар..етэ, суб..ектыўныя фактары, кан..юнктура, п..еса, павіл..ён, канферанс..е, ал..янс, аб..ядноўваць, беспрацоў..е, прэм..ера.

30.4. Сур..ёзны, ахова здароў..я, сем..янін, аб..ектыўны, аб..яднанне, з..явіцца, інтэрв..ю, саслоў..е, з..едлівы, з..ява, з любоў..ю, вар..яцкі, суб..ект, давер..е.

30.5. П..едэстал, інтэр..ер, саб..ю, барэл..еф, він..етка, аб..ёмны вобраз, пап..е-машэ, рэл..ефны, п..ета, рышэл..е, аб..ект.

30.6. Аб..яднаны бібліяграфічны запіс, аб..ект каталагізацыі, аб..ём фонду, інтэр..ер бібліятэкі, двукроп..е, камп..ютар.

30.7. Ар..ер, кастан..еты, він..етка, пасляслоў..е.

30.8. Краман..ёнцы, двух..ярусныя падлогі, інтэр..еры замкаў.

30.9. Прэм..ера, вар..етэ, ар..ерсцэна, брыл..янцін, уз..юшыцца, гін..ёль.

Запомніце!
інтэрв'ю, кан'юнктура, п'едэстал, п'еса, раз'юшаны

31. Перакладзіце словы з рускай мовы на беларускую, пры неабходнасці карыстайцеся руска-беларускімі слоўнікамі. Растлумачце правапіс.

Появиться, барьер, Демьян, экстерьер, гильотина, шиньон, Приазовье, щавель, Рижское взморье, курьер, обындеветь, Ульянов, Ивье, Мольер, пятьюдесятью, Марьина Горка, восьмью, созвездие, предъявить, конъюнктурщик, досуг, индифферентность, помощь семьям, горельеф, вынянчить, многоступенчатый, Вьетнам, носитель.

32. Утварыце імёны па бацьку ад наступных розных форм уласных назоўнікаў.

Ігнат – Ігнацій, Яўген – Яўгеній, Арсень – Арсеній, Васіль – Васілій, Анатоль – Анатолій.

Правапіс каранёвых зычных літар перад суфіксальнымі *с, ч, ц*

33. У наступных словах растлумачце правапіс спалучэнняў зычных літар на стыку кораня і суфікса.

1) гарадскі, грамадства, шведскі;

2) у лодцы, на вопратцы, матчын, сведчыць;

3) белавежскі, каўказскі, бугскі, цюрыхскі, латышскі, таджыкскі.

34. Устаўце прапушчаныя літары, растлумачце правапіс.

Грама..кі, узбе..кі, пасве..чанне, лё..чык, на вокла..цы, сусе..кі, пецярбур..кі, магдэбур..скае права, люксембур..скі, у ха..цы, старадаро..скі, чэ..скі, на лава..цы, разве..чык, перакла..чык.

35. Утварыце прыметнікі ад прыведзеных уласных назоўнікаў пры дапамозе суфікса *-ск-*. Падкрэсліце зычныя літары на стыку кораня і суфікса.

Белавежа, Глыбокае, Прага, Закаўказзе, Ліда, Пухавічы, Навагрудак, Нясвіж, Парычы, Рэчыца, Палессе, Кембрыдж, Брэст, Асіповічы, Галандыя, Цюрых, Грынвіч, Гарадок, Свіслач, Смалявічы, Сураж, Хойнікі, Парыж, Каўнас, Ірак.

36. Утварыце прыметнікі ад прыведзеных назоўнікаў з дапамогай суфіксаў *-ск-* ці *-ств-*. Запішыце іх і растлумачце правапіс.

Казах, выкладчык, Чыкага, агент, сусед, рамеснік, Каўказ, ткач, лабарант, Добруш, абстракцыяніст, Бялград, мецэнат, асветнік, камерсант, Бангкок, адвакат, дойлід, турыст, перакладчык, людзі, узбек, турак.

§ 6. Напісанне слоў разам, асобна і праз злучок

З а д а н н і

1. Растлумачце, чаму наступныя словы пішуцца разам:

педсавет, бібфак, сацыякультурны;
музыказнаўства, фондасховішча, сярэдневяковы, старажытны;
аўдыядакумент, аўтарэферат, кінастужка, фотахроніка;
першадрукаваны, дванаццаціступеньчатая;
іншамоўны, заходнееўрапейскі, двухмоўны;
высокаадукаваны, унутрысістэмны;
сарвігалава, прайдзісвет, пакацігарошак (*але:* перакаці-поле);
Слаўгарад, Салігорск, Пецярбург;
паўтона, паўаркуша (*але:* паў-Мінска);
ніжэйпадпісаны, вышэйадзначаны (*але:* сумесна створаны).

2. Растлумачце, чаму наступныя словы пішуцца праз злучок:

даўно-даўно, белы-белы, ледзь-ледзь;
сам-насам, дзе-нідзе;
жылі-былі, сяк-так, хіп-хоп;
жар-птушка, хата-чытальня, хард-рок;
сацыял-дэмакрат, хрысціянска-дэмакратычны;
віцэ-прэзідэнт, экс-чэмпіён, штаб-кватэра, прэс-канферэнцыя, гала-канцэрт;
горад-герой, гуслі-самаграі, кніжка-цацка;
залаціста-жоўты, шаравата-сіні, кісла-салодкі;
літаратурна-музычны, выдавецка-гандлёвы, навукова-папулярны;
Давыд-Гарадок, Усць-Каменагорск, давыд-гарадоцкі;
Дунін-Марцінкевіч, Бялыніцкі-Біруля, Жан-Жак Русо;
паўночна-ўсходні, норд-вест;
леў-талстоўскі (раман), рамэн-раланаўскі (стыль);
3-тысячны, 5-мільённы, 6-мільярдны;
два-тры (гады), праз 3-4 (месяцы);
па-святочнаму, па-майстэрску, па-дзіцячы, па-мойму;
абы-дзе, хто-небудзь, зрабіў-такі;
паў-Беларусі, паў-Мінска;
па-першае, па-другое;
ха-ха-ха, ай-яй-яй, ку-ку.

3. Растлумачце, чаму наступныя спалучэнні пішуцца асобна:

добра выкананы, прыгожа аформлены, юрыдычна самастойны;
Старыя Дарогі, Вялікае Падлессе;
красуня дзяўчына, волат дуб;
прачытаў бы, заспявай жа, толькі што;
на памяць, на жаль, усё роўна, як след, за мяжой, з вечара да ранку;
адзін на адзін, на бягу, з размаху.

4. Запішыце складаныя назоўнікі разам або праз злучок. Растлумачце іх правапіс.

Агіт/брыгада, адна/годак, акцёр/прафесіянал, аўдыя/запіс, васьмідзесяці/годдзе, Вялік/дзень, грамада/знаўства, гука/запіс,

джаз/аркестр, дом/музей, жыва/пісец, канцэртна/тэатральны, кіна/індустрыя, колера/музыка, насцен/газета, неа/імпрэсіянізм, паэт/рамантык, пісьменнік/класік, кіна/акцёр, помнік/манумент, радыё/інтэрв'ю, рок/н/рол, сама/выхаванне, света/ўспрыманне, тавара/абмен, танц/зала, тысяча/годдзе, тэатр/студыя, узаема/давер'е, фота/рэклама, экскурса/вод.

5. Запішыце прозвішчы славутых людзей, растлумачце правапіс.

1. Беларускі пісьменнік, аўтар камедыі «Пінская шляхта». 2. Галандскі жывапісец 2-й паловы XIX стагоддзя, прадстаўнік постімпрэсіянізму. 3. Рускі пісьменнік-сатырык, аўтар «Гісторыі аднаго горада». 4. Іспанскі драматург, аўтар камедый «Настаўнік танцаў» і «Сабака на сене». 5. Рускі кампазітар, аўтар оперы «Снягурачка». 6. Тэатральны рэжысёр, які разам са К. С. Станіслаўскім заснаваў Маскоўскі Мастацкі тэатр. 7. Жывапісец-пейзажыст, беларускі Левітан (1872–1957).

6. Запішыце ўласныя імёны, раскрыўшы дужкі. Растлумачце правапіс, праверце па экцыклапедыі.

Бялыніцкі (Біруля), Старыя (Дарогі), (Нава)полацк, Кірыла (Тураўскі), Заходняя (Еўропа), Доўнар (Запольскі), Рамен (Ралан), Пятроў (Водкін), Буда (Кашалёва), Светла (горск), Памва (Бярында), Ван (Дэйк), Рэч (Паспалітая), Сімяон (Полацкі), Рыа (дэ) Жанэйра, Гі (дэ) Мапасан.

7. Спішыце тэкст, растлумачце напісанне складаных слоў.

Характар філасофска/этычных поглядаў Скарыны выявіўся ў свое/асаблівым сінтэзе хрысціянскіх, антычных і рэнесанса/гуманістычных ідэй. Істотна паўплывала на яго света/погляд стара/жытная народна/этычная і эстэтычная, а таксама літаратурна/філасофская спадчына. Біблейская традыцыйна/хрысціянская этыка мадэрнізуецца і адаптуецца Скарынам у адпаведнасці з ідэйнымі запатрабаваннямі эпохі Адраджэння, актуальнымі сацыяльна/палітычнымі і нацыянальна/культурнымі задачамі беларускага народа. Скарына разглядаў і вырашаў пытанні сэнсу жыцця, годнасці чалавека, духоўна/маральнай свабоды, агульнага і індывідуальнага дабра. Ён зрабіў

спробу перагледзець артадаксальна/сярэдневяковую трактоўку праблемы чалавечага існавання. Сцвярджаючы сама/каштоўнасць чалавечага жыцця, ён рэабілітаваў зямное быццё. Этыка Скарыны арыентуе чалавека на грамадска/карыснае зямное жыццё, служэнне «пожитку посполитому», пастаяннае інтэлектуальна/маральнае ўдасканаленне, «абы научившися мудрости» людзі «добре жили на свете» *(паводле энцыклапедыі «Асветнікі Беларусі»).*

§ 7. Ужыванне вялікай літары з улікам сэнсу слова і маўленчай сітуацыі

Правапісу вялікай і малой літар у Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі (2008) прысвечана адпаведная глава. Так, з вялікай літары пішуцца:

1) найменні найвышэйшых божастваў (бостваў) у рэлігійных культах, а таксама ўсе словы ў спалучэннях, якія змяшчаюць гэтыя назвы: *Бог, Алах, Яхве; Гасподзь (Усявышні), Усемагутны Бог, Святая Тройца, Бог Айцец, Бог Сын, Бог Дух Святы, Божая (Боская) Маці, Царыца Нябесная, Прасвятая Дзева Марыя* і інш.;

2) прыметнікі, утвораныя ад слова ***Бог:*** *Божы (Боскі) суд, Божы (Боскі) храм, Божая (Боская) міласць;*

3) асабовыя імёны (і ўсе словы ў састаўных асабовых назвах, акрамя агульных назваў) заснавальнікаў рэлігійных вучэнняў, а таксама біблейскіх асоб (апосталаў, прарокаў, святых і інш.): *Ісус Хрыстос, Буда, Брахма, Іаан Хрысціцель, Святая Царыца Алена;*

4) імёны легендарных і міфічных асоб, язычніцкіх багоў: *Антэй, Зеўс, Венера, Пярун, Цмок,* але як агульныя назвы: *пярун* – удар грому, *тытан* – волат, *іуда (юда)* – здраднік, *фурыя* – злосная істота;

5) уласныя назвы ўяўных і казачных істот, герояў літаратурных твораў: *Чырвоны Капялюшык, Калабок, Снягурка, Дзед Мароз, Буцэфал, Баба Яга, Пегас* і інш., але як агульныя назвы: *буцэфал* – стары конь, *дзед-мароз* – ёлачнае ўпрыгожанне;

6) агульныя назвы істот, а таксама з’яў і прадметаў, калі яны персаніфікуюцца, выступаюць у ролі імёнаў літаратурных

твораў (у казках, байках і інш.): *Мядзведзь, Воўк, Ліса (Ліска), Каза-дзераза, Сарока-белабока, Сонца, Праўда, Крыўда, Саломінка, Лапаць* і інш.

З малой літары пішуцца:

1) слова *бог (гасподзь)* ва ўстойлівых выразах, звязаных з выказваннем розных пачуццяў, адценнем прастамоўнасці, а не са зваротам да Бога як найвышэйшага боства паводле рэлігійнай абраднасці і ўяўленняў: *божа (божачка) ты мой, бог яго ведае, дай божа, бог з табой, крый бог,* а таксама *алах з ім* і інш.;

2) слова *бог* з агульным значэннем *‘боства’* ў спалучэнні з асабовай назвай або з назоўнікам з агульным значэннем у родным склоне: *старажытны славянскі бог Пярун, бог сонца Дажбог, Сварог – бог неба;*

3) агульныя назвы ўяўных істот: *архангел, анёл, фея, муза, дамавік, русалка, здань, хут, ваўкалак, гном, троль* і інш.

У найменнях пасад і званняў, ветлівых зваротах і спецыяльных абазначэннях з вялікай літары пішуцца:

1) словы або спалучэнні слоў, якія з’яўляюцца афіцыйнымі назвамі асобы па вышэйшых дзяржаўных і рэлігійных пасадах: *Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь, Старшыня Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь, Міністр адукацыі Рэспублікі Беларусь, Папа Рымскі, Кароль Іярданіі, Патрыярх Маскоўскі і ўсяе Русі.* У неафіцыйных тэкстах без указання на канкрэтную асобу словы *прэзідэнт, міністр, старшыня* пішуцца з малой літары;

2) словы або спалучэнні слоў, якія з’яўляюцца назвамі асобы па вышэйшых дзяржаўных узнагародах Рэспублікі Беларусь і іншых краін (акрамя слова *кавалер*): *Герой Беларусі, Герой Савецкага Саюза, Герой Сацыялістычнай Працы,* але: *Георгіеўскі кавалер, кавалер ордэна Ганаровага Легіёна.*

Варта памятаць, што напісанне вялікай літары залежыць ад значэнняў слоў, якія яны рэалізуюць у пэўным кантэксце, параўнаем: *Дзед Мароз – дзед-мароз, Чырвоны Капялюшык – чырвоны капялюшык, Ахілесава пята – ахілесава пята, Заходняя Беларусь – заходняя Беларусь*.

Заданні

1. Прачытайце верш, растлумачце ўжыванне вялікай літары ў словах.

Дзе мой край? Там, дзе вечную песню пяе Белавежа,
Там, дзе Нёман на захадзе помніць варожую кроў.
Дзе на ўзвышшах Навагрудскіх дрэмлюць суровыя вежы
І вішнёвыя хаты глядзяцца ў шырокі Дняпро.
Ты ляжыш там, дзе сіняя Прыпяць ласкава віецца,
Дзе Сафія плыве над Дзвіною, нібы карабель...
Там, дзе сэрца маё з першым крокам, як молат, заб'ецца,
Калі б нават сляпым і глухім я прыйшоў да цябе.

(У. Караткевіч)

2. Прачытайце словы і словазлучэнні, растлумачце ўжыванне вялікай літары.

А. Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь, Палата прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, Генеральная Асамблея Арганізацыі Аб'яднаных Нацый, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў, Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, ордэн Працоўнага Чырвонага Сцяга, ордэн Айчыннай вайны I ступені, Вялікая Айчынная вайна, грамадзянская вайна, Першая сусветная вайна, Брэсцкі мір, Гродзенская вобласць, Уральскія горы, востраў Дыксан, Мінскае ўзвышша, газета «Літаратура і мастацтва», аповесць Васіля Быкава «Абеліск», Белавежская пушча, белавежскі зубр, коласаўскі стыль, Коласавы творы, Коласаўскія чытанні, беларускае мастацтва, Мележаў раман, ахілесава пята, Ахілесава пята, Людвіг ван Бетховен, Нініна маці, Скарынаўская стыпендыя.

Б. Дзень Незалежнасці; Сусветны дзень моладзі; Дзень друку; Першага мая; 1 Мая; 1 мая; Вялікдзень; Бог Айцец, Бог Сын, Бог Святы Дух, Усявышні, Святая Царыца Алена, Крыж Ефрасінні Полацкай, Курган Славы, Чырвоны Капялюшык, Плюшкін, плюшкін, Лебедзь, Шчупак і Рак, Дзед Мароз, дзед-мароз, бог яго ведае; Млечны Шлях, сузор'е Шалі.

3. Запішыце словы і словазлучэнні, раскрываючы дужкі.

(М,м)іністэрства (К,к)ультуры (Р,р)эспублікі (Б,б)еларусь, (Э,э)поха (А,а)драджэння, (М,м)іжнародны (Ж,ж)аночы (Д,д)зень,

(С,с)онечная (С,с)істэма, (Б,б)еларускае (Б,б)арока, (П,п)лошча (П,п)ерамогі, (Ч,ч)асопіс «(В,в)ышэйшая (Ш,ш)кола», (М,м)іністр (А,а)дукацыі, (В,в)уліца (З,з)аслаўская, (Н,н)овы (Г,г)од, (С,с)карынаўская (С,с)тыпендыя, (М,м)іхасёў падручнік, (К,к)упалаўскія вершы, (Б,б)оская (М,м)аці, вядомы (М,м)ецэнат, (С,с)афійскі (С,с)абор, (Н,н)обелеўская (П,п)рэмія, (Н,н)ародны (А,а)ртыст, (В,в)озера (С,с)віцязь, (В,в)ялікае (К,к)няства (Л,л)ітоўскае, (З,з)аслужаны (Д,д)зеяч (М,м)астацтваў, (Д,д)зень (П,п)ерамогі, (Д,д)ом (Н,н)астаўніка, (П,п)алац (М,м)астацтваў, (С,с)карынаўская (Б,б)іблія, (Г,г)алерэя (П,п)амяці.

4. Раскрыйце дужкі, малыя літары замяніце, дзе трэба, вялікімі. Запішыце сказы.

1. Ян (б)аршчэўскі, адзін з пачынальнікаў новай (б)еларускай літаратуры, нарадзіўся ў (в)ёсцы (м)урагі (п)олацкага (п)авета (в)іцебскай (г)уберні, вучыўся ў (п)олацкай (е)зуіцкай (к)алегіі. 2. Сымон (б)удны вучыўся на (ф)акультэце (с)вабодных (м)астацтваў (к)ракаўскага (у)ніверсітэта, дзе атрымаў грунтоўную гуманітарную і багаслоўскую адукацыю. 3. Яшчэ да прыходу (е)фрасінні (п)олацкай вядомая бібліятэка (с)афійскага (с)абора ператварылася ў буйны (к)ультурны цэнтр (п)олаччыны. 4. Беларускія майстры прыклалі свае рукі да ўзвядзення (к)аломенскага (п)алаца, афармлення іканастаса (с)маленскага (с)абора (н)овадзявочага (м)анастыра, (з)броевай (п)алаты (к)рамля, (в)алдайскага і (і)верскага (м)анастыроў. 5. Жодзінская (н)ародная (х)аравая (к)апэла (п)алаца (к)ультуры (б)еларускага (а)ўтамабільнага (з)авода была створана ў 1960 годзе. 6. Шмат добрых спраў для духоўнага развіцця нашага грамадства было зроблена (б)еларускім (ф)ондам (к)ультуры, (б)еларускай (а)сацыяцыяй (ф)альклярыстаў. 7. Плённа працуюць (н)ацыянальны (а)кадэмічны (т)эатр (і)мя (я)нкі (к)упалы, (б)еларускі (дз)яржаўны (а)кадэмічны (т)эатр (і)мя (я)куба (к)оласа, (н)ацыянальны (а)кадэмічны (в)ялікі (т)эатр (о)перы і (б)алета (р)эспублікі (б)еларусь, (б)еларускі (р)эспубліканскі (т)эатр (ю)нага (г)ледача, (дз)яржаўны (т)эатр (м)узычнай (к)амедыі, (дз)яржаўны (т)эатр (л)ялек і інш.

Запомніце!

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў, Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь, Вялікае Княства Літоўскае, Нацыянальны акадэмічны Вялікі тэатр оперы і балета Рэспублікі Беларусь, грамадзянская вайна, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь, народны мастак

5. Пісьмова перакладзіце на беларускую мову словы, а таксама імёны і прозвішчы знакамітых асоб і назоўнікі-тэрміны. Прачытайце ў адпаведнасці з нормамі літаратурнага вымаўлення:

а) адажио, аккомпанемент, аллегория, балерина, вернисаж, виньетка, виолончель, гобелен, диорама, монолог, полилог, диалог, идиллия, идеализация, импресарио, иконопись, классицизм, клоун, коллаж, конферансье, кружево, лауреат, гала-представление, лейтмотив, либретто, менестрель, капелла, автопортрет, арпеджио, аттракцион, баллада, барельеф, бельэтаж, вариации, варьете, скетч, майолика, фойе, гамма, дебют, живописность, живопись, интерьер, неореализм, ноктюрн, рапсодия, опера-буффа, па-де-де, пауза, попурри, премьера, пьедестал, репетиция, рок-н-ролл, труппа, группа, режиссер;

б) Образцов, Венецианов, Алябьев, Андерсен, Гендель, Гауди, Брюсов, Белинский, Воскресенский, Куинджи, Боттичелли, Вернадский, Дебюсси, Дионисий, Довженко, Донателло, Домье, Караваджо, Клодт, Комиссаржевская, Мейерхольд, Ватто, Крамской, Кустодиев, Микеланджело, Мысливичек, Неизвестный (Эрнст), Немирович-Данченко, Палладио, Пикассо, Паустовский, Прокофьев, Пуччини, Рейнхардт, Даргомыжский, Кончаловский, Фасбиндер, Рембрандт, Репин, Тютчев, Есенин, Брюллов, Сибелиус, Тициан, Тьеполо, Фабрициус, Фаворский, Шёнберг, Штраус, Шекспир, Толстой, Ожегов, Бернард Шоу.

ЛЕКСІЧНЫ СКЛАД БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

§ 8. Дыферэнцыяцыя лексікі паводле паходжання

Лексіка беларускай мовы паводле паходжання падзяляецца на дзве групы: *спрадвечныя словы* і *запазычаныя з іншых моў*. Асноўны пласт лексікі, які адлюстроўвае яе нацыянальны каларыт, гісторыю народа, – словы спрадвечныя. Яны генетычна падзяляюцца на чатыры групы: *індаеўрапейскія словы, агульнаславянскія, усходнеславянскія і ўласна беларускія словы*. Разнастайныя семантычна, такія лексемы характарызуюць жыццядзейнасць чалавека, навакольны свет, абстрактныя паняцці і інш. Найбольш распаўсюджаныя лексіка-семантычныя групы спрадвечнай лексікі:

– назвы роднасці і сваяцтва (*дзед, баба, мама, маці, бацька, брат, сястра, дзевер*);

– назвы жывых істот (*алень, воўк, вуж, дзяцел, лебедзь, заяц, карова, мыш, сабака*);

– назвы асоб паводле роду дзейнасці (*бондар, ганчар, ваявода, знахар, каваль, купец*);

– назвы раслін, іх частак, пладоў (*авёс, ажына, алешнік, арэх, вішня, чаромха, грэчка, морква, каліва*);

– назвы пабудоў і іх частак (*будынак, харомы, лазня, парог, сені, полка, хлеў*);

– назвы з'яў прыроды (*вясёлка, гром, дождж, світанне, змрок, імгла, іней, лёд, мароз*);

– назвы часавых паняццяў (*дзень, вечар, ноч, лета, восень, люты, сакавік, чацвер, нядзеля*);

– назвы дзеянняў і працэсаў (*абараняць, гаварыць, ведаць, пісаць, браць, капаць, сесці, мыць, ісці, гуляць, дыхаць, цвісці, калыхаць*);

– назвы абстрактных паняццяў (*давер, лад, журба, смутак, праўда, боль, віна, краса, пацеха, радасць, ласка*);

– назвы якасцей, уласцівасцей (*багаты, ласкавы, мілы, мудры, ветлівы, удалы, здаровы, хітры, раўнівы, карычневы*);

– назвы прадметаў быту (*крэсла, ключ, вядро, мыла, рэшата, граблі, сені, хлеў*);

– назвы колеру (*жоўты, зялёны, рыжы, сіні*);

– назвы страў (*заціркa, кулеш, бабка, дранікі, калдуны*);

– навуковыя тэрміны (*дзейнік, выказнік, байка, казка, прымаўка, прыказка, назоўнік*);

– назвы лікаў (*адзін, адзінаццаць, дваццаць, сорак, дзевяноста, дзесяць, тысяча*);

– назвы міфічных істот і багоў (*Зюзя, Ляля, Цёця, Жыцень, лясун, хатнік, хут, кадук, ваўкалак, вадзянік*).

Запазычанне пэўнай мовай слоў з іншых моў – з'ява натуральная, гэта вынік культурных, эканамічных, палітычных сувязей, а таксама тэрытарыяльнага памежжа, якое спрыяе моўнаму ўзаемаўплыву. Запазычанні, якія функцыянуюць у беларускай мове як нарматыўныя адзінкі, падзяляюцца на дзве групы: са славянскіх і неславянскіх моў. Самыя старажытныя іншамоўныя лексемы – стараславянізмы, словы са стараславянскай мовы: *абраз, благаславенны, свяшчэнны, свяшчэннік, храм, шлем, уласны, храбры, благі, чэсны, юны, шчасце, уладыка, дзяржава, глава, дрэвы* і інш. Такім словам характэрна няпоўнагалоссе (параўнайце: *храбры – хоробры, глава – голова*), пачатковыя гукі [*у*/*ю*] і інш.

Узаемадзеянне паміж беларускай і рускай мовамі адбывалася на працягу многіх этапаў іх развіцця. Сярод русізмаў, якія з'яўляюцца нарматыўнымі, – навуковыя, тэхнічныя, грамадска-палітычныя, бытавыя і інш. лексемы: *акцябраты, кукалка, агнямёт, ваенрук, прараб, прафорг* і інш. Беларуская мова налічвае шмат лексем-украінізмаў: *бублік, варэнікі, побыт, бадзёры, чуб / чубаты, нагадаць* і інш. Шэраг паланізмаў (словы з польскай мовы) ужываюцца як нарматыўныя назвы з'яў, прадметаў, асоб; яны маюць у структуры гукаспалучэнні [*дл*], [*тл*], насавыя галосныя, якім у беларускай мове адпавядаюць два гукі і дзве літары (*ан, он, эн* і інш.), суфіксы *-унак-*/*-юнак-*, уласцівыя мове-крыніцы, выбухны гук *г: агрэст, ядлавец, пэндзаль, вандраваць, рыдлёўка, млын, павідла, ксёндз, ратунак, рахунак, незлічоны, наконт, моц, змах, карэнчы, нэндза, тлусты* і інш.

Беларуская мова мае таксама запазычанні з неславянскіх моў: цюркізмы, у прыватнасці татарызмы, якім уласцівы сін-

гарманізм галосных – паўтор аднолькавых галосных у суседніх складах, суфіксы *-ык, -ча: хата, шапка, капкан, барабан, таракан, баран, калчан, качан, кафтан*, а таксама *балык, шашлык, бахча, парча* і г. д.

Словы з грэчаскай мовы – грэцызмы, большасць з іх – тэрміны навукі і культуры – з'яўляюцца даўнімі запазычаннямі, характарызуюцца наяўнасцю гукаспалучэнняў [*кс*], [*пс*], [*ск*]; ім характэрны марфемы: суфіксы *-ік, -ык*, прыстаўка *анты-*; пачатковы гук э: *акадэмія, камедыя, бібліятэка, арфаграфія, параграф, храналогія, эліпс, педагогіка, сінтаксіс, фантазія* і інш. Лацінізмы як словы з лацінскай мовы маюць шэраг прымет у гукавым складзе: канцавыя спалучэнні гукаў [*ум*], [*ус*] (пасля галосных не скарачаюцца ў беларускай мове); суфіксы *-ур, -ат, -ацы, -энт, -ент, -ім.* Што да семантыкі, яны абазначаюць адцягненыя паняцці, а таксама сярод іх – навуковыя, юрыдычныя, грамадска-палітычныя тэрміны: *аўтар, акцёр, архіварыус, калёквіум, нота, тэрмін, канстытуцыя, гумар, студэнт, дырэктар, гладыёлус*.

Сярод германізмаў (слоў з нямецкай мовы) вылучаецца шэраг лексем з гукаспалучэннямі [*хт*], [*шт*], [*шп*]: *вахта, шпага, штурм, лампа, шафа, дрот, штапель, цэгла, буршты*н, *коўдра*, *бутэрброд*, *майстар, гросмайстар* і інш.

Галіцызмы – словы з французскай мовы – маюць канцавы націскны галосны (*аташэ, атэлье, бюро, жалюзі, журы*, *паліто*), склады *фю, бю, вю, пю* (*бюлетэнь, гравюра, пюрэ*, *фюзеляж*), насавыя галосныя (*альянс, акардэон, медальён*), спалучэнні *-эт*, *-ет* на канцы слоў (*балет, партрэт, сілуэт*). Англіцызмы – найбольш актыўныя запазычанні апошніх дзесяцігоддзяў: *брыфінг, трэнінг, джаз, джэм, скотч, матч, трэнер, баскетбол, футбол, хакей*.

Італізмы – словы з італьянскай мовы – з'яўляюцца як даўнімі запазычаннямі, асабліва тэрміны са сферы культуры і мастацтва, так і сучаснымі: *акварэль, банк, барока, брава, опера, флейта, фартэпіяна, віртуоз, тэмп, капучына, рызота, купал, фасад, навела* і інш.

У беларускай мове сярод запазычаных з розных моў вылучаюцца лексемы-экзатызмы. Такія словы называюць прадметы ці паняцці, уласцівыя жыццю і побыту пэўнага народа: *аул, таммам, кастаньеты, крона, тугрык, ледзі, фрау, бархан,*

джок і інш. У мастацкім стылі яны выконваюць эстэтычную функцыю.

У вусным і пісьмовым маўленні часам выкарыстоўваюцца запазычаныя словы ці выразы, якія перадаюцца графічнымі сродкамі мовы-крыніцы і, як правіла, не перакладаюцца. Значэнне іх можа быць вядома носьбітам мовы ці іх семантыка не ўплывае на змест выказвання. Аднак, напрыклад, іх значэнне можа тлумачыцца ў змесце ці вынікаць з кантэксту; словы і выразы, якія ўяўляюць сабой іншамоўныя ўкрапванні ў беларускім ці рускім і іншых тэкстах, называюцца варварызмамі: *alma mater* (лац.) – ‘маці, якая корміць’ (перан. ‘установа навучання’), *tet-a-tete* (фр.) – ‘з вока на вока’ / ‘адзін на адзін’, *homo sapiens* (лац.) – ‘чалавек разумны’ і інш. Такія выразы надаюць мове інтэлектуальнасць, рэалізуюць адначасова дакладнасць і экспрэсіўнасць маўлення. Ужытыя ў мастацкім тэксце, яны ствараюць стылістычны прыём і называюцца астэрызмамі: «*Memento mori*» – (лац.) ‘*памятай пра смерць*’ (назва апавядання Янкі Брыля); *poko a poko* (іт. муз.) – ‘*паціху, патрошку, па-маленьку*’.

Заданні

1. Прачытайце, выпішыце словы, якія называюць паняцці са сферы культуры. Карыстаючыся лексікаграфічнымі даведнікамі, удакладніце мову-крыніцу, з якой запазычана тое ці іншае слова, а таксама семантыку слоў.

Экскурсія, студэнт, этнаграфія, градацыя, гальштук, вернісаж, прэйскурант, каталагізацыя, рыторыка, дублёр, матч, харэограф, скотч, брыльянт, амплуа, маркетынг, барэльеф, калізія, кансіліум, пэндзаль, цэнзура, журы, фуэтэ, пано, благаславенне, чало, сальфеджыа, ганак, чамадан, эўрыка, соцыум, мулінэ, араторыя, экзэмпляр, сінтаксіс, барабан, крытыка, экслібрыс, трэнінг, эліпс, віньетка, архіварыус, балетмайстар, абітурыент, культуралогія, інцыдэнт, штрудзель, рэзюмэ, рэжысёр, джаз, ваяж, юны, прэм’ера, опера, штора.

2. Запішыце да кожнага назоўніка-назвы асобы мужчынскага полу паводле роду дзейнасці па два адпаведныя назоўнікі жаночага роду, каб

адзін з іх называў жонку, а другі – дачку. Прааналізуйце, ці ва ўсіх выпадках назвы асоб жаночага полу паводле сваяцтва ўтвараюцца з дапамогай адпаведных суфіксаў. Узгадайце назвы мастацкіх / фальклорных твораў, у якіх дзейнічаюць названыя асобы, кшталту «Бандароўна» – дачка бондара з паэмы Янкі Купалы.

Бондар, ткач, поп, ляснік, войт, кароль, князь, цар, скрыпач, мастак, танцор, акцёр.

3. Дайце азначэнне варварызмаў і экзатызмаў, прывядзіце прыклады ахарактарызаваных моўных з'яў. Як вы разумееце наступныя выразы з лацінскай мовы: alma mater, Memento mori? Калі словы *дранік, лявоніха, цымбалы* могуць выступаць у ролі экзатызмаў?

4. Прачытайце, вусна акрэсліце лексіка-семантычныя групы назоўнікаў, якія адносяцца да спрадвечна беларускай лексікі. Растлумачце значэнне слоў, якія складаюць групу лексікі роднасці і сваяцтва.

Вуж, веліч, мара, спёка, здрок, змрок, снягір, вабіць, туляцца, ласка, клопат, бараніць, бацька, швагер, залоўка, вячысты, ганаровы, знахар, дранікі, дзейнік, выказнік, бадзёры, гумно, адрына, лясун, ваўкалак, глог, парэчкі, ісці, араты, сейбіт.

5. Дайце азначэнне запазычаных слоў. Запішыце беларускія словы, якія ўтварыліся на базе прыведзеных слоў іншамоўнага паходжання.

Культура, язмін, бульба, шыфр, пашпарт, афарызм, метр, група, каляндар, фонд, маніторынг, каталог.

6. Прачытайце, ахарактарызуйце лексіку прыведзеных урыўкаў з пункту гледжання паходжання. З тэксту А выпішыце спрадвечна беларускія словы і растлумачце іх значэнне; з тэксту Б выпішыце запазычаныя словы і растлумачце іх значэнні.

А. Пасты заканчваліся святочнымі днямі, якім спадарожнічалі абрадавыя дзействы, тэатралізаваныя прадстаўленні, гульні і шчодры святочны стол. Найбольш багатым быў стол на Вялікдзень, Радаўніцу, Сёмуху (Духа, Троіца), Спас, Дзяды, Васілле (Новы год). Прычым кожнаму святу адпавядала пэўная ежа, цэлы набор страў. У прыватнасці, на посную куццю (перад Раством) іх было не менш сямі, у тым ліку аўсяная поліўка ці кісель, хлебны квас, аладкі з мёдам ці малаком, бліны, рыба,

клёцкі і, нарэшце, сама каша з мядовай сытай. На шчодрую куццю на стол падаваліся, апрача таго, разнастайныя скаромныя стравы – мяса, нярэдка смажанае парася, каўбасы, бліны з салам, боршч з мясам і інш. (*В. Цітоў*);

Б. Беларускі фальклор (англ. *Folklore* – ‘народныя веды’, ‘народная мудрасць’) – сукупнасць розных відаў народнага мастацтва беларусаў, такіх як вусна-паэтычная творчасць, народная музыка, танцы, разнастайныя віды прыкладнога мастацтва, народны тэатр. Пераважна ўжываецца для абазначэння мастацтва слова – вусна-паэтычнай творчасці.

Разам з тым фальклор разумеецца не толькі як сукупнасць жанраў вуснай народнай творчасці, але і як сістэма поглядаў на навакольны свет, традыцыйная духоўная культура ў цэлым у шматлікіх яе выяўленнях. Таму фальклор знаходзіцца ў непасрэднай блізкасці ад міфалогіі, абраднасці, мовы і г. д., а самі фальклорныя жанры разглядаюцца не толькі ў мастацкім аспекце, але і як функцыянальны складнік народнага жыцця.

На працягу многіх стагоддзяў фальклор жыў у асяроддзі сваіх стваральнікаў, чуйна рэагуючы на ўсе змены, што несла з сабой гістарычнае развіццё і ў быце, і ў светапоглядзе, і ў сацыяльных стасунках. Фальклор – мастацкі летапіс народа, але гэта толькі адна, прычым не самая галоўная яго функцыя. Ён – захавальнік працоўнага вопыту, які перадаваўся з пакалення ў пакаленне, і ў той жа час узбуджальнік творчай энергіі, новых ідэй і нават пэўных тэхнічных рашэнняў, якія з цягам часу рэалізоўваліся ў адпаведных умовах. Вусна-паэтычная творчасць замацоўвала многія маральна-этычныя нормы, якія рэгулявалі адносіны людзей у грамадстве і ў сям’і. Дзякуючы гэтым нормам чалавек доўгі час жыў у суладдзі з прыродай, абагаўляў і абараняў яе, ахоўваючы тым самым сваё асяроддзе існавання. Сямейная абрадавая паэзія, шматлікія прыказкі і прымаўкі і многія іншыя творы былі накіраваны на ўмацаванне сям’і і сямейных адносін, на выхаванне новых пакаленняў у адпаведнасці з высокімі нормамі і патрабаваннямі народнай маралі *(Беларускі фальклор. Хрэстаматыя. Мінск, 1996).*

7. Спішыце тэкст. З дапамогай «Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы» вызначце па 5–10 слоў спрадвечна беларускіх (падкрэсліце прамой рыскай) і 5–10 запазычаных (падкрэсліце хвалістай рыскай).

7.1. Больш як чвэрць стагоддзя працуе Ніл Гілевіч у літаратуры. За гэты час ён стварыў больш дваццаці паэтычных зборнікаў, кожны з якіх у той ці іншай меры адлюстраваў на сваіх старонках не толькі паэтычнае развіццё таленту, але час і жыццё народа, думы і парыванні грамадзяніна. Наогул трэба сказаць, што ў паэзіі Ніла Гілевіча ў вельмі выразнай форме знайшлі выяўленне грамадзянскасць, скандэнсаваная сацыяльнасць, аб чым сведчаць яго шматлікія лірычныя і ліра-эпічныя творы і асабліва ягоныя сатыра і гумар, у якіх паэт мае свой непаўторны голас, свой характэрны смех і сваю іронію. Сіла ягонай пагарды і выкрыцця такая вялікая, а смех такі з'едлівы, што часам здзіўляе ягоная здольнасць пераходу да вельмі шчырай замілаванасці, дабрыні і пранікнёнага лірызму ў вершах і паэмах іншага характару, у лірычных творах, дзе Ніл Гілевіч паказвае зусім іншыя грані свайго таленту. Гэтыя два розныя бакі яго творчасці знітоўваюцца адной моцнай, я сказаў бы, высакароднай якасцю, якую можна вызначыць як фальклорную, вельмі народную, што ідзе з самых вытокаў беларускага жыцця, з яго нацыянальнага характару і ягонай гісторыі *(паводле В. Быкава).*

7.2. У працэсе вакальна-харавых практыкаванняў важным момантам з'яўляюцца правільныя суадносіны паміж працай над асобным навыкам ці прыёмам і аб'яднаннем гэтых навыкаў у адзіны комплекс выяўленчых сродкаў мастацкага выканання. Правільны падбор практыкаванняў дапамагае выпрацаваць і замацаваць кожны элемент паасобку, а таксама замацаваць комплекс гэтых навыкаў і ўменняў у іх сукупнасці. Неабходна ўлічваць, што нельга зводзіць практыкаванні толькі да работы над асобнымі навыкамі, так як пры гэтым будзе адсутнічаць неабходная сувязь і каардынацыя паміж імі. Аднак непрыдатным з'яўляецца і выключна цэласны падыход да вырашэння задач вакальнага навучання: вучыць адразу ўсяму, не замацоўваючы асобныя элементы голасаўтварэння. Гэта прыводзіць да адсутнасці тэхнічнай дакладнасці ў рабоце голасаўтваральнага апарату. Як жа трэба вырашаць гэтую праблему ў вакальным выхаванні навучэнцаў? Мастацтва спеваў патрабуе авалодання складаным комплексам мастацка-тэхнічных элементаў. Дасягаецца гэта шляхам фіксацыі ўвагі на канкрэтнай вакальна-тэхнічнай задачы. Пры гэтым мэтанакіраваны матэрыял, які

паступова ўскладняецца, будзе спрыяць замацаванню асобных навыкаў *(паводле С. Максімава).*

7.3. Выкарыстанне трэнінгу ў навучальным працэсе пры падрыхтоўцы спецыялістаў сацыяльна-культурнай дзейнасці таксама абумоўлена наступнымі яго адметнымі асаблівасцямі. Па-першае, у час трэнінгу група аказвае ўздзеянне на кожнага ўдзельніка працэсу ў трох плоскасцях: пазнавальнай – удзельнік групы ўсведамляе, як яго звыклыя паводзіны і спосабы адносін дазваляюць вырашыць праблему, асэнсоўвае прычыны сваіх паводзін і разумее, як у далейшым больш эфектыўна весці сябе ў падобных сітуацыях, якія складваюцца як у прафесійнай, так і асабістай сферах; эмацыянальнай – удзельнік трэнінгу, падтрыманы іншымі членамі групы, усведамляе свае псіхалагічныя ахоўныя механізмы, карэкціруе адносіны з іншымі, змяняе эмацыянальнае стаўленне да сябе, і, як вынік, павялічваецца яго самапавага, стабілізуецца самаацэнка, што дазваляе яму стаць кваліфікаваным спецыялістам; паводніцкай – удзельнік групы выпрацоўвае адэкватныя той ці іншай сітуацыі спосабы паводзін у бяспечнай абстаноўцы, а не ў рэальным жыцці з яго пагрозамі, рызыкай, трывогай пра непрыемныя наступствы ў выпадку няправільнага рашэння.

Па-другое, трэнінг як форма групавой працы дазваляе выкарыстоўваць самыя разнастайныя інтэрактыўныя метады, сярод якіх дыскусійныя метады (дыскусія, метад кейсаў і інш.), гульнявыя метады (імітацыйныя, дзелавыя, ролевыя гульні), мазгавы штурм і інш. *(В. Рагачова).*

7.4. Сацыяльная абарона насельніцтва – адзін з найважнейшых кірункаў дзяржаўнай палітыкі ў нашай краіне. На Случчыне мэтанакіраваную работу па сацыяльнай абароне і падтрымцы розных катэгорый грамадзян праводзіць упраўленне па працы, занятасці і сацыяльнай абароне райвыканкама. Для аказання насельніцтву сацыяльных, бытавых, рэабілітацыйных і псіхалагічных паслуг у тэрытарыяльным цэнтры сацыяльнага абслугоўвання насельніцтва працуюць аддзяленні дзённага знаходжання інвалідаў, кругласутачнага знаходжання для грамадзян пажылога ўзросту і інвалідаў, тэрміновага сацыяльнага абслугоўвання, сацыяльнай адаптацыі і рэабілітацыі. 206 сацыяльных работнікаў тэрытарыяльнага цэнтра абслугоўваюць 1 819 пажылых грамадзян і інвалідаў. Яны акружаюць сваіх

падапечных увагай, цеплынёй, дапамагаюць ім і справай, і добрым словам. У аддзяленні кругласутачнага знаходжання для грамадзян пажылога ўзросту і інвалідаў знаходзіцца 31 чалавек, створаны добрыя ўмовы для пражывання. 24 маладыя інваліды наведваюць аддзяленне дзённага знаходжання ў цэнтры, у якім дзейнічаюць гурткі па інтарэсах, рэабілітацыйна-працоўная майстэрня, арт-студыя, клубы «Надзея», «Пілігрымы», «Імяніннік». Спецыялісты аддзялення дзённага знаходжання інвалідаў праводзяць работу па падрыхтоўцы да самастойнага жыцця маладых людзей з асаблівасцямі псіхафізічнага развіцця (*В. Бойка).*

7.5. Саломапляценне з'яўляецца адным з найбольш распаўсюджаных відаў старажытных народных промыслаў, яно займае сёння ў мастацкай прамысловасці даволі значнае месца. Здаўна ў сялянскім побыце ўжываліся самыя разнастайныя вырабы: каробкі, шыяны, сявенькі, лубкі, гарцы, лапці, капелюшы, цацкі, дэкаратыўныя аздобы. Утылітарныя вырабы – каробкі, лубкі, шыяны – ужываліся для захавання збожжа, мукі, розных рэчаў. Незалежна ад форм і велічыні саламянага посуду ў аснове яго стварэння ляжаў адзін тэхнічны прыём – перапляценне саламянага жгута палоскай лазы ці арэшніку. Зграбныя формы, прыгожы рытмічны ўзор паверхні, які ствараўся залацістай саломкай і карычневымі палоскамі лазы, надавалі гэтым утылітарным вырабам пэўныя мастацкія якасці. Аднак найбольш выразна гэтыя якасці саломкі праявіліся ў вырабах пластычнага і дэкаратыўнага характару. З саломы рабілі розныя цацкі ў выглядзе фігур чалавека, жывёл, птушак. Шырокае распаўсюджанне набылі плеценыя шкатулкі розных форм і памераў *(М. Шкут).*

7.6. Традыцыйна ў краязнаўчай бібліяграфіі дзіцячай літаратуры склаліся наступныя асноўныя разнавіднасці бібліяграфічных дапаможнікаў: універсальныя паказальнікі «Што чытаць пра … край»; тэматычныя; бібліяграфічныя і персанальныя краязнаўчыя даведнікі. У цэлым сістэма краязнаўчых бібліяграфічных дапаможнікаў па дзіцячай літаратуры ідзе па шляху «дарослай» краязнаўчай бібліяграфіі, хаця складальнікі і хацелі адлюстраваць спецыфіку ў тэматыцы і праблематыцы дапаможнікаў, адборы імёнаў, падзей, матэрыялаў для чытання. Да моманту перабудовы гэтая сістэма склалася (хаця і не ва ўсіх

галінах) і была прадстаўлена асноўнымі тыпамі дапаможнікаў (паказальнік, спіс, агляд), а таксама іх разнавіднасцямі (памятка, размовы пра кнігі, методыка-бібліяграфічныя матэрыялы, календары знамянальных і памятных дат і інш.) *(А. Тамашава).*

7.7. Цудоўная сцэнічная «Мяцеліца» была створана адным з патрыярхаў нацыянальнай харэаграфіі А. Рыбальчанкам у танцавальным калектыве гомельскага Палаца культуры чыгуначнікаў. У ёй пастаноўшчык захаваў і развіў кожны з кампанентаў фальклорных скокаў, звязаўшы іх адзінай фабулай. Матыў ныранне пар пад рукі адзін аднаму пераўтварыўся ў калейдаскоп разнастайных варыяцый на гэтую тэму. Вярчэнне за рукі пераўтварылася ў разнастайныя вярчэнні цэлых груп танцораў, якія ўтвараюць складаны дынамічны малюнак. Удала выкарыстоўваліся ў сцэнічнай пастаноўцы і традыцыйныя атрыбуты – ручнікі, роля якіх пераасэнсоўвалася. Наяўнасць жа дакладнай драматургічнай асновы сюжэтнага тыпу, трохчасткавая форма пабудовы, рэжысёрская аформленасць мізансцэн, эмацыянальнае і тэхнічнае нарастанне да кульмінацыі ў фінале – усё гэта было плёнам уласнай думкі балетмайстра, заснаванай на веданні законаў сцэны *(паводле Ю. Чурко).*

7.8. Вывучэнне музейных прадметаў, якое ляжыць у аснове работы па камплектаванні, уліку, захаванні фондаў і кансультацыйнай работы, адначасова мае самастойнае значэнне, уключае азначэнне (атрыбуцыю), класіфікацыю і сістэматызацыю, інтэрпрэтацыю прадметаў.

Паняцце «вывучэнне музейных прадметаў» вельмі блізкае да паняцця «вывучэнне гістарычных крыніц». Адрозніваецца толькі аб’ём паняцця «інтэрпрэтацыя». Крыніцаведы-гісторыкі задачай інтэрпрэтацыі прадмета ставяць яго вытлумачэнне як крыніцу ведаў. Музеязнаўцы вытлумачваюць прадмет не толькі як крыніцу ведаў, але і як крыніцу эмоцый, як культурную каштоўнасць у цэлым, ацэньваюць атрактыўныя ўласцівасці прадмета *(паводле В. Херберта).*

7.9. Адной з найважнейшых сфер уключэння музыкі ў мастацкае жыццё Беларусі быў тэатр. Традыцыі выкарыстання музыкі ў тэатральных пастаноўках здаўна склаліся ў еўрапейскай культуры і былі звязаны з антычнай драмай, сярэднявечнай містэрыяй і іншымі відамі старажытнага тэатра. На Беларусі гэтыя традыцыі ўвасобілі і адлюстравалі ў розных тэатральных формах – батлейцы, школьным і прыватнаўласніцкім тэатры.

Батлейка – гэта старажытны тэатр лялек, звязаны сваім паходжаннем з заходнееўрапейскімі містэрыямі. На Беларусь ён трапіў у XVI ст. Сюжэты батлейкі былі заснаваныя на біблейскай і евангельскай тэматыцы, а таксама народна-жанравых матывах. Дзеянне адбывалася ў спецыяльна пабудаваным двухпавярховым доміку з вежачкай-мезанінам, канструкцыя якога адпавядала сюжэтнай іерархіі: на самым верхнім «узроўні» разыгрываліся сцэнкі са Святога Пісання пра Адама і Еву, нараджэнне Ісуса, на сярэднім распавядалася пра злачынствы цара Ірада, а ў самым нізе ставіліся сцэнкі з народнага побыту *(паводле В. Дадзіёмавай)*.

8. Выпішыце з тэксту запазычаныя словы, падкрэсліце прыметы запазычаных слоў, адзначце, з якой мовы словы запазычаны, вусна растлумачце іх значэнне. Пры выкананні задання карыстайцеся «Слоўнікам іншамоўных слоў» А. М. Булыкі (2005).

8.1. У чым феномен творчасці нашага славутага земляка, ураджэнца Оршы? Уладзімір Караткевіч – заснавальнік беларускага гістарычнага рамана. Менавіта Караткевіч упершыню аздобіў беларускую літаратуру дэтэктыўным жанрам. Няскончаны раман пра падзеі 1863 года на Беларусі «Каласы пад сярпом тваім», гістарыясофскі раман «Хрыстос прызямліўся ў Гародні» – гэта зусім новы для айчыннай літаратуры стыль мыслення, стыль выкладання, стыль пісьма… Зусім новыя і разнастайныя сюжэтныя ходы, новая гістарычная канцэпцыя, новы мастацкі рытм… Праўда і ілюзія. Упершыню ў мастацкі ўжытак шырока ўведзеныя матэрыялы хронік і летапісаў, парафразы біблейскіх тэкстаў, варыяцыі ў розных кантэкстах біблейскіх выразаў і народных выслоўяў. А «Сівая легенда», «Цыганскі кароль», «Паром на бурнай рацэ»… Можна доўга пералічаць. Глыбокае, дасканалае веданне фактаў, падзей, рэалій часу. Веданне мастацтва, этнаграфіі, архітэктуры, фальклору, літаратуры. Сусветных і беларускіх. Віртуознае валоданне сюжэтам, фабулай. І – мастацкая «рэканструкцыя» часу, сацыяльнага і побытавага каларыту, псіхалогіі людзей, самасвядомасці. Жывы подых часоў, водар жыцця. Тое, што даецца творчай інтуіцыяй, мастакоўскімі зрокам, слыхам, усімі чуццямі, культурай ведаў – і геннай памяццю, геннай культурай, генезісам маральнага «Я». Тым, што не сёння з’явілася, мела

гістарычны шлях, перадавалася гадамі, стагоддзямі, у пэўных свядомасных, сітуацыйных, падзейных, сацыяльных умовах *(Н. Фенчанка).*

8.2. Спецыяльныя практыкаванні і папеўкі падбіраюцца згодна з узроўнем пеўчага развіцця навучэнцаў і ўскладняюцца паступова ў працэсе навучання. Першай умовай сістэмы вакальна-харавых практыкаванняў з'яўляецца выхаванне свядомых адносін навучэнцаў да вучэбных задач, якія ставяцца ў працэсе практыкавання. Другой умовай сістэмы практыкавання з'яўляецца паступовае і паслядоўнае ўскладненне вучэбных задач. У працэсе практыкаванняў шлях ад простага да больш складанага, ад зразумелага, даступнага – да больш цяжкага. Новае практыкаванне павінна быць звязана з папярэднім, абапірацца на яго і рухацца далей. Трэцяй умовай сістэмы практыкавання з'яўляецца ўлік асаблівасцей самога працэсу ўтварэння навыкаў. Новая песня, новае практыкаванне, новая задача пры паўтарэнні вядомага матэрыялу, новы метадычны прыём у замацаванні навыкаў, эмацыянальнасць кіраўніка – усё гэта садзейнічае падтрыманню цікавасці ў працэсе работы. Чацвёртая ўмова – разнастайнасць заданняў, пераключэнне ўвагі навучэнцаў у працэсе практыкаванняў з аднаго практыкавання на іншае, ахоп цэлага комплексу заданняў *(паводле Т. Растаргуевай).*

8.3. У задачы менеджара па рабоце з персаналам уваходзіць зрабіць работнікаў здольнымі да сумесных дзеянняў, надаць іх намаганням эфектыўнасць і выніковасць, зменшыць уласцівыя людзям індывідуальныя недахопы. Асабліва цяжка працаваць з творчымі, якіх нельга прымушаць пастаянна справаздачыцца за кожны крок. На менеджару таксама ляжыць адказнасць за ацэнку работы супрацоўнікаў, вызначэнне неабходнага ўзнагароджання за вынікі работы, арганізацыю дзейнасці і кантроль за яе ажыццяўленнем, вырашэнне канфліктных сітуацый і выпрацоўку кампрамісных рашэнняў і г. д. Арганізацыя работы з персаналам уключае ў сябе выпрацоўку кадравай палітыкі, падрыхтоўку, падбор і расстаноўку кадраў, іх ацэнку, перападрыхтоўку і павышэнне кваліфікацыі, стымуляванне, фарміраванне і развіццё матывацыі *(паводле Г. Тульчынскага).*

8.4. Неад'емнай часткай дзяржаўнай палітыкі з'яўляецца сацыяльная падтрымка ветэранаў Вялікай Айчыннай вайны,

баявых дзеянняў на тэрыторыі іншых дзяржаў, асоб, якія пацярпелі ад наступстваў войнаў, адзінокіх пажылых людзей і інвалідаў. Вядзецца пастаянны маніторынг сістэмы сацыяльнай, што, у канчатковым выніку, дазваляе ўдасканальваць сістэму паўсядзённай дзейнасці ўсіх зацікаўленых бакоў, павышаць яе эфектыўнасць за кошт узмацнення адраснай накіраванасці. Прадпрыемствы і арганізацыі аказвалі дапамогу ветэранам у рамонце кватэр і дамоў, гаспадарчых пабудоў, апрацоўцы прысядзібных участкаў. У рамках праграмы «Саўдзел у лёсе» ў мультымедыйным цэнтры раённай бібліятэкі адбыўся кіналекторый «Сінема – адкрытае акно». Праведзена дзевяць сустрэч, дзе інваліды мелі магчымасць пазнаёміцца з навінкамі беларускага і замежнага кіно. Людзі з абмежаванымі магчымасцямі з Лепельскага раённага таварыства інвалідаў і Расійскага таварыства інвалідаў г. Балахна Ніжагародскай вобласці на працягу года абмяркоўвалі розныя тэмы падчас чатырох скайп-канферэнцый: «Мы разам», «Сям'я – маленькая дзяржава», «Традыцыі і абрады Беларусі», «Талерантнасць». У сельскіх бібліятэках арганізоўваліся акцыі міласэрнасці «Добры дзень у вашу хату», «Мы разам з вамі»; візіт дабрыні «Перадай дабро па крузе»; гадзіна міласэрнасці «Для вас адкрыты нашы дзверы і сэрцы» *(У. Шаўчэнка).*

8.5. Па матывах дэкору і характары кампазіцыі маляваныя дываны падобныя на тканыя і вышываныя насценныя дываны, але менш працаёмкія і выступалі як танны іх заменнік. На сшытае з двух кавалкаў палотнішча даматканага льнянога палатна памерамі прыкладна 1,5х2 м, афарбаванае ў чорны колер, наносілі асноўныя дэталі малюнка (часам ужывалі выразаныя з паперы трафарэты), падмалёўку дробных дэталей і нанясенне светлаценяў рабілі ад рукі. У некаторых рэгіёнах выпрацаваліся мясцовыя варыянты кампазіцыі і дэкору. Адметнымі мастацкімі асаблівасцямі вызначаюцца маляваныя дываны поўначы Беларусі (Мядзельскі, Вілейскі раёны Мінскай, Пастаўскі, Шаркаўшчынскі, Глыбоцкі, Міёрскі, Докшыцкі раёны Віцебскай вобласці). Кампазіцыя іх звычайна ўяўляе размешчаны ў цэнтры букет кветак у вазе, кошыку ці перавіты стужкай, акаймаваны па краях гірляндай з кветак і лісця або скіраванымі да цэнтра букетамі, рассыпанымі па ўсім полі. Часта ў кампазіцыю ўключаліся выявы птушак – ластавак, галубоў, паваў,

зязюль, а таксама ініцыялы аўтараў ці заказчыкаў. Спарадычна па ўсёй Беларусі сустракаліся маляваныя дываны сюжэтна-тэматычнага характару, якія ў наіўна-рэалістычным стылі адлюстроўвалі сцэнкі катання на лодках, сустрэчы ці развітанні закаханых, архітэктурныя пейзажы і інш., часта ў акаймоўцы арнаментальна-раслінных узораў (творы Я. Драздовіча) *(Я. Сахута)*.

8.6. Як і асобныя людзі, што ўтвараюць грамадства, так і сацыяльныя органы, уключаючы бібліятэкі, адыгрываюць усталяваныя ролі, прычым іх межы вызначаюцца культурай і інстытутамі, якія яе ўтвараюць. Традыцыйная роля бібліятэкі як часткі камунікатыўнай сістэмы заключаецца ў захаванні і перадачы культурнай спадчыны. Бібліятэка можа перадаваць каштоўнасці і іншых культурных сістэм – і яна, сапраўды, павінна гэта рабіць, – але калі бібліятэка вельмі адыходзіць ад сістэмы каштоўнасцей сваёй культуры, яна абавязкова апынецца ў цяжкім стане. Такім чынам, бібліятэка адлюстроўвае пэўны «светапогляд», «парадыгму», па тэрміналогіі Томаса Куна, або «імідж», згодна з Кенетам Боўлінгам *(паводле Джэса Х. Шыры)*.

8.7. У адных выпадках пастаноўшчык, які ўзяўся за распрацоўку таго ці іншага танца, ускладніў і разнастаіў рухі, якія ўваходзяць у яго лексіку, імкнучыся пры гэтым захаваць стылявыя асаблівасці арыгінала, не ўносячы ў яго іншародных элементаў. Паказальнай у гэтых адносінах з'яўляецца сцэнічная распрацоўка Л. Алексютовіч «Полькі-вязанкі», якая бытавала ў вёсцы Лань Нясвіжскага раёна Мінскай вобласці. Танец, які выконваўся з прыпеўкамі, атрымаў сваю назву ад спосабу пабудовы: фігуры танца спалучаюцца, «вяжуцца» жартоўнымі выкрыкамі і прыпеўкамі, змест якіх дзяўчаты ілюструюць рухамі, звяртаючыся да гледача ці адзін да аднаго. У першапачатковым выглядзе, да яе мастацкай распрацоўкі, «Вязанка» будавалася ў асноўным на адным найпрасцейшым руху полькі. Працуючы над сцэнічнай пастаноўкай, харэограф увяла ў яе разнастайныя полечныя варыянты: «з прысядамі», «з драбушкай», «трасуху» і г. д., пабудаваўшы кожнае з кален на новым руху і не змяняючы істотна кампазіцыі прасторавага малюнка *(паводле Ю. Чурко)*.

8.8. Задачам выкарыстання музейных фондаў служаць кансультацыі, якія праводзяцца супрацоўнікамі фондавых аддзе-

лаў. Кансультацыі палягчаюць непасрэдны доступ да фондаў супрацоўнікам дадзенага музея, іншых музеяў, архіваў, бібліятэк, работнікам навукі, мастацтва, адукацыі, навучэнцам. Яны вельмі разнастайныя.

Кансультацыі даюць агульную характарыстыку фондаў: іх зместу, складу, структуры. Такія кансультацыі часцей за ўсё цікавяць супрацоўнікаў фондавых аддзелаў музеяў, работнікаў архіваў і бібліятэк, навучэнцаў ВНУ.

Іншыя кансультацыі накіраваны на характарыстыку канкрэтнага музейнага збору, калекцыю або асобныя яе прадметы. У гэтым звычайна маюць патрэбу супрацоўнікі экспазіцыйных аддзелаў, аддзелаў навуковай прапаганды, гісторыкі-крыніцаведы *(паводле В. Херберта).*

8.9. У адрозненне ад іншых партытур геніяльнага італьянскага маэстра, «Аіда» – манументальная опера, якая дае ўяўленне пра «вялікі стыль». У цэнтры спектакля – не толькі класічны любоўны трохкутнік (Аіда – Радамес – Амнерыс). Гэта твор пра жорсткія і трагічныя ўзаемадачыненні чалавека і дзяржавы, таму пастаноўка шматнаселеная і вялікую ролю ў ёй адыгрываюць масавыя сцэны і хары. Невыпадкова папярэдняя версія оперы, ажыццёўленая ў Мінску Ларысай Александроўскай, не сыходзіла з нашай сцэны больш за 50 гадоў. «Аіда» – спектакль-візітоўка, пастаноўка-талісман, у якой змяніліся некалькі пакаленняў выканаўцаў.

Адметнасць апошняга прачытання вердзіеўскай оперы (і гэта адразу пазіцыянавала пастановачная група) – у звароце да эскізаў дэкарацый і касцюмаў, зробленых вядомым сцэнографам, народным мастаком Беларусі Яўгенам Чамадуравым падчас пастаноўкі «Аіды» ў Бухарэсце ў 1953 годзе. Сам мастак лічыў, што перад ім «стаяла задача зрабіць вялікі парадны спектакль, прызначаны для асабліва ўрачыстых дзей» *(Т. Мушынская).*

9. Перакладзіце словы з рускай мовы на беларускую і вызначце асаблівасці асваення запазычаных слоў у беларускай мове.

Аккордеон, аудитория, декламировать, Григорий, архивариус, дивертисмент, жюри, дисквалификация, иероглиф, конституция, минимум, полиглот, паритет, факультет, шрифт,

координация, архитектура, вернисаж, коэффициент, дискета, компьютер, библиография, абонент, автореферат.

10. Падбярыце да запазычаных слоў спрадвечна беларускія сінонімы.

Адукацыя, аранжарэя, аргумент, афарызм, аратар, аплады-сменты, аркуш, дыкцыя, рэзюмэ, маёнтак, фігура, арфаграфія, аўдыенцыя, фрукты, эксперымент, антыкварны, карэктны, вакантны, манумент, фантом, фіяска, вібрыраваць, гуманны, традыцыя, фіксаваць, інцыдэнт, аналіз, эфект, маштаб, утрыраваць, арфаэпія, архітэктар.

11. Напішыце сачыненне-мініяцюру на тэму «Мая прафесія», выкарыстоўвайце культуралагічныя агульназразумелыя і вузкаспецыяльныя тэрміны.

12. Якія назвы танцаў, музычных інструментаў можна вызначыць як словы-экзатызмы і чаму?

Каму патрэбнае «Поле-полечка»,
Каб у душы запал закіпеў,
А мне – «Купалінка»,
«Перапёлачка»,
І звон цымбальны,
І дудкі спеў.

Каму – «Лезгінка»,
«Гапак»
Ці «Хора»,
Каб у вандроўках быў лёгкім крок,
А мне найлепей,
Каб быць у гуморы, –
«Мікіта»,
«Бульба»
І «Чабарок».

Хто – стэп карнаямі агалошвае,
Хто – дудуком адгукаецца з гор.
Мая жалейка –
Зусім не горшая,
Не сапсуе паважаны хор.

Няхай дзівак ярлыкі развешвае,
Багацце ўзважвае –
Дзе чыё.
Маё – не горшае,
Хай і не лепшае.
А Богам дадзенае –
Маё.

(Г. Бураўкін)

§ 9. Дыферэнцыяцыя лексікі паводле сферы ўжывання

Лексіка беларускай мовы адносна сферы ўжывання падзяляецца на дзве групы: агульнаўжывальныя словы і словы, прымяненне якіх абмежаванае.

Агульнаўжывальная лексіка выкарыстоўваецца на ўсёй тэрыторыі Беларусі: значэнне такіх слоў вядома ўсім носьбітам мовы. Агульнанародная лексіка вылучаецца ў межах як знамянальных часцін мовы, так і службовых (*верыць, думаць, чытаць, ісці, размаўляць; вуліца, горад, стол, зямля, неба; бацькаў, чырвоны, малы, вялікі, ранішні; учора, вечарам, добра, сёння, хутка; наш, свой, ты, сябе, нешта; абодва, пяцёра, сёмы, дзвесце, адзінаццаць; на, у і, каб, аднак, але, каля, гэй, вось* і г. д.).

Словы абмежаванага ўжывання маюць некалькі падгруп у залежнасці ад прычыны абмежавання: напрыклад, калі словы ўжываюцца толькі на пэўнай тэрыторыі, яны называюцца дыялектызмамі (абласная лексіка); словы, выкарыстанне якіх абмежавана прафесіяй, спецыяльнасцю, галіной навукі, вызначаюцца як тэрміны (агульназразумелыя ці вузкаспецыяльныя) і прафесіяналізмы. Лексемы, ужывальныя ў пэўным сацыяльным асяроддзі, называюцца жарганізмамі.

Большасць дыялектызмаў – гэта мясцовыя назвы агульнавядомых з’яў і прадметаў, дзеянняў і працэсаў, прымет і ўласцівасцей, таму ў літаратурнай мове ім адпавядаюць іншыя агульнаўжывальныя, нарматыўныя лексемы. Тэрытарыяльна абмежаваныя лексічныя адзінкі могуць адрозніваца ад агульнанародных слоў семантыкай, асобнымі гукамі ці фармантамі, граматычнымі катэгорыямі роду ці ліку, ці ўвогуле могуць быць абласнымі лексічнымі неалагізмамі: *люцік* (літаратурнае:

кветка) – *казлы* (Чэрвеньшчына), *назоўка* (Магілёўшчына) – *мянушка* (літаратурнае); *дружненьк**о** – дружненьк**а**, **п**асоля – **ф**асоля, певень – пяв**ун**, нясе – нясе**ць**, вучыла**ся** – вучыла**ся**, рамон**ак** – рамон**ка**, чалавек – муж, жаўран**ка** – жаўран**ак*** і інш.

Вылучаюцца этнаграфічныя дыялектызмы, якія з'яўляюцца мясцовымі назвамі мясцовых прадметаў і паняццяў. Гэтыя словы характарызуюць побыт, жыццё людзей пэўнай мясцовасці, таму з'яўляюцца каштоўнымі адзінкамі для вывучэння этнаграфіі, культуры беларусаў; *кузёмка* – у некаторых гаворках Гродзеншчыны – *'пасудзіна з кары дрэў для збірання ягад'; сырніца – 'тварожная маса, якую збіралі працяглы час і складвалі для захоўвання, залівалі маслам і, спажывалі разагрэтай'* (вядома на Міншчыне, Вілейшчыне, Віцебшчыне). Этнаграфічная лексіка, якая адлюстроўвае важныя аспекты жыццядзейнасці беларусаў ад старажытнасці да сучаснасці (матэрыяльную і духоўную культуры) ашчадна сабрана ў энцыклапедыі «Этнаграфія Беларусі» (1989).

Кожная лексема ў вышэйназваным даведніку тлумачыцца дакладна, зразумела з відавочным моўным густам і захапленнем: *дзяру́га*, радзюшка, посцілка з грубай ільняной пражы, выткана ў 4 ніткі і сшытая ў 2 полкі. У паднёва-ўсходніх, усходніх і паўднёвых раёнах Беларусі вядома *дзяруга*, пашытая ў выглядзе мяшка (2 дзярогі сшывалі з трох бакоў). Такая дзяруга была даволі цёплай і служыла коўдрай.

У стылі мастацкай літаратуры пры ўмеркаваным ужыванні і зразумеласці семантыкі дыялектызмы стылізуюць маўленне персанажаў, ствараюць каларыт пэўнай мясцовасці.

Спецыяльная лексіка – гэта словы, ужывальныя людзьмі пэўнай спецыяльнасці; дадзеная група слоў падзяляецца, як адзначалася, на тэрміналагічныя і прафесійныя словы.

Тэрмін – гэта слова ці словазлучэнне, якое дакладна абазначае навуковае паняцце розных галін ведаў, у сваю чаргу сукупнасць тэрмінаў вызначаецца як тэрміналогія. Большасць тэрмінаў мае вузкаспецыяльны змест: іх выкарыстоўваюць толькі спецыялісты; што да агульназразумелых адзінак, іх семантыка вядома носьбітам мовы, лексемы выкарыстоўваюцца і неспецыялістамі ў адпаведных маўленчых сітуацыях, параўнаем: *альт, сальфеджыа, лібрэта, мізансцэна* і *песня, танец, музыка, гітара*.

Вызначаюцца розныя віды і спосабы тэрмінаўтварэння: марфемны (суфіксальны: *канкурэнтаздольнасць, карыстальнік, кіраўніцтва, лідарства, чытальнасць, фальклярызацыя;* прэфіксальны: *суперэкслібрыс, падсерыя, падрубрыка;* прэфіксальна-суфіксальны: *падгалосак*), складанне: *бемоль-мажорны, танцзала, архівасховішча, кнігаабмен, навукова-метадычны, летапіс, цацка-кніжка;* складана-суфіксальны: *шматгаліновы, кнігазнаўства, кнігагандлёвы,* абрэвіяцыя: *БДУКМ, ПК, ЦБС, ТТД, УДК, РТБД;* лексіка-семантычны: *ключ (скрыпічны), назва (адзінка аб'ёму, загаловак), лісток (перыядычнае выданне на чатырох старонках)*, сінтаксічны: *аўдыявізуальны дакумент, трайны крок, гульнявая дзейнасць, апорны гук, фонд рэдкіх кніг, прэм'ера фільма, скульптурная кампазіцыя, вакальная партыя,* спосаб запазычвання гатовых тэрмінаадзінак*: архіварыус, балерына, прэм'ера, брашура, менеджмент, маркетынг, дайджэст, франтыспіс, мальберт, ракако, сальфеджыа* і інш.

Прафесіяналізмы таксама выкарыстоўваюцца людзьмі розных прафесій, аднак лічыцца, што ў параўнанні з тэрмінамі, дамінуюць у гутарковай мове: напрыклад, у мове пчаляроў (*соты, вулей, труцень, матка, рой, ляжак, пропаліс* і інш.), рыбаловаў (*вуда, вудзільна, мармышка, мярэжа, баўток, бучы, сетка* і інш.).

Спецыяльная лексіка ўжывальная ў мове мастацкай літаратуры з мэтай стылізацыі маўлення персанажаў, а таксама для апісання месца дзеяння.

Жарганізмы – словы, ужыванне якіх абмежавана сацыяльным асяроддзем, знаходзяцца за межамі літаратурнага маўлення і засмечваюць нават гутарковае маўленне: *універ, засыпацца, студак, лабы, зубрыць, рэпа, прэпад* і іншыя словы студэнцкага кола зносін. Нягледзячы на негатыўны бок дадзенай з'явы, яны эканомяць часавы перыяд гутаркі, робяць маўленне экспрэсіўным, нязмушаным. Тым не менш жарганізмы адлюстроўваюць нізкі культурамоўны ўзровень асобы; іх ужыванне апраўдана толькі ў мастацкім стылі, дзе яны выступаюць як сродак стылізацыі маўлення персанажа і дапамагаюць стварыць пэўнае сацыяльнае асяроддзе.

Стылістычная дыферэнцыяцыя лексікі таксама вызначае сферу выкарыстання слоў. Паводле стылістычнай афарбоўкі словы падзяляюцца на нейтральныя, міжстылявыя, сты-

лістычна афарбаваныя – кніжныя і гутарковыя / размоўныя. Стылістычна нейтральная лексіка ўжывальная ва ўсіх стылях мовы, сферах зносін людзей. Нейтральныя словы называюць прадметы, з'явы, абстрактныя паняцці; дзеянні; стан, якасці, уласцівасці; іх колькасць і інш., але не ацэньваюць: *дом, дарога, ісці, сад, добры, світае, клапаціцца, звычай, талент, сорак, сто* і інш. У слоўніках такія лексемы не маюць стылістычных памет.

Кніжныя словы адзначаюцца паметай *кніжн.* (кніжнае), ужываюцца ў навучальнай сферы, афіцыйным справаводстве, публіцыстычных творах. Сярод іх – тэрміны розных галін ведаў, словы іншамоўнага паходжання безадносна галіны ведаў, складаныя словы, устарэлыя словы (архаізмы і гістарызмы) і неалагізмы, паэтычная / узнёслая лексіка і інш.: *ідыёма, дыдактызм, дэ-факта, гламурны, інтэлектуальны, раўнапраўны, міжвідавы, утыраваць, ветразі, доблесны, ясназоры* і інш.

Гутарковая лексіка адзначаецца ў слоўніках паметай *разм.* (размоўная) – гэта словы, якія выкарыстоўваюцца ў паўсядзённа-бытавых, пазаслужбовых зносінах, характарызуюцца адценнем размоўнасці: *падсілкоўваць, падмацоўваць, акуратыст, лекар, кабеціна, бальшун, люднасць* і г.д. Ад такіх лексем трэба адрозніваць словы прастамоўныя (*прост.*), вульгарныя (*вульг.*), лаянкавыя (*лаянк.*) і да т. п., якія знаходзяцца за межамі літаратурнага маўлення, аднак могуць ужывацца ў мове мастацкай літаратуры з мэтай стылізацыі маўлення персанажаў: *дурань, адурэць, злыдзень, гарлапан, абармот, абноскі* і інш.

Лексічныя нормы патрабуюць правільнага выкарыстання слоў у адпаведнасці з іх значэннем (рэальным зместам), спалучальнасцю, стылістычнай афарбоўкай. Безумоўна, не ўсе словы, што функцыянуюць у беларускай мове, уласцівы яе літаратурнай форме, а гэта значыць, што ўжыванне іх не заўсёды з'яўляецца нарматыўным. Так, не характэрны для літаратурнай мовы дыялектныя (*картопля, гарэх, чытаець*) і прастамоўныя (*плявузгаць, гваздануць*) словы. Сфера іх ужывання вызначаецца нарматыўнымі слоўнікамі і функцыянальна-стылістычнай нормай мастацкага стылю.

Слова, дзякуючы свайму лексічнаму значэнню і сінтаксічным сувязям, з'яўляецца сродкам камунікацыі. Калі лексічная норма парушана, то працэс маўленчых зносін ускладняецца.

Адпаведна ўзнікаюць розныя тыпы памылак, якія лічацца моўнымі. Найчасцей сустракаюцца наступныя парушэнні:

1) ужыванне слова з неўласцівым значэннем праз няведанне яго нарматыўнай семантыкі, а таксама ў выніку парушэння спалучальнасці: *Наш саюз амаль распаўся, / Паміж намі – часу цень. / Я з узростам закахаўся / У святло, у ясны дзень;*

2) змешванне слоў паранімічнай пары пры неразмежаванні іх семантыкі: *Еўфрасіння Полацкая ў 12 год нічога нікому не сказала, пастрыглася і пайшла ў манастыр* (З сачыненняў);

3) ужыванне мнагазначнага слова ў недастатковым, недасканалым моўным кантэксце, што прыводзіць да двухсэнсоўнасці: *І вось там, у агні, нешта запішчэла, засквірчэла, засіпела... Сала пацямнела і пачало слязіцца.*

Ад гэтага тыпу памылак трэба адрозніваць такі стылістычны прыём, як зеўгма (пэўнае слова паўтараецца 2–3 разы, але кожны раз з новым значэннем): *Тут гуло калісь маё вяселле – / Падышло, каб «горка» крыкнуць мне! / Палынам ківаю згодна – горка, / Горка, як ніколі не было* (М. Мятліцкі).

Пры зеўгме двухсэнсоўнасць з'яўляецца мэтай аўтарскай задумы і неабходна, каб узмацніць экспрэсію радка праз сугучча амонімаў ці праз магчымасць збліжэння ў кантэксце розных значэнняў аднаго слова;

4) ужыванне русізмаў: *Пачаў паціху наладжваць гандаль лякарствамі; Адказнасць прадугледжана за разарэнне і разбурэнне жытла птушак* (З газеты);

5) выкарыстанне лексічных анахранізмаў – лексем, якія не адпавядаюць кантэксту часу: *Францыск Скарына знайшоў сабе спонсараў* (З сачынення).

Лексічная норма заўсёды адлюстроўвае змены ў жыцці грамадства, таму пэўнае слова, якое актыўна функцыянуе на сучасным этапе развіцця мовы, можа быць у хуткім часе ўжо незапатрабаваным. Словы, што былі ў пасіўным запасе, могуць вяртацца ў мову па розных прычынах. Напрыклад, назвы рэлігійных свят і абрадаў доўгі час падаваліся ў раздзеле «Пасіўная лексіка» і запісваліся з малой літары. Сёння ж словы *Каляды, Дзяды, Купалле, Вялікдзень* і іншыя складаюць частку актыўнага запасу беларускай мовы.

Заданні

1. Прачытайце ўрыўкі з мастацкіх тэкстаў, выпішыце тэрміны і прафесіяналізмы, вусна растлумачце іх значэнне. Адзначце прычыны адхілення ад літаратурных маўленчых норм.

Чмель пузаты на басолі гучна грае, / А на йскрыпцы ёмка пчолка падсякае. / І знайшоўся мушанёнак нейкі малы, / Што званіў-такі някепска ў цымбалы *(М. Багдановіч)*;

Цяпер завея на скрыпцы грае, / Цымбалаў струны перабірае, / Дзьме ў гармонік, / Б'е ў бубен глуха *(М. Танк)*.

2. Прачытайце. Назавіце словы абмежаванага ўжытку, вызначце прычыну абмежаванага выкарыстання і адпаведна іх разрад паводле сферы ўжывання.

ХАРЧАВАННЕ Ў ПОСТ

У пост варылі *аўсяны кісель*. Мука была аўсяная – уліеш у яе цёплай вады, каб трохі падкісла, тады крухмалу, разведзенага з вадой, і падварыш. Вось і кісель. Без крухмалу ён лёгкі атрымліваецца, а з крухмалам крапчэйшы. Кісель варылі з ягад – чарніц і журавін.

Пяклі *абаранкі з картопляў*. Трэба надраць на тарку картопляў (у нас кажуць не бульба, а картопля), пакласці ў васкавік, каб сцякло, а тады выняць і дадаць трошкі мукі, солі, скруціць у каўбаску, пакласці абаранкам на бляху – і ў печ.

Бабку гаспадыні пяклі ў пост з грыбамі або сушанымі яблыкамі, сухімі ягадамі (чарніцы трэба распарыць і кінуць у драную бульбу, калі яна ўжо сцякла ў васкавіку). Раней бабку пяклі без нічога, толькі падсаліўшы.

Галушкі рабілі з тарчанай бульбы, якая сцякла ў васкавіку: накачаюць у руках кружочкі і кідаюць у гарачае малако, а ў пост – у ваду. Калі перад гэтым галушкі падпячы, то яны будуць цэленькія, а калі не падпячэш, вада становіцца густаватай, бо галушкі ў ёй разварваюцца.

З грыбоў варылі *квас*: з кіслай капусты бралі расол, туды дадавалі круп прасяных, а картопліну, морквіну і грыбы – парэзанымі кубікамі. У нядзельку самая яда – квас з грыбамі і каша. А калі яшчэ бліны ці аладкі, а то і сухары на сыроватцы спякуць, – гэта ўжо на свята або хто багаты. Тады ядуць з кісялём.

Ягадны кісель у Восаве называецца *ягодніца*. Падвараць ягады ў вадзе, тады ўліюць крухмалу з халоднай вадой, цукар па смаку. Ён застыне, а ў ім – ягады *(з часопіса «Алеся», запісана ад Т. Ф. Кавалені, в. Восава, Салігорскі р-н, Мінская вобл.)*.

3. Вусна перакладзіце тэкст на беларускую мову. Перакажыце ў адпаведнасці з нормамі літаратурнага вымаўлення. Пісьмова складзіце тлумачальны слоўнік слоў і словазлучэнняў – тэрмінаў.

БАЛЕТ

Бале́т (фр. *ballet*, от итал. *ballo* – танцую) – вид сценического искусства; спектакль, содержание которого воплощается в музыкально-хореографических образах. В основе классического балетного спектакля лежит определенный сюжет, драматургический замысел, либретто, в XX веке появился бессюжетный балет, драматургия которого основана на развитии, заложенном в музыке. Основными видами танца в балете являются классический танец и характерный танец (к характерным танцам относятся народные и национальные танцы, переработанные для исполнения в балетном спектакле). Немаловажную роль играет пантомима, с помощью которой актеры передают чувства героев, их «разговор» между собой, суть происходящего. В современном балете широко используются другие техники танца, а также элементы гимнастики, акробатики, восточных единоборств и т. п.

В начале – как объединенная единым действием или настроением танцевальная сценка, эпизод в музыкальном представлении, опере. Заимствованный из Италии, во Франции расцветает как пышное торжественное зрелище – придворный балет. Началом балетной эпохи во Франции и во всем мире следует считать 15 октября 1581 года, когда при французском дворе состоялось представление зрелища, которое принято считать первым балетом – «Комедийный балет королевы» (или «Церцея»), поставленное итальянским скрипачом, «главным интендантом музыки» Бальтазарини де Бельджозо. Музыкальную основу первых балетов составляли придворные танцы, входившие в старинную сюиту. Во второй половине XVII века появляются новые театральные жанры, такие как комедия-балет, опера-балет, в которых значительное место отводится балетной музыке, и делаются попытки ее драматизировать. Но

самостоятельным видом сценического искусства балет становится только во второй половине XVIII века благодаря реформам, осуществленным французским балетмейстером Жан Жоржем Новерром. Основываясь на эстетике французских просветителей, он создал спектакли, в которых содержание раскрывается в драматически выразительных образах *(Балет. Энциклопедия. 1981).*

4. Вусна перакладзіце тэкст на беларускую мову. Пісьмова складзіце перакладны слоўнічак тэрмінаў па сваёй спецыяльнасці. Растлумачце выпадкі граматычнай неадпаведнасці ў арыгінале і перакладзе.

4.1. ГУМАНИТАРНАЯ КУЛЬТУРА И ЕЕ ЗАКАТ

Термин «гуманитарный» («гуманитарная наука», «гуманитарное образование») был создан в XVII–XVIII вв. Он использовался, когда речь шла об образованном человеке, обладающем обширными познаниями почти во всех сферах человеческой деятельности и которому «ничто человеческое не чуждо». Предполагалось, что свои познания он приобретает, изучая «свободные искусства» и классические языки, в соответствии с подразумевавшейся в то время и подтверждаемой данными современной психологии гипотезой, что *слова усваиваются прежде, чем идеи,* и перекрывают их по содержанию. На Западе все еще по инерции доминирует эта гуманитарная концепция, под влиянием которой мы видим нашу культуру в искаженном свете. Если эта отжившая концепция все еще сохраняется в нашем сознании, то это объясняется смутно ощущаемой нами потребностью в таком типе культурного человека, который, не вдаваясь в технические частности (что лучше его сделают узкие специалисты), в полной мере и совершенстве умел бы применять на практике способности своего ума *(Н. Багдасарьян).*

4.2. Жанры лирические – песенные жанры, в которых отношение к действительности выражается посредством передачи чувств, настроений, душевного состояния лирического героя. Общепринятой жанровой классификации народной лирики нет. При классификации народных лирических песен на жанры учитываются их содержание, поэтические и музыкальные особенности, условия бытования и функции.

По условиям бытования лирические песни делятся на обрядовые и необрядовые *(К. Кабашников).*

4.3. Аукцион мечты. Вместо продажи вещей можно выставить на аукцион события, деятельность и возможности исполнять мечты людей: свидание со звездой кино или эстрады, охоту на рябчиков с местной знаменитостью, торжественный обед, партия в шахматы или в теннис с чемпионом, дирижирование увертюрой вместе с известным музыкантом… Участие известного аукционера, вечер с приличным угощением могут обеспечить успешное, одаренное воображением и в высшей степени прибыльное фандрейзинговое событие *(П. Тульчинский).*

4.4. Содержание сферы долга раскрывается через ответственность взрослых и детей за характер жизни и нормальное функционирование семьи. Если нарушены отношения в этой сфере, то социальному педагогу следует оказать помощь в формировании нравственного сознания детей и родителей через бытовую требовательность, взаимную ответственность и уважение *(М. Галагузова).*

4.5. Через несколько месяцев занятий с беспризорными еврейскими детьми в Малаховке под Москвой Шагал покидает родину (в Париже его ждала мастерская с неоконченными работами, а в Берлине остались его полотна с выставки 1914 г.). Может быть, за это «благодарные» потомки в справочной литературе называют его французским художником. За границей Шагал остался самобытным художником, в творчестве которого продолжали встречаться мотивы покинутого Витебска – города детства. Он имел успех, много заказов (живописные полотна «Библейское послание» для музея в Ницце, плафон для Гранд-опера, панно для Метрополитен-опера в Нью-Йорке и театра во Франкфурте, а также грандиозные серии витражей для храмов и общественных зданий, керамическое панно, мозаики и гобелены) и постоянную тоску по родине *(С. Филимонова).*

4.6. В библиотечном общении важно учитывать особенности возрастных категорий читателей. В библиотеки идут и пожилые, и молодые люди. Они приходят не только за книгами, но и за общением. Нравственный долг библиотекаря – создать для людей атмосферу доброжелательности, приветливости, ласковости. Хорошо, если каждый читатель унесет с собой тепло в душе и признательность не только за полученную информацию, но и за радость общения и понимания.

Искусству общения в библиотеке учат пока недостаточно и, как следствие этого, библиотекарь часто не умеет построить доверительный разговор, расположить к себе читателя *(Г. Алтухова).*

4.7. Система классического танца складывалась путем отбора определенных положений и движений. Из множества движений человека – трудовых, бытовых и прочих – отобраны положения и движения, обладающие определенностью, законченностью, пластически раскрывающие духовный мир человека, т. е. положения и движения, представляющие эстетическую ценность благодаря своей выразительности – движения танцевального свойства. Этот процесс можно сравнить с тем, который при образовании музыкальной системы, когда из множества существующих в природе звуков были отобраны звуки особого свойства – музыкальные *(В. Лохенкова).*

4.8. Подход к отбору предметов музейного значения во многом зависит от их возраста. Для предметов прошлого, давно ушедших из употребления, особенно важно определение времени их возникновения и подлинности, что позволяет судить о том, насколько они редки. Это требует знания истории видов предметов, истории применения материалов, стилистических особенностей эпох, а также знакомства с теми признаками предметов, которые удостоверяют их подлинность: с клеймами, фабричными знаками, надписями, эмблемами, монограммами, авторскими подписями – на вещественных и изобразительных предметах; с подписями, печатями, штампами, экслибрисами – на предметах *(К. Левыкин, В. Хербст).*

4.9. В 1895 г. во французском городе Бюссан был открыт Народный театр Морисом Потемером. Сценой в его театре служила открытая площадка в 15 метров шириной у склона горы, на краю луга, окруженного тремя крытыми трибунами. Две тысячи зрителей присутствовали на первом представлении. С тех пор ежегодно, в августе и сентябре, бюссанский театр устраивал по два драматических представления.

На рубеже XIX–XX вв. поиски и новации в освоении театрального пространства активно продолжаются *(Ю. Черняк).*

5. Дайце азначэнне жарганізмаў як адзінак абмежаванага ўжытку, прывядзіце прыклады студэнцкага, прафесійнага, агульнанароднага жаргонаў. Як уплываюць жарганізмы на чысціню маўлення? У якім

з функцыянальных стыляў і пры якой умове выкарыстанне дадзеных адзінак можна лічыць матываваным?

6. Прачытайце ўрывак з верша. Запішыце па-беларуску па 2–3 назвы карцін узгаданых мастакоў, выпішыце словы агульнаўжывальныя, вусна акрэсліце іх значэнне.

Я не стамляюся дзівіцца:
Эль Грэка, Рэмбрант, і Ван Гог,
І Сурыкаў, і наш Савіцкі,
Так, наш Міхась.
З іх кожны змог
Спасцігнуць сутнасць чалавека…
(П. Панчанка)

7. Выпішыце з тэксту запазычаныя словы і падкрэсліце ў іх прыметы запазычанасці. Адзначце, да якой лексікі (бытавой ці навуковай) адносяцца словы іншамоўнага паходжання.

7.2. Сучасны кларнет (сістэмы Бёма) цалкам дасканалы інструмент, які валодае добрымі тэмбравымі якасцямі ва ўсіх рэгістрах і дастатковай інтанацыйнай дакладнасцю гукаў. Клапанны механізм гэтага інструмента сканструяваны вельмі мэтазгодна, дзякуючы чаму іграць на кларнеце сістэмы Бёма (французская) больш зручна і лёгка, чым на кларнеце сістэмы Элера (нямецкая). Кларнеты сістэмы Бёма маюць істотныя адрозненні ў пабудове некаторых частак клапанна-рычажнага механізма, што звязана, перш за ўсё, з характэрным прынцыпам ігравога выкарыстання мезенцаў. Калі пры ігры на кларнеце сістэмы Элера кожны з мезенцаў выканаўцы націскае звычайна два суседнія клапаны і робіць гэта пры дапамозе слізгальных рухаў па спецыяльных роліках, то ў кларнетаў сістэмы Бёма замест «слізгальных» пераходаў выкарыстоўваецца прынцып пачарговага руху абодвух мезенцаў, кожны з якіх кіруе рухамі чатырох узаемазамяняльных клапанаў. Гэты прынцып руху з’яўляецца больш зручным і эфектыўным і забяспечвае выканаўцам найбольш спрыяльныя ўмовы для развіцця пальцавай тэхнікі *(паводле У. Гержава).*

7.3. Развіццё персаналу – гэта арганізаваны працэс вучобы супрацоўнікаў, які фінансуецца і кіруецца з мэтай змены іх асобасных патэнцыялаў, забеспячэння арганізацыйнага адзін-

ства. Пры гэтым адукацыя супрацоўнікаў ёсць адначасова і працэс, і вынік. Адукацыя разглядаецца ва ўзаемасувязі з рэгулярнай структурызацыяй і рэструктурызацыяй арганізацыі, мэтамі навучэнцаў і станам кадравага патэнцыялу. Аб'ектамі і кірункамі развіцця персаналу з'яўляюцца тры прыярытэтныя галіны: а) персанальнае, у тым ліку кар'ера-арыентаванае развіццё (асобасны патэнцыял); б) групавое развіццё (фарміраванне кадравага патэнцыялу); в) арганізацыйнае развіццё (развіццё і рэалізацыя кадравага патэнцыялу). Калі першыя дзве галіны маюць відавочную сувязь з кар'ерай персаналу, то апошняя заслугоўвае асаблівай увагі ў кантэксце стратэгічнага кіравання персаналам *(паводле І. Бяляцкага).*

7.4. У сацыяльнай педагогіцы паняцце «сацыялізацыя асобы», якое разглядаецца ў дыялектычнай сувязі з паняццем «выхаванне», набывае свой педагагічны змест. Некаторыя вучоныя гавораць аб выхаванні ў вузкім і шырокім сэнсе і сцвярджаюць, што ў другім выпадку яно тое самае, што і сацыялізацыя. У вузкім сэнсе выхаванне разумеецца як мэтанакіраваная дзейнасць, прызваная фарміраваць у дзяцей сістэму якасцей асобы, думак і перакананняў, як сацыяльны працэс, які складаецца з мэтанакіраваных уплываў на паводзіны і дзейнасць чалавека ўсіх выхаваўчых інстытутаў грамадства. У сацыяльнай педагогіцы пашырана разуменне выхавання як увасабленне катэгорыі «сацыяльнае выхаванне», якое разглядаецца як педагагічна арыентаваная і мэтазгодная сістэма грамадскай дапамогі, неабходная дзецям, падлеткам, моладзі ў перыяд іх уключэння ў сацыяльнае жыццё. У паняцці «сацыялізацыя асобы» знаходзіць сваё адлюстраванне катэгорыя «выхаванне», што звязана з выкарыстаннем агульнасацыялагічных падыходаў да сацыяльнай педагогікі. Пад уплывам сацыялагічных даследаванняў грамадскіх працэсаў змяняецца ўяўленне аб выхаваўчых уздзеяннях. Яны ўжо не разглядаюцца як аўтаномныя і ізаляваныя дзеянні, а як спецыфічная, але інтэгральная частка ўсёй сукупнасці сацыяльных уплываў на развіццё асобы. Паняцце «сацыялізацыя асобы» адлюстроўвае той факт, што ў любым выхаваўчым дзеянні свядомыя і мэтанакіраваныя кампаненты спалучаюцца з рознымі фактарамі сацыяльнага асяроддзя, якія ўплываюць на выхаваўчае ўздзеянне, але не з'яўляюцца самім гэтым дзеяннем. Адсюль вынікае, што ў сацыяльна-педагагічным

кантэксце суадносіны працэсаў сацыялізацыі і выхавання наступныя: выхаванне – кіруемая частка сацыялізацыі асобы *(Г. Бутрым)*.

7.5. Асноўныя якасці беларускага народнага дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва: глыбокая традыцыйнасць, яркая самабытнасць, выразнасць форм, спакойны, стрыманы дэкор, у якім пераважалі матывы сімвалічнага характару (ромб, круг, разетка, салярныя знакі, выявы раслін, жывёл і птушак). На працягу многіх стагоддзяў народнае дэкаратыўна-прыкладное мастацтва ўплывала на характар цэхавага і мануфактурнага рамяства, праца прыгонных майстроў выкарыстоўвалася ў майстэрнях і мануфактурах у гарадах, феадальных маёнтках і манастырах. Пэўныя змены ў яго характары выявіліся ў канцы XIX – пачатку XX ст. у сувязі з новымі сацыяльна-эканамічнымі ўмовамі і адпаведнымі зменамі ў народным побыце. Развіццё капіталізму моцна паўплывала на тыя віды народнага дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва, што бытавалі ў выглядзе промыслаў з выхадам на рынак. Адны з іх (набіванка, перпікарства, медніцтва) не вытрымалі канкурэнцыі з прамысловасцю і заняпалі, іншыя (ганчарства, пляценне) прыстасаваліся да новых патрабаванняў рынку і змянілі характар прадукцыі. Узрасла іх дэкаратыўнасць, у тых яго відаў, што развіваліся ў сферы хатняй вытворчасці *(Я. Сахута)*.

7.6. Пры ўмове пашырэння камп’ютарнай лабараторыі, набыцця больш сучаснай камп’ютарнай тэхнікі і перыферыі, разнастайнага і якаснага праграмнага забеспячэння, умацавання штату кафедры АБІС маладымі навукоўцамі-выкладчыкамі можна ставіць задачу стварэння рэспубліканскага міжведамаснага навукова-метадычнага і вучэбнага цэнтра па пытаннях аўтаматызацыі бібліятэчнай справы Беларусі. Гэты цэнтр мог бы таксама займацца павышэннем кваліфікацыі і перападрыхтоўкай бібліятэчных работнікаў.

Важнае месца ў падрыхтоўцы студэнтаў спецыялізацыі таксама займае вытворчая практыка ў найбуйнейшых бібліятэках Беларусі, якія маюць добрыя дасягненні ў аўтаматызацыі. Кафедрай для студэнтаў распрацавана скразная праграма вытворчай практыкі на ўвесь час навучання ва ўніверсітэце *(М. Яцэвіч)*.

7.7. Па характары размяшчэння і руху танцораў у прасторы можна выдзеліць наступныя тыпы беларускіх кадрыляў: про-

стую, прамую, касую, крыжападобную, кругавую, лінейную, дыяганальную, у паўкруга, крывую (малюнак-дамінант руху выканаўцаў – па контуры лічбы 8). У некаторых мясцовасцях у залежнасці ад колькасці пар кадрылі называліся «тоўстымі» (8–16) і «тонкімі» (2–4). У аснове кожнай з кадрыльных разнавіднасцей ляжаць малюнкі, характэрныя для беларускага танцавальнага фальклору: круг, крыж, весніцы, калона, зорачка і г. д. Незвычайнае багацце і хуткая змена малюнкаў і пераходаў – адна з асноўных асаблівасцей жанру. Выкананне іх патрабуе вялікай засяроджанасці ад танцора. Варта каму-небудзь наблытаць, як разбурыцца ўвесь малюнак. А калі ўлічыць, што кадрыля ў быце папярэдне не рэпеціруецца, то становіцца зразумелым: выкананне яе часам з'яўляецца выпрабаваннем на кемлівасць і лоўкасць *(паводле Ю. Чурко)*.

7.8. У замку цяпер дамінаваў палац, вытрыманы ў стылі рэнесансу. На першым паверсе ён меў дзесяць скляпеністых памяшканняў, дзе размяшчаліся арсенал, канцылярыя, скарбніца і іншыя службы. Другі паверх займалі каралеўскія пакоі – парадныя і жылыя, аб'яднаныя ў тыповую палацавую анфіладу. У атыку знаходзіліся памяшканні трэцяга паверха.

Унутранай сувязі паміж паверхамі не было, кожны з іх меў асобныя ўваходы. У цэнтры галоўнага фасада знаходзілася парадная лесвіца, двух'ярусны рызаліт з аркадамі, якая вяла на другі паверх у каралеўскія пакоі. Астатнія ўваходы былі вельмі сціплыя. Уваход на першы паверх быў побач з параднай лесвіцай, а на трэці – у паўночным тарцы *(В. Царук)*.

7.9. П'еса Ніла Саймана «Апошні палка закаханы» часта і па-рознаму іграецца на нашых сцэнах, часам – як нахабна-забаўляльная драбяза. Рэжысёр назваў свой спектакль «Час заняцца светлым бокам жыцця», каб адысці ад існуючых штампаў. Можна высечы іскру камізму з узаемаадносін мужчыны і жанчыны. Можна – іскру драматызму на грані трагедыі. Андрэй Гузій абраў іншы шлях і дамогся абсалютнай верагоднасці існавання выканаўцаў Алены Дудзіч і Рыгора Белацаркоўскага. Яны лёгка і нязмушана пераходзяць межы смешнага і сумнага, высокага і нізкага. Ён, стомлены доўгім шлюбам, шукае разнастайнасці. Яна – надзейнасці, радасці, вастрыні адчуванняў. Абое згубілі раўнавагу душы і цела. І знаходзяць яе не ў выпадковай сувязі, а ў вяртанні дадому. Рэжысёр

ушчыльніў п’есу. Алена Дудзіч іграе чатырох асоб і не палохаецца рэзкіх фарбаў, бо валодае мастацтвам тэатральнай містыфікацыі. Дыяпазон яе карнавальных масак разнастайны. Рэжысёр і актрыса зыходзяць з таго, што адна жанчына можа ўтрымліваць у сабе некалькі розных асоб. Гузій дапамагае актрысе выявіць і паказаць нахабніцу, істэрычку-баязліўку, істэрычку-ханжу і, нарэшце, спакойную адданую жонку. У аснове ўчынкаў чатырох персанажаў – незадаволенасць, жаданне штосьці рэзка змяніць, паспытаць забароненае. Не атрымліваецца. Усё ўладкоўваецца, калі аказваецца: няма жанчыны лепшай за тую, з якой пражыў многія гады. Рэжысёр ставіць спектакль аб тым, што заўсёды можна знайсці сэнс жыцця ў самім жыцці. У нашым досыць свабодным ад сямейнай адданасці свеце існуюць яшчэ свае табу і маральныя каштоўнасці *(паводле Т. Арловай).*

ГРАМАТЫЧНЫЯ НОРМЫ Ў ТЭРМІНАСІСТЭМЕ СФЕРЫ КУЛЬТУРЫ

§ 10. Нарматыўнае ўжыванне назоўнікаў-тэрмінаў

Пэўныя цяжкасці выклікае катэгорыя роду назоўнікаў, што звязана з наяўнасцю варыянтаў родавых форм. У сучаснай беларускай літаратурнай мове варыянтных родавых пар няшмат (каля ста). Як нарматыўныя слоўнікамі дазваляюцца варыянтныя родавыя формы *гармонік – гармонь, зала – зал, замша – замш, клавіша – клавіш, перыфраза – перыфраз, прастор – прастора, прычасце – прычасць, салата – салат, таполя – тополь, каромысел – каромысла.* Практыка паказвае, што ў маўленні перавага аддаецца ўсё ж формам жаночага роду.

Пры вызначэнні роду нязменных запазычаных назоўнікаў улічваецца іх семантыка. Назоўнікі мужчынскага роду – назвы асоб мужчынскага полу, жывых істот (*аташэ, канферансье, маэстра, янкі; фламінга, зебу, гну, какаду, шымпанзэ*); назоўнікі жаночага роду – назвы асоб жаночага полу (*фрау, міс, місіс, пані*); назоўнікі ніякага роду – агульныя назвы неадушаўлёных прадметаў (*танга, трыа, сола, піяніна, кашнэ, паліто, жэле, жалюзі, журы*). Рэдкія лексемы захоўваюць род, які маюць назоўнікі, – родавыя найменні (*цэцэ* – муха (ж. р.), *івасі* – рыба (ж. р.)).

Род уласных нязменных назваў вызначаецца па агульным назоўніку: *Дэлі* (м. р.) – горад, *Янцзы* (ж. р.) – рака, *Конга* (ж. р.) – рака, дзяржава, *Антарыа* (н. р. або ж. р.) – возера і правінцыя.

Род суб’ектыўна-ацэначных форм назоўнікаў супадае з родам пачатковай формы: *ручышча* (ж. р.) – рука, *галавішча* (ж. р.) – галава, *дамішча* (м. р.), *насішча* (м. р.), *нажышча* (ж. р., калі ад *нага,* і м. р., калі ад *нож*).

Асноўнай прычынай адхіленняў ва ўжыванні родавых форм з’яўляецца ўплыў рускай мовы, у якой такія назоўнікі адносяцца да іншага роду.

Так, напрыклад, у беларускай мове мужчынскі род маюць наступныя назоўнікі: *гваздзік, жывапіс, медаль, боль, мазоль, насып, палын, летапіс, перапіс, роспіс, запіс, подпіс, поступ, сабака, стэп, туфель, цень, шаль, шынель; белы гваздзік, моцны боль.* У рускай мове ўсе яны жаночага роду: *белая гвоздика, сильная боль.*

У беларускай мове назоўнікі *яблык, капыт* мужчынскага роду, а ў рускай – ніякага: *яблоко, копыто.*

У беларускай мове словы *бронха, гусь, кафля, табака* жаночага роду, у рускай – мужчынскага: *бронх, гусь, кафель, табак.*

У беларускай мове назоўнік *брыво* ніякага роду, у рускай *бровь* – жаночага.

Да назоўнікаў ніякага роду адносяцца таксама назвы маладых істот: *бусляня, ягня, кацяня, шчаня, дзіця,* у рускай мове яны мужчынскага роду: *аистёнок, ягнёнок, котёнок, ребёнок, щенок.* Што да назоўнікаў, якія маюць у структуры ацэначныя суфіксы ***ішч-а(-ышч-а), -іск-а (-ыск-а):*** *дамішча, халадзішча, вятрыска, даміска,* то яны будуць мець такі самы род, як і адпаведныя назоўнікі без суфіксаў: *дом, холад, вецер* – мужчынскі род.

Род нязменных складанаскарочаных назоўнікаў, у тым ліку абрэвіятур, трэба вызначаць па апорным слове адпаведнага словазлучэння: *ДАІ* (ж. р.) – дзяржаўная аўтамабільная *інспекцыя; ААН* (ж. р.) – *Арганізацыя* Аб'яднаных Нацый; *СПБ* (м. р.) – *Саюз* пісьменнікаў Беларусі. У зменных аналагічных назоўніках род вызначаецца па канчатках: *ЦУМ* (м. р.) – *ЦУМам, у ЦУМе, ЦУМу; ЛіМ* (м. р.) – *ЛіМа, ЛіМам, у ЛіМе.*

У беларускай мове часам не супадае род зменных уласных і адпаведных ім агульных назоўнікаў, якія адлюстроўваюць родавідавую суаднесенасць назваў: *горад* (м. р.) *Гродна* (н. р.), *рака* (ж. р.) *Нёман* (м. р.), *часопіс* (м. р.) *«Полымя»* (н. р.), *возера* (н. р.) *Нарач* (ж. р.). Такія ўласныя назоўнікі скланяюцца ці не скланяюцца ў залежнасці ад наяўнасці / адсутнасці родавай назвы: *на рацэ Нёман, на Нёмане; у возеры Нарач, у Нарачы.*

Пэўныя цяжкасці выклікае катэгорыя ліку назоўнікаў. Гэта звязана найперш з тым, што ў беларускай і рускай мовах лік сугучных назоўнікаў падобнай марфемнай будовы часам не

супадае: бел. *клопат* (адз. л.) – рус. *хлопоты* (мн. л.); бел. *чарніла* (н. р., толькі адз. л.) – рус. *чернила* (толькі мн. л.); бел. *дзверы, грудзі* (мн. л.) – рус. *дверь, грудь* (адз. л. і мн. л); бел. *каноплі, крупы* (толькі мн. л.) – рус. *конопля, крупа* (толькі адз. л.); бел. *суніцы, брусніцы, маліны, ажыны, клубніцы, галубіцы, чарніцы* (найчасцей у мн. л.) – рус. *земляника, брусника, малина, ежевика, клубника, голубика, черника* (адз. л.).

У выніку дзеяння ўнутрымоўнай аналогіі часам ужываюцца няправільныя формы множнага ліку назоўнікаў *пяро, промень / прамень, бервяно, камень, колас, корань, палена, крыло, ліст.* Правільныя формы множнага ліку ад пералічаных і падобных назоўнікаў наступныя: *пёры, промні / прамені, бярвёны, камяні, каласы, карані, палены, крылы, лісты.* Памылковыя формы: *пер'і, праменні, каменні, калоссі, карэнні, паленні, крыллі, лісці.* Ад тых жа самых назоўнікаў утвараюцца і адзіночналікавыя формы зборных назоўнікаў: *пер'е, праменне, бярвенне, каменне, калоссе, карэнне, паленне, крылле, лісце* (зборныя назоўнікі не маюць форм множнага ліку!).

Рэчыўныя і абстрактныя назоўнікі, якія ў літаратурнай мове маюць форму адзіночнага ліку, у навуковым і мастацкім маўленні могуць ужывацца ў форме множнага ліку з пэўнай мэтай: *блакітныя гліны, сыпучыя пяскі, лячэбныя гразі, дасканалыя густы, маладыя таленты, шумы ў сэрцы.*

Скланенне назоўнікаў – адно са складаных пытанняў для многіх носьбітаў мовы.

Так, пры скланенні назоўнікаў **першага скланення** важна памятаць, што ў **давальным** і **месным склонах** канчаткі супадаюць:

– канчатак ***-і*** маюць назоўнікі з мяккай асновай: *зямлі, хвалі, песні;*

– канчатак ***-е*** – назоўнікі з асновай на ***г, х,*** якія чаргуюцца з ***з', с':*** *страха – страсе, нага – назе, кніга – кнізе;*

– канчатак ***-ы*** – назоўнікі з асновай на зацвярдзелы і на ***к,*** які чаргуецца з ***ц:*** *гутарка – гутарцы, мяжа – мяжы, бібліятэка – бібліятэцы, сястра – сястры,* але пад націскам ***-э:*** *шчака – шчацэ, рука – руцэ.*

Назоўнікі **другога скланення** мужчынскага роду ў **родным склоне** маюць у залежнасці ад семантыкі канчаткі ***-а(-я)*** або ***-у(-ю).***

Канчатак ***-а(-я)*** маюць назоўнікі, што называюць:

– канкрэтныя прадметы: *стала, алоўка, медаля;*

– асоб і жывых істот: *героя, сябра, рэжысёра;*

– установы, арганізацыі, прадпрыемствы: *універсітэта, ліцэя, саюза, прафкама;*

– геаграфічныя назвы, населеныя пункты, астранамічныя паняцці: *Мінска, пасёлка, Месяца, Сожа;*

– навуковыя тэрміны, адзінкі вымярэння даўжыні, вагі і інш.: *кораня, сюжэта, жанра, метра, літра, рубля,* але: *сінтаксісу, тэксту, націску;*

– танцы, гульні, іх часткі: *балета, тэніса, турніра, вальса, тура,* але: *спорту, батэрфляю;*

– прамежкі часу: *года, тыдня, жніўня, сезона,* але: *веку, абеду, ранку;*

– органы, часткі цела чалавека і жывых істот: *носа, рота, языка,* але: *твару.*

Канчатак ***-у(-ю)*** маюць назоўнікі, што называюць:

– зборныя прадметы, у тым ліку расліны – травы і кустовыя: *калектыву, хору, бярэзніку, бэзу, чабору, верасу,* але *аркестра;*

– рэчывы, хімічныя злучэнні: *алею, соку, рысу, шоўку,* але: *хлеба, аўса, жаўтка;*

– абстрактныя паняцці, апрадмечаныя якасці, дзеянні, стан: *таленту, смеху, блакіту, даходу, разліку;*

– прасторавыя паняцці: *лугу, краю, шляху, лесу;*

– з'явы прыроды і стыхійныя бедствы: *інею, граду, ветру, грому, галалёду, урагану;*

– грамадскія фармацыі, навуковыя плыні, тэорыі, падзеі: *рамантызму, гуманізму, фэсту, фестывалю;*

– захворванні: *грыпу, апендыцыту, інфаркту;*

– стравы: *гуляшу, супу.*

Мнагазначныя назоўнікі могуць мець абодва канчаткі: ***-а(-я)*** і ***-у(-ю)*** у залежнасці ад кантэксту: *час лістападу – сёмага лістапада; беларускага народа* ('нацыя, насельніцтва краіны') – *на плошчы сабралася шмат народу* ('сукупнасць людзей увогуле'); *слухалі маладога таленту* ('чалавек з надзвычайнымі здольнасцямі') – *яму не хапае таленту* ('надзвычайныя прыродныя здольнасці'); *каля пятага пад'езда – не было пад'езду да вёскі; сустрэліся каля клёна, ясеня, дуба – мэбля з клёну, ясеню, дубу.*

Канчатак ***-у*** выкарыстоўваецца таксама пры назоўніках ва ўстойлівых выразах *з году ў год, без году тыдзень, з веку ў век, ні следу ні знаку, даць маху, з'ехаць з глузду, ні роду ні племені.*

Пільнай увагі патрабуе **месны склон** назоўнікаў **мужчынскага роду другога скланення,** калі выбар канчатка залежыць і ад семантыкі слова, і ад тыпу асновы.

Так, канчатак ***-е*** маюць назоўнікі з асновай на цвёрды (*сне, стале*), неасабовыя назоўнікі з асновай на *г, х,* якія чаргуюцца з *з', с'* (*снезе, кажусе, лузе, парозе*); канчатак ***-у(-ю)*** – асабовыя назоўнікі адпаведна з асновай на зацвярдзелы ці мяккі (*Рыгору, чытачу, акцёру, Багдановічу, герою*), а таксама неасабовыя назоўнікі з асновай на *к* (*у друку, пры лясочку*), назоўнікі на *г, х,* якія не чаргуюцца з *з', с':* назвы абстрактных паняццяў (*смеху, подыху, страху, пасагу*), назвы некаторых рэчыўных паняццяў (*тварагу, пуху*), запазычаныя назоўнікі (*каталогу, штрыху, маркетынгу, трэнінгу*), уласныя назвы (*Цюрыху, Гамбургу, Бугу)*; канчатак ***-ы*** – неасабовыя назоўнікі з асновай на зацвярдзелы (*тэтры, партэры, дажджы, гушчары*); канчатак ***-і*** – неасабовыя назоўнікі з асновай на мяккі (*у музеі, у краі, у цяні*).

У **творным склоне** назоўнікаў на *-ін(-ын)* выбар канчатка залежыць ад семантыкі назоўніка: *Нікалаевам, Гагарынам, Туравам* (назвы геаграфічных аб'ектаў) – як *Магілёвам,* але: *Нікалаевым, Туравым, Гагарыным* (прозвішчы людзей); у іншамоўных прозвішчах канчатак ***-ам:*** *Чарлі Чаплінам, Шэкспірам.*

Пры засваенні назоўнікаў **трэцяга скланення** ўзнікаюць цяжкасці менавіта з формамі **творнага склону:** для іх уласціва падаўжэнне зычных (*ноччу, запаведдзю, мышшу, папарацыю, Беларуссю*); не падаўжаюцца губныя *б, п, м, в, ф, ў* і вібрант *р* (*глыб'ю, Об'ю, верф'ю, шыр'ю, любоўю*); некаторыя назоўнікі маюць варыянтныя формы: *кроўю – крывёю, далонню – далоняй, граззю – газёю.*

Пры скланенні назоўнікаў **агульнага роду** з ненаціскным канчаткам ***-а(-я),*** якія называюць асоб мужчынскага ці жаночага полу, узнікаюць пэўныя цяжкасці. Трэба памятаць, што ў першым выпадку такія найменні змяняюцца, як назоўнік *бацька: пры калегу, цёзку, сведку, ціхоню, Жэню, Сашу, Валеру (бацьку),* у другім выпадку – як назоўнікі першага скланення з адпаведнай асновай: *пры калезе* (як *кнізе), ціхоні* (як *песні),*

цёзцы, сведцы (як *сцежцы), Жэні, Сашы, Валеры.* Уласныя назоўнікі скланяюцца так, як і агульныя.

У межах скланення назоўнікаў у множным ліку патрабуюць каментарыяў формы роднага і творнага склонаў.

У **родным склоне** адзначаецца шырокая варыянтнасць канчаткаў, абумоўленая катэгорыяй роду назоўнікаў, іх скланенням, тыпам асновы, націскам, семантыкай.

Напрыклад, назоўнікі **першага скланення** маюць канчаткі ***-аў(-яў)*** пры аснове на збег зычных (*кафедраў, нормаў, формаў*) і нулявы канчатак пры аснове на зычны (*бяроз, краін, хат*), у тым ліку на *г, к, х* і на губныя *б, в, п, м* (*баек, кніг, рук; спраў, асоб*). Некаторыя назоўнікі маюць варыянты канчаткаў, пры гэтым вар'іруюцца нулявыя канчаткі з матэрыяльна выражанымі: *норм – нормаў, астр – астраў, сясцёр – сёстраў, песень – песняў.* Відавочна, што мілагучнасць мовы забяспечваюць формы з матэрыяльна выражаным канчаткам: беларускай мове не ўласцівы збег зычных у канцы і пачатку слоў (*аржаны, ільвяня, бабёр, рубель*).

Назоўнікі **другога скланення** маюць канчаткі ***-аў(-яў)*** не пад націскам, ***-оў(-ёў)*** пад націскам (*караваяў, вокнаў; палёў, садоў*); радзей ім уласцівы націскны канчатак ***-эй(-ей):*** *гасцей, вушэй.* Назоўнікі ніякага роду з асновай на збег зычных маюць варыянты канчаткаў: *прозвішч – прозвішчаў, вёсел – вёслаў, гнёзд – гнёздаў.*

Назоўнікі **трэцяга скланення** пад націскам ужываюцца з канчаткам ***-эй(-ей),*** не пад націскам – ***-аў(-яў):*** *начэй, печаў, гусей, даляў.* Некаторым назоўнікам уласціва варыянтнасць: *вобласцяў – абласцей, нацыянальнасцяў – нацыянальнасцей, ніцей – ніцяў, мадэлей – мадэляў.* Множналікавыя назоўнікі маюць канчаткі ***-аў(-яў):*** *фінансаў, апладысментаў, вуснаў,* а таксама нулявы канчатак, калі ў іх аснове суфіксы *-ін, -іц* (*паводзін, нажніц*), збег зычных, паміж якімі з'яўляецца беглы галосны (*дажынак, сутак*), геаграфічныя назвы на *-ічы(-ычы), -аны(-яны): Баранавіч, Бараўлян* (і *Баранавічаў, Бараўлянаў*). Радзей ужываецца канчатак ***-ей(-эй/-ай):*** *дзвярэй, людзей, грошай.*

У **творным склоне** некаторым назоўнікам уласцівы варыянты канчаткаў: *грудзямі – грудзьмі, санямі – саньмі; плячамі – плячыма, вачамі – вачыма, грашамі – грашыма,* але: *людзьмі, вушамі.*

Заданні

1. Вызначце род назоўнікаў і спалучыце з імі прыметнікі, займеннікі, парадкавыя лічэбнікі, дзеепрыметнікі. Запішыце.

а) (каляровы) жалюзі, (элегантны) фрау, (ружовы) фламінга, (свабодны) таксі, (англійскі) аташэ, (прасторны) фае, (драўляны) бюро, (любімы) кіно, (дзіцячы) фота, (сучасны) кабарэ, (маленькі) ківі, (маладзёжны) кафэ, (спальны) купэ, (спартыўны) рэферы, (саламяны) пано, (гадавы) сальда, (навуковы) рэзюмэ, (малады) пратэжэ, (прафесійны) фіяска, (драўляны) лато, (вакальны) трыа, (каларатурны) сапрана, (назойлівы) цэцэ, (гастрольны) турнэ, (аўтарытэтны) журы, (розны) амплуа, (оперны) прымадонна, (старадаўні) піяніна, (оперны) лібрэта, (вясёлы) папуры, (вядомы) арыёза, (павольны) адажыа, (аргенцінскі) танга, (танцавальны) па, (запрошаны) імпрэсарыа;

б) (прыгожы) Сочы, (глыбокі) Антарыа, (маляўнічы) Хакайда, (высокі) Кіліманджара, (загадкавы) Конга, (доўгі) Ніл, (старажытны) Тбілісі, (вялізны) Гобі, (знакаміты) Дзюма;

в) (першы) ВНУ, (славуты) БДУ, (гарадскі) ДАІ, (змястоўны) ЛіМ, (наш) БелТА;

г) (легендарны) Нарач, (паўнаводны) Нёман, (шырокі) Дзвіна, (старажытны) Гродна, (любімы) Мінск, (намолены) Жыровічы;

д) (таленавіты) калега, (адказны) стараста, (прыватны) вядоўца, (знаёмы) сірата.

2. Падбярыце да назоўнікаў азначэнні (прыметнікі, займеннікі, парадкавыя лічэбнікі). Словазлучэнні запішыце, у дужках укажыце род назоўнікаў.

2.1. Прэса, неруш, вета, дэвіз, кворум, пратэжэ, педаль, жывапіс, менеджар, канферансье, журы, лідар, турнэ, выканаўца, амплуа, імпрэсарыа, летапіс, запіс, мадам, заняткі.

2.2. Лібрэта, сальфеджыа, рэвю, папуры, пантаміма, піяніна, трыа, алегра, музыказнаўца, скерца, ронда, пасакалія, бэндлідар, менестрэль, арыёза, піцыката, трэмала, тарантэла, цымбалы.

2.3. Шоу, прадпрыемства, ранцье, асігнаванні, ноу-хау, паблісіці, інвестыцыі, спаборніцтва, дылер, адміністратар Навіцкая, менеджар Пятрова, бард.

2.4. Індывідуум, асоба, супольнасць, вундэркінд Марына, дабрачынец, моладзь, інвалід, соцыум, кліент, педагог Смірнова, валанцёр Зарэцкая, псіхолаг, інтэрв'ю, макрафактары, праграма, равеснік, спадчына, альтэрнатыва, подпіс, прафілактыка.

2.5. Пап'е-машэ, гуаш, пастэль, пленэр, віртуоз, жырандоль, пастараль, барока, мастацтвазнаўца, ракако, філігрань, шпалеры, рышэлье, урбанізм, ткацтва, ансамбль, асацыяцыя, сіметрыя, трыпціх, разьба, калаж, кераміка, дэкадэнцтва, плеяда, інтэр'ер, фарбы, тэмпера, жывапіс.

2.6. Дысцыпліна, каталогі, нумар, фрагмент тэксту, клішэ, бібліятэкар Пятрова, рэсурсы, спецыфіка, аўтар, кваліфікацыя, кадры, статыстыка, аматары, людзі, часопіс «Полымя», разнастайнасць, кнігалюбы, Белдзяржпатэнт, ЛіМ.

2.7. Танга, фуэтэ, скокі, па, рэверанс, самба, па-дэ-дэ, трэнаж, трэнер, выканаўца, харэограф, балет, харэограф Пятрова, пратанцоўка, авансцэна, кулісы, грым, абутак, арабеск, джаз, пуанты, пастаноўшчык, каардынацыя, клішэ.

2.8. Музеязнаўства, падмурак, летапіс, мур, насып, жвір, узровень, галіфэ, дывергенцыя, калекцыя, картаграфаванне, клінапіс, маёліка, летапіс, рэшткі, вензель, земляробства, палеаліт, пацеркі, кансервацыя, архівасховішча.

2.9. Інжэню, батлейка, вадэвіль, жабо, хвалько, прадстаўленне, травесці, вар'етэ, амплуа, кулісы, кабарэ, фальш.

3. Размяркуйце словы па трох групах:
а) назоўнікі, ужывальныя ў форме адзіночнага і множнага лікаў;
б) назоўнікі, ужывальныя ў форме толькі адзіночнага ліку;
в) назоўнікі, ужывальныя ў форме толькі множнага ліку.

3.1. Заява, патрэбы, прысмакі, дзеці, інтуіцыя, рэабілітацыя, кпіны, паводзіны, падлеткі, рэзгіны, мастацтва, п'еса, чалавецтва, выбары, студэнцтва, дзверы, рамантызм, хлеб, канікулы, чарніла, суніцы, шпалеры, звычкі, узаемаадносіны, сітуацыі, інтэрв'ю, абставіны.

3.2. Дажынкі, флажалеты, куранты, паводзіны, веды, акампанемент, мелодыка, спевы, фанфары, тэматызм, інструментарый, вячоркі, барабаны, талеркі, літаўры, Каляды, фаршлагі, мелізмы, вакалісты, цымбалы, гамы.

3.3. Плацяжы, адаптацыя, калектыў, лідарства, структуры, камунікацыі, адказнасць, спажыўцы, ранцье, цэны, Дажынкі,

дэманапалізацыя, падсістэмны, тэлебачанне, фірмы, канкурэнтаздольнасць.

3.4. Каляды, талент, лідарства, дыскусія, чалавек, кваліфікацыя, імідж, рытуал, перавыхаванне, альтруізм, выпадкі, здароўе, давер'е, руціна, працэс, панацэя, каханне, зло, вакацыі, экзамены, адносіны, умовы.

3.5. Іканаграфія, фарфор, дэкаратыўнасць, сацін, стылізацыя, плагіят, чарненне, кераміка, вітражы, вернісаж, эстэцтва, палеаграфія, урбанізм, карыятыда, дызайнер, бялілы, шпалеры, дэкор, майстэрства, кросны, выцінанкі, арнамент, шахматы, куфры, арэлі, ансамбль, пэндзаль.

3.6. Дакумент, забеспячэнне, чытачы, карыстальнік, бібліятэка, дублеты, функцыя, інфраструктура, абанемент, бібліятэказнаўства, дапаможнік, калектыў, нумарацыя, распрацоўкі, дыспут, дзеці, чытанні, інфармацыя, патрыётыка, кантэкст.

3.7. Танцоўшчык, абутак, танга, харэаграфія, поза, партнёр, танцзала, стылізацыя, балейтмайстар, балерына, артыст, пуанты, «Арэлі», скокі, батлейка, спектаклі, кулісы, тэхніка, майстэрства, вальс, дысгармонія, кардэбалет, румба, чаравікі, гастролі, пластыка.

3.8. Экзэмпляр, пілястры, будынак, царква, фрагмент, рэшткі, крыніцы, мур, замак, лінія, ландшафт, шахматы, сезон, мадэрн, веды, Дзяды, выцінанкі, дойлідства, неакласіцызм.

3.9. Тэатр, заснавальнік, прапаганда, драматургія, тэкст, спектакль, п'еса, асоба, кантрамарка, завязка, рэчаіснасць, канфлікт, драма, персанаж, кульмінацыя, сутыкненне, сатыра, капуснік, прэм'ера, гледачы, сцэна, карціна, антрэпрыза, падмосткі, жыццё.

4. Запішыце беларускія адпаведнікі да наступных рускіх слоў. Параўнайце формы роду і ліку назоўнікаў у абедзвюх мовах.

Поведение, сумерки, грудь, хитрость, земляника, знание, дверь, губы, занятие, пение, цимбалы, аплодисменты, обои, юность, бессердечие, большинство, неудовольствие, рукопись, средство, сожаление, медаль, мать, чернила, зал, шкаф, лекарство, салат, новость, отсутствие, детство, жизнь, объявление, уважение, степь, единодушие, свет, яблоко, подпись, живопись, средство, кисть, роспись, кафель, летопись, пыль, насыпь, иконопись, котенок, дробь.

5. Пастаўце назоўнікі ў форме роднага, давальнага і меснага склонаў адзіночнага ліку. Правапіс канчаткаў растлумачце.

5.1. Роля, акадэмія, птушка, просьба, пяцёрка, граматыка, ружа, дабрата, вайна, вясёлка, павага, навука, дапамога, эпоха, кніга, эканоміка.

5.2. Арыёза, апрацоўка, аснова, партытура, санаціна, тоніка, партыя, цэзура, п'еса, першакрыніца, мелодыка, уверцюра, дэка, басэтля, асацыяцыя, тэхніка, музыка, клавіша.

5.3. Крама, адміністрацыя, акцыя, цана, каціроўка, прыватызацыя, стаўка, асацыяцыя, кар'ера, здзелка, сфера, арганізацыя, фірма, структура, улада, асоба, прапаганда.

5.4. Бяда, рыса, вечарына, праблема, структура, група, дапамога, змена, аснова, самамэта, сістэматызацыя, паўза, віктарына, рэакцыя, педагогіка.

5.5. Прастора, замалёўка, пабудова, культура, пластыка, бронза, этыка, парсуна, эпоха, тканіна, саломка, праблема, выцінанка, карыятыда, фарба, статуэтка.

5.6. Газета, бібліятэка, выстава, вокладка, фанаграма, рубрыка, беларусістыка, марка, статыстыка, аргтэхніка, інфармацыя, літаратура, застаўка, картатэка, рэцэнзія, прапаганда.

5.7. Балетка, пачка, балетаманія, нага, пара, зала, дынаміка, кампазіцыя, куліса, міміка, партнёрка, пластыка, авансцэна, мініяцюра.

5.8. Даўніна, метрыка, крыніца, грамата, археалогія, нумізматыка, праца, кераміка, рэканструкцыя, пацерка, капліца, арка, майстэрня, Вільня.

5.9. Эстрада, дэкламацыя, інтрыга, антрэпрыза, роля, рэжысура, сцэна, кінакарціна, студыя, аўдыторыя, прэм'ера, п'еса.

6. Пастаўце назоўнікі ў патрэбнай форме і вусна растлумачце правапіс канчаткаў.

6.1. Вуліцы (горад), шмат (час), копія (дакумент), нумар (канцэрт), сіла (удар), пачуццё (гумар), для фарміравання (імідж), прымяненне (менеджмент) у (практыка), перабудова гаспадарчага (механізм), кансультатыўная дапамога па (тэлефон), апрацоўкі беларускага (фальклор), пасля веснавога (дождж), недалёка ад (музей), з боку (горад), арганізацыя навуковага (матэрыял).

6.2. Песня з (цыкл), развучванне з (ліст), ноты натуральнага (гукарад), у дачыненні да (жанр) оперы, старонкі (клавір), прафесійны рост (баяніст-акампаніятар), у мастацтве (акампанемент), у выкананні (хор), на ўсіх ступенях (лад), сродкі рытмічнага (малюнак), прыярытэт (тэмпарытм), гарманізацыя (скачок) у мелодыі, роля раўнамерна-тэмпераванага (строй), акордыка дыятанічных варыянтаў (мажор), прадстаўнік (неаджаз).

6.3. Напісанне (сценарый), індэкс (узровень) жыцця, тып (прадпрымальнік), паводзіны (лідар), тэатральнага (калектыў), правы (акцыянер), задачы (маркетынг), падпісанне (дагавор), складанне (бізнес-план), набыццё жыццёвага (вопыт), павышэнне (рэйтынг).

6.4. Выхаванне (рытуал), залежыць ад асобы кожнага (індывід), рэцыдыў (страх), новага (клуб), праяўленне (талент), педагагічнага (такт), адаптацыя да знешняга (асяроддзе), дапамога (мецэнат), у выніку (эксперымент), арганізацыя (лекторый).

6.5. Твор (жывапіс), наведванне (музей), эпоха (Рэнесанс), мастацкага (вобраз), рысы (футурызм), прозвішча (мастак), нямя (эскіз), прадстаўнік (сюррэалізм), крытыка (плагіят), прыгожага (ландшафт), ткацтва (ручнік).

6.6. Павышэнне (прэстыж) бібліятэкі, ажыццяўленне (інтэграцыя), аналіз (попыт) карыстальнікаў, стварэнне (сектар) (маркетынг), месца на інфармацыйным (рынак), пытанні (выхад) на рынак паслуг, даведнік па (бізнес), фінансавая дапамога (бібліятэка), новая экспазіцыя на (выстаўка) не павінна быць (арганізацыя) закрытага (тып), адаптацыя да знешняга (асяроддзе), базіруецца на (перапрацоўка інфармацыі), залежыць ад асобы кожнага (індывід), рэалізацыя стратэгічнага (план), ажыццяўленне патэнтнага (пошук), у тэксце першаснага (дакумент), патэнтнае заканадаўства краін (свет).

6.7. Кампазіцыя фальклорнага (твор), сістэма народнай музыкі і (танец), частка адзінага (комплекс) народнай культуры, фарміраванне прафесійных якасцей (харэограф), з харэаграфічнага (пункт) гледжання, сімбіёз музыкі і танцавальнага (рух), мелодыі канкрэтных (жанр) і (метр), сумесная праца (пастаноўшчык) і (музыкант), увядзенне кантраснага (тэматызм), у аснове танцавальнага (нумар), распрацоўка музычнага (матэрыял),

адчуванне добрага (густ) і (стыль), аранжыроўка з выкарыстаннем (сінтэзатар), размяшчэнне ў прасторы элементаў (малюнак), для раскрыцця вобразнага (сэнс) харэаграфічнага (твор), вычляненне асобнага (матыў), напісаны для (хор), (голас) і фартэпіяна, пры падрыхтоўцы фальклорнага (вечар), (спектакль), фальклорнага (канцэрт).

6.8. Вежы і муры (замак), аснова (дэкор), вырабы ўтылітарна-мастацкага (характар), рэшткі фрэскавага (роспіс), ілюзія (аб'ём), фартухі з палатна ці (паркаль), прычыны (росквіт) і (заняпад), спыніць нечакана (вораг), пластыка галоўнага (фасад), верхняя частка (інтэр'ер) Нясвіжскага (касцёл), аналаг (комплекс) бенедыкцінскага (кляштар), раскопкі замкавага (двор), будынак спланаваны па рымска-каталіцкім (канон), на галоўным фасадзе (будынак), дэкор (фрыз), партал галоўнага (уваход) у касцёл, помнік архітэктуры перыяду (рэнесанс), велічнае аблічча (храм).

6.9. Для новага (спектакль), у канцы першага (акт), тонкага (падтэкст), напісанне (сценарый), пастаноўка знакамітага (рэжысёр), для раскрыцця вобразнага (сэнс) мастацкага (твор), тэатральнага (калектыў), у мове (персанаж), кіраўнік (тэатр), у драматычным (маналог), разнастайнага (рэквізіт), раскрыццё (светапогляд), восеньскага (рэпертуар).

7. Складзіце словазлучэнні з наступнымі словамі, памятаючы, што ў залежнасці ад семантыкі слова, якую яно набывае ў кантэксце, некаторыя назоўнікі маюць паралельныя канчаткі *-а(-я)* і *-у(-ю)*.

Параўнайце: лісце маладога дуба – паркет з дубу…

Выхад → ***а*** дзверы, вароты;
у дзеянне.

Аўтарытэт → ***а*** асоба, якая карыстаецца заслужанай павагай, мае ўплыў;
у агульнапрызнанае значэнне, уплыў.

Гук → ***а*** найменшы членараздзельны элемент чалавечай мовы;
у ваганні паветра, якія мы ўспрымаем слыхам.

Інструмент → ***а*** усякая прылада для выканання якой-небудзь работы;
у сукупнасць прылад для якой-небудзь работы.

Лістапад → ***а*** назва месяца;
у ападанне лісця восенню.

Пропуск → ***а*** дакумент на права ўваходу, уезду і г. д.;
у дзеянне паводле дзеясловаў прапускаць – прапусціць.

Талент → ***а*** таленавіты чалавек;
у прыродныя здольнасці.

Загад → ***а*** дакумент;
у дзеянне.

Клён → ***а*** назва асобнага дрэва;
у матэрыял, драўніна.

Пасаж → ***а*** крытая галерэя;
у музычны прыём.

Дагавор → ***а*** дакумент;
у дзеянне.

Пейзаж → ***а*** тэрмін;
у краявід.

Антракт → ***а*** невялікі музычны твор;
у перапынак паміж дзеяннем.

Курс → ***а*** у іншых значэннях;
у напрамак.

Дом → ***а*** будынак;
у ачаг, жыллё.

8. Пастаўце назоўнікі ў форме давальнага і меснага склонаў адзіночнага ліку.

8.1. Кіраўнік, фестываль, калектыў, асяроддзе, герой, прынцып, клуб, прадстаўнік, вечар, разгляд, рэдактар, кампраміс, педагог, фактар, этап.

8.2. Меламан, паланэз, каларыт, тэмбр, дырыжор, строй, палец, стэрэатып, хор, падгалосак, кантрапункт, інструмент, ансамбль, клавір, матыў, вальс, акампаніятар, развіццё, музіцыраванне, рознагалоссе, голас.

8.3. Менеджмент, дагавор, бюджэт, спажывец, калектыў, лідар, распаўсюджвальнік, акцыянер, улік, аўкцыён, акцыз, фактар, абслугоўванне, сцэнарый, адказ, дабрабыт.

8.4. Сангвінік, адпачынак, эксперымент, клуб, лекторый, абавязак, равеснік, канфлікт, дабрадзей, цэнтр, гуманізм, кліент, валанцёр, талент, беспрытульнік, здароўе.

8.5. Партрэтыст, барэльеф, акварыст, жывапіс, аналіз, экспанат, арнамент, іканапіс, пленэр, далягляд, пейзаж, ювелір, музей, мастак, трыпціх.

8.6. Дапаможнік, чытач, фонд, маркетынг, філіял, менеджар, цыкл, фармуляр, архіварыус, штотыднёвік, улік, часопіс, бібліятэкар, аўтар, дакумент.

8.7. Паклон, танец, марш, крыжачок, мастацтва, харэограф, рэверанс, партнёр, крок, баль, абцас, артыст, факстрот, твар, танцоўшчык, грым.

8.8. Посуд, рэстаўратар, культ, аналіз, збудаванне, храм, век, скарб, кляштар, замак, дзядзінец, музей, некропаль, інтэр'ер, экскурсавод, умацаванне, посуд, архівасховішча.

8.9. Дзеянне, каларыт, герой, антракт, спектакль, рэжысёр, гурток, глядач, аўтар, рэквізіт, узровень, водгук, пастаноўшчык, падтэкст, рэпертуар, персанаж, монаспектакль, маналог.

9. Запішыце наступныя назоўнікі ў назоўным і родным склонах множнага ліку. Ці ад усіх слоў можна ўтварыць гэтыя формы? Вусна растлумачце склонавыя канчаткі.

9.1. Размова, зубраня, чалавек, грамадзянін, беларус, таварыш, песня, дзіця, натхненне, камп'ютар, рэспубліка, мецэнат, каляндар, калектыў.

9.2. Гама, рэпетыцыя, кантрабас, спявак, аркестроўка, рэпертуар, бенефіс, эпізод, віртуоз, стэрэатып, спевы, тэхніка, трохгучча.

9.3. Маркетынг, менеджар, дэкларацыя, кантынгент, бежанец, рэфлекс, эканоміка, бізнесмен, беспрацоўе, умова, ініцыятыва, калектыў, дабрабыт, таварыства.

9.4. Флегматык, асяроддзе, апякун, паводзіны, рытуал, сацыум, кліент, раўнапраўе, кінасеанс, стэрэатып, шасцігодка.

9.5. Барэльеф, рамеснік, экспанат, мемарыял, габелен, далягляд, пейзаж, музей, дыяпазон, абстракцыянізм, фарба, шкло, іканаграфія.

9.6. Тыраж, фонд, аўтарэферат, дакумент, брашура, абанемент, пераплёт, класіфікацыя, персаналіі, чытач, дыяпазітыў, слоўнік.

9.7. Грым, танцоўшчык, рампа, рэверанс, прысяданне, варыяцыя, гастролі, танец, праграма, балетмайстар.

9.8. Экскурсія, век, грамата, кафля, кераміка, неаліт, феадал, знаходка, сярэднявечча, помнік, пацерка, рэшткі.

9.9. Вадэвіль, дэбютант, лейтматыў, рэпетыцыя, антыгерой, асвятленне, радыётэатр, інтэрмедыя, радыёпастаноўка, тэатразнавец.

10. Пастаўце назоўнікі ў форме творнага і меснага склонаў адзіночнага ліку. Растлумачце падаўжэнне канцавых зычных ці яго адсутнасць у творным склоне.

10.1. Радасць, Нарач, творчасць, моладзь, даль, медзь, соль, памяць, верф, глуш, дзейнасць, любоў, шыр, глыб, ноч, рацыянальнасць.

10.2. Танальнасць, віяланчэль, разнастайнасць, варыяцыйнасць, неардынарнасць, імітацыйнасць.

10.3. Мэтазгоднасць, эмацыянальнасць, дзейнасць, рэгулярнасць, запазычанасць, неплацежаздольнасць, канкурэнтаздольнасць.

10.4. Цэльнасць, уласцівасць, зацікаўленасць, бездапаможнасць, кансультатыўнасць, трывожнасць, справядлівасць.

10.5. Гарызанталь, гуаш, вытворчасць, акварэль, дэкаратыўнасць, рознакаляровасць, эмаль, здольнасць.

10.6. Начытанасць, вобласць, колькасць, выбарачнасць, аб’ектыўнасць, пераемнасць, адказнасць.

10.7. Тэхнічнасць, цырыманіяльнасць, вываратнасць, танцавальнасць, філігранасць.

10.8. Кампанентнасць, адкрытасць, узаемазалежнасць, аповесць, напоўненасць, медзь.

10.9. Дэкламацыйнасць, здольнасць, прыдатнасць, наяўнасць, годнасць, моладзь.

11. Запішыце наступныя назоўнікі ў назоўным і родным склонах множнага ліку. Вусна растлумачце пастаноўку склонавых канчаткаў.

11.1. Размова, зубраня, чалавек, грамадзянін, беларус, таварыш, песня, дзіця, натхненне, камп'ютар, рэспубліка, мецэнат, каляндар, калектыў.

11.2. Гама, рэпетыцыя, кантрабас, спявак, аркестроўка, рэпертуар, бенефіс, эпізод, віртуоз, стэрэатып, спевы, тэхніка, трохгучча.

11.3. Маркетынг, менеджар, дэкларацыя, кантынгент, бежанец, рэфлекс, эканоміка, бізнесмен, беспрацоўе, умова, ініцыятыва, калектыў, дабрабыт, таварыства.

11.4. Флегматык, асяроддзе, апякун, паводзіны, рытуал, соцыум, кліент, раўнапраўе, кінасеанс, стэрэатып, шасцігодка.

11.5. Барэльеф, рамеснік, экспанат, мемарыял, габелен, далягляд, пейзаж, музей, дыяпазон, абстракцыянізм, фарба, шкло, іканаграфія.

11.6. Тыраж, фонд, аўтарэферат, дакумент, брашура, абанемент, пераплёт, класіфікацыя, персаналіі, чытач, дыяпазітыў, слоўнік.

11.7. Грым, танцоўшчык, рампа, рэверанс, прысяданне, варыяцыя, гастролі, танец, праграма, балетмайстар.

11.8. Экскурсія, век, грамата, кафля, кераміка, неаліт, феадал, знаходка, сярэднявечча, помнік, пацерка, рэштка, музей, герой.

11.9. Вадэвіль, дэбютант, лейтматыў, рэпетыцыя, антыгерой, асвятленне, радыётэатр, інтэрмедыя, радыёпастаноўка, тэатразнавец.

12. Раскрыйце дужкі, пастаўце назоўнікі ў патрэбных склонах.

1. У Заходняй Беларусі таксама былі краязнаўчыя аб'яднанні і краязнаўчыя выданні ў (Ліда), (Глыбокае), (Вільня), (Гродна) *(Г. Каханоўскі).* 2. Цудоўны ансамбль Будайскай крапасной гары, што ўзвышаецца над (Дунай) у (Будапешт), нядаўна занесены ў спіс ЮНЕСКА, дзе рэгіструюцца найбольш выдатныя культурныя каштоўнасці свету *(А. Гарэлік).* 3. Гліняныя цацкі (Міхал Ржэвуцкі) з (Неманіца) Браслаўскага раёна і іншых майстроў мастацкага фонду не залежваюцца ў магазінах, іх ахвотна раскупляюць на розных кірмашах і святах як арыгі-

нальныя мастацкія творы і сувеніры *(Я. Сахута).* 4. Была і беларуская вобласць Падляшша з гарадамі (Драгічын), (Бельск), (Мельнік), (Бранск), (Сураж) *(Э. Зайкоўскі).*

13. Перакладзіце на беларускую мову словазлучэнні.

13.1. Говорить по телефону, рассказывает о случае, специалист по денежным расчетам в учреждениях, на предприятии; продавать товары на зарубежном рынке по сниженным ценам; услуги по изучению и прогнозированию рынка; по проведению комплекса мариторинговых исследований.

13.2. Существуют определенные правила интонирования, взаимоотношения интервала и лада, высокие звуки натурального звукоряда, разные по своей темброво-звуковой окраске; открывает для исполнителя возможность извлечения основного тона; по своему натуральному звукоряду, объему и аппликатуре имеет сходство с корнетом, нотируется в скрипичном ключе; мелодии танцевального характера; сольная партия на французском габое, необходимость использования в оркестровой практике; наличие хорошего музыкального вкуса.

13.3. Получить необходимую сумму денег в банке; государственная деятельность по купле и продаже; долгосрочное вложение капитала в какое-нибудь дело; управление долговременными и текущими культуротворческими процессами; многоуровневый подход к регуляции социокультурных процессов; приобщение людей к знаниям и интересам; свидетельствует о значении современного менеджмента в управлении процессами стратегического, тактического и оперативного развития; в оценке менеджмента как науки; изучает экономические отношения в сфере производства, распределения и обмена материальных и нематериальных благ; исследует возможности подготовки человеческого капитала; создание культурного продукта.

13.4. Деятельность в сфере оказания социальных услуг населению; необходимо принимать меры по выявленным социальным проблемам; действовать в соответствии с конкретными обстоятельствами; право каждого человека на самореализацию; отвечать на вопросы об авторе и цели создания документов; открытие нового реабилитационного центра; развитие таланта человека; воспитание ребенка в семье.

13.5. Рисунок вышивки геометрического характера; образцы белорусского народного исскуства; насыщеный колорит узора рушника; заслуживает пристального внимания искусствоведов; скромность декоративных мотивов не оттеняет мужественных качеств гончарной посуды; эстэтика реалистического пейзажа; два основных творческих направления в резьбе по дереву, живописи и графике.

13.6. Основа справочного аппарата библиотеки; доукомплектование фонда; свобода доступа к любому документу; участвует в подготовке специалистов; фонды краеведческого содержания; с учетом читательского спроса; опыт издания малотиражной литературы; падение социального престижа профессии библиотекаря; внимания к себе как профессионалу; расширение кругозора; деятельность интернет-клуба; число занятий в читальном зале библиотекарей сократилось до минимума; пути поиска и метода оценки документов; дисциплины экономического цикла; организация документального потока; играть роль отвлекающего фактора; руководство чтением конкретного читателя; фонд абонемента; перенос центра «тяжести» с «общественно значительных на частные» проблемы.

13.7. Процесс художественной обработки народного танца; включались в ткань балета; народные танцы как средство характеристики места и времени действия; коллективная сценическая трансформация фольклора; четкая драматургическая основа сюжетного типа; покоряла своей стремительной силой; богатством рисунка и стройностью композиции; расположение по углам квадрата; участие в подготовке и проведении серьезных и ответственных профессиональных мероприятий; с точки зрения профессионального роста; по ходу рассмотрения лексики танца.

13.8. Информационное обеспечение музейного дела; образцы белорусского народного исскуства; развитие ремесла и зодчества; получил художественное образование в студии мастера архитектурного пейзажа; лишили права аренды и проживания в родовом имении; началось создание третьего у восточных славян Софийского собора; являются одним из ранних образцов монументальной живописи; после раскола христианства; квадрат является частью архаичного орнамента.

13.9. Повышение профессионального уровня; в фрагменте текста; приглашение артистов для участия в спектаклях или концертах; представители театра абсурда; воспроизвести напряжение боя; в условиях локальной площадки мемориала; постижение языка массового действа; раскрытие творческого потенциала; выявление духовных и физических способностей индивида; воспитание чувства коллективизма; не принимал режиссерского деспотизма; работа на протяжении репетиционного периода.

14. Прачытайце словазлучэнні. Вусна растлумачце склонавыя канчаткі ўласных назоўнікаў.

З мастаком Шышкіным; пры Алегу Шэлегу; напісаць Цімоху Ворчыку; ганарыцца Беларуссю; са скнарам Мішам; сустрэцца пад Барнавулам; сябраваць з Алесяй Гурыновіч, Янкам Сіпаковым; прыгожым Кіевам; пры Васілю; з Янкам Купалам; Алегам Лойкам; з Віцем; зімаваць пад Туравам; палатно, напісанае Янкам Матэйкам; замацаваць іншую назву за Койданавам; лецішча пад Рагачовам; кніга, напісаная Куляшовым; прыпынак цягніка пад Коласавам; сюіта, напісаная кампазітарам Глебавым; касмічная сувязь з Лонданам; гістарычныя падзеі пад Шчучынам.

15. Запішыце па памяці.

1) імёны і прозвішчы выдатных беларускіх мастакоў, кампазітараў, паставіўшы іх у творным склоне адзіночнага ліку;
2) назвы рэспубліканскіх газет і часопісаў, паставіўшы іх у родным склоне адзіночнага ліку;
3) назвы сталіц краін, паставіўшы іх у творным склоне адзіночнага ліку.

16. Вызначце ролю назоўніка ва ўтварэнні іменных тэрміналагічных мадэлей.

16.1. Крытыка розуму; творчасць чалавецтва; культура чалавечых адносін; канцэпцыя культурнага развіцця; элітарная культура; фарміраванне асобы; барацьба з язычніцтвам; умацаванне беларускай дзяржаўнасці; ліквідацыя мяжы паміж мастаком і гледачом; далучэнне да літаратуры, музыкі, тэатральнага

мастацтва; апора на нацыянальныя традыцыі; узровень выканання; фестываль песні; патрыятычнае выхаванне моладзі.

16.2. Дубль-бемоль; спевакі-кампазітары; мюзік-хол; спецінструмент; на тэмы народных песень; альты і басы ў ролі акампанементу; знакі альтэрацыі; чаргаванне двух гукаў ці сугуччаў; знак легата; элементы джазавай музыкі; тэорыя і практыка вакалу; падрыхтоўка дырыжора-прафесіянала; выканаўца народных песень; фрагмент твора; стварэнне песенных кампазіцый; планаванне рэпетыцый; чытанне нотнага тэксту з ліста; характар твора; партыя на габоі; баяніст-акампаніятар; выхаванне музычнага густу; натуецца ў скрыпічным ключы.

16.3. Асобасныя ацэнкі кіраўніка; індэкс узроўню жыцця; арганізацыя размеркавання паўнамоцтваў; узнікненне крызісных сітуацый; кіраванне канфліктамі і стрэсамі; карпаратыўная адказнасць; распаўсюджвальнік інфармацыі; установа культуры; канкурэнтаздольнасць; прадстаўнік фірмы; таварыства з абмежаванай адказнасцю; сфера абслугоўвання; сацыякультурныя фактары.

16.4. Зносіны паміж людзьмі; сістэма гуманітарных паслуг; рэцыдыў страху; дзіцячая аўдыторыя; стэрэатып; узаемасувязь індывідаў; арганізацыя вольнага часу моладзі; лінія паводзін; дапамога асобным людзям; сацыяльны кантроль асобы; дзеці груп рызыкі; прафілактыка правапарушэнняў; аналіз сацыяльных працэсаў; дэградацыя асобы; унутрысямейныя цяжкасці і канфлікты; рэгуляцыя адносін чалавека з грамадствам; адасобіцца ад людзей; лад жыцця; сурдапедагогіка; клуб па інтарэсах; інтэрактыўнае навучанне; мадэляванне сітуацыі; макрафактары; нядобранадзейнасць; канфідэнцыяльнасць інфармацыі.

16.5. Гарманічнае спалучэнне фарбаў; лозапляценне; жывапіс; скульптурная кампазіцыя; вышыўка арнаменту; узоры клетак і паскаў; дэкаратыўныя тканіны; майстэрня па вырабе абрусаў; асаблівасць ручнікоў; для аздобы адзення; маюць кампазіцыю з каймой; від народнай творчасці; якасці матэрыялу; кафля з малюнкамі; вытворчасць керамічнага посуду; попельніцы з ляпнінай; у стылі мадэрн; пад уплывам класіцызму; упрыгожанні ў выглядзе чалавечага твару або галавы жывёлы; мэбля для палацаў і храмаў; колькасць нітак і асновы; саломапляцельшчык; вырабы народных майстроў; раслінны

дэкор; навыкі апрацоўкі матэрыялаў; музей на грамадскіх пачатках.

16.6. Кантынгент карыстальнікаў; апасродкаваныя функцыі бібліятэк; помнікі матэрыяльнай культуры; кнігадрукаванне; гістарыяграфія; кнігі; структура ЦБС; бібліятэка-філіял; аддзел бібліятэкі; бібліяграфія беларусазнаўства; каталог на мікраносьбітах; інтэр'ер бібліятэкі; статычны ўлік у бібліятэцы; платныя паслугі; запрашэнне да ўдзелу ў вечарах; у дар ад чытачоў; доступ да фондаў; звесткі аб сацыяльна-псіхалагічных службах; сустрэчы з народнымі лекарамі; у дапамогу самаадукацыі; крыніцы масавай бібліяграфіі; дапамога ў падборы літаратуры; патрабаванні да буклета; план размяшчэння аддзелаў; выданні ў выглядзе брашуры; работа на камп'ютары; забеспячэнне доступу да інфармацыі; уплыў на якасць інфармацыйных паслуг.

16.7. Экзерсіс па класічным танцы; лацінаамерыканскай праграмы; на сцэне тэатра; глыбокі рэверанс; абутак для танца; атрыбутыка танца; балетмайстар; танцзала; выкананне парамі па крузе; блок рухаў; полька-вальс; удзельнікі карагода; падскокі на месцы; харэаграфія беларусаў; варыянт танца; карагод-гульня; святкаванне зімовага сонцавароту; удзельнікі гульні; пара танцораў; танец з прыпеўкамі; прыпеўкі на калядны напеў; крок з прыступам ці прыстаўленнем нагі; у такт музыкі; фігура кадрылі; танец разам з моладдзю; вальс для маладых; імітацыя рухаў вераб'я; трансфармацыя асобных нацыянальных танцаў іншых народаў.

16.8. Арэал распаўсюджвання; уплыў хрысціянскай ідэалогіі; вышыўка золатам; калекцыя крыжоў; упрыгожанне разьбой і інкрустацыяй; часткі іканапісаў; матэрыялы археалагічных раскопак; экспанаты асноўнага фонду; разьба па дрэве; прадметы побыту беларусаў; пантэон багоў; дэкор з ангобу; майстра-самавучка; цацкі ў выглядзе птушак; базіліка касцёла; бажніца з адной апсідай; пластыка галоўнага фасада; перыяд барока; выявы святых; карнізы алтароў; паслужыў аналагам для навакольных культавых будынкаў; кампазіцыя ў выглядзе трохнефавай крыжова-купальнай базілікі з трыма алтарамі і апсідамі; разьба па дрэве з пазалотай.

16.9. Фестываль тэатраў лялек; асацыяцыя тэатральных менеджараў; зрухі ў жыцці тэатра; людзі тэатра; спектакль па п’есе; калектыў аднадумцаў; на ўзроўні самадзейнага тэатра; выносіць на суд гледача; эксперымент дзеля эксперымента; касцюмы персанажаў; сцэнаграфія і касцюмы; жанр спектакля; мастацкае афармленне спектакля; змяненне пластычнага малюнка вобраза; акцёры-аднадумцы; спектакль з сінхронным перакладам; драматургія абсурду; дамінанта ў характары.

17. Раскрыйце дужкі, пастаўце назоўнікі ў адпаведным склоне, запішыце:

падарыць білет у тэатр (калега, сяброўка, Саша),
узяць новыя падручнікі ў (бібліятэка),
дапамагчы (маці, бацька, бацькі),
захапляюся (песня, спектакль, творчасць),
у нядзелю група была ў (тэатр, кіно),
іграць на (флейта, бас-гітара, віяланчэль, скрыпка, акардэон, раяль, цымбалы),
трымаць пэндзаль у (рука),
прысвяціць жыццё (сцэна, навука, музыка, тэатр, сям’я, Радзіма),
рэжысёр загадаў, каб у (кадр) былі яшчэ двое (салдаты),
для (акцёры) прывезлі яшчэ некалькі ваенных (формы),
я не ведаю Вашага (імя),
ганаруся (Беларусь, моладзь, стараста, лібрэта, філармонія),
працаваць у (сфера культура),
геаграфія нашых (гастролі) пачнецца з (Мінск), а працягвацца будзе ў (Санкт-Пецярбург, Калінінград),
нас чакае падарожжа па (мясціны жыцця) мастака (В. К. Бялыніцкі-Біруля),
песня «Слуцкія ткачыхі» на словы (Максім Багдановіч), музыка (Уладзімір Мулявін), выклікае пачуццё (смутак),
нас запрасілі на (сустрэча) з акцёрам (Барысаў).

§ 11. Нарматыўнае ўжыванне прыметнікаў у прафесійнай сферы

Разрады прыметнікаў

Разрады	Пытанні	Абазначаюць	Форма	Ступені параўнання
ЯКАСНЫЯ	ЯКІ? ЯКАЯ? ЯКОЕ? ЯКІЯ?	Прыметы прадметаў паводле: 1) формы і памеру: *доўгі, шырокі*; 2) смаку і паху: *кіслы, салодкі, духмяны;* 3) знешніх фізічных і душэўных уласцівасцей: *смелы, высокі*	ПОЎНАЯ І КАРОТКАЯ	УТВАРАЮЦЬ
АДНОСНЫЯ	ЯКІ? ЯКАЯ? ЯКОЕ? ЯКІЯ?	Прыметы прадметаў паводле адносін да: 1) матэрыялу: *пшанічны, медны, замшавы, каменны;* 2) месца яго знаходжання: *вясковы, лугавы, віцебскі*; 3) часу: *веснавы, учарашні, вячэрні;* 4) дзеяння: *вылічальны, будаўнічы;* 5) жанру, прызначэння і інш.: *драматургічны, культуралагічны, музычны, рамесніцкі*	ПОЎНАЯ	НЕ ЎТВАРАЮЦЬ
ПРЫНАЛЕЖНЫЯ	ЧЫЙ? ЧЫЯ? ЧЫЁ? ЧЫЕ?	Прыметы прадметаў паводле іх прыналежнасці: 1) чалавеку: *бацькаў, Аленчын*; 2) жывёлам: *жураўліны, вавёрчын*	ПОЎНАЯ І КАРОТКАЯ	НЕ ЎТВАРАЮЦЬ

Цяжкасці ўзнікаюць пры ўтварэнні і выкарыстанні **ступеняў параўнання**. Складаныя формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання ўтвараюцца практычна ад усіх якасных прыметнікаў: *больш цёплы, менш моцны, найбольш чысты, самы прыгожы* і г. д. Ненарматыўнымі лічацца формы тыпу *больш дабрэйшы, самы цяплейшы.*

Не ўтвараюць ступеняў параўнання прыметнікі, што абазначаюць: стан (*нямы, жывы, мёртвы, жанаты, халасты*), масці жывёл (*гняды, вараны, пярэсты, русы, рыжы*), колькасна нязменную знешнюю фізічную прымету (*босы, голы, вусаты, рагаты, барадаты, кульгавы*), а таксама складаныя прыметнікі (*светлавалосы, цёмна-сіні, белабароды, чарнавокі*) і прыметнікі, што называюць колер праз адносіны да іншых прадметаў (*бэзавы, вішнёвы, ружовы, карычневы, салатавы, фіялетавы*).

Простую форму не ўтвараюць прыметнікі, што перайшлі з адносных у разрад якасных і маюць у структуры суфіксы ***-ав-(-яв-)*** (*бялявы, перадавы*), ***-іст-*** (*агністы, галасісты*), ***-к-*** (*коўкі, ліпкі*), ***-ат-*** (*шурпаты*), ***-аўн-*** (*сакаўны*), ***-ічн-*** (*гераічны*), ***-ніч-*** (*маляўнічы*), ***-юч-*** (*балючы*), ***-эзн-*** (*даўжэзны*), ***-еньк-*** (*дробненькі*) і інш.

Складаныя формы больш ужывальныя яшчэ і праз стылістычную афарбоўку: яны ўласцівы пісьмовай мове, аднак не кантрастуюць з нейтральным маўленчым фонам.

Прыметнікі ў форме вышэйшай ступені параўнання ўводзяцца ў тэкст з дапамогай прыназоўніка ***за*** і назоўніка ў вінавальным склоне (*ліпень цяплейшы за верасень, журавіны кіслейшыя за брусніцы*) або параўнальных зваротаў са злучнікамі ***як, чым*** і назоўнікам у назоўным склоне (*Антось больш моцны, чым брат; няма цікавейшых казак, як нашы*). Недапушчальнай лічыцца структура канструкцый тыпу *ліпень цяплей за верасень, Андрэй за ўсіх мудрэй* (хоць у фальклоры, паэзіі, гутарковым стылі такія адзінкі ўжываюцца, што можа быць звязана з захаваннем рытму і рыфмы), бо суфікс *-эй(-ей)* характэрны для прыслоўяў.

Парушэннем нормы з’яўляюцца таксама выразы са значэннем гранічнай ступені якасці тыпу *цікавейшая пастаноўка, прыгажэйшыя азёры,* якія ўжываюцца пад уплывам рускай мовы. Нельга забываць, што пры вышэйшай ступені параўнання часціцы ***яшчэ, куды*** надаюць не толькі ўзмацняльнае

значэнне (*яшчэ цікавейшыя, куды хутчэйшыя*), але і размоўнае адценне ўсяму выказванню. Значэнне найвышэйшай ступені параўнання можа перадавацца таксама з дапамогай слоў ***вельмі, надта, надзвычай, выключна:*** *вельмі спагадлівы, надта спакойны, надзвычай моцны, выключна смелы.* Выкарыстанне розных спосабаў для ўтварэння ступеняў параўнання ўзбагачае маўленне.

Увагі патрабуюць поўныя, кароткія і сцягнутыя формы якасных і прыналежных прыметнікаў. У беларускай мове, у адрозненне ад рускай, вельмі абмежаванае выкарыстанне кароткіх форм якасных прыметнікаў. Толькі наступныя адзінкі без стылістычных абмежаванняў рэгулярна ўжываюцца ў кароткай форме: *гатоў, рад, повен, павінен, відзён, чуцён.* Астатнія кароткія прыметнікі тыпу *сыт, цёмен, дораг, свецел, багат, дуж, весел, хмур* выкарыстоўваюцца ў фальклоры і паэзіі высокага стылю. Памылкай з'яўляюцца скалькаваныя з рускай мовы кароткія формы тыпу *працавіт, актывен, уважліў, маральна ўстойліў, фізічна выносліў* і інш. Кароткія формы якасных прыметнікаў не скланяюцца, але змяняюцца па родах і ліках *(ён рад, яна рада, яно рада, яны рады)* і ўжываюцца, як правіла, у мастацкім і размоўным стылях.

Для прыналежных прыметнікаў кароткая форма з'яўляецца літаратурнай нормай: *матчыны песні, бацькаў камп'ютар, вавёрчына дупло* і г. д. Пры гэтым прыметнікі скланяюцца і набываюць поўныя формы, а пры неадушаўлёных назоўніках мужчынскага і ніякага роду ў вінавальным склоне форма застаецца кароткай (параўнайце: каго? што? *бацькавага сябра, бацькаў стол; матчыну песню, матчыну сяброўку; даччыно паліто, даччынога мужа*). Само ўтварэнне прыналежных прыметнікаў вымагае каментарыяў, паколькі розныя фарманты замацаваныя за пэўнымі тыпамі асноў. У прыметніках, утвораных ад назваў асоб ці жывых істот мужчынскага роду, пішуцца суфіксы ***-аў-(-ав-), -оў-(-ов-), -еў-(-ев-), -ёў-(-ёв-),*** а ў прыметніках, утвораных ад назваў асоб ці жывых істот жаночага роду, выкарыстоўваецца суфікс ***-ін-(-ын-):*** *Сцёпкава сачыненне, Аленчына кніга, буслава гняздо, Мурчыны кацяняты;* утварэнні тыпу *Віціны цацкі* – грубае парушэнне нормы.

Скланенне прыметнікаў, як правіла, не выклікае цяжкасцей, патрабуюць каментарыяў толькі канчаткі прыметнікаў жано-

чага роду у родным і творным склонах. Скарочаныя канчаткі ***-ой, -ай, -яй*** (*малая* радзіма) могуць выкарыстоўвацца ў прыметніках ва ўсіх стылях, а поўныя канчаткі ***-ое, -ае, -яе*** ў родным склоне (*малое* радзімы) і ***-ою, -аю, -яю*** ў творным склоне (*малою* радзімаю) уласцівыя мастацкаму і гутарковаму стылям.

Формы суб'ектыўнай ацэнкі і непаўнаты якасці ўласцівы мастацкаму, гутарковаму і часам публіцыстычнаму стылям. Далучаючыся да асновы якасных прыметнікаў, яны адлюстроўваюць розную ступень праяўлення якасці: *беленькі* – вельмі белы; *шырачэзны* – надзвычай шырокі; *цемнаваты* – не зусім цёмны; прычым павелічальна-ўзмацняльныя і памяншальна-ласкальныя суфіксы ўтрымліваюць, акрамя ўсяго, аўтарскую ацэнку рэчаіснасці ці прадмета гутаркі (від ацэнкі – станоўчая ці негатыўная – канкрэтызуецца кантэкстам).

Нарматыўнае ўжыванне займенніка. Лексічнае значэнне займенніка канкрэтызуецца кантэкстам, паколькі гэта часціна мовы можа замяняць і назоўнік, і прыметнік, і лічэбнік. Маючы, як правіла, нейтральную стылістычную афарбоўку, займеннік дазваляе пазбегнуць непажаданых лексічных паўтораў у тэкстах усіх стыляў, робіць маўленне больш разнастайным. Аднак менавіта займеннік пры неахайным выкарыстанні абцяжарвае ўспрыманне і засваенне інфармацыі, пазбаўляючы выказванне дакладнасці, лагічнасці. Значыць, неабходна акрэсліць патрабаванні, якія дапамогуць пазбегнуць названых і іншых маўленчых недахопаў.

Асабовы займеннік можа выкарыстоўвацца пасля назоўніка для падкрэслівання асобы ці прадмета: *цэлая гадзіна – яна мне яшчэ спатрэбіцца*; *бацька – ён прыгадваецца мне маладым.* Відавочна, што сінтаксічная адзінка, пабудаваная такім чынам, мае размоўную афарбоўку, таму ў строга ўнармаваных тэкстах не ўжываецца. У вусным маўленні ўжываюцца сегментаваныя канструкцыі, у якіх частка з займеннікам стаіць перад часткай з назоўнікам: *які ён – дзень заўтрашні?*

Займеннік, які суадносіцца з назоўнікам, павінен адпавядаць форме назоўніка, што адсутнічае: *На канферэнцыі выступіла шмат прафесуры. Яна разглядала пытанні сучаснага правапісу.* Паміж займеннікам і назоўнікам не павінна быць назоўніка ў такой самай форме, інакш можа ўзнікнуць двухсэн-

соўнасць: *Сонца ўзышло над полем – і яно* [сонца ці поле?] *заіграла ранішнімі фарбамі.*

Цяжкасці пры выкарыстанні выклікаюць некаторыя займенніка-выя канструкцыі.

Так, спалучэнні ***не хто іншы, як; не што іншае, як*** ужываюцца ў сказах, дзе няма другога адмоўя: *Гэта было не што іншае, як просьба дапамагчы (= не што іншае, а просьба дапамагчы).* Тут слова *што* можна замяніць на *штосьці* або ўсё спалучэнне замяніць на часціцу *менавіта (= Гэта была менавіта просьба дапамагчы).* Аналагічна: *Прыйшоў не хто іншы, як мой сын (= не хто іншы, а мой сын; не хтосьці іншы, а мой сын; Прыйшоў менавіта мой сын).*

Словазлучэнні ***ніхто іншы не; нішто іншае не*** выкарыстоўваюцца ў адмоўных сказах, дзе пры выказніку ўжо ёсць адмоўе ***не:*** *Нішто іншае, акрамя гімнастыкі, Надзю не цікавіла.* Слова *іншае* можна апусціць: *Нішто, акрамя гімнастыкі, Надзю не цікавіла.*

Сугучнымі, але рознымі па значэнні, з'яўляюцца азначальныя займеннікі ***сам*** і ***самы.*** Першы з іх паказвае, што дзеянне выконваецца самастойна асобай або прадметам, падкрэслівае значнасць асобы ці прадмета, азначае паважаную, знакамітую асобу (кіраўніка, вядомага акцёра і інш.), ілюструе, што хто-небудзь асабіста выконвае дзеянне або адчувае яго на сабе і да т. п.: *Самога яшчэ не сустрэлі; Мы самі вызначым мэту; Сам загадчык бярэ на сябе адказнасць.*

Займеннік ***самы*** ў спалучэнні з якаснымі прыметнікамі ўтварае форму найвышэйшай ступені параўнання; пры ўжыванні з назоўнікамі ўказвае на гранічную ступень колькасці або якасці; выкарыстоўваецца для ўдакладнення месца і часу (мае значэнне 'прама, якраз, непасрэдна'), пры асабовых займенніках – значэнне 'менавіта', а пры ўказальных – ***той, гэты*** – для ўдакладнення: *самы прыгожы дзень; самыя сцюжы пачаліся; самы час у суніцы ісці; гэта тая самая кніга; дом ля самага возера.* Займеннік *самы* ўваходзіць у склад устойлівых выразаў з рознай стылістычнай афарбоўкай: *на самай справе* (сапраўды, нейтр.), *самы раз, у самы раз* (у патрэбны момант, разм.), *самы той!* (не на таго напалі, іран.). Нагадаем, што націск у гэтых займенніках пры іх формазмяненні фіксаваны: ва ўскосных склонах у займеннiку *сам (само, сама, самі)*

націск падае на канчатак, а ў займенніку *самы (самае, самая, самыя)* – на аснову:

Н. *сам, само, сама, самі*
Р. *самога* (м. і н. р.), *самой, саміх*
Д. *самому* (м. і н. р.), *самой, самім*
В. *сам (самога), само, саму, саміх*
Т. *самім* (м. і н. р.), *самой, самімі*
М. *(у) самім, (у) самой, (у) саміх.*

Як бачна, у займенніку *сам* націск падае менавіта на першы галосны канчатка, а не на апошні; гутарковыя формы *самаго, самаму* – адхіленні ад норм, іх трэба пазбягаць.

Н. *самы, самае, самая, самыя*
Р. *самага* (м. і н. р.), *самай, самых*
Д. *самаму* (м. і н. р.), *самай, самым*
В. *самы (самага), самае, самую, самыя (самых)*
Т. *самым* (м. і н. р.), *самай, самымі*
М. *(па) самым, (па) самай, (па) самых.*

У адмоўных займенніках ***ніхто, нішто*** пры скланенні націск прыпадае на першы галосны канчатка: *нікога, нічога; нікому, нічому* (параўн. з адпаведнымі адноснымі займеннікамі, ад якіх яны ўтварыліся: *каго, чаго, каму, чаму*).

Па адным тыпе скланяюцца займеннікі ***ты*** і ***сябе:***

Н.	*ты*	–
Р.	*цябе*	*сябе*
Д.	*табе*	*сабе*
В.	*цябе*	*сябе*
Т.	*табой(-ою)*	*сабой(-ою)*
М.	*пры табе*	*пры сабе.*

Займеннікі прыметнікавага тыпу ў форме жаночага роду ***мая, свая, твая, наша, ваша, гэтая, тая, такая, сама, самая, кожная, ніякая*** ў родным склоне маюць варыянтныя канчаткі: больш ужывальныя няпоўныя канчаткі ***-ой(-ай/-ёй),*** аднак у мастацкім і публіцыстычным стылях усё часцей выкарыстоўваецца поўны канчатак ***-ае:*** *такое бяды, ніякае радасці.* У творным склоне названым займеннікам таксама ўласцівы варыянты канчаткаў: побач з нейтральнымі няпоўнымі канчат-

камі ўжываюцца поўныя: ***-ай*** і ***-аю, -ой*** і ***-ою, -ёй*** і ***-ёю*** (*самай* і *самаю, такой* і *такою, тваёй* і *тваёю*), апошнія запатрабаваны мастацкім стылем (найперш паэзіяй). У вінавальным склоне ёсць стылістычна нейтральныя варыянты ў наступных займенніках: *нашу – нашую, вашу – вашую, гэту – гэтую, саму – самую.*

Заданні

1. Выпішыце з тэксту прыметнікі і вызначце іх разрады. Вусна адкажыце, прыметнікі якіх разрадаў у тэкстах адсутнічаюць і чаму?

1.1. Архетыпы – культурна-базісны элемент, які фарміруе кантактныя мадэлі духоўнага жыцця. Змест культурнага архетыпа складае найбольш тыповае ў культуры. Яго фарміраванне адбываецца на ўзроўні культуры ўсяго чалавецтва або культур буйных культурных гістарычных супольнасцей у працэсе сістэматызацыі і спецыялізацыі… Культурныя архетыпы выступаюць у якасці ўстойлівых структур апрацоўкі, захавання і рэпрэзентацыі калектыўнага вопыту. Існуюць універсальныя і этнічныя архетыпы. Сярод пашыраных універсальных архетыпаў – утаймаванага агню, хаосу, тварэння, шлюбнага саюзу, мужчынскага і жаночага пачатку, змены пакалення, залатога веку, сусветнага дрэва і інш. Этнічныя (этнакультурныя) архетыпы адлюстроўваюць і адначасова ў пэўным сэнсе вызначаюць адметныя рысы ментальнасці, характару, гістарычнага лёсу таго ці іншага народа. Паводле К. Юнга, этнічныя архетыпы выяўляюць не толькі народны вопыт мінулых часоў, яго ўяўленні пра сваю будучыню. Да іх ліку можна аднесці беларускія вобразы «роднай зямелькі», «роднай хаткі». Актыўная прысутнасць разглядаецца як важная ўмова захавання самабытнасці і цэласнасці нацыянальнай культуры. Культурныя архетыпы застаюцца практычна нязменнымі па сваёй сутнасці, аднак у прасторава-часавай перспектыве праяўляюцца ў самых разнастайных формах: міфалагічных сюжэтах і вобразах, рэлігійных вучэннях і рытуалах, нацыянальных ідэалах і інш. *(Э. Дубянецкі).*

1.2. Кароль піяністаў Еўропы, віртуоз і кампазітар, педагог, публіцыст і грамадскі дзеяч Ферэнц Ліст так сфармуляваў сваё эстэтычнае крэда: «…Разглядаюць мастацтва не як зручны

сродак для дасягнення эгаістычных мэт і бясплоднай славы, але як сілу, якая аб'ядноўвае і згуртоўвае людзей адзін з адным… запаліць і падтрымае ў думках такое роднаснае дабру захапленне прыгожым, – вось задачы, якія павінен паставіць перад сабой мастак…». Ліст адыграў вялікую ролю ў развіцці сусветнага музычнага мастацтва. Ён аднавіў змест музыкі, зыходзячы з ідэалаў гуманізму і асветніцтва, яго наватарскія пошукі і дасягненні ў галіне формы і гармоніі, рытму, ладу аказалі моцнае ўздзеянне на далейшае музычнае развіццё многіх краін. Характэрныя рысы музыкі Ліста – гераічнасць і вытанчаная лірыка, буйны пафас і філасофская сузіральнасць, імправізацыйнасць… Фартэпіяна ўспрымалася як цэлы аркестр не толькі па магутнасці гучання, але і шматфарбнай гукавой палітры *(І. Шыбаева).*

1.3. Спецыфіка культуралагічнай адукацыі ў тым, што яна павінна не толькі адлюстроўваць, але і апераджаць сацыякультурнае развіццё грамадства, каб апошняе праз культуру мела магчымасць лепш падрыхтавацца да ўспрымання новых ідэй і грамадскіх адносін. Сучаснае пакаленне ў трэцім тысячагоддзі арыентуецца на тыя каштоўнасці, якія навучальная ўстанова ў іх выхоўвае.

Па гэтай прычыне падрыхтоўка спецыялістаў у галіне культуры павінна прадугледжваць:

1) веданне імі гісторыі і этапаў развіцця прафесіі, звязанай з арганізацыяй вольнага часу і адпачынку;

2) авалоданне тэорыяй і філасофіяй культуры, асаблівасцямі арганізацыі вольнага часу;

3) веданне чалавечых і прыродных рэсурсаў, іх суаднесенасці з вопытам арганізацыі вольнага часу… *(М. Каралёў).*

1.4. Светапогляд – абагульненая сістэма поглядаў на навакольны свет, месца і ролю ў ім чалавека, а таксама на адносіны людзей да аб'ектыўнай рэчаіснасці і адзін да аднаго; адпаведныя гэтаму ідэалы і перакананні. Светапогляд – гэта базавыя ўяўленні, каштоўнасці, маральныя прынцыпы, вераванні, установкі, ідэалы, якія ўласцівы індывіду або падзяляюцца членамі грамадства і выкарыстоўваюцца ў якасці крытэрыяў у адносінах да навакольнага асяроддзя. Суб'ектам (носьбітам) светапогляду з'яўляецца і асобны чалавек, і сацыяльныя, прафесійныя групы, а таксама этнанацыянальныя, рэлігійныя супольнасці,

і нават грамадства ў цэлым. Светапогляд асобнага індывіда фарміруецца пад уздзеяннем – спантанным ці мэтанакіраваным – светапогляду грамадства і тых сацыяльных супольнасцей, у якія ён уваходзіць. У складзе светапогляду выдзяляюцца такія якасна адрозныя элементы, як веды і перакананні. У тых выпадках, калі хочуць падкрэсліць эмацыянальны бок светапогляду, часта выкарыстоўваюць тэрмін «светаўспрыманне» (напрыклад, аптымістычнае, трагічнае светаўспрыманне і да т. п.). Гістарычна першай формай светапогляду з'яўляецца міфалагічны светапогляд, характэрны для дакласавых і раннекласавых грамадстваў. Асаблівую светапоглядную нагрузку бяруць на сябе рэлігія і філасофія. Пачынаючы з 17 стагоддзя істотнае значэнне ў фарміраванні светапогляду набывае навука *(Э. Дубянецкі)*.

1.5. На Беларусі найбольш пашыраны аднаколерныя выцінанкі, часам іх рабілі ў некалькі слаёў рознага колеру. Узоры геаметрычныя, раслінныя, радзей зааморфныя і антрапаморфныя. Паводле кампазіцыі выцінанкі падзяляюцца на замкнёныя (у квадраце, многавугольніку, крузе выразаліся з веерападобна складзенага ў 4–8 разоў аркуша паперы), рапортныя (паперу складвалі гармонікам) і сіметрычныя (аркуш паперы перагіналі папалам). На Захадзе Беларусі горнымі ці поліхромнымі выцінанкамі аздаблялі беленыя сцены жылля. Узоры выцінанкі падобныя на ўзоры вышыўкі, ткацтва, размалёўкі і іншых відаў мастацтва, у некаторых з іх заўважалася імітацыя ажурных гардзінных тканін. У наш час круглымі выцінанкамі-сняжынкамі аздабляюць аконныя шыбы ў навагоднія святы. Калекцыя выцінанак зберагаецца ў Музеі старажытнабеларускай культуры АН БССР *(Я. Сахута)*.

1.6. Два асноўныя класы бібліятэк (спецыяльныя і публіцыстычныя) падзяляюцца на падкласы на аснове характарыстыкі запросаў чытачоў, якія і вызначаюць чытацкае прызначэнне яе. У сукупнасці запросаў, аб'яднаных агульнакультурнай патрэбай, выдзяляюцца запросы павышанага ўзроўню і стандартызаваныя. Патрэбы чытачоў як стандартызаванага, так і больш высокага ўзроўню, агульнакультурнага і спецыяльнага характару здольны задаволіць універсальныя навуковыя бібліятэкі, якія валодаюць вялікімі па аб'ёме і разнастайнымі па тэматыцы фондамі. Да іх у першую чаргу адносяцца нацыянальныя біб-

ліятэкі (НБ), якія згодна з «Міжнароднай стандартызацыяй бібліятэчнай статыстыкі», зацверджанай на 16-й Генеральнай канферэнцыі ЮНЕСКА, узначальваюць класіфікацыю бібліятэк і з'яўляюцца галоўнымі ўніверсальнымі навуковымі бібліятэкамі сваіх краін *(Л. Ракавецкая).*

1.7. Балетмайстарскі аналіз музычнага твора павінен, на наш погляд, уключаць наступныя этапы:

– актыўнае шматразовае праслухоўванне музычнага твора з мэтамі вызначэння мастацкага вобраза і спробы яго слоўнага апісання;

– аналіз сродкаў выразнасці твора, у які ўваходзіць высвятленне асаблівасцей яго мелодыкі ў мэтах цэласнага ўспрымання і яе найдрабнейшых адзінак (фраз, матываў): акрамя мелодыі, звяртаецца ўвага на рытм, метр, лад, танальнасць, гармонію, фактуру.

Вядома, што музыка шматзначная ў сваім адлюстраванні навакольнага свету: адна і тая ж мелодыя дапускае розныя варыянты мастацкай інтэрпрэтацыі. Яны правамерныя ў дачыненні выяўленчага значэння музыкі, г. зн. тых зрокавых вобразаў, якія яна можа выклікаць у розных людзей *(С. Гуткоўская, Н. Хадзінская).*

1.8. На Беларусі першыя музейныя калекцыі, дзе былі краязнаўчыя і этнаграфічныя матэрыялы, вядомы з XVIII ст. У 1920 г. заснаваны Гродзенскі гісторыка-археалагічны музей. Багатыя беларускія археалагічныя, этнаграфічныя і мастацкія калекцыі меў Беларускі музей у Вільні. У краязнаўчых музеях праводзіцца работа па выяўленні і вывучэнні новых матэрыялаў музейнага значэння. Музеям, што працуюць на грамадскіх пачатках, аказваецца метадычная дапамога. Супрацоўнікі музеяў удзельнічаюць у напісанні гісторыі свайго краю, у распрацоўках тэматычных экскурсій, у выяўленні і ахове помнікаў прыроды, гісторыі і культуры Беларусі, асаблівую ўвагу аддаюць патрыятычнаму выхаванню моладзі *(Г. Каханоўскі).*

1.9. Ці ёсць у тэатра свая мова? Відавочна, што гэтае пытанне мае адназначны адказ: калі людзі ў тэатральнай зале ўспрымаюць тое, што адбываецца на сцэне, то ім зразумела і сцэнічная мова. Тэатральная мова змяняецца і ўзбагачаецца як і ўсякая жывая мова, аднак яна і адносна ўстойлівая. Апісаць мову тэатра – значыць даць пералік знакаў (ці алфавіт)

і назваць усе правілы дзеянняў над ім. Але тэатр, як вядома, – мастацтва сінтэтычнае, якое канцэнтруе элементы многіх іншых відаў мастацтва. Відавочна, знакі мовы іншых мастацтваў уваходзяць у алфавіт тэатральнай, хаця і не вычэрпваюць яго спаўна, пакідаючы месца для ўласных сцэнічных знакаў. Таму, магчыма, не так важна даць пералік знакаў мовы, а больш важна выявіць структурныя асаблівасці знакавых сістэм тэатра, прыметы і ўласцівасці яго мовы.

Уявім, што мы ўваходзім у глядзельную залу. На сцэну выходзіць акцёр. Ён жывы чалавек, але будзе на сцэне «прадстаўніком» іншага чалавека. Усе асаблівасці яго знешняга выгляду, яго тыпажнасць засталіся з ім і будуць выклікаць у гледача асацыяцыі не з уласцівасцямі дадзенага канкрэтнага чалавека (якога глядач, як правіла, не ведае), а з уласцівасцямі чалавека пэўнага тыпу, інакш кажучы, ён як бы з’явіцца знакам самога сябе (*Р. Бузук)*.

2. Прачытайце, вусна пастаўце прыметнікі ў патрэбных ускосных склонах, вызначце род, лік, склон.

2.1. (Глыбокі эстэтычны) аналіз мастацкіх твораў; у (рэпертуарны) зборніку; (фальклорны) крыніцы; рысы (асноўны мастацкі) стыляў і плыняў; дзеячы (выяўленчы і тэатральны) мастацтва; (асноўны культуралагічны) паняцці і тэрміны; разам з (агульны і тэатральны) матэрыяламі; фарміраванне (гуманістычны культурны) каштоўнасцей; тыпы субкультуры (масавы, элітарны, народны, маладзёжны); звесткі пра найбольш (важны) творы; уклад у скарбонку (айчынны і сусветны) культуры; выданне ілюстравана (каляровы і чорна-белы) фотаздымкамі; уздзеянне на (чалавечы) эмоцыі; (маральны і эстэтычны) каштоўнасці розных народаў свету; (перадавы грамадскі і палітычны) дзеячы; прыярытэт (агульначалавечы) каштоўнасцей; у (розны гістарычны) эпохі; (моцны эмацыянальны) уздзеянне вобразаў; перадае (інтэлектуальны і эмацыянальны) інфармацыю.

2.2. Развіццё (музыкальны) слыху; (разнастайны інтанацыйны) і (пеўчы) практыкаванні; у (метрарытмічны) адносінах; работа над (акордавы) паслядоўнасцямі; разбор (музычны) матэрыялаў; будова (беларускі народны) песні; у (сярэдні музычны) установах; не маюць (належны слыхавы) падрыхтоўкі; поліфа-

нія ў (беларускі і рускі) фальклоры; (гарызантальны і вертыкальны) паказчыкі імітацыі; пашырэнне тэматызму за кошт (песенны, рамансавы, жанрава-танцавальны, фальклорны) тэм; (старадаўні санетны) форма; кантраст паміж (галоўны і пабочны) тэмамі; у (буйны цыклічны вакальна-інструментальны) творы; (рускі вакальны песенны) ронда.

2.3. (Шырокі міжнародны) прызнанне; (інфармацыйны) працэс; шэраг (састаўны упарадкаваны) частак; у адпаведнасці (этычны) нормамі; парушэнне (аўтарскі) права, па (штогадовы актуальны) тэме канферэнцыі, (змястоўны адкрыты) праграма для супрацоўніцтва, у (неафіцыйны) абстаноўцы.

2.4. Вылучаюць узроўні (індывідуальны і калектыўны) і разнавіднасці (нацыянальны, рэлігійны, бюракратычны, таталітарны, першабытны, дзіцячы, афрыканскі, еўрапейскі і г. д.); прыстасаваць да (пэўны прыродна-сезонны) цыклаў; у (сацыяльна-бытавы) песеннай творчасці; падчас (цікавы песенны) вячорак; у (афіцыйны) абстаноўцы; да (шматтомны) выдання; абапіраўся на (літаратурны і драматургічны) узоры.

2.5. У (самабытны беларускі іканапісны) школе; аналізуюцца (гістарычны, музейны, архіўны, фальклорны) крыніцы; вырабы (гаспадарчы) прызначэння; у (гранёны віты) пляцёнках; вырабы (сучасны) саломапляцення; звычайна пакрывалі (зялёны ці каляровы) палівай; з іншымі відамі (народны) мастацтва; майстар карыстаецца (яркі лакальны) колерам; (утылітарна-дэкаратыўны) вырабы; (раслінны і звярыны) арнаментыка; (керамічны) посуд; (белацагляны, ёмкі, устойлівы, шыракагорлы) глякі; аздаблялі (прамы і хвалісты) паяскамі; на (верхні) часткі керамікі; творы (дэкаратыўна-прыкладны) мастацтва; у (арнаментальны прасторавы) малюнках; (геаметрычны) пабудовы.

2.6. У (неафіцыйны) абстаноўцы; (аўдыявізуальны і выяўленчы) дакументы; з'яўляюцца (першасны) дакументамі; (бібліяграфічны пошукавы) апарат; сукупнасць (тыпалагічны) функцый (нацыянальны) бібліятэкі; (дапаможны) паказчык; у (алфавітны) каталогу (гуманістычны) арыентацыя на карыстальнікаў; (інфармацыйны) інфраструктура; (інвентарны) нумары; у выніку (навукова-тэхнічны) прагрэсу; пра (перспектыўны бібліяграфічны) дапаможнік; (шматтомны) выданне; у (дадатковы) тыражы; (каталожны) карткі.

2.7. Крок у (шахматны) парадку; уздоўж (правы) куліс; (дробны) пераступы ў VI пазіцыі; у (імправізацыйны) танцы;

па ходу (гадзіннікавы) стрэлкі; (яркі пластычны) інтанацыі; пры стварэнні (буйны сцэнічны) кампазіцый; у (эцюдны) рабоце; мелодыя (беларускі традыцыйны) танцы; (светлы, рамантычны вобразны) змест танца; адзін з (балетмайстарскі) прыёмаў; выкарыстоўваюцца (устойлівы структурны) элементы танца; паслядоўнасць (узаемазвязаны і ўзаемаабумоўлены) рухаў; своеасаблівасць (канкрэтны танцавальны) узораў; адна з найбольш (цікавы, арыгінальны полечны) мелодый; выкарыстаць магчымасці (ладагарманічны, фактурны, тэмбравы) вар'іраванняў; (цесны, сумесны) праца харэографа і музыканта.

2.8. Абгортвалі (рознаколерны) тканінай; (папяровы) кветкі і (шкляны) пацеркі; надавалі (святочны і ўрачысты) выгляд; асаблівасці (драўляны і мураваны сядзібны) дамоў; (шмат'ярусны) галерэя; прадметы (дэкаратыўна-прыкладны) мастацтва; з улікам (полаўзроставы, расавы і індывідуальны) асаблівасцей; сутыкненне (эканамічны і палітычны) інтарэсаў (розны сацыяльны) груп; (каменны) прылады працы; у (народны дэкаратыўна-прыкладны) мастацтве; займалі (вышэйшы дзяржаўны, адміністрацыйны і вайсковы) пасады; назва ў (сярэдневяковы заходнееўрапейскі) крыніцах; у сувязі з (крыжовы) паходамі; усхвалявaліся (патрыярхальны) адносіны на вёсцы; вылучаецца (вялікі) памерамі і (магутны абарончы) збудаваннямі, была аддзелена (шырокі і дугападобны) равамі; знаходзіліся (земляны) вал з брамай і (абарончы) роў; (бронзавы ювелірны) вырабы.

2.9. Пачаў (літаратурна-крытычны) дзейнасць; аўтар (аднаактавы і шматактавы) п'ес; у спектаклях (эксперыментальны аматарскі) тэатра; (цікавы сцэнічны) вырашэнне; з (багаты жыццёвы) вопытам; лаўрэат конкурсу (малады тэатральны) спевакоў; пераважалі драмы на (рэлігійны, міфалагічны і гістарычны) сюжэты; стварыў (яркі, эмацыянальны, арыёзна-меладычны) стыль; асновы (акцёрскі) майстэрства; абапіраўся на (літаратурны і драматургічны) узоры; наладжваюцца звычайна ў (выхадны і святочны) дні; дасягалася (жыццёвы і побытавы) верагоднасць вобразаў; пад уплывам (рускі, тэатральны) традыцый; імкнуліся да больш (глыбокі псіхалагічны) распрацоўкі вобразаў; сродкі (візуальны сцэнічны) відовішча; шэраг твораў, аб'яднаных па (храналагічны, тэматычны) ці іншых прыметах; звязаны з (пэўны гульнявы народны) традыцыямі.

Поўныя і кароткія якасныя прыметнікі

Формы	Змяняюцца			Маюць канчаткі			
				Адзіночны лік			Множны лік
	род	лік	склон	м. р.	ж. р.	н. р.	
ПОЎНАЯ	+ у адз. л.	+	+	**-ы, -і** вольны, ранні, шырокі, добры	**-ая, -яя** вольная, ранняя, шырокая, добрая	**-ае, -ое, -яе** вольнае, ранняе, шырокае, дарагое	**-ыя, - ія** вольныя, раннія, шырокія, дарагія
КАРОТКАЯ	+ у адз. л.	+	толькі ў Н. скл.	народ волен, учынак дораг	-а зямля міл**а**	-а, -о поле шырок**а,** добрае чутн**о**	-ы сны дзявоч**ы**

3. Прачытайце прыказкі і прымаўкі. Знайдзіце прыметнікі і вусна вызначце іх форму – поўная ці кароткая.

1. Славен бубен за гарамі.
2. Чуткамі зямля поўна.
3. Як п’ян, што мне пан? Я як прасплюся, і свінні баюся.
4. Рабіць, каб і воўк быў сыты і каза цэла.
5. Для яго ўсё роўна: чорнае ці белае.
6. Хто скуп, той не глуп.
7. Ты і сабе рад у год раз.
8. Затым казак гладак, што пад’еў ды набак.
9. Санлівага не дабудзішся, лянівага не дашлешся.
10. Чужым розумам сыты не будзеш.
11. Не варт добрага слова.
12. Зміцер хіцёр, дый Саўка не дурань.
13. З вялікага грому малы дождж.
14. Калі суніца красна, не сей аўса напрасна.
15. Навошта мне грошы, калі сам я харошы.
16. Чым госць радзейшы, тым мілейшы.
17. Калі год сухі, купляй пчолку, а калі мокры – купляй кароўку.

Утварэнне ступеняў параўнання якасных прыметнікаў

	ПРОСТАЯ СТУПЕНЬ	СКЛАДАНАЯ СТУПЕНЬ
ВЫШЭЙШАЯ СТУПЕНЬ	Аснова прыметніка + суфіксы: весялейшы, прыгажэйшы, **АЛЕ:** вялікі – большы, добры – лепшы	Прыслоўе + **больш (болей), менш (меней):** больш (менш) чысты, больш (менш) прыгожы, **АЛЕ:** больш (менш) вялікі
НАЙВЫШЭЙШАЯ СТУПЕНЬ	Прыстаўка **най-** + простая вышэйшая ступень: найчысцейшы, найпрыгажэйшы, найбольшы, найлепшы	**Самы, найбольш, найменш** + якасны прыметнік: найбольш (найменш) чысты, самы разумны, найбольш (найменш) прыгожы

4. Ад наступных прыметнікаў утварыце формы ступеняў параўнання і запішыце іх. Асобна запішыце прыметнікі, ад якіх ступені параўнання не ўтвараюцца ці ўтвараюцца толькі складаныя формы, і вусна растлумачце, чаму.

4.1. Дзяржаўны, навуковы, актуальны, айчынны, навукова-метадычны, фальклорны, новы, славянскі, разнастайны, чысты, зялёны, шырокі, прынцыповы, шматвяковы, блізкі, добры, маральны, нацыянальны, грамадска-палітычны, сацыякультурны.

4.2. Музычны, вакальны, гукавыяўленчы, багаты, унісонны, мастацкі, вобразны, гарадскі, мажорны, добры, спецыфічны, кампазітарскі, безнаяўны, аднатанальны, слыхавы, глухі, фальклорны, нізкі, пазатанальны, унікальны.

4.3. Карпаратыўны, безнаяўны, беспрацоўны, узаемазвязаны, прыватны, шырокі, галоўны, творчы, масавы, грамадскі, індывідуальны, працэнтны, эфектыўны, рэгіянальны, прыярытэтны, рэнтабельны, дабрачынны, аптымальны, спартыўны.

4.4. Самакрытычны, тэматычны, жыццесцвярджальны, пачуццёвы, інфантыльны, чысты, эфектыўны, інтэрактыўны, трывожны, цяжкі, грамадскі, бездапаможны, вольны, далікатны, культурна-масавы, слыхавы, педагагічны, вучэбна-выхаваўчы, своеасаблівы.

4.5. Фіялетавы, сіметрычны, дызайнерскі, багаты, керамічны, прымітыўны, залацісты, аб’ёмны, ювелірны, рознакаляровы, жанрава-кампазіцыйны, рэалістычны, машынны, алейны,

дэкаратыўны, жывапісны, рэльефны, аб’ёмісты, самабытны, нацыянальны, танальны.

4.6. Тытульны, аўдыявізуальны, дакументальны, камунікатыўны, новы, літаратурны, вучэбны, гандлёвы, высокі, энцыклапедычны, архіўны, бібліятэчны, альтэрнатыўны, выдавецкі, двухмоўны, практычны, дублетны, пазапраграмны, мемарыяльны, штотыднёвы, картатэчны.

4.7. Жартаўлівы, лацінаамерыканскі, глыбокі, класічны, павольны, сцэнічны, трайны, маскарадны, музычны, тэхнічны, хуткі, эфектны, масавы, харэаграфічны, джазавы, артыстычны, цырыманіяльны, беларускі, народны, танцавальны.

4.8. Сярэбраны, курганны, каменны, нумізматычны, язычніцкі, сярэдневяковы, археалагічны, матэрыяльны, музейны, мазаічны, глыбокі, вішнёвы, чысты, феадальны, этнічны, верхні, аднатыпны, пяцігранны, першабытнаабшчынны.

4.9. Сцэнічны, дэкарацыйны, умоўны, трагедыйны, няўдзячны, асвятляльны, эфектыўны, гумарыстычны, бесканфліктны, двухсэнсоўны, інтанацыйны, рэалістычны, сімвалічны, тэатральны, лёгкі, светлы, спецыяльны, публічны, двух’ярусны, вялікі.

Вымаўленне і правапіс прыметнікаў з суфіксам *-ск-*

	Пішы	Вымаўляй
Т **Ч** **+ СК=ЦК** **Ц** **К**	дэлегат + **ск** = дэлегацкі	[дэл’эгацк’і]
	Свісла**ч** + **ск** = свіслацкі	[с’в’ісла цк’і]
	неме**ц** + **ск** = нямецкі	[н’ам’эцк’і]
	Налібо**кі** + **ск** = налібоцкі	[нал’ібоцк’і]

	Пішы адно -ск-	Вымаўляй
С **+ СК=С** **Ш**	таварыш + **ск** = таварыскі	[таварыск’і]
	Адэ**с**а + **ск** = адэскі	[адэск’і]
	беларус + **ск** = беларускі	[б’эларуск’і]
СК+СК=СК	Віцебс**к** + **ск** = віцебскі	[в’іц’эпск’і]
	Мін**ск** + **ск** = мінскі	[м’інск’і]
	Ваўкавы**ск** + **ск** = ваўкавыскі	[ваўкавыск’і]

Д+СК=ДСК	Пішы нязменна	Вымаўляй
	Ліда+**ск** = лідскі	[л’іцк’і]
	сусед+**ск** = суседскі	[сус’эцк’і]
	Ноўгарад+**ск** = наўгародскі	[наўгароцк’і]

5. Ад прапанаваных назоўнікаў пры дапамозе суфікса *-ск- (-к-)* утварыце і запішыце прыметнікі.

1) Маларыта, восень, жнівень, Палессе, Любань, Мазыр, дэпутат, латыш, француз, Асіповічы, сусед, Свіслач, турыст, юнак, настаўнік, Івацэвічы, абхаз, інстытут, Хатынь, Закаўказзе, Гарадок, Рэчыца, Добруш;

2) Брэст, чэрвень, Гродна, Глыбокае, салдат, кіргіз, брат, Слаўгарад, Ушачы, сакавік, Ліда, Беласток, Цюрых, Нясвіж, рыбак, студзень, Чыкага, Віцебск, Ірак, Хойнікі, Галандыя, Кембрыдж;

3) мастак, рэжысёр, агент, акцёр, менеджар, дыстрыб’ютар, сцэнарыст, скрыпач, дырыжор, спявак, гітарыст, танцор, балетмайстар, студэнт, загадчык, дырэктар, тэнар.

6. Запішыце па-беларуску.

Барановичский, соседний, институтский, парижский, чешский, январский, студенческий, краеведческий, библиографический, биографический.

7. Выпішыце прыметнікі, вусна ахарактарызуйце іх структуру, акрэсліце разрад. Ад якасных прыметнікаў утварыце формы ступеняў параўнання. Знайдзіце ў тэксце таўталогію. Паразважайце, ці можна яе кваліфікаваць як стылістычную памылку. Прывядзіце прыклады сінанімічных з’яў.

Вячоркі – даўні звычай вясковых дзяўчат збірацца асеннімі і зімовымі вечарамі з работай у адной хаце. На вячоркі звычайна пралі (таму часам іх называлі попрадкі, супрадкі), вышывалі. Прыходзілі і хлопцы, якія плялі лапці, вырэзвалі лыжкі, рамантавалі калаўроты для дзяўчат. На вячоркі жартавалі, расказвалі цікавыя здарэнні, казкі, паданні, былічкі, загадвалі загадкі. У перадсвяточныя вечары дзяўчаты прыносілі невялікі

пачастунак, пасля якога моладзь спявала песні, танцавала пад гармонік ці скрыпку. Вячоркі былі адметнай з'явай грамадскага побыту сялянскай моладзі шлюбнага ўзросту і служылі сродкам працоўнага і эстэтычнага выхавання. У наш час звычай збірацца на вячоркі знік *(Л. Мінько).*

8. Перакладзіце на беларускую мову словазлучэнні з прыметнікамі *музычны / музыкальны*.

Музыкальный ребенок, музыкальный сигнал, музыкальная тема, музыкальное образование, музыкальная игрушка, музыкальное мышление, музыкальное воспитание, специальное музыкальное заведение, музыкальная грамота, музыкальная репетиция, музыкальный материал, музыкальный слух.

9. Прачытайце, вусна складзіце план, напішыце пераказ (тэкст на выбар студэнта).

А. Прамыя метады вывучэння прэстыжу бібліятэкі могуць быць дапоўнены ўскоснымі, якія прадугледжваюць аналіз статыстычных даных: чытацкага саставу бібліятэкі і кнігавыдачы, кніжных і чытацкіх фармуляраў і г. д.

Выявіць адносіны да бібліятэкі можна пры дапамозе кантрольных спісаў, што ўяўляюць сабой пералік напрамкаў дзейнасці, якія чытачу прапануецца ацаніць па балавай шкале ад «выдатна» да «дрэнна» або выбраць адну ці некалькі з пералічаных пазіцый.

Па выніках даследавання можна зрабіць аналіз чытацкіх меркаванняў па шэрагу пытанняў бібліятэчнай практыкі. Вынікі аналізу мэтазгодна падаць у выглядзе пашпарту бібліятэкі, які павінен уключаць у першую чаргу яе апісанне (пры неабходнасці – кароткую гісторыю) і адлюстроўваць тыя факты, што ўплываюць на стратэгію яе дзейнасці *(Л. Ракавецкая).*

Б. «Жабка» – гэта традыцыйны танец. Музычны памер 2/4. Бытаваў у асноўным на поўдні Беларускага Палесся і Віцебшчыне і выконваўся мужчынамі. Асноўная тэма танца – жартоўнае перайманне рухаў і скокаў жаб, часта з прымяненнем трукавых рухаў. «Жабка» выконвалася часцей за ўсё сола, адным ці двума мужчынамі: абапіраючыся аб падлогу рукамі, сагнутымі ў локцях, і пальцамі выцягнутых ног, адзін з іх пад-

скокамі рухаўся па падлозе, другі, расставіўшы ногі, скакаў за ім. Сярод шматлікіх варыянтаў рухаў «Жабкі» – скокі на руках з выцягнутымі ўперад нагамі, скокі адзін цераз аднаго ў гарызантальным становішчы, кулянне праз галаву і інш.

«Жаніцьба Цярэшкі» – гэта старажытная народная гульня, прымеркаваная да каляд, папулярная на поўначы Беларусі. Выбраныя са старэйшых удзельнікаў «маці» і «бацька» злучаюць хлопцаў і дзяўчат, якія стаялі ў двух процілеглых радах, у пары («жэняць» іх). Гульня спалучаецца з рознымі танцамі («бычок», «бярозка», «полька»), вясёлай мітуснёй *(Беларускія народныя танцы, карагоды, гульні, склад. В Семенякоў).*

В. Віды сацыяльнай інфармацыі. Інфармацыя, успрымаемая, ствараемая, захоўваемая і распаўсюджваемая ў соцыуме (сацыяльная інфармацыя), надзвычай разнастайная па знакавай прыродзе, спосабах успрымання, сродках фіксацыі і ўзнаўлення. Яна мае форму і змест. Змест адлюстроўвае асаблівасці фрагментаў рэчаіснасці, на якія накіравана пазнавальная дзейнасць суб'екта. Форма адпавядае псіхолага-фізічным асаблівасцям яе трансляцыі і ўспрымання *(Т. Кузьмініч).*

Г. У сучасных умовах значнага ўскладнення грамадскіх адносін, з аднаго боку; росту аб'ёму інфармацыі, якую нядрэнна было б засвоіць, з другога; сусветнай глабалізацыі і ўзнікнення новых тыпаў рэальнасці, напрыклад сусветнай «павуціны», з трэцяга, развіццё і сацыялізацыя асобы практычна працягваюцца ўсё жыццё. Прычым дзяцінства і юнацтва не з'яўляюцца падрыхтоўчымі этапамі да спасціжэння культуры: з самага ранняга ўзросту дзіця не толькі аб'ект, але і суб'ект функцыянавання культуры. Таму эфектыўнасць гэтага працэсу ў многім залежыць ад таго, наколькі ён педагагічна мэтанакіравана арганізаваны, карэктна скіраваны, метадычна прадуманы, наколькі ўплывае на развіццё асобы дзіцяці, фарміраванне яе светапогляду і сацыяльнага вопыту.

Складанасць працэсу выхавання, яго значная працягласць у часе, варыятыўнасць і разнастайнасць магчымых уздзеянняў, непаўторнасць індывідуальных псіхалагічных асаблівасцей суб'ектаў уздзеяння не могуць быць ускладзены хаця і ў прыкладны, але адзіны змест. Арыентацыя на калектыўнае выхаванне класа, групы, аб'яднання звужае магчымасці выхаваўчага ўздзеяння на канкрэтную асобу, не дазваляе знайсці адэкватныя метады і спосабы выхавання *(Я. Грыгаровіч).*

Д. Ведаючы сенсорныя і псіхафізічныя магчымасці дзяцей і дарослых карыстальнікаў – інвалідаў па зроку, бібліятэчныя супрацоўнікі выкарыстоўваюць разнастайныя формы і метады бібліятэчнага абслугоўвання, якія садзейнічаюць развіццю асобы, карэкцыі псіхалагічных якасцей. Пры гэтым, выкарыстоўваючы метады дыферэнцыраванага і індывідуальнага падыходаў да інвалідаў па зроку шляхам сістэматычнага выяўлення іх чытацкага попыту і арганізацыі стасункаў на фарміраванне чытацкіх інтарэсаў, густаў. Пры разнастайнай індывідуальнай і масавай рабоце ў бібліятэцы для сляпых (гутаркі, літаратурна-музычныя вечарыны, дыспуты, чытанне ўголас, прэм'ера кнігі, агляды, конкурсы і інш.) павышаюцца бібліятэчна-бібліяграфічная кампетэнцыя карыстальнікаў – інвалідаў па зроку, самастойнасць адбору і выкарыстання імі інфармацыйнага патэнцыялу бібліятэкі ў сваіх адукацыйных і прафесійных мэтах. Такім чынам павышаецца і ўзровень іх сацыяльнай рэабілітацыі.

У выніку сацыяльна-педагагічная дзейнасць бібліятэкі для сляпых заснавана на ўзаемным супрацоўніцтве, этычных адносінах бібліятэкара і карыстальніка *(Н. Петушка).*

10. Запоўніце табліцу. Размяркуйце наступныя назоўнікі і прыметнікі ў адпаведнасці з нарматыўным правапісам.

Узор табліцы

РАЗАМ	АСОБНА	ПРАЗ ДЭФІС

(Пякуча)трывожны, (вішнёва)чорны, (ясна)вокі, (бледна)зялёны, глыбока(запалыя), сіня(вокі), (залата)косы, праца(здольны), вышэй(сказаны), цёмна(шэры), мутна(жоўты), агульна(народны), высока(кваліфікаваны), адкрыта(здзеклівы), паўднёва(ўсходні), трывожна(насцярожаны), шмат(колерны), глыбока(змястоўны), шырока(экранны), трох(кілаграмовы), сама(робны), брудна(чырвоны), нава(годні), дзесяці(гадовы), жыцця(радасны), густа(населены), інфармацыйна(аналітычны), далёка(ўсходні), народна(вызваленчы), аб'ектыўна(абумоўлены), авія(мадэльны), амаль(сляпы), мнага(значна), аўдыя(касетны), сярэдне(вяковы), (вясенне)летняя, (ліберальна)дэмакратычны, народна(гаспадарчы), абсалютна(спакойна), чырвона(бокі), вечна(зялёны), высока(эфектыўны), непаўтор-

на(прыгожы), грамадска(палітычны), дэкаратыўна(прыкладны), кантрольна(ўліковы), навукова(тэхнічны), мангола(татарскі), грашова(рэчавая), агульна(даступны), горка(кіслы), абсалютна(празрысты), навукова(папулярны), (добра)суседскія, вакальна(сімфанічны), інша(моўная), дзесяці(хвілінны), біблія(графічны), заходне(беларускі), нацыянальна(вызваленчы), усе(баковы).

§ 12. Нарматыўнае ўжыванне лічэбнікаў у прафесійнай сферы

Запатрабаванасць лічэбніка рознымі стылямі мовы зразумелая, бо забяспечваецца дакладнасць маўлення. Аднак у функцыянаванні гэтай часціны мовы ёсць асаблівасці: напрыклад, выклікае цяжкасці скланенне гэтай часціны мовы.

Таму важна памятаць, што ў колькасных лічэбніках ад ***пяці*** да ***дваццаці*** і лічэбніку ***трыццаць*** у творным склоне адбываецца падаўжэнне зычных: *пяццю, адзінаццаццю, трыццаццю,* але: *шасцю, сямю, васьмю.* Пры скланенні складаных лічэбнікаў (ад ***пяцідзесяці*** да ***васьмідзесяці*** і ад ***двухсот*** да ***дзевяцісот***) змяняюцца дзве часткі: *шасцідзесяці, шасцісот; васьмідзесяці, васьмісот; пяццюдзесяццю, сямюдзесяццю; пяццюстамі, сямюстамі*). Лічэбнікі ***сто*** і ***сорак*** маюць дзве формы: назоўны і вінавальны склоны – *сто* і *сорак,* а родны, давальны, творны і месны – *ста, сарака.* Як відаць, лічэбнік *сто,* з'яўляючыся самастойным словам і структурным кампанентам складанага лічэбніка, змяняецца па-рознаму. Ёсць лічэбнікі, якія зусім не скланяюцца, напрыклад, ***паўтара*** (м. і н. р.), ***паўтары*** (ж. р.), але назоўнікі пры іх змяняюцца ўсё роўна, прычым у назоўным і вінавальным склонах назоўнікі маюць форму роднага склону адзіночнага ліку (*паўтара вядра, паўтары тоны*), у астатніх ускосных склонах – адпаведнага склону і множнага ліку (*к паўтара літрам, к паўтары тонам; паўтара літрамі, паўтары тонамі*).

Часам розныя маўленчыя сітуацыі патрабуюць апісання недакладнай колькасці, для чаго беларуская мова прапаноўвае шэраг варыянтаў з рознай стылістычнай афарбоўкай. Так, найбольш ужывальнымі з'яўляюцца наступныя нейтральныя варыянты:

1) адваротны парадак слоў: *чалавек дваццаць, тыдні тры;*

2) два лічэбнікі: *два-тры гады, пяць-сем дзён;*

3) спалучэнне лічэбніка з назоўнікам у родным склоне з прыназоўнікамі ***пад, за, з, каля:*** *гадзін пад дзесяць раніцы, вучняў з дваццаць;*

4) спалучэнні ***больш як, больш чым, менш як, менш за*** і інш.: *менш за восем студэнтаў, больш як адзінаццаць дрэў.*

Размоўнымі лічацца спалучэнні лічэбніка са словамі ***лішак, гак, хвосцік*** і прыназоўнік ***з*** для перадачы прыблізнага ўзросту: *сем гадоў з хвосцікам, восемдзесят гадоў з гакам*, спалучэнне лічэбніка з няпэўнымі займеннікамі ***якіх, нейкіх:*** *нейкіх дзесяць гадоў, якіх пяць гадоў усяго*.

Пэўныя цяжкасці выклікае таксама спалучальнасць лічэбнікаў з назоўнікамі. Напрыклад, назоўнікі пры дробавых лічэбніках ужываюцца ў родным склоне: *адна трэцяя насельніцтва, дзве пятыя тэрыторыі.* Зборныя лічэбнікі патрабуюць ужывання пры сабе толькі пэўных разрадаў назоўнікаў. Яны спалучаюцца:

1) з назвамі асоб мужчынскага полу: *шасцёра чалавек, дзевяцера гімназістаў;*

2) з назвамі маладых істот: *трое кацянят, сямёра дзяцей, двое буслянят;*

3) з множналікавымі назоўнікамі, што абазначаюць парныя і састаўныя прадметы: *двое саней, пяцёра дзвярэй, чацвёра нажніц;*

4) з субстантываванымі прыметнікамі, дзеепрыметнікамі: *трое хворых, двое параненых;*

5) з асабовымі займеннікамі: *трое нас, чацвёра іх;*

6) са словамі ***гусі, людзі, коні, куры, свінні:*** *трое коней, пяцёра гусей.*

Да зборных адносяцца лічэбнікі ***абодва*** (спалучаецца з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду), ***абедзве*** (спалучаецца з назоўнікамі жаночага роду), ***абое*** (пра асоб мужчынскага і жаночага полу): *абодва хлопцы; абедзве сяброўкі; абое нічога не зрабілі, каб захаваць шлюб.*

Лічэбнікі ***два (дзве), абодва (абедзве), тры, чатыры*** спалучаюцца з назоўнікамі ў форме назоўнага склону множнага ліку: *тры сталы, абодва акцёры.* Усе астатнія лічэбнікі, акрамя састаўных, якія заканчваюцца пералічанымі вышэй, патрабуюць ад назоўнікаў формы роднага склону множнага ліку: *пяць*

алоўкаў, дзевяць карцін, семдзесят сем гадоў. Адпаведнай будзе форма прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў, займеннікаў прыметнікавага тыпу *мой, наш, гэты,* якія дапасуюцца да назоўнікаў: *два вясёлыя дні* і *пяць вясёлых дзён, чатыры цікавыя кнігі* і *сем цікавых кніг.*

Для абазначэння адлегласці ў беларускай мове ўжываецца спалучэнне лічэбніка з назоўнікам і прыназоўніка ***за:*** *за два крокі ад мікрафона, за сто метраў ад дарогі;* пры абазначэнні даты выкарыстоўваецца форма роднага склону: *сёння сёмага студзеня – Нараджэнне Хрыстова*.

Заданні

1. Азнаёмцеся з табліцай і адкажыце: а) паводле якіх паказчыкаў лічэбнікі падзяляюцца на разрады; б) на якія разрады падзяляюцца лічэбнікі паводле структуры?

<table>
<tr><td colspan="3">Паводле значэння</td></tr>
<tr><td colspan="2">КОЛЬКАСНЫЯ:</td><td>ПАРАДКАВЫЯ:</td></tr>
<tr><td colspan="2">1) пэўны лік: адзін, адно, адна, адны акуляры, але: адны вершы; пяць; сто трыццаць восем; тысяча экзэмпляраў, мільён, мільярд, трыльён, секстыльён, але: тысячы экзэмпляраў, мільёны ўдзельнікаў;
2) сукупнасць: двое акуляраў; чацвёра вашых; пяцёра чужых; дзевяцера выбраных; трое дзяцей, людзей, коней, гусей, свіней; сямёра шчанят; абодва спевакі, абедзве спявачкі, абое – спявак і спявачка;
3) пэўная частка цэлага: паўтара аркуша, паўтары старонкі, адна дзясятая, чатыры дзясятыя, тры цэлыя і тры дзясятыя, пяць і адна дзясятая;
4) словы са значэннем няпэўнага ліку: некалькі паасобнікаў, столькі, гэтулькі, колькі, мала, многа, шмат артыстаў, але: шмат, многа, мала зрабіў</td><td>парадак адзінак: першы, другі, восемдзесят шосты, дзевяцісоты, пяцьдзясят пяты, двухтысячны год, мільярдны, васьмідзясяты, мільённы карыстальнік</td></tr>
<tr><td colspan="3">Паводле структуры</td></tr>
<tr><td>Простыя:
адзін, два, шасцю, сто, сорак, соты, адзінаццаць, сямнаццаць, дзявяты, дваццаць, трыццаць</td><td>Складаныя: пяцьдзясят, пяцьсот, дзвесце, дзевяцьсот</td><td>Састаўныя:
тры шостыя, дзве дзясятыя, сем цэлых і тры дзясятыя, трыццаць восьмы, тысяча дзвесце шэсцьдзясят пяць</td></tr>
</table>

2. Адкажыце, якой часцінай мовы з’яўляюцца наступныя словы.

Два, двое, двайны, падвоіць, удваіх, другі, абодва, двойчы, двойка, абедзве, дзве, двудушны, двума, двухдзённы, дзвесце, другагоднік, дваісты, дваіцца, двайняты, двухрадка, двухмільённы.

Чатыры, чацвёрка, чатырма, чацвёра, чвэрць, чацвёрты, учатырох, чацвяртак, адна чацвёртая, чвэртка, чатырохгалосы, чацвер, чатырохсотмільённы.

Пяцёрка, пяцёра, пяцярня, пяты, пятак, пяцьсот, пяцьдзясят, упяцёх, пяць, пяцёрачнік, пяццюдзесяццю пяццю, пяцітысячны.

Восем, восьмы, васьмёрка, васьмёра, васьмюдзесяццю, увасьмярых, восемсот, восьмага.

Некалькі (спевакоў), столькі (кніг), многа (артыстаў), шмат (слоў), мала (удзельнікаў), колькі (вершаў), колькі (перачытаў), многа (выступаў), шмат (танцаваў), столькі (напісаў), некалькі (п’ес), мала (рэпеціраваў), нямала (намаганняў).

Нуль, тысяча (экзэмпляраў), тысячы (выпускнікоў), мільён (здымкаў), мільёны (жыхароў), тысячны (наведвальнік), дзве тысячы сорак пяць, шэсць мільёнаў пяцьсот тысяч.

3. Назавіце тэрміны, у склад якіх уваходзіць лічэбнік.

Узор: сяміструнная гітара, трыпціх, васьмітакт, трохдольны памер.

4. Дайце вуснае тлумачэнне іншамоўным тэрмінам. Выпішыце тыя, у склад якіх уваходзяць лічэбнікі. З трыма, на выбар, складзіце сказы. Па дапамогу звяртайцеся да слоўніка іншамоўных слоў.

Актава, актэт, амфара;

бінокль, біс;

гептахорд, групета;

дуадэцыма, дублёр, дублікат, дуэль, дуэт, дэбют, джада, дэкалог, дэцыма, дыялогія, дыптых, дыфтонг, дыялог, дыярама;

квадра, квартэт, квінта, квінтэт;

манаграфія, маналог;

нанет, нона;

пентаграма, пенталогія, пентатоніка, плеяда, прататып, прыма;

секста, секстэт, секунда, сэптыма;

тэтрахорд, трыа, трылогія, трыпціх, трыяда;
унісон.

5. Адгадайце загадкі. Вызначце колькасныя, зборныя і парадкавыя лічэбнікі.

1. Чатыры хлопцы, тры дзяўчаці. Ды бацька з дзядзькам, трэцця маці (паводле Я. Коласа). Колькі ўсіх?
2. Дваццаць без пятнаццаці, трох не далажыўшы, двух не далічыўшы. Колькі ўсяго?
3. Адзін кажа: мне зіма лепей, другі кажа: мне лета лепей, а трэці кажа: мне ўсё роўна.
4. Выходзілі дванаццаць малайцоў, выносілі пяцьдзясят два сокалы, выпускалі трыста шэсцьдзясят пяць лебедзяў.
5. Тры браты пайшлі на раку купацца, двое купаюцца, а трэці на беразе валяецца.
6. Дваццаць два чалавекі забіць мяне хочуць; як заб'юць, адзінаццаць радуюцца, адзінаццаць сумуюць, а я жывы застаюся.
7. Сем семярэй, сямёра свіней, свінка, свінчын брат і сямёра парасят. Колькі ўсяго?
8. Дзесяць братоў у дзве шкуры адзеты.
9. Семсот муляроў збудавалі дом без вуглоў.
10. У дзвюх матак па пяць хлапчанятак, на кожнага адно імя.
11. Хто ходзіць зранку на чатырох, днём – на дзвюх, а вечарам – на трох нагах?
12. Стаіць дуб, на дубе дванаццаць гнёздаў, у кожным гняздзе па чатыры сініцы, у кожнай сініцы па чатырнаццаць яек, сем чорных і сем белых.
13. Адзін дзед, два бацькі і два сыны. Колькі ўсіх?
14. Два стаяць, два ляжаць, пяты ходзіць, шосты водзіць, сёмы пяе.

Адгадкі: пчолы і соты; нічога; каромысел і вёдры; сані, калёсы, конь; пальцы на руках; год, месяцы, тыдні і дні; шэсцьдзясят пяць; футбольны мяч; месяцы, тыдні, дні; пальцы і ручка; рукі ў рукавіцах; чалавек у розным узросце; дзесяць; чалавек і дзверы; тры.

6. Прачытайце лічэбнікі і запомніце нарматыўны націск. Параўнайце іх з рускімі эквівалентамі.

Шэ́сць, шо́сты, шасці́, се́мы, во́сьмы, адзіна́ццаць, адзіна́ццаты, чатырна́ццаць, чатырна́ццаты, шасна́ццаць, васямна́ццаць, дзевятна́ццаць, пяцьдзяся́т, шэсцьдзяся́т, се́мдзесят, во́семдзесят, пяці́дзесяці, сямю́дзесяццю, пяцёра, чацвёра, шасцёра, сямёра, васьмёра, дзявя́цера, дзяся́цера, во̀семсо́т, дзве́сце, мільён, трыльён, абое, абаі́х.

7. Утварыце парадкавыя лічэбнікі ад колькасных і праскланяйце іх.

Дзевяць, адзін, два, адзінаццаць, два мільёны, дзевяноста, сто, дзвесце шэсцьдзясят шэсць, семсот сямнаццаць, восемсот, восемдзесят восем, дваццаць пяць тысяч.

8. Праскланяйце вусна спалучэнні лічэбнікаў з назоўнікамі.

Сем струн; дзве актавы; сто год; шэсцьдзясят пяць; дзве тысячы трэці год; дзевяноста экзэмпляраў; першы курс; чатыры цэлыя і адна восьмая працэнта; сорак тры вучні; двое слухачоў; паўтара дня; трыста сорак адзін чалавек.

9. Устаўце, дзе трэба, прапушчаныя літары і растлумачце правапіс лічэбнікаў.

Дз...вяты, дз...сяты, с...мнаццаць, вас...мнаццаты, абе...ве, ш...сцьсот, ш...сцісот, в...семсот, вас...мі, міл...ярд, міл..ён, паўтар... актавы, дзвес...ц..., трым...стамі, дз...вяност..., пяц...юдзесяц...ю, пяц...дзесяці, дзв...м сяброўкам, дв..м сябрам, паўтар... месяца, п...тнац..ац...ю, ст... трох, с...рак дз...вяты, пяц...ра, сям...ра, дзявяц...ра, дзве цэл... і тры дзясят.., с...містам, восем цел... і чатыры дзесят.., тры восьм..., паўтар... дня, паўтар... долі, ш...сцюдзесяц...ю вас...мю, сям...юдзесяц..ю адным.

10. Прачытайце сказы. Вызначце разрад лічэбнікаў паводле значэння і структуры.

1. Згодна з дадзенымі дзяржаўнай кніжнай статыстыкі за 1918–1992 гг., найбольшыя тыражы маюць выданні А. Якімо-

віча (11 447,9 тыс. экз.), Я. Коласа (5 720,8 тыс. экз.), А. Вольскага (4 879,11 тыс. экз.), М. Танка (4 409,5 тыс. экз.), В. Зуёнка (4 156,6 тыс. экз.) (*БЭ).*

2. У 1930 годзе на Беларусі 88,4 % кніг (1 170 назваў тыражом 7 842,4 тыс. экз.) выдадзена на беларускай мове, 5 % (66 назваў тыражом 307,8 тыс. экз.) – на яўрэйскай мове, 4,2 % (56 назваў тыражом 147,1 тыс. экз.) – на рускай мове, 2,4 % (31 назва тыражом 131 тыс. экз.) – на іншых мовах, то ў 1990 на рускай мове выдадзена 81,7 % (2 307 назваў тыражом 44 793,6 тыс. экз.), на беларускай мове – 15,4 % (435 назваў тыражом 9 238,3 тыс. экз.), на іншых мовах – 2,9 % (81 назва тыражом 877,5 тыс. экз.) *(БЭ).*

3. Згодна з перапісам 1897 года, колькасць беларусаў (у сучасных межах Беларусі) склала каля 4,8 млн чалавек – 74 % насельніцтва, у тым ліку 13,6 % з іх (650 тыс. чалавек) былі пісьменнымі і свядома ўказалі роднай мовай беларускую. Роднай мовай беларускую лічылі 40 % чыноўнікаў, 10 % юрыстаў, 20 % дактароў, 29 % паштова-тэлеграфных служачых, 60 % настаўнікаў *(БЭ).*

4. 14 верасня 1920 года адбылося ўрачыстае адкрыццё Беларускага дзяржаўнага тэатра (з 1944 года – тэатр імя Я. Купалы). У 1921 годзе мастацкім кіраўніком БДТ становіцца Еўсцігней Афінагенавіч Міровіч – вядомы рускі акцёр, драматург, рэжысёр. Е. Міровіч кіраваў тэатрам да 1930 года *(Р. Смольскі).*

5. У 1926 годзе ў Віцебску распачаў дзейнасць 2-гі Беларускі драматычны тэатр (у 1944 годзе атрымаў імя Я. Коласа), у 1928 годзе ў Магілёве адкрыўся тэатр пад кіраўніцтвам У. Кумельскага, з 1932 года ператвораны ў Рускі тэатр БССР, з 1955 года – тэатр імя М. Горкага. Наогул, 20–30 гады былі плённымі ў развіцці беларускага сцэнічнага мастацтва *(Р. Смольскі).*

6. Для Свіслацкага тэатра, які заснаваны В. Тышкевічам у 1788 годзе, у пачатку XIX ст. быў узведзены спецыяльны будынак, які меў вялікую тэатральную залу (212 кв. м), 2 танцавальныя залы (па 83,5 кв. м), 4 артыстычныя прыбіральні, агульную прыхожую і кухню *(В. Пракапцова).*

7. У кастрычніку 1781 г. балетная трупа з Гродна была перавезена ў Паставы, дзе харэаграфічная адукацыя актыўна распачалася ў 1782 г. з прыездам Ф. Г. Ле Ду. У «Табелі штодзённых

урокаў і забаў для тэатральных дзяцей абодвух палоў» адзначалася, што выхаванцы школы займаліся на працягу 3 гадоў: у трэцім (самым малодшым) класе вучыліся хлопчыкі і дзяўчынкі ва ўзросце ад 8 да 10 гадоў, у другім – ад 11 да 14, у першым – ад 14 да 18 гадоў. Усе займаліся на ўроках балета не менш за 5–6 гадзін у дзень. Працоўны дзень працягваўся з 5 гадзін раніцы да 9 гадзін вечара і, такім чынам, доўжыўся ад 12 да 15 гадзін *(В. Пракапцова)*.

8. Па статыстычных даных за 1997 год на Беларусі існуе 32 дамы (цэнтры) рамёстваў, з іх 14 сельскіх; працуе 30 дамоў (цэнтраў) фальклору, з іх на сяле – 25; ёсць 40 школ народнай творчасці, з іх сельскіх – 39, гарадскіх – 1 *(А. Боганева)*.

9. У Маладзечне ў верасні 1991 года створаны Гарадскі цэнтр эстэтычнага выхавання дзяцей і падлеткаў. На сённяшні дзень у цэнтры налічваецца 1 410 навучэнцаў, з іх на ўроках эстэтычнага цыкла займаецца 784 вучні 31 класа 6 гарадскіх школ. Астатнія займаюцца ў 9 аматарскіх аб'яднаннях па інтарэсах. Цэнтр займае 4 будынкі агульнай плошчай 723 кв. м з добраўпарадкаванай тэрыторыяй у 1,2 га з зялёнымі пасадкамі і дапаможнымі пабудовамі *(Л. Раманенка)*.

10. Наведванне бібліятэк залежыць ад узроставых асаблівасцей людзей. У групе да 20 год кожны другі рэгулярна карыстаецца чытальнымі заламі і абанементамі і толькі кожны сёмы іх наведвае. Сярод 20–24-гадовых ужо кожны пяты не бярэ кнігі ў бібліятэцы, сярод 25–29-гадовых – кожны чацвёрты, 30–39-гадовых – кожны трэці *(В. К. Бандарчык)*.

11. Запішыце лічэбнікі словамі.

200; 0,4 %; 1693-і; 7½; 0,03; 1⅜; 6,12; 2,83; 1,5 года; 1,5 тысячы; 900; каля 800; 17; 14-му; 18; 5,9; 9-ы; 31-тысячны; 6-соты; 79; 1711; 100 год; 3 і 3/5; 10-мільённы; 50-гадовы; 1-ы; 2 + 3 = 5; 7 × 5 = 35; 4 × 4 = 16; 20-мільярдны; 50; 60; 70; 80; да 156,7 + 33,3 = 190,0; 35 : 5 = 7; ад 80 – 12 = 68.

12. Пры спісванні раскрыйце дужкі, дапішыце патрэбныя канчаткі.

Выступаць з 2 (народн… артыст…), 2 (нов… сюіт…), 3 (вядом… мастак…), 8 (нов… нумар…), 4 (малад… спевак…), 5 (лепш… дакладчык…), паўтар…(суткі), праз паўтар…

(інтэрвал), (абедзве) рукамі, (абодва) заданняў, паўтар...(старонкамі).

13. Перакладзіце на беларускую мову наступныя словазлучэнні. Раскажыце пра асаблівасці дапасавання ў беларускіх колькасна-іменных спалучэннях.

1) драма в трех действиях; тысяча и одна ночь; комедия в двух актах; четыре духовых инструмента; пять известных исполнителей; петь на два голоса; первая пьеса; два знаменитых актера; три белорусских артиста; около трех тысяч посетителей; не менее тридцати пяти музыкально-театральных сочинений; антракт после первого отделения; второй акт трагедии; два ярких мазка; второе творческое объединение; несколько солистов; трио-соната в четырех частях; партия для трех голосов; четыре двухголосных канона; с тремя билетами; «балладная опера» XVIII столетия; четыре крупных произведения; три сложные партитуры; концерт для двух скрипок; шестнадцать концертов Вивальди; четыре дуэта; три акта; ария с тридцатью вариациями; двадцать четыре хоральные обработки; песня с восемью куплетами; свыше двухсот сорока пьес для клавесина; альт и три сопрано; двадцать две хоральные прелюдии; в первом ансамбле; два места в партере; 5,3 %; в пяти шагах от микрофона;

2) пятьдесят три класса художественного ремесла; два районных центра народного творчества; двадцать три потомственных гончара; в сорока пяти классах традиционного ремесла; три кружка современного рукоделия; в сорока восьми студиях; восемьсот участников карнавала; пятьдесят четыре экспоната; характеризуется двумя моделями социального поведения; два вида учебной деятельности; четырнадцать культурно-массовых мероприятий; с одиннадцатью номерами художественной программы; общаться с тысячью почитателей, разделить второе призовое место; подготовить две сюжетно-игровые программы, много акцентов, четыре конкурса, два театрализованных мероприятия и две народные игры; одна игра развивает, вторая тренирует память, третья расширяет кругозор; два вида эмоций; различать три слоя культуры; две части структурированного занятия; от трех до пяти участников арт-терапевтической группы; о восьми функциях социокультурной

деятельности; в двадцати двух домах отдыха; около одиннадцати спектаклей; несколько обрядов; много людей среднего возраста; 3,5 %; в трех шагах от партнера;

3) двумя коммерческими фирмами; один долгосрочный кредит; шестьдесят пять процентов сбыта; двадцать четыре варианта; шесть этапов ревизии; пятьдесят миллионов долларов; от десяти до пятнадцати подразделений; четырнадцать различных маркетинговых компаний; одиннадцать производственных организаций; три подхода при определении ценовой стратегии; продавать в два раза дешевле; двенадцать маркетинговых факторов; сто тысяч компаний; ста пятидесяти двух крупнейших выставок; около трех миллионов человек; семь шагов разработки плана персональной продажи; продолжительность общения составляет от пятнадцати минут до получаса; численность персонала сокращена со ста сорока четырех до девяноста семи человек; коммерческие отделения подключены к двумстам компьютерным терминалам; доля издержек упала примерно в полтора раза; кредит до одного года; не менее двадцати моделей; несколько рублей минимальной зарплаты; вторая группа оплаты труда; около миллиона затрат; с 15 % прибыли; в двух шагах от успеха;

4) три экспозиционных зала; девятое столетие; выставка представлена тысячью экспонатами; двадцать два памятника культуры; заполнить четыре требования; один обязательный экземпляр; два репринтных издания; четыре каталога; одиннадцать аналитических аннотаций; около двадцати пяти афиш; два атласа; шести библиотекарей; восемьсот записей; более семидесяти плакатов; от сорока до девяноста посетителей; библиография первой, третьей степени; более двухсот шестидесяти семи библиотечных подразделений; оформить четыре буклета; два временных сотрудника; библиотека работает с восьми до тринадцати, а после обеда – с четырнадцати до девятнадцати; около двадцати пяти словарей; в двухстах девяносто двух зональных библиотеках; с тремя иллюстрациями; читальный зал рассчитан на двадцать два места; третье книжное издание; работать с двумя микрокопиями; отражать в двух миниатюрных изданиях; прирост фонда на 1,5 %; четырнадцать библиотечных объединений; двенадцать целых и три десятых условных печатных листов; формат издания 84×108/32;

собрание сочинений в шести томах; несколько тиражей; мало клубов; в десяти метрах от рекламы.

14. У наступных сітуацыях выкарыстайце лічэбнікі з прыназоўнікамі *пад, з, за, каля,* якія абазначаюць прыблізную колькасць.

Адкажыце, колькі чалавек навучаецца на першым курсе?
Адкажыце, колькі часу займае ў вас дарога да ўніверсітэта?
Адкажыце, колькі гадоў Вашаму сябру?
Адкажыце, колькі старонак у падручніку?
Адкажыце, колькі жыхароў у Беларусі?
Адкажыце, колькі аперацый можа выконваць камп'ютар?
Адкажыце, колькі абітурыентаў паступала на вашу спецыяльнасць?
Адкажыце, колькі творчых праграм рыхтуе ваша група за год?
Адкажыце, колькі чытачоў налічвае бібліятэка ўніверсітэта?
Адкажыце, колькі музеяў у Мінску?

15. Пры спісванні замяніце лічбы словамі, ужываючы патрэбную форму. Звярніце ўвагу на склонавую форму назоўніка ў колькасна-іменных спалучэннях.

А. 1. Агоўскія куфры – прамавугольная скрыня памерам прыкладна 110×80×60 см з пукатым векам, на (чатыры) металічных ці драўляных кольцах, з (два) ручкамі па баках *(Этнаграфія Беларусі)*. 2. Абрус (даўжынёю 1,5–2 м, шырынёю 1–1,5 м) звычайна складаўся з (адзін) або (два) сшытых полак ільняной даматканіны, вытканай у тэхніцы двухшматнітовага бранага, ажурнага, пераборнага ткацтва *(Этнаграфія Беларусі)*. 3. Ткалі слуцкія паясы аднабаковыя (з адваротным бокам), двухбаковыя (2 бакі правыя ці 1 двухбаковы і 1 адваротны) і чатырохбаковыя *(І. Паньшына)*. 4. Усяго па Мінскай вобласці ўзята пад ахову 280 уцалелых помнікаў дойлідства *(А. Бураўкін)*. 5. І. І. Левітан нарадзіўся ў 1860 годзе, а памёр у 1900 годзе 22 ліпеня ў 8 гадзін 35 мінут *(Т. Чылік)*. 6. Бешанковіцкая кераміка вызначалася рознымі памерамі, у залежнасці ад якіх вырабы мелі розныя назвы: штука (гаршчок на 10 л), пугар (5 л), пецярык (2,5 л), семярык (1 л) і інш. *(У. Угрыновіч)*. 7. У XIX – 1-й палавіне XX ст.

выцінанкі выкарыстоўвалі для аздаблення інтэр'ера народнага жылля *(Я. Сахута)*. 8. У некаторых мясцовасцях заручынамі называлі 1-ы дзень вяселля, у другіх – суборную суботу *(Л. Малаш)*. 9. У дакументах 2-й палавіны XVII–XIX ст. ёсць звесткі пра карпарацыі жабракоў, у якія ўваходзілі лірнікі *(І. Назіна)*. 10. Сёмуха (Троіца) – старажытнае земляробчае свята ў беларусаў святкавалася на 7 (русальны) тыдзень пасля Вялікадня *(А. Цітавец)*.

Б. 1. Танец вальс узнік у 2-й палавіне XVIII стагоддзя, на Беларусі вядомы з 2-й палавіны XIX стагоддзя *(Этнаграфія Беларусі)*. 2. Танец «Венгерка» (лакальныя назвы «Сямёрка», «Сто адзін») суправаджаецца своеасаблівай прыпеўкай: «Раз, 2, 3, 4, 5, 6, 7», «101» – «50, 20, 40, 11 – гэта будзе 101» *(Этнаграфія Беларусі)*. 3. Танец «Верабей» складаецца з (два) частак: 1-я – ва ўмераным тэмпе, музычны памер трохдольны, 2-я – у хуткім тэмпе, музычны памер 2/4 *(Этнаграфія Беларусі)*. 4. У 1971 г. быў адкрыты 2-і музычны тэатр Беларусі – Дзяржаўны тэатр музычнай камедыі, які хутка стаў папулярным у жыхароў Мінска і іншых гарадоў *(А. Бураўкін)*. 5. Нацыянальныя тэатры пры іх даволі невялікай колькасці абслугоўваюць на працягу года амаль 1,7 млн чалавек, ці кожнага (6) жыхара рэспублікі *(А. Бураўкін)*. 6. 60 санат Карэлі раздзяляюцца на некалькі груп па розных жанравых і структурных прыкметах: 48 з іх – трыа, 12 – сольных, 30 – da camera *(І. Несцьеў)*. 7. У 2-й палавіне 30-х гадоў у Лейпцыгу Бах напісаў не менш за 5 «Лацінскіх мес» *(І. Несцьеў)*. 8. У месе 15 хароў, 3 дуэты і 6 арый. Склад выканаўцаў: змешаны хор (ад 4 і да 8 галасоў), салісты (сапрана I і II, альт, тэнар, бас), аркестр (2 флейты, 3 габоі, 2 фаготы, 3 трубы, валторна, літаўры, струнныя), арган і continuo *(І. Несцьеў)*. 9. Бах далёка адышоў ад абрадавай традыцыі і разгарнуў шасцічасткавы цыкл у манументальную кампазіцыю з 24 нумарамі, якія аб'ядналіся ў 4 вялікія часткі *(І. Несцьеў)*. 10. У спадчыне Вівальдзі налічваецца 39 опер, 23 свецкія кантаты, культавыя сачыненні, 43 арыі, 23 сімфоніі, 73 санаты (з іх 12 трыа-санат; апошняя – на тэму Фоліі) *(І. Несцьеў)*. 11. Каб надаць сваёй мелодыцы як мага больш гнуткую выразнасць, Люлі часта звяртаўся да пераменных памераў, чаргуючы 4/4, 3/4, 2/4 і г. д. *(І. Несцьеў)*.

В. 1. Паказ на тэлебачанні 1 рэкламнай аб'явы можа абысціся ў 150 тысяч долараў і выйдзе на 30 млн тэлегледачоў пры цане 0,005 долара на 1 гледача *(Дж. Эванс)*. 2. У 1981 годзе А. Дудараў напісаў драматычную аповесць у (два) дзеях «Узлёт», якую прысвяціў мінулай вайне *(Р. Смольскі)*. 3. Сучасная сетка культустаноў Маладзечанскага раёна налічвае 4 музычныя школы, 2 школы мастацтваў, 40 масавых бібліятэк, 36 клубных устаноў, у тым ліку 20 сельскіх дамоў культуры, 16 сельскіх клубаў, у якіх функцыянуе 229 клубных фарміраванняў і калектываў мастацкай самадзейнасці *(Л. Раманенка)*. 4. Пры Доме народнай творчасці працуюць 12 клубных фарміраванняў (сярод іх 8 дарослых і 4 дзіцячыя), 8 гурткоў мастацкай самадзейнасці, 4 клубы па інтарэсах *(Л. Раманенка)*. 5. Больш як палавіна вольнага часу насельніцтва звязана з выкарыстаннем сродкаў масавай інфармацыі, перш за ўсё тэлебачання, – 74,7 % апытаных рэгулярна глядзяць тэлеперадачы; 56,6 % заняты чытаннем газет і часопісаў; 51,1 % пастаянна слухаюць радыё; 50,6 % чытаюць мастацкую літаратуру *(Л. Качаргіна)*. 6. Сярод рэспандэнтаў 68,5 % маюць уласныя бібліятэкі, з іх больш за 100 кніг маюць толькі 9,7 % *(В. Бандарчык)*. 7. Сельскім установам культуры аказвалі непасрэдную дапамогу каля 400 настаўнікаў музычных вучылішчаў, школьных філіялаў, у Гродзенскай – больш за 300 *(В. Бандарчык)*. 8. У Беларусі на пачатак 1989 г. выдавалася 220 газет, 131 з іх на беларускай мове *(В. Бандарчык)*. 9. У канцы XIX – пачатку XX ст. пачалі стварацца двухкласныя народныя вучылішчы з тэрмінам навучання 5–6 гадоў *(В. Бандарчык)*.

16. Перакладзіце на беларускую мову наступныя словазлучэнні.

Дом в пять этажей; библиотека находилась в двадцати метрах от остановки; дважды два четыре; трижды шесть; четырежды восемь; пятью пять; шестью девять; восемью семь будет пятьдесят шесть; оба (отец с сыном) сделали модель; оба, отец с дочерью подписали поздравительную открытку; обе (мать и бабушка) шили новогодний костюм; три маленькие девочки; оба старика; обоих стариков; два больших круга; четыре удачных номера; двух серебряных колец; четыре человека; держать обеими руками; два раза; пять раз; тысячу раз; два раза в год;

концерт состоится в восемнадцать часов (в полдень, после полудня); сегодня – одиннадцатое ноября; четырнадцатого октября – твой день рождения; 9 Мая – праздник Победы; День знаний – 1 сентября; 2006 год; на праздник 8 Марта; в день 1 Мая; конец XIX – начало XX века; ему около пятидесяти лет.

17. Прааналізуйце табліцу і адкажыце, калі ўжываецца адзіночны лік дзеяслова, а калі множны лік?

Адзіночны лік	Множны лік
1. Пэўны лік (няпэўны лік) + словы з абазначэннем адрэзку часу: *мінут, гадзін, дзён, тыдняў, месяцаў, гадоў, стагоддзяў, зім, вёснаў.* *Прайшл**о** **пяць гадоў** пасля заканчэння ўніверсітэта. З таго часу мінул**а** **два стагоддзі.** **Тысяча гадзін** адлічан**а** гадзіннікам.* ***Некалькі зім** прайшл**о** з той пары. Трэба **было шмат гадоў,** каб упэўніцца ў правільнасці выбару.* **Але:** *Гэтыя **некалькі мінут** каштавал**і** яму жыцця. Тыя **сем гадоў** не прайшл**і** дарма*	**1. Пэўны лік +** асабовыя, неасабовыя і неадушаўлёныя *назоўнікі.* ***Два мастакі** стал**і** пераможцамі конкурсу. **Тры птушкі** ўпрыгожылі сурвэтку. **Дзве карціны** атрымал**і** першую прэмію. **Тры браты** на адным кані па белым полі ед**уць.** **Усе (гэтыя) дзесяць кніг** купл**ены** нядаўна. **Лепшыя пяць работ** прэміраван**ы.** **Усе дваццаць адзін студэнт** удзельнічал**і** ў конкурсе.* **Але:** у значэнні колькаснага абмежавання. *Толькі **тры чалавекі** прыйшл**о** на кансультацыю. Толькі **пяць студэнтаў** атрымал**а** павышаную стыпендыю.* Заўвага: ***два, тры, чатыры (браты, кнігі, раманы) +** мн. лік дзеяслова*
2. Няпэўна-колькасныя словы: *шмат, многа, мала, няшмат, некалькі + неасабовыя і неадушаўлёныя назоўнікі.* ***Некалькі арый** прагучал**а** ў нашым канцэрце. **Шмат народу** выйшл**а** на плошчу. **Шмат** цудоўных **песень** склад**зена** пра каханне. **Многа птушак** ужо прыляцел**а***	**2. Няпэўна-колькасныя словы:** *шмат, многа, мала, няшмат, некалькі + асабовыя назоўнікі.* ***Некалькі скрыпачак** выканал**і** мелодыю Баха. **Многа гледачоў** пакінул**і** залу ў добрым настроі*
3. Словы: *большасць, меншасць, большая частка, рад, шэраг, мноства + неасабовыя і неадушаўлёныя назоўнікі.* ***Большасць кніг** сапсавал**ася** праз вільготнасць. Узнік **шэраг пытанняў. Большая частка заняткаў** адбыва**ецца** ў камп'ютарным класе*	**3. Словы:** *большасць, меншасць, большая частка, рад, шэраг, мноства + асабовыя назоўнікі.* ***Большасць чытачоў** здаю**ць** літаратуру своечасова. **Шэраг студэнтаў** факультэта атрымал**і** падзяку дэкана. **Большая частка** ўдзельнікаў аркестра стал**і** лаўрэатамі конкурсу*
4. Зборныя лічэбнікі ***Трое сутак** хутка праляцел**а.** У кабінеце **было двое дзвярэй**. **Было** іх **пяцёра***	**4. Зборныя лічэбнікі** ***Трое юнакоў** праспявал**і** прыпеўкі. **Сямёра** аднаго не чака**юць.** **Двое нашых** паехал**і** на спаборніцтвы.* ***Абодва (абедзве, абое) ветэраны** прысутнічал**і** на свяце*

Адзіночны лік	Множны лік
5. Прыблізная колькасць ***Чалавек з дваццаць*** *прыйшло на сустрэчу выпускнікоў.* ***Каля трохсот кніг*** *знаходзі****ц*****ца** *ў бібліятэцы інтэрната. У гуртку збіра****лася чалавек пад дваццаць***	**5. Прыблізная колькасць –** няма
6. Словы*:* *тысяча, мільён, мільярд* + асабовыя, неасабовыя і неадушаўлёныя назоўнікі. ***Сто тысяч*** *картачак налічва****ецца*** *ў музычным каталогу.* ***Мільён агнёў*** *асвяціў наш горад. Дадаткова выдадзе****на адзін мільён рублёў***	**6. Словы*:*** *тысяча, мільён, мільярд* + асабовыя назоўнікі. ***Мільён жыхароў*** *планеты пакуту****юць*** *ад экалагічных праблем.* ***Тысяча студэнтаў*** *з'явіл****ася*** *на фестываль моладзі*

18. Раскрыйце дужкі, пастаўце дзеясловы ў патрэбнай форме.

1. Да 1795 года (існаваць) два будынкі. 2. З адзнакі 200 см і да 400 см (выявіць) два завалы чалавечых касцей і асабліва чарапоў. 3. У трэцім і чацвёртым пластах культурнага слоя, які з'явіўся пасля будаўніцтва, (знайсці) два соліды часоў Яна Казіміра (абодва 1666 г.). 4. У 1576 г. у замку (быць) 5 вежаў, якія мелі па 6 баявых ярусаў. 5. У замку (знаходзіцца) 120 двароў заможных гараджан, двор полацкага ваяводы з 6 жылымі і шэрагам гаспадарчых будынкаў, два манастыры. 6. У 1552 г. замак (умацоўваць) тры вежы. 7. У царкве ў пазакультавы час (збірацца) шмат публікі, каб паслухаць арганіста. 8. (Існаваць) тры віды сувязей – семантычная, пластычная, дэкаратыўная, якія аб'ядноўваюць куфар з іншымі элементамі інтэр'ера. 9. Абодва творы (адрозніваццa) тэхнікай і манерай гравіроўкі. 10. Не ўсе творы аднолькава захаваліся. Два з іх (страціць) аўтарскія фоны і часткова закрыты пазнейшымі шатамі, адзін яшчэ не (раскрыць) ад сапсаванага, сцямнелага лаку, два (рэстаўрыраваць). 11. У 1981 г. паўторнай экспедыцыяй інстытута (выявіць) яшчэ два творы той жа манеры выканання. 12. Шмат варыяцый аднаго элемента, высокая якасць залачэння станоўча (адрозніваць) гэту групу шатаў ад іншых вырабаў другой палавіны XVIII ст. 13. Пяць грузікаў (мець) змешаны арнамент. 14. З 356 вырабаў толькі 65 (18,2 %) (утрымліваць) арнамент. 15. Большасць вынайдзеных грузікаў не (мець) ўпрыгожанняў. 16. Больш палавіны індывідуальных знаходак (складаць) гліняныя грузікі. 17. (Існаваць) тры спосабы вырабу грузікаў. 18. Падчас раскопак (трапіцца) некалькі вырабаў для гатавання

і ўжыванне ежы: медная лыжка XVII–XVIII стст. 19. Большая колькасць вядомых у Беларусі каменных крыжоў (датавацца) XVIII–XIX стст. 20. Значная частка крыжоў (нагадваць) лацінскі крыж. 21. Цэлы шэраг раслін (валодаць) магічнай, прыварожваючай сілай. 22. У сакавіку 1500 г. 19 «мужоў любашанскіх» (засведчыць) у выбарчым прысудзе. 23. З дапамогай гарадскіх устаноў культуры на вёсцы (стварыць) 195 лекторыяў. 24. Кожны другі сельскі клубны работнік не (мець) спецыяльнай адукацыі (на 1991 г.). Усяго толькі 6 % (мець) вышэйшую і 42 % сярэднюю спецыяльную адукацыю. 25. 14,5 % апытаных не (змагчы) задаволіць свае культурныя запатрабаванні па прычыне адсутнасці ўстаноў культуры на сяле і 4,45 % (паказаць), што ўстановы культуры знаходзяцца далёка ад іх вёскі. 26. У моладзі да 29 год дзевяць чалавек з дзесяці (мець) любімыя кнігі. 27. У гуртках самадзейнасці (займацца) толькі кожны трэці юнак з ліку ўсіх жадаючых. 28. Частка апытаных (адзначыць), што не ўмеюць правільна арганізаваць свой вольны час. 29. У 1987 г. на адну клубную ўстанову (прыходзіцца) 3,7 аматарскіх аб’яднанняў.

19. Перакладзіце тэксты на беларускую мову ў адпаведнасці з вашай спецыяльнасцю.

A. Как показывают результаты исследований, которые проводятся в нашей стране и за рубежом, свободное время является столь же значимой сферой жизнедеятельности, как и работа, для каждого третьего. А доля тех людей, для которых свободное время выступает главным, основным источником их удовлетворенности жизнью, варьируется в разных социально-профессиональных группах от 15 до 34 %. При ответе на вопрос «Что вы считаете важнейшим показателем жизненного успеха?» 32,8 % опрошенных ответили: «Иметь возможность и время для содержательного отдыха». То есть свободное время стало для значительной части населения республики одной из важнейших жизненных ценностей. 71,5 % респондентов отметили, что имеют от 2 до 5 часов свободного времени ежедневно; вместе с тем это время не всегда используется рационально, что в немалой степени зависит от уровня его организации соответствующими учреждениями, а также личной культуры человека. Только 18 % из числа опрошенных ответили, что

они удовлетворены проведением своего свободного времени, 49,4 % – не совсем удовлетворены, 16,9 % – не удовлетворены и 15,7 % – затруднились ответить *(А. Кочергина)*.

Б. 1) По законодательству Речи Посполитой, которое существовало до 1791 года, феодалам под угрозой лишения дворянства запрещалось заниматься торговлей или держать фабрику. Поэтому Радзивилл передал в 1776 году слуцкую фабрику в аренду Яну Мажарскому, за что последний платил князю десять тысяч золотых в год. В период деятельности Яна Мажарского был создан тот тип пояса, который получил название «слуцкого». Ян Мажарский помещал на его концах по два сложных орнаментальных мотива из вертикальных стеблей с пышными цветами в волнообразном обрамлении. Ширина пояса колебалась от 20 до 40 сантиметров, длина – от 2 до 4,5 метра. Узорные концы достигали двадцати пяти сантиметров и заканчивались бахромой <…>

2) В 1778 году Я. Мажарский передал управление фабрикой своему сыну Леону. К 80-м годам XVIII века Л. Мажарский полностью заменяет персидские мотивы местными. Двух- и четырехлицевые пояса состояли уже из чередующихся красных с синим полос и гирлянд с голубыми и красными васильками и анютиными глазками. В 1792 году Л. Мажарский получил дворянство и стал камергером при дворе Станислава Августа. К этому времени на фабрике работало около ста ткачей примерно на сорока восьми станках. После присоединения Белоруссии к России в 1795 году русское правительство запретило ношение *кунтушей*. В 1807 году аренда Л. Мажарского кончилась, фабрика перешла в непосредственное управление Радзивилла и просуществовала до 1844 года. Фабрика по производству поясов в Слуцке существовала не более ста лет, а шедевры ткачества вошли в сокровищницу мирового искусства <…>

3) Слуцкие ткачи могли на одном поясе сделать две или четыре разноузорные лицевые стороны, которые делят его вдоль на две половины. Такие пояса особенно ценились. Перед тем, как надеть, пояс складывали пополам в длину. Обладатель четырехлицевого пояса каждый раз складывал его на другую сторону и создавалось впечатление, что он имеет целую коллекцию этих драгоценных поясов. Так называемые двух- и че-

тырехлицевые пояса – достижение слуцких ткачей. Ткали пояса следующим образом. На горизонтальном станке одновременно работали четыре мастера. Каждая половина пояса имела два разных по цвету утка. Один уток проходил сверху, другой – снизу и образовывал разноцветный узор *(И. Паньшина)*.

В. Песня «Будьте здоровы» написана в куплетной форме (двухчастная репризная) и укладывается в 16 тактов. Первый восьмитакт проходит в фа миноре и строится на основе восходящего секвентного развития начального мотива. Второй восьмитакт звучит в ля-бемоль мажоре. В его основе опевание квинтового тона лада. Окончание повторяет заключительную фразу первого восьмитакта *(Г. Глущенко)*.

Венецианское собрание Тартини, далеко не полное, насчитывает сорок две сонаты и сто четырнадцать концертов. Всего же им написано, по-видимому, около двухсот скрипичных концертов и столько же скрипичных сонат <…>

В «Хорошо темперированном клавире» (1722 год) Бах выступил завершителем вековых исканий в теории темперации и блистательно применил свое открытие на практике. Он написал свой цикл для инструмента, где уменьшение каждой квинты приблизительно на 1/108 тона приводит к делению октавы на двенадцать равных полутонов *(И. Нестьев)*.

Г. Музейный фонд Республики Беларусь насчитывает более 2 млн единиц сохранения, которые распределены между 140 музеями. Объемы фондов отдельных музеев колеблются от нескольких тысяч до нескольких сотен тысяч единиц хранения. Анализ сведений об объемах фондов исторических и краеведческих музеев, которые составляют 2/3 от общего числа музеев, показывает, что более чем в 80 % музеев объем фондов не превышает 30 тысяч единиц хранения. В менее 10 % из них составляет от 30 до 100 тысяч, и только считанные крупнейшие музеи имеют объем свыше 100 тысяч единиц хранения *(А. Буравкин)*.

Д. В 1862 г. в белорусских губерниях была только 101 народная школа, в конце 60-х годов – более тысячи, в конце 80-х – 892, в конце 90-х – 1 040, а в 1914 г. их насчитывалось уже 4 784. Количество учащихся в народных школах на 1 декабря 1914 г. составило 304 745 человек. В соответствии с положениями, утвержденными специальной инструкцией Вилен-

ской учебной округи 1871 г., рабочая неделя составляла 36 учебных часов – по шесть часов каждый день. В конце XIX – начале XX в. начали создаваться и двухклассные народные училища со сроком обучения 5–6 лет, однако их количество в общем массиве было незначительным: в 1905 г. их насчитывалось 68, а в 1914 г. – 531.

В соответствии с инструкцией учебный год начинался с 1 сентября и заканчивался 1 мая. Однако в связи с сезонными особенностями сельского быта назначенные сроки, как правило, не выдерживались, и обучение продолжалось только 6 месяцев. В народных школах основным предметом был русский язык (обучение грамоте, чтению и чистописанию); на Закон Божий отводилось только пять часов в неделю – в три раза меньше, чем в церковноприходских школах. Историческое наследие белорусов оставалось за рамками учебных курсов. А белорусский язык, который рассматривался в официальных кругах как «испорченный диалект русского», позволялось использовать на уроках при толковании непонятных слов *(по В. Бондарчику).*

20. Выканайце заданне, у якім павінны ўжывацца лічэбнікі (на выбар).

1. Падрыхтуйце вуснае паведамленне (пытанні культуры, мастацтва, інфарматыкі).
2. Складзіце аб’яву аб зборы групы на рэпетыцыю.
3. Нагадайце падзеі, якія адбыліся ці адбудуцца ў гэтым месяцы (карыстайцеся календаром знамянальных дат).
4. Падрыхтуйце вуснае паведамленне аб тэлевізійнай праграме канала «Культура».
5. Падрыхтуйце віншаванне са святам 8 Сакавіка; 9 Мая.

§ 13. Нарматыўнае ўжыванне дзеясловаў у прафесійнай сферы

Гэта часціна мовы, якая валодае семантычнай разнастайнасцю, называючы дзеянне, працэс ці стан, маючы вялікую колькасць граматычных катэгорый, складаную сістэму форм, патрабуе пэўных каментарыяў. Так, у зваротных дзеясловах

замест постфікса *-ся* часам памылкова выкарыстоўваецца *-сь,* што з'яўляецца парушэннем літаратурнай нормы: правільна – *вучыся, купаліся, напрацаваліся* і інш.

Умоўны лад, як вядома, выражаецца дзеясловам у форме прошлага часу і часціцай *бы (б),* пры гэтым дзеяслоў, які заканчваецца на зычны, патрабуе часціцы *бы,* на галосны – *б: сказаў бы, прынеслі б, намалявала б.*

Асаблівай увагі патрабуе складаная форма прошлага часу, паколькі яна мае структурныя адрозненні ў параўнанні з адпаведнай формай рускай мовы. У беларускай мове яна ўтвараецца шляхам спалучэння дзеяслова ў прошлым часе і дапаможнага дзеяслова *быць,* які мае тыя самыя формы роду і ліку, што і асноўны дзеяслоў: *падышоў быў, падышла была, падышлі былі, падышло было,* але па-руску інакш: *подошел (подошла, подошло, подошли) было.*

Катэгорыя спражэння не выклікае асаблівых цяжкасцей пры засваенні, аднак рознаспрагальныя дзеясловы маюць спецыфічныя парадыгмы: ***есці*** *– ем; ясі; есць; ядзім, ямо; ясце; ядуць;* ***даць*** *– дам; дасі; дасць; дадзім; дамо; дасце; дадуць;* ***бегчы*** *– бягу; бяжыш; бяжыць; бяжым; бежыце; бягуць.*

Самай распаўсюджанай памылкай, выкліканай уплывам рускай мовы, з'яўляецца ўжыванне дзеясловаў у 2-й асобе множным ліку абвесным ладзе з націскам на першым складзе канчатка (гэта памылка!). Трэба цвёрда засвоіць правіла: у гэтай форме націск падае на аснову або на другі склад канчатка, на склад ***-це:*** *гуля́-еце, зно́йдз-еце, забіра́-еце; нес-яце́, прыжывяцёся, падрасц-яце́, сме-яцё-ся.*

Неабходна адрозніваць таксама канчаткі дзеясловаў у абвесным і загадным ладах. У загадным ладзе ў 1-й асобе множным ліку дзеясловы могуць мець спецыфічныя для беларускай мовы канчаткі ***-е́м, -э́м*** (пад націскам), ***-ма*** (не пад націскам): *нясе́**м**, кладзе́**м**, бярэ́**м**; скла́двайма**ся**, працуйма, канча́йма, шука́йма, не забыва́йма**ся**.* У абвесным ладзе ў 1-й асобе множным ліку гэтыя дзеясловы маюць наступныя канчаткі: *нясё**м**, кладзё**м**, вяжа**м**, стрыжо́**м**ся; скла́дваем**ся**, канча́**ем**.* Як бачна, у загадным ладзе канчаткі ***-е́м*** і ***-э́м*** націскныя, а ў абвесным ладзе канчатак ***-ем*** ненаціскны.

У 2-й асобе множным ліку ў загадным ладзе націск можа падаць на канчатак ***-ы(-і)*** перад постфіксам ***-це:*** *нясі́це, кладзі́це, пішы́це.*

Мастацкаму, часткова публіцыстычнаму, а таксама гутарковаму маўленню ўласціва ўжыванне экспрэсіўных форм (*скокнуць, бразнуць; папабегаць, папахадзіць; пачытваць, пабольваць; плявузгаць, клыпаць, рынуцца* і інш.) і ўзаемазамяняльнасць форм часу і ладу. Так, дзеясловы цяперашняга часу могуць ужывацца са значэннем прошлага ці будучага, што дапамагае апавядальніку ажывіць мінулыя падзеі ці адлюстраваць дзеянне, якое абавязкова павінна адбыцца пасля моманту гутаркі: *бывала, іду я ў грыбы* (цяперашні гістарычны), *заўтра абавязкова іду ў грыбы.* Дзеясловы будучага часу могуць ужывацца са значэннем цяперашняга ці прошлага, гэта робіць маўленне экспрэсіўным: так падкрэсліваецца паўтаральнасць дзеяння (*то паверне дарога ўлева, то роўнаю стужкаю цягнецца*) або яго нечаканасць, выпадковасць (*колькі ні прыеду дадому – ідзе маці насустрач*).

Формы ладу таксама могуць набываць экспрэсіўнасць пры іх узаемазамяняльнасці: так, дзеясловы ўмоўнага ладу могуць ужывацца са значэннем загаднага, што надае выказванню разнастайныя адценні: просьбу, параду, запрашэнне выканаць дзеянне (магчыма, з афарбоўкай нерашучасці, далікатнасці ці папроку): *прачытаў бы ты кнігу, прыбрала б ты ў пакоі, прылеглі Вы б адпачыць.* Загадны лад можа мець значэнне ўмоўнага, што забяспечвае непасрэднасць выкладу думкі: *дапамажы мы ім – яны ўсё паспелі б выканаць.* У дзеясловах маўлення, успрыняцця, думкі можа аслабляцца ці ўвогуле сцірацца інтанацыя загаду і само лексічнае значэнне: *глядзі ты, які разумны!*; *скажыце, які добранькі!*

Форма 2-й асобы адзіночнага або множнага ліку можа мець абагульнена-асабовае значэнне, якое яна рэалізуе ў прыказках: *Сей у пару – збярэш хлеба гару; Сон на заўтра адкладзі, а справу сёння давядзі; Божа, памажы, але і сам падбяжы.*

Заданні

1. Адгадайце загадкі. Назавіце дзеясловы і скажыце, што яны абазначаюць (фізічнае дзеянне; рух, перамяшчэнне ў прасторы; мову і думку; адносіны асобы да каго-небудзь, чаго-небудзь; стан; змену прыметы ці стану). Знайдзіце дзеясловы-сінонімы, вызначце вобразна-выяўленчую функцыю дзеясловаў.

Глянеш – заплачаш, а ўсе яму рады.

Адно бяжыць, другое ляжыць, а каб усталі, то да неба б дасталі.

Ляціць без крыл, бяжыць без ног, плыве без ветразя.

Адзін лье, другі п’е, трэці зелянее ды расце.

Круціцца, верціцца, на ноч павесіцца.

Стаіць сава на купіне, трасецца, калоціцца, аб усім свеце клапоціцца.

Не брэша, не кусае, а ў хату не пускае.

З зямлі радзіўся, на агні хрысціўся, на базар вазілі, па шчоках калацілі, на каня пасадзілі, у самы дым правадзілі.

Бяжыць – скрыпіць, стане – маўчыць.

Болей б’ём – ён лепей скача, не сярдуе і не плача. Моцна ўдарыш – не дагоніш, а ў вадзе з ім не патонеш.

Адгадкі: сонца; мячык; замок; гаршчок; боты; цэп; млын; хмара; рака і дарога; дождж, зямля, трава.

2. Прачытайце. Знайдзіце дзеясловы, вызначце іх час, асобу, лад, дзе магчыма, – род і лік, сінтаксічную ролю ў сказе.

Адкажыце, як з дапамогай дзеясловаў раскрываюцца магчымасці слова? Якія яшчэ дзеянні, на ваш погляд, могуць утвараць словы?

А.

СЛОВЫ

Над намі словы ўладараць.
Мы чуем і гаворым іх.
Яны то здружаць, то пасвараць
Сяброў і ворагаў маіх.
Бо словы розныя бываюць.
Адны – агню стрымаюць шквал,
Другія словы забіваюць
Усё жывое напавал.
Ад слова сэрца халадзее,
Праходзіць сон і забыццё,
Ад слова рушацца надзеі,
Ад слова свеціцца жыццё.
Ад слова вырастаюць крылы,
А ў сэрцы стукае любоў,
Ад слова прыбываюць сілы,
Дык не шкадуйце шчырых слоў!
А здатным толькі на дакоры
І гучна словамі грымець,
Каб не прыносіць людзям гора,
Было б найлепей анямець.

(*С. Грахоўскі*)

Б. 1. Асобныя фігуры карагода «Завіванне вянкоў» называліся таксама, як этапы работы («навіваць», «снаваць», «надзяваць», «ткаць»). Карагод выконваўся дзяўчатамі ў суправаджэнні песні. 2. Традыцыйны танец «Закаблу́ка» імправізацыйна танцавалі ў цэнтры круга салісты. Хлопец мог танцаваць упрысядкі. Выконвалася ўсё пад прыпеўку: «Гэй, гэй, закаблукі, // Пазабуду я ўсе мукі, // Патанцую ў лапатках...». 3. Танец «Верабей» суправаджаўся песняй: «Чы-чы, чы-чы, верабей, // Не клюй маіх канапель, – // А я таму вераб'ю // Калом ногі пераб'ю. // Верабейка скача, // Па ножцы плача». 4. З цягам часу абрады трацілі першапачатковае значэнне, роля рэлігійных элементаў у іх паступова змяншалася, яны пераходзілі ў разрад гульняў, святочных забаў і захоўваліся пераважна ў вёсцы. 5. На Купалле плялі і надзявалі на галаву вянкі з кветак і аржаных каласоў, «вадзілі куст» – дзяўчыну, якая была ўпрыгожана зялёнымі галінкамі, кветкамі, вянкамі. 6. Старадаўняе земляробчае свята *«багач»* лічылася важным момантам у народным земляробчым календары: у гэты час заканчвалі ворыва зяблівa і пачыналі сяўбу азімых – «Прыйшоў багач – кідай рагач, бяры сявеньку, сей памаленьку». 7. Стэфанія Станюта ў ролі Элізы застаецца вернай свайму прынцыпу творчага пошуку, знаходзіць свежыя фарбы і адценні ў абмалёўцы сцэнічнага характару – падкрэслівае пачуццё гумару сваёй гераіні, яе заўсёдную вынаходлівасць у дасягненні пастаўленай мэты. 8. Аб'ёмныя прадметы малююцца пад вуглом, што выяўляе іх розныя характарыстыкі. 9. Асноўная і першапачатковая задача вучэбнага малявання – навучыць правільна бачыць, разумець і выяўляць натуру.

В. 1. Сацыяльны педагог імкнецца экстрапаліраваць патрэбы і інтарэсы асобнага чалавека ў патрэбы суполкі, групы, з якой працуе. 2. У філасофскім плане паняцце «вольны час» асэнсоўваецца як звычайная метафара, за якой хаваецца імкненне вызначыць менавіта тыя часіны ў жыцці чалавека, калі ён зможа жыць натхнёна, асалодліва, вольна ад турбот аб хлебе надзённым, калі зможа прыўзняцца над паўсядзённасцю і хаця б памкнуцца да найвышэйшых узлётаў свайго духу, што складаюць таямніцу зямнога быцця і вызначаюць яго сэнс. 3. Па словах вядомага расійскага вучонага М. А. Арыярскага, «задача не ў тым, каб чалавек проста назапасіў у сабе ўсе багацці куль-

туры, а ў тым, каб ён атаясамліваў сваё «Я» са зместам культуры, зліў з яе жыццём сваё жыццё, з яе мэтамі свае мэты і тым самым зрабіў сэнсам сваёй жыццядзейнасці ўсё сапраўды чалавечае ў чалавеку».

Г. 1. З'яўляецца бібліятэка навуковай ці не, вызначаецца тым, як збіраецца і захоўваецца яе фонд, як распаўсюджваецца аб ім інфармацыя. 2. Рэкамендацыйная бібліяграфія ў мінулым і сёння дэманструе свае шырокія магчымасці інфармаваць аб дакументах і папулярызаваць веды, інтэграваць элементы іншых відаў інфармацыі, напрыклад, фактаграфічнай і рэфератыўнай. 3. На сённяшні дзень юныя чытачы не могуць пазнаёміцца з творамі, якія распавядалі б пра карысныя выкапні на тэрыторыі рэспублікі і ўключалі б звесткі пра іх выкарыстанне, значэнне для чалавека. 4. Бібліятэка выконвае шэраг функцый: захоўвае духоўную спадчыну чалавецтва, распаўсюджвае яе ў часе і прасторы, служыць развіццю навукі і тэхнікі, літаратуры, з'яўляецца апорай для рэлігійнай, палітычнай, грамадскай дзейнасці, выкарыстоўваецца ў эстэтычным выхаванні, прафесійнай адукацыі. 5. Дзіця, якое будзе толькі чытаць, не зможа стаць шматграннай асобай. Яму неабходна развіваць і творчыя задаткі ў гульні, маляванні, музыцы, скульптуры.

3. Ад наступных дзеясловаў утварыце аснову інфінітыва і аснову цяперашняга часу. Вызначце спражэнне дзеясловаў. Адкажыце, калі ўжываецца суфікс *-ць,* а калі – *-ці, -чы*?

Узор: выконваць – выконва-ць і выконва-юць.

Абыграць, акцэнтаваць, дэкламаваць, апекаваць, апеляваць, апладзіраваць, азнаямляць, асмяяць, аснасціць, ануляваць, жэстыкуляваць, забяспечваць, утвараць, называць, кампанаваць, крыкнуць, асацыіравацца, даследавацца, вучыцца, берагчы, зайсці, сцерагчы, несці, лезці, плесці, весці, стрыгчы, памагчы, пячы, класці, прасці, есці, бегчы, завезці, сячы (секчы).

4. Праспрагайце дзеясловы і адкажыце, да якога спражэння яны належаць.

Танцаваць, стаяць, маляваць, спяваць, глядзець, сядзець, біць, баяцца, есці, даць, бегчы, хацець, ліць, іграць, тварыць, натхняць, суадносіць, несці.

5. Ад дзеясловаў абвеснага ладу ўтварыце формы 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку загаднага ладу.

Узор: дазволіш – дазволь, дазвольце; назавеш – назаві, назавіце.

Закруціш, апранеш, падскокнеш, падскокваеш, станеш, устанеш, тчэш, прысядзеш, трэніруеш, каваць, атрымаеш, дазволіш, будзеш, сядзеш, пяеш, застынеш, зробіш, дзьмеш, выканаеш, возьмеш, кінеш, мыеш, памыешся, льеш, п'еш, носіш, гоніш, параіш, пакажаш, намажаш, дамовішся, узрадуешся, здагадаешся, запытаешся, бяжыш, збянтэжышся, спяшаешся, сячэш, ловіш, бачыш, даруеш, выправіш, паважаеш, маўчыш, правіш, спадзяешся, мінеш, адпросішся, агледзіш, прывітаешся, ясі, прадзеш, кажаш, адрэжаш, склеіш, прыклейваеш, фарбуеш, робіш, апранеш, апранешся, шануеш, сцеражэш, падыгрываеш, даследуеш, іграеш, падтрымліваеш, улічваеш, узначальваеш, спынішся, схаваешся, закуеш, праснешся, ірвеш, кінеш, ловіш, уеш, саўеш, перафразуеш, рэпеціруеш, рэкламуеш, рэкамендуеш, рэзюмуеш, прэміруеш, пад'едзеш, тэсціруеш, шыеш, можаш, пішаш.

6. Ад наступных дзеясловаў утварыце форму 1-й і 2-й асобы множнага ліку абвеснага і загаднага ладу.

Узор: мы *бярóм, жывём* (абвесны лад) – *бярэ́м, жывéм* (загадны лад);

вы *бераце́, жывяце́* (абвесны лад) – *бяры́це, жывíце* (загадны лад).

Брацца, увабраць, сабраць, сядзець, крычаць, прасіць, спаць, весці, стрыгчы, зліцца, гудзець, стаяць, даць, пячы, увезці, хіснуцца, прадаць, праляцець, плесціся, хітрыць, плесці, ілгаць, імчацца, звацца, званць, звезці, звесціся, звіцца, ляжаць, ляцець, мазнуць, смяяцца, сніцца, сніць, сплесці, укласці, класці, скласці, пераглянуцца, пачаць, зацяць, пахіснуць, паўзці, зберагчы, удзесяцярыць, усыпіць, сутыкнуцца, скрэбці, клясціся, кіўнуць, ілгаць, спавіць, спаслацца, змаўчаць, змахнуць, здаць, закрычаць, напсаваць, напрэгчы, напячы, разжыцца, разліць, растрэсці, радавацца, радаваць, апрануць, развіць, змяць.

7. Перакладзіце наступныя словазлучэнні, вызначце трыванне. З некаторымі з іх вусна складзіце сказы.

1) Искажать – исказить авторский замысел; подводить – подвести итоги; напрягать – напрячь мышцы; ослаблять – ослабить внимание; понимать – понять внутреннюю суть роли; показывать – показать премьеру; накладывать – наложить грим; распределять – распределить роли; открывать – открыть сезон; приближать – приблизить сюжеты; называть – назвать вехой; добиваться – добиться успеха; смотреть – посмотреть спектакль; переводить – перевести монолог; включаться – включиться в репертуар; создавать – создать декорации; ставить – поставить пьесу; поднимать – поднять культурный уровень; отражать – отразить события; продвигать – продвинуть идею; привлекать – привлечь актеров; утверждать – утвердить репертуар; находить – найти режиссерский ход; проводить – провести календарно-обрядовые праздники; слышать – услышать радиопрограмму; олицетворять идеи добра и зла.

2) Писать – написать картину; преодолевать – преодолеть трудности; оценивать – оценить работу; делать – сделать набросок; оформлять – оформить выставку; высказывать – высказать мнение; передавать – передать опыт; развивать – развить свое дарование; смешивать – смешать краски; подготавливать – подготовить глину; разматывать – размотать нити; окрашивать – окрасить полотно; сплетать – сплести жгут; ткать – соткать полотенца; узнавать – узнать пейзаж; украшать – украсить скатерть; надевать – надеть костюм; разделять – разделить нити; наматывать – намотать ткань; закладывать – заложить узор; создавать – создать рисунок; доносить – донести искусство; понимать – понять красоту; украшать – украсить вышивкой; обжигать – обжечь изделие; изготовлять – изготовить гобелен; переплетать – переплести солому; выполнять – выполнить из лозы; набросать эскиз декорации; отличаться самобытностью; воздействовать на зрителя; воплощать – воплотить идею.

3) Обеспечивать – обеспечить защиту файла; разрабатывать – разработать документ; настраивать – настроить программу; находить – найти ошибку; выбирать – выбрать собеседника; создавать – создать рисунок; скрывать – скрыть помощника; форматировать – отформатировать текст; запрещать –

запретить размещение знаков; рассылать – разослать сообщения; сравнивать – сравнить с другими фрагментами; защищать – защитить авторские права; восстанавливать – восстановить формат знаков; открывать – открыть файл; отменять – отменить вставку; повторять – повторить ввод; преобразовывать – преобразовать текст в таблицу; исправлять – исправить поврежденный текст; выделять – выделить столбец; выбирать – выбрать язык; добавлять – добавить слово; пропускать – пропустить все; озвучивать – озвучить текст; вырезать – вырезать часть текста; сохранять – сохранить как веб-страницу.

4) Выявлять – выявить проблемы; снижать – снизить цены; собирать – собрать информацию; конкретизировать задачи; давать – дать оценку; прогнозировать – спрогнозировать сбыт; предлагать – предложить лучшие возможности; пересматривать – пересмотреть методы; отличать – отличить расходы; иметь – заиметь возможности; получать – получить прибыль; опрашивать – опросить потребителей; строить – построить модель; встречаться – встретиться с заказчиком; приобретать – приобрести популярность; заявлять – заявить об участии в конкурсе; придерживаться – придержаться сроков исполнения; измерять – измерить результативность; слышать – услышать интервьюера; отказываться – отказаться от анкетирования; преодолевать – преодолеть трудности; налаживать – наладить сотрудничество; выполнять – выполнить функции; сравнивать – сравнить услуги; присоединяться – присоединиться к группе.

5) Писать – написать либретто; настраивать – настроить инструмент; получать – получить гран-при; делать – сделать грамзапись; исполнять – исполнить вариации; доигрывать – доиграть музыкальную пьесу; участвовать в художественной самодеятельности; учитывать – учесть особенности инструмента; обладать широком диапазоном; переносить – перенести концерт; аранжировать народную песню; подчеркивать – подчеркнуть звук; натягивать – натянуть струны; воспроизводить – воспроизвести высокие звуки; иметь музыкальный слух; дожидаться – дождаться финала; играть – заиграть на фортепиано; петь – спеть на гала-концерте; использовать в танцевальной практике; обучать – обучить игре на баяне; слышать – услышать оперу; находиться в оркестровой яме; наигрывать – наиграть танцевальные мелодии; интересоваться – заинтересоваться песенным фольклором; сочинять – сочинить мелодию.

6) Обеспечивать – обеспечить руководство научно-технической информацией; дозировать количество информации; определять – определить ценность документа; подшивать – подшить газеты; выдавать – выдать литературу; изучать – изучить полноту фонда; комплектовать – укомплектовать библиотеку; списывать – списать дефектный экземпляр; пополнить – пополнять фото-, фонотеку; производить – произвести переучет фонда; снижать – снизить уровень отказов; приближать – приблизить библиотечное обслуживание к абоненту; регистрировать – зарегистрировать читателей; совершенствовать – усовершенствовать скорость чтения; формировать – сформировать территориальные библиотечные сети; вести статистику выдачи литературы; редактировать – отредактировать каталоги; возвращать – возвратить книгу; включать – включить описание в каталог; группировать – сгруппировать библиографические записи; аннотировать каталожную карточку; снабжать – снабдить списком аббревиатур; выделять – выделить подсистемы.

8. Праверце сябе. Запішыце побач з беларускімі дзеясловамі рускія адпаведнікі, растлумачце правапіс суфіксаў у беларускіх дзеясловах і пастаноўку націску.

Утойваць, вырошчваць, перабудоўваць, надломваць, падкоўваць, прытопваць, абкошваць, маляваць, угаворваць, засвойваць, абумоўліваць, апублікоўваць, арганізоўваць, асталёўвацца, асталяванца, расслойвацца, падскокваць, разгортваць, нарыхтоўваць, загароджваць, накочваць, настройваць, атрымліваць, раздвойваць, раскройваць, растоптваць, падкарочваць, памоўчваць, перагароджваць, раздорваць, сазвоньвацца, расколваць, дакошваць, замарожваць, адпрошвацца, уладкоўваць, запэўніваць, адшукваць, падморгваць, закупліваць.

9. З дапамогай суфіксаў *-ва-, -ава-(-ява-), -іва-(-ыва-)* утварыце формы дзеясловаў цяперашняга і прошлага часу. Запішыце перакладзеныя словазлучэнні.

Использовать выразительные средства; осмысливать идеи произведения; оценивать работу; просматривать этюды; преодолевать трудности; обсуждать пьесу; отвечать принципам;

терять время; переписывать музыку; сохранять колорит; реализовывать идеи; исследовать записи; показывать фильм; играть роль; получать приз; организовывать выставку; разрисовывать маску; подчеркивать звучание; сохранять в фондах; пересказывать текст; рисковать авторитетом; описывать ситуацию; устраивать показ; перечеркивать рисунок; учитывать спрос; стимулировать сотрудничество; отражать в рекламе; приспосабливаться к окружению; распределять ресурсы; контролировать рынок; выплачивать проценты; формулировать цели; придумывать движения; обеспечивать конкуренцию; расписывать посуду; украшать резьбой; перекупать игрока команды; планировать свободное время; предусматривать подбор игровых программ; компенсировать недостаток внимания.

10. Прачытайце і запішыце спецыфічныя беларускія словазлучэнні з сувяззю кіравання. Параўнайце іх з адпаведнымі словазлучэннямі рускай мовы, вызначце асаблівасці кіравання.

вспомнить о родителях;	успомніць пра бацькоў;
я вспомнил о тебе;	я ўспомніў пра цябе // аб табе;
мы говорили о каникулах;	мы гаварылі пра канікулы;
вспомнили обо всем;	успомнілі пра ўсё // аб усім;
он подумал про себя;	ён падумаў сам сабе;
читать текст про себя;	чытаць тэкст пацiху // сам сабе;
приготовить про запас;	прыгатаваць у запас;
плакать о ком-либо;	плакаць па кім-небудзь;
ты обо мне не горюй;	ты па мне не бядуй;
я прощаю тебя;	я дарую табе;
простите нас;	даруйце нам;
извинить его;	дараваць яму;
увидеть в первый раз;	убачыць першы раз;
написать родителям;	напісаць да бацькоў;
подразнивать друга;	пацвельвацца з сябра;
насмехаться над человеком;	кпіць з чалавека;
глумиться над кем-нибудь;	здзекавацца з каго-небудзь;
жениться на ком-нибудь;	ажаніцца з кім-небудзь;
извиняться перед кем-нибудь;	перапрашаць каго-небудзь;
навестить отца, мать;	даведацца бацькі, маці;
избавиться от прошлого;	пазбыцца былога;
отказаться от обещания;	зрачыся абяцання;
лишиться покоя;	страціць спакой;
пережить беду;	спазнацца з бядою;
смеяться над кем-нибудь;	смяяцца з каго-небудзь;

удивляться чему-нибудь;	дзівіцца з чаго-небудзь;
пойти за грибами, ягодами;	пайсці ў грыбы, ягады;
послать за чем/кем-нибудь;	паслаць па што-/каго-небудзь;
болеть гриппом;	хварэць на грып;
смотреть за собой;	глядзець сябе;
из-за тебя мы опаздали;	праз цябе мы спазніліся.

11. Складзіце дыялогі для такіх маўленчых сітуацый, у якіх выказваецца: а) *просьба;* б) *прабачэнне;* в) *прапанова;* г) *падзяка*. Карыстайцеся словазлучэннямі з практыкавання № 10, сачыце за кіраваннем дзеясловаў.

12. Утварыце шматпрыставачныя дзеясловы пры дапамозе наступных прыставак *па-, на-, вы-, раз-, за-, ад-, аб-, да-*. Вызначце, да якіх дзеясловаў патрэбны яшчэ суфіксы. Які сэнс надаюць прыстаўкі дзеясловам?

Іграць, пісаць, рабіць, гуляць, гаварыць, рэзаць, піць, браць, ехаць, ліць.

13. Знайдзіце беларускія эквіваленты для мнагазначных рускіх дзеясловаў. Карыстайцеся «Тлумачальным слоўнікам беларускай літаратурнай мовы». Складзіце з некаторымі з іх сказы.

Вырастить – дерево, детей; распахивать – окно, пальто, землю; располагать – средствами, своим имуществом, к себе; расправить – бант, морщины, крылья, плечи; распространять / распространить – учение, действие закона, запах, товар; перевести / переводить – текст, через дорогу, взгляд; переиграть – пьесу, партию в шахматы; исполнилась мечта, исполнилось восемнадцать лет; открывать / открыть – дверь, шторы, собрание, театр, воду, глаза, книгу, зонт, рот, свои мысли, душу, день открытых дверей; формировать / сформировать – характер, мнение, комиссию, макет; планировать / спланировать – мероприятие, постройку дома, в воздухе; добавлять / добавить – сахар, несколько слов к письму, оратора, к пяти добавить три, добавить два рубля; занимать / занять – должность, детей, внимание; извлекать / извлечь – из стола, нужные цитаты из классиков, сок из растений, пользу, корень квадратный из числа, меч из ножен; играть – с детьми, в футбол, в прятки, вальс, в две руки, веером, с огнем, спектакль, роль, в куклы, в великодушие, на нервах, глазами, своей жизнью, словами,

всеми цветами радуги, свадьбу; играет – солнце на поверхности воды, брильянт, улыбка, кровь; компостировать – талон в транспорте, растения (делать компост); расходовать (тратить) – время, деньги, терпение; выступить / выступать – на концерте, из берегов; разделить / разделять – книгу на главы, двенадцать на два, с кем-либо горе и радость, чье-либо мнение, взгляды, чью-либо участь, чью-либо любовь.

14. Перакладзіце сказы. Вусна адзначце, якія словаўтваральныя элементы вам былі неабходны пры перакладзе рускіх дзеясловаў.

А. 1. Литография принадлежит к технике плоской печати, и особенность ее заключается в специальной обработке камня. 2. Эдуард Мане писал о себе, что «никогда не собирался уничтожать старую живопись или создать новую. Он просто стремился быть самим собою, а не кем-нибудь иным». И объяснял: «...искренность придает произведениям характер протеста, в то время как художник стремился лишь к тому, чтобы выразить свое впечатление». 3. Рембрандт создает полотна такой силы и проникновенности, что даже через столетия они будут открывать людям все новые глубины. 4. Готовое изделие из глины ставили для обжига в печь. На сосуды из светлой или красной глины наносили роспись и покрывали поливой. 5. Работать на ручном станке непросто: почти одновременно ткачиха нажимала на педали и пропускала челнок, при этом каждый раз прибивала нити бердом. 6. Фаянсовый сосуд медленно опускали в глазурь. Сухая глина впитывала воду и на поверхности предмета оставался слой белого порошка. На этот слой наносили водяными красками рисунок. 7. Знание истории декоративно-прикладного искусства нередко помогает искусствоведам определить время написания картины и портрета. 8. Каждый мастер обладает яркой творческой индивидуальностью. 9. Зайдите в музей и в залах народного искусства не забудьте найти витрину с работами палешан. Внимательно рассмотрите каждую вещь. Обратите внимание на форму ларцов и шкатулок. Увидите, как они разнообразны. Посмотрите, где размещается роспись и орнамент. Вы убедитесь, что в каждом отдельном случае художник находит верное место для росписи, орнамент точно подчеркивает форму предмета и выявляет роспись.

Б. 1. Премьера – это вечер, когда режиссеру больше всего хотелось бы сидеть одному как перст в зрительном зале и записывать, что еще не получилось, что нужно сыграть по-другому, заменить, перешить... 2. Мои герои могут – нет! – обязаны совершенствовать, исправлять, поддерживать то, к чему я, будучи литератором, не имею касательства непосредственно. 3. «Опера, именно только опера, сближает вас с людьми, роднит вашу музыку с настоящей публикой, делает вас достоянием не только отдельных маленьких кружков, но при благоприятных условиях – всего народа», – говорил Петр Ильич Чайковский. 4. Покуда есть на свете человечество, до тех пор будет и искусство... 5. Скоморохи – веселые люди, которые бродят по дорогам, заходят на княжеские и боярские дворы, собирают вокруг себя толпы на площадях городов и сел. 6. Раньше режиссер должен был показать актеру, откуда он выходит на сцену, когда ему нужно переходить от одной мизансцены к другой, в какой момент зайти за кулису, когда дойти до середины сцены или перейти через всю сцену. 7. Режиссер или помощник режиссера должны были давать звонки перед началом действия, а потом обходить все уборные актеров, которые заняты в спектакле, и сообщать им о данном звонке, чтобы они были готовы к выходу.

В. 1. «Когда Гендель приступал к игре, – свидетельствует Гаукинс, – воцарялась тишина, все сидели и не дышали, и казалось, замирала сама жизнь». 2. Подлинно большое искусство всегда отражает так или иначе действительную жизнь своего времени. 3. Гендель широко обращался к итальянской опере, концерту, сонате как жанрам, но решал их в своем оригинальном стиле. 4. Антонио Страдивари сконструировал уменьшенный тип альта, который бытует и поныне, хотя звук его уступает по красоте старинной теноровой скрипке. 5. Арфа, орган, фортепиано, клавесин не вошли в оркестровые группы, тем не менее они играют в современном оркестре весьма существенную роль. 6. Дирижер держит палочку в правой руке, левая же делает более свободные жесты. Каждая рука дирижера как бы живет самостоятельной жизнью. По этому поводу венгерский дирижер и композитор Артур Никиш говорил: «Правая – высекает, левая – рисует». 7. Во Франции против вальса выпускали даже специальные листовки, где назы-

вали этот танец безнравственным. 8. Театральная музыка по-своему синтезировала почти все вокальные и инструментальные жанры Пёрселла и стала вершиной его творчества. 9. Пёрселл суммировал и обобщил вековые достижения английской народной и профессиональной полифонии в своих многоголосных песнях, культовых сочинениях, а также в инструментальной музыке.

Г. 1. Хорошая информация позволяет маркетолагам получать конкурентные преимущества, снижать финансовый риск и опасности для образа, определить отношения потребителей, следить за внешней средой, координировать стратегию, оценивать деятельность, повышать доверие к рекламе, получать поддержку в решениях, подкреплять интуицию, улучшать эффективность. 2. Пробный маркетинг обеспечивает форму анализа наращивания рынков. Во время испытания осуществляется полная маркетинговая кампания, а потом фирма прогнозирует будущий сбыт на основе продаж на пробном рынке. 3. Профессия потребителей может влиять на покупки. 4. Спонсор контролирует содержание рекламного сообщения. 5. Стиль жизни определяет, как люди живут и расходуют время и деньги. 6. Франклин Д. Рузвельт говорил: «Если бы я начал свою жизнь сначала, скорее всего я посвятил бы себя рекламе». 7. В Греции рекламные надписи выбивались на камнях, гравировались на металле и костях, вырезались на дереве. 8. Кристин Ларримор призывал: «Оглянитесь вокруг, загляните в собственные карманы, в свои записные книжки. Кругом кишит рекламная деятельность, которая выходит за пределы так называемых средств рекламы». 9. «Об идеалах нации можно судить по ее рекламе», – писал американский предприниматель Дж. Н. Дуглас.

15. Перакладзіце і запішыце наступныя дзеясловы. Абгрунтуйце свой выбар суфікса. Звярніце ўвагу на наяўнасць гэтых лексем у слоўніку.

Аргументировать, апеллировать, акцентировать, анкетировать, аннулировать, аплодировать, ретушировать, конструировать, реставрировать, редактировать, дублировать, аннотировать, ангажировать, маскировать, мотивировать, моделировать, модернизировать, декорировать, декламировать, жестикулировать, документировать, доминировать, абонировать, сканиро-

вать, символизировать, кодировать, торпедировать, лидировать, командировать, пародировать, функционировать, констатировать, компостировать, комментировать, планировать, маневрировать, формулировать, гастролировать, солировать, симулировать, идеализировать, изолировать, информировать, имитировать, инвестировать, лавировать, копировать, фигурировать, квалифицировать, импровизировать, формировать, оппонировать, инструментировать, варьировать, скандировать, инкрустировать, полировать, дирижировать, концертировать, адаптировать, иллюстрировать, аккомпонировать, тонировать, реставрировать, комбинировать, балансировать, костюмировать.

16. Каб лепш запомніць дзеясловы-выключэнні, якія адносяцца да II спражэння, паспрабуйце іх зарыфмаваць.

Цярпець, вярцець, ненавідзець, гнаць, залежаць, спаць, стаць, глядзець, ляцець, баяцца.

17. Адзначце рады дзеясловаў, якія з'яўляюцца сінонімамі.

1) пратэжыраваць, дапамагаць, ахоўваць, патранаваць;
2) кадзіраваць, шыфраваць, зашыфроўваць, засакрэціць, схаваць;
3) ілюстраваць, прыстасаваць, спрасціць, адаптаваць;
4) дэманстраваць, выказваць, паказваць, выстаўляць, падкрэсліваць;
5) дэкламаваць, чытаць, красамовіць, агучваць, паведамляць;
6) інсцэніраваць, разыгрываць, жартаваць;
7) інструментаваць, аранжыраваць, апрацоўваць;
8) каціравацца, цаніцца, ацэньвацца, карыстацца попытам;
9) стымуляваць, паскараць, узмацняць, падтрымліваць;
10) стылізаваць, падрабляць, перадаваць, надаваць;
11) трактаваць, тлумачыць, разглядаць, абвінавачваць.

18. Падбярыце дзеясловы да наступных тэрмінаў:

1) кампазіцыя, вобраз, сцэнарый, партытура;
2) нацюрморт, пэндзаль, сюжэт, грым;
3) фармат, сэрвіс, сімвал, абзац;
4) фонд, каталог, рэзюмэ, абанемент;

5) менеджмент, фандрэйзінг, бізнес-план, тэхналогія;
6) прагрэс, цыкл, экзэмпляр, інтэлект.

19. Напішыце інструкцыю па карыстанні чым-небудзь (падкрэсліце, што забараняецца).

§ 14. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова: утварэнне і асаблівасці ўжывання

У беларускай літаратурнай мове самымі ўжывальнымі з'яўляюцца дзеепрыметнікі прошлага часу залежнага і незалежнага стану з суфіксамі ***-л-, -н-, -ан-, -ен-, -т-:*** *выцвілы, пахарашэлы, зачараваны, устрывожаны, знесены, змолаты.* Выкарыстанне іншых форм абмежаванае па розных прычынах. Так, дзеепрыметнікі прошлага часу незалежнага стану з суфіксамі ***-ш-, -ўш-*** у форме мужчынскага роду аманімічныя з дзеепрыслоўямі: *прачытаўшы, пацярпеўшы, збегшы* і г. д. Многія лінгвісты акцэнтуюць увагу на немілагучнасці такіх форм, што з'яўляецца правамерным.

Дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі ***-уч-(-юч-), -ач-(-яч), -ем-(-ом-), -ім-*** уласцівы публіцыстычнаму і навуковаму стылям, дзе могуць уваходзіць у склад тэрмінаў або іншых устойлівых выразаў кніжнага характару: *шыпячы гук, вісячы замок, нераскладаемыя элементы, рухаючыя сілы, кіруючая роля, чытаемая літаратура.* Каб пазбегнуць непажаданых форм, асабліва падчас перакладу з рускай мовы, трэба памятаць, што ў беларускай мове існуе шмат сродкаў замены такіх адзінак:

1) ужывальныя формы дзеепрыметнікаў: рус. *покрывшийся инеем* – бел. *пакрыты інеем,* рус. *выгоревший луг* – бел. *выгаралы луг;*

2) прыметнікі: рус. *приносящий прибыль* – бел. *прыбытковы,* рус. *дрожащая трясина* – бел. *дрыготкая багна;* рус. *сыпучее вещество* – бел. *сыпучае рэчыва;*

3) даданыя сказы: рус. *растущий у дома* – бел. *які расце ля дома;* рус. *вышедший на сцену* – бел. *які выйшаў на сцэну;*

4) дзеясловы: рус. *светящиеся окна* – бел. *свецяцца вокны;*

5) назоўнікі: рус. *комплектующий отдел* – бел. *аддзел камплектавання,* рус. *купающийся* – бел. *купальшчык;*

6) дзеепрыслоўі і дзеепрыслоўныя словазлучэнні: рус. *рядом шел возвращающийся из города сосед* – бел. *побач ішоў, вяртаючыся з горада, сусед;*

7) прыдаткі: рус. *вещества, стимулирующие рост* – бел. *рэчывы – стымулятары росту;*

8) спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі: рус. *умоляющим голосом* – бел. *з мальбой у голасе;*

9) паўтор слоў: рус. *возрастающий грохот* – бел. *усё большы і большы грукат* і інш.

Дзеепрыслоўе, як і дзеепрыметнік, дапаўняе дзеяслоў сэнсава. Узнікае шэраг патрабаванняў да выкарыстання дзеепрыслоўяў у звязным маўленні. Так, утваральнік асноўнага і дадатковага дзеянняў павінен быць адзін: *Прачытаўшы кнігу, я абавязкова падзялюся ўражаннямі.* У безасабовых сказах няма і не можа быць утваральніка дзеяння, таму сказ тыпу *Хораша дыхаецца, гуляючы па летнім лесе пасля дажджу* будзе пабудаваны няправільна. Месца дзеепрыслоўяў незакончанага і закончанага трыванняў у сказе заўсёды абумоўлена паслядоўнасцю дзеянняў – асноўнага і дадатковага: *Прыехаўшы ў вёску на канікулы, я абавязкова сустрэнуся з аднакласнікамі.* У абагульнена-асабовых сказах асноўнае і дадатковае дзеянні таксама выконваюцца адной асобай, але яна ўяўляецца абагульненай і абазначае любога, кожнага: *упрошваючы не намілуешся; узяўшыся за гуж, не кажы, што не дуж; згубіўшы, не тужы, знайшоўшы, нікому не кажы.*

Нарматыўнае ўжыванне прыслоўя. Прыслоўю ў культураманоўным аспекце надаецца мала ўвагі, хоць рэдка які тэкст абыходзіцца без характарыстыкі акалічнасцей дзеяння. Некаторыя лінгвісты правамерна адзначаюць, што прыналежнасць прыслоўяў да пэўнага разраду вызначае іх ролю ў тэксце. Акалічнасныя прыслоўі стылістычна нейтральныя, яны заключаюць інфармацыю пра месца, час, прычыну, мэту дзеяння; якасныя прыслоўі не толькі перадаюць інфармацыю, але і ўтрымліваюць яе ацэнку. У сувязі з гэтым прыслоўі запатрабаваны ўсімі стылямі: *Вядома больш за 20 відаў пшаніцы. Аднак найбольш шырока вырошчваецца толькі два віды – мяккая і цвёрдая; Пры пад'ёме ўверх кінутага мяча сіла*

цяжару запавольвае яго рух. У мастацкім стылі прыслоўі ўжываюцца і з пераносна-вобразным значэннем: *Сосны гамоняць. Нібы расказваюць чароўныя казкі маленства – адну за адной, нястомна і радасна, ціха і мудра, як гэта можа добрая, пагодлівая старасць* (Я. Брыль).

Прыслоўі, утвораныя ад якасных прыметнікаў, маюць ступені параўнання. Складаная форма вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання ўтвараецца, як правіла, шляхам далучэння слоў ***найбольш (найменш)*** і адпаведна ***больш (болей), менш (меней)*** да якасных прыслоўяў, таму ўтварэнні тыпу *найбольш гучней, менш цікавей* будуць парушэннем нормы.

Трэба памятаць, што прыслоўе, як і прыметнік, мае элятыў, аднак ён выражаны формай вышэйшай ступені параўнання, якая страчвае супастаўляльнае значэнне: *раней, далей, даўней.* Як відаць, першыя два словы міжстылёвыя, апошняе – з размоўнай афарбоўкай.

Якасныя прыслоўі маюць формы ацэнкі і меры якасці: *ціхутка, добранька, памалюсеньку, страшэнна, высачэзна, ранічкай, далекавата;* праз сваю экспрэсіўнасць, размоўную афарбоўку яны найбольш запатрабаваны мастацкім і гутарковым стылямі.

Незалежны стан	**Залежны стан**
Цяперашні час суфіксы **-уч- (-юч-), -ач- (-яч-)** ужываюцца толькі ў словазлучэннях тэрміналагічнага характару: *пішучая машынка, служачы тэатра, бастуючыя рабочыя*	**Цяперашні час** суфіксы **-ім-, -ем-** ужываюцца толькі ў афіцыйна-справавых дакументах і навуковым стылі: *чытаемая літаратура, утвараемая форма*
Прошлы час суфікс **-л-**: *прыціхлы, счарсцвелы, пачырванелы*	**Прошлы час** суфіксы **-н-, -ен-, -ан-, -т-**: *абмеркаваны, узяты, вывучаны, запалены, паднесены*

З а д а н н і

1. Утварыце дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану прошлага часу.

Узор: адкрыць – адкрылі – *якія адкрылі* – адкрытыя;

пабудаваць – пабудавалі – *якія пабудавалі* – пабудаваныя;

аблюбаваць – аблюбавалі – *якія аблюбавалі* – аблюбаваныя.

Перанесці рэпетыцыю, зразумець сэнс, станцаваць польку, ліквідаваць недахопы, камп'ютарызаваць клас, надрукаваць артыкул, натхніць на подзвіг, даследаваць навуковую праблему, разгледзець пытанне, паказаць нумар, станцаваць на рэпетыцыі, збялець ад марозу, размыць формы, фарбаваць посуд, апрануць манекены, склеіць фігуры, распісаць сцены, расфарбаваць дэкарацыі, адчыніць дзверы, адрэпетыраваць песню, прысвяціць песняру, разгарнуць сюжэт, вырашыць пытанне, выказаць падзяку, запаліць натхненнем.

2. Перакладзіце наступныя словазлучэнні на беларускую мову.

А. Блестящее актерское мастерство; облик выдающегося человека; ведущий композитор; решающий этап; врожденный слух; оценивающий взгляд; служащий театра; познающий мир; ищущий смысл; обобщенный образ; вызывающий вид; компрометирующие обстоятельства; театры, следующие традициям; актер, творящий искусство; требующий творческой активности; неисчерпаемые возможности кино; пронизать нарастающим ритмом; выступления, блещущие эрудицией; стремившийся к совершенству; вживающийся в стиль автор; особенность, выраженная в ритме; выражаемые в образе эмоции; произведения искусства, построенные на вымысле; знающие и любящие театр люди; оценка отражаемой действительности.

Б. Вращающийся стул; испорченная книга; вращающаяся картотека; исходящая, входящая информация; дополненное издание; заведующий библиотекой; замена утерянной книги; избранные сочинения; издания для ограниченного пользования; изолированный стеллаж; иллюстрированное издание; приобретенный каталог; испачканная книга; исправленное издание; исчерпывающее комплектование; картотека местных периодических и продолжающихся изданий; картотека текущего комплектования; карточка на продолжающееся издание; машиночитаемая каталогизация; незаказанный экземпляр; невозвращенная книга; ненумерованная страница; необработанный фонд; обобщающая предметная рубрика; обобщающее заглавие; оптический читающий аппарат; расширенное библиографическое описание; сокращенное издание; специализированная газета; указатель цитированной литературы; унифицированное издание; устаревшая литература; уточняющая

библиографическая справка; фонд выполненных библиографических справок; читатель, нуждающийся в помощи.

В. Программа, нашедшая свое практическое осуществление; рассмотренные организационно-методические блоки; развивающийся спектр социокультурных инициатив; господствующие тенденции; определяющие формы деятельности; захватывающие игры; проводимые диспуты; социально значимые виды деятельности; чистая текущая стоимость; взаимостимулирующее сотрудничество; превалирующие тенденции; протекающий процесс.

Г. Падающая звезда; приносящий прибыль; странствующий музыкант; осознанная ошибка; трепещущие крылья; шипящий звук; млекопитающие животные; заинтересовавшийся человек; приобретенный опыт; поющий конферансье; подающий надежду художник; приехавший режиссер; открывшаяся выставка; вышедший на сцену актер; забытые традиции; молотый кофе; опоздавший поезд; потерпевший неудачу противник.

3. Перабудуйце словазлучэнні, каб поўныя дзеепрыметнікі былі ўжыты ў кароткай форме.

Пабудаваная кульмінацыя; выкарыстаныя мастацкія прыёмы; узмоцненае гучанне; пастаўленая опера; створаная атмасфера спектакля; звязаныя ідэяй; разгорнутыя канфлікты; распрацаваныя сюжэты; атрыманыя традыцыі; развітое майстэрства жывапісу; праслаўлены гуманізм кампазітара; прасякнутыя лірызмам карціны; праведзеныя апытанні; сабраны матэрыял; прынятае рашэнне; павышаная якасць; вырашаныя праблемы; разгалінаваная моладзевая субкультура; распаўсюджаная форма правядзення вольнага часу; абмежаваныя духоўныя запатрабаванні.

4. Перакладзіце на беларускую мову наступныя сказы. Абгрунтуйце свой выбар перакладу.

А. 1. Ария проникнута народными мелодиями. 2. Здесь картина, принадлежащая кисти И. Крамского. 3. Музыкальное произведение, относящееся к числу самых сложных произведений скрипичного репертуара. 4. Образ разработан скупыми, но точными средствами. 5. Эпизод пьесы органично связан

с финальной историей. 6. Лучшие традиции жанра развиты в последних работах режиссера. 7. Серия гравюр посвящена борьбе за независимость. 8. Концерт посвящен его первому исполнителю. 9. Зрители поражены яркостью его музыкального языка. 10. В скульптурной композиции подчеркнуто величие и мужество народных героев. 11. Факты, запечатленные в кинодокументах. 12. В зале разгорелась полемика, вызванная новым спектаклем молодежной студии. 13. Портрет, выполняемый маслом, требует тщательной прорисовки. 14. Психологический центр в картине выделен ярким цветовым пятном. 15. Как были встречены эти произведения критиками? 16. В концерте прозвучала ария, исполненная на бис. 17. Либретто написано по известному роману Л. Толстого. 18. Тема, возникающая в первой части, вновь слышима в финале концерта. 19. Серии картин, воспевающие красоту родной природы, принадлежат В. Белыницкому-Бируле. 20. Бюст – распространенный вид скульптурного портрета, изображающий человека по грудь. 21. В театре тысячи глаз устремлены на один предмет. 22. В современном мировоззрении белорусов время как бы распадается на два потока, тесно взаимосвязанных и соотнесенных между собой.

Б. 1. Экономическое обеспечение культурно-досуговых программ, разрабатываемых в соответствии с социальным заказом и финансируемых из фонда развития культуры и искусства. 2. Задачи культурно-досуговых программ – поощрение культурно-досуговых институтов, гуманизирующих культурную среду бытования человека, способствующих снятию социальной напряженности. 3. Ученый остановился на рассмотрении основ региональной культурной политики, осуществляемой в настоящее время в регионах. 4. Конференция объединила широкий круг специалистов, заинтересованных в разработке и реализации культурной политики. 5. Клубное учреждение будущего – социальный институт, содействующий духовному и физическому развитию граждан. 6. Интересным явлением в Беларуси конца XVI столетия стал школьный театр, основанный орденом иезуитов. 7. Игровые задания, придуманные детьми, более эффективны. 8. Молодым людям, выбравшим педагогическую деятельность, очень важно обогащать свой багаж новыми впечатлениями от встреч и бесед с новыми людьми.

9. Предварительно был собран и подготовлен интересный краеведческий материал, содержащий исторические сведения о людях, захороненных на военном кладбище. 10. О гражданской зрелости студентов говорит следующий факт: было принято твердое решение навещать павших ежегодно. 11. Засилие в средствах массовой информации антигуманного материала, развращающего молодежь, делающего ее агрессивной, неуправляемой, стимулирует только физиологические, а не духовные их запросы.

В. 1. Построения, создающие колористические эффекты. 2. Песни, выражавшие народный характер. 3. Ритмы, заимствованные из народного творчества. 4. Эпоха, породившая титанов мысли. 5. Стиль, сложившийся в хоровом многоголосии. 6. Искусство, устремленное к идеалу. 7. Над всем разлит умиротворяющий колорит. 8. Его музыка отличается впечатляющими контрастами звучания. 9. Важную формообразующую и выразительную роль играет смена пластов звучания. 10. Песни, искрящиеся юмором, раскрывали остроумный характер композитора. 11. Все это воплощено на фоне контрастно сменяющихся музыкально-сценических картин. 12. В течение трех лет, прожитых в Венеции, Монтеверди создал большинство своих произведений, предназначенных для театра. 13. Вивальди учил певицу, именуемую Фаустиной, подражать голосом скрипке, флейте. 14. Образы Вивальди очерчены рельефными жанровыми чертами. 15. Художник, вглядывающийся в окружающий мир.

Г. 1. Культура является системообразующим фактором консолидации и развития общества. 2. Услуги в сфере культуры и туризма могут внести решающий вклад в рост экспорта услуг. 3. В истории города культура становится центральным градообразующим комплексом. 4. Менеджмент может быть представлен как система, состоящая из четырех основных механизмов. 5. Система полномочий, фиксируемая в организационных документах. 6. Решения часто оказываются связанными с определением целей и путей их достижения. 7. Спонсирующая и спонсируемая стороны отдают предпочтение личным контактам. 8. Привлечение средств из различных источников (фандрейзинг) – бурно развивающийся сектор современного бизнеса. 9. Потребитель ищет сопутствующий комфорт и престиж.

10. Каждая из указанных позиций подкрепляется документами. 11. Конкуренты вряд ли упустят подвернувшуюся возможность. 12. Бизнес-план – документ, составляемый для определенного проекта. 13. Реальная практика менеджмента далека от упрощенной схемы. 14. Планы, разрабатываемые и используемые в сфере культуры, различаются в зависимости от содержания планируемой деятельности. 15. Создание нормативной базы – процесс, всегда идущий «снизу», а совершенствование нормирования – прерогатива, законодательно закрепленная за руководством организации.

5. Ад наступных дзеясловаў утварыце дзеепрыслоўі.

Сустрэць, сустракацца, чытаць, прачытаць, спяваць, заспяваць, сыграць, іграць, перакласці, адбыць, адбыцца, спячы, схапіць, перакласці, сістэматызаваць, паклікаць, павітацца, пераплятаць, набыць, даведацца, камплектаваць, ісці, верыць, прынесці, адкрыцца, сумаваць, даследаваць, танцаваць, здзейсніць.

6. Прачытайце сказы, знайдзіце ў іх памылкі, звязаныя з выкарыстаннем дзеепрыслоўных зваротаў, запішыце правільна.

Знаёмы спявак прыязджае на гастролі ў Мінск, выступаючы перад гэтым у абласных цэнтрах.

Прыходзячы з выставы, ён падзяліўся ўражаннямі.

Выходзячы на сцэну, Алесь заспяваў.

Гледзячы спектакль, узніклі новыя пачуцці.

Пад'язджаючы да Дудутак, пачало цямнець.

Музыка гучыць па-новаму, слухаўшы яе разам з сябрамі-аднадумцамі.

Спаткаўшыся са студэнтамі, пісьменніку ўспомніліся гады навучання ва ўніверсітэце.

Задача рашалася вельмі проста, карыстаючыся новым метадам.

Праслухаўшы курс «сямі вольных навук», Ф. Скарыну прысвоілі вучоную ступень бакалаўра.

Даведаўшыся пра сустрэчу, нас ахапіла трывога.

§ 15. Асаблівасці перакладу з рускай мовы на беларускую

Маўленчая дзейнасць характарызуецца вуснай і пісьмовай разнавіднасцю, у прыватнасці вылучаюцца такія яе віды, як чытанне, пісьмо, аўдзіраванне, гаварэнне, а таксама пераклад. Менавіта апошні від маўленчай дзейнасці прымяняецца для зносін паміж людзьмі, якія размаўляюць на розных мовах. Каштоўнасць дадзенага віду маўленчай дзейнасці заключаецца яшчэ і ў тым, што пераклад – гэта разнавіднасць міжкультурнай камунікацыі ўвогуле.

Навукоўцы вылучаюць некалькі этапаў перакладу:

1) аналіз моўных сродкаў арыгінала;

2) асэнсаванне ўсяго таго, што гэтыя сродкі азначаюць у рэчаіснасці;

3) сінтэз, які ўяўляе сабой адлюстраванне таго самага, пра што гаворыцца ў арыгінале, але ўжо праз сродкі іншай мовы.

Дадзеныя этапы прадугледжваюць удумлівае стаўленне да моўных фактаў, у тым ліку да іх семантыкі і спалучальнасці ў розных тыпах тэкстаў, і скіроўваюць на пакрокавую, паступовую работу з арыгінальным і перакладным тэкстамі. У сувязі з адзначаным, натуральным бачыцца актуалізацыя перакладазнаўства не толькі як асобнага навуковага кірунку, але і спецыяльнай вучэбнай дысцыпліны.

Ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму пераклад як від маўленчай дзейнасці набывае асаблівую актуальнасць, таму шэраг пытанняў фанетыкі, арфаэпіі, лексікалогіі, фразеалогіі, марфалогіі, сінтаксісу разглядаюцца менавіта ў супастаўляльным ракурсе лінгвістычых з’яў беларускай і рускай моў. Пры перакладзе з рускай мовы на беларускую і наадварот трэба ўлічваць моўныя нюансы ўсіх маўленчых узроўняў роднасных моў (фанетыка-арфаэпічнага, лексічнага, фразеалагічнага, граматычнага – марфалагічнага і сінтаксічнага з улікам пунктуацыйных норм, словаўтваральнага). Пра які від перакладу ні ішла б гаворка (вусны / пісьмовы; поўны / няпоўны / даслоўны) ці інш.), якой бы тэматыкі і галіны ведаў ні былі б пераклады (культуралагічны, тэхнічны, матэматычны, філалагічны і інш.), да якога стылю ні адносіўся б арыгінальны тэкст, – з ім трэба працаваць паслядоўна, унікаючы ў сэнс слоў, у спецыфіку іх

форм, аналізуючы іх валентнасць і структуру фразы. Па-за ўвагай даследчыкаў мовы і перакладчыкаў не павінна заставацца паходжанне слоў (запазычаныя ці спрадвечныя лексемы аналізуюцца), дыферэнцыяцыя назоўнікаў на агульныя і ўласныя (прозвішча ці псеўданім асобы перакладаюцца) і інш. Так, у прозвішчах славянскага паходжання паслядоўна перадаецца аканне (*Ч**а**рняўскі, Ч**а**рнышэўскі, але Ш**э**кспір*), *Образцов*, *Кусков* не перакладаюцца як *Узораў*, *Кавалкаў*, а *Якуб Колас* (бел.) пры перакладзе на рускую мову застаецца нязменным; *л**і**д**а**р*, ***Ю**пітэр* (бел.) – *л**и**д**е**р*, ***Ю**питер* (рус.).

На **лексічным** узроўні цяжкасці ўзнікаюць пры перакладзе такіх моўных з'яў і фактаў, як **стылістычна афарбаваная лексіка, сінанімія, мнагазначнасць, аманімія, безэквівалентная лексіка.**

1. Нават калі лексіка захоўвае пры перакладзе **стылістычную афарбоўку** арыгінала, пераклад таго ці іншага слова патрабуе дакладнага ведання яго сэнсу, бо функцыя слова не толькі намінатыўная, напрыклад, у мастацкім стылі, яна яшчэ і ацэначная, характарыстычная: Параўнаем урывак арыгінальнага і перакладнога тэксту аповесці В. Быкава «Жураўліны крык»: *Гэтак жа стрымана паціснуў халодную камбатаву далонь і «вучоны» – у акулярах, высокі **баец** Фішар; без крыўды, **шчыра** зірнуў на камандзіра другі няўдака, на якога скардзіўся старшына, – малады, са **свежымі сумнымі** вачыма радавы **баец** Глечык – Так же сдержанно пожал холодную руку комбата и «учёный» – высокий, **сутулый боец** Фишер; без обиды, открыто взглянул на командира **новичок**, на которого жаловался старшина, – молодой, **с наивными глазами**, рядовой Глечик* [В. Быков. Журавлиный крик, перевод. с бел. В. Д. Рудовой и др. 1984]. Відавочна, што ў перакладзе персанажы пазбаўлены пэўных якасцей (радавы баец Глечык, напрыклад, згубіў шчырасць погляду; *свежыя* і *сумныя* яго вочы сталі *наивными глазами*; напрыканцы твора ён губляе важную характарыстыку – адсутнічае каля яго прозвішча слова ***баец***; гэта важная дэталь, паколькі на тым пераездзе кожны, хто яго абараняў, быў менавіта ***баец***). Лексемы блізкія па значэнні – **сінонімы** – заключаюць у сабе блізкую інфармацыю, але не тоесную. У адпаведнасці з гэтым, думаецца, у перакладзе трэба пакінуць эпітэты *свежыя*, *сумныя*, каб не

страціць светлыню юных вачэй героя і іх сум ад той трагічнай сітуацыі на пераездзе, увогуле ад вайны.

Мнагазначныя лексемы ў беларускай і рускай мовах могуць не поўнасцю, а толькі часткова супадаць у сваіх значэннях: напрыклад, слову *играть* (рус.) – у беларускай мове адпавядае *іграць* (ролю ў спектаклі, на гітары ці інш.) і *гуляць* (у тэніс, з лялькамі), для дзеяслова *открыть* (рус.) – беларуская мова прапаноўвае шэраг дзеясловаў з рознай валентнасцю, напрыклад, *адчыніць* дзверы, *расплюшчыць* вочы, *адгарнуць* старонку кнігі, *адкрыць* душу, *пачаць* / *распачаць* сход.

Аманімія, у тым ліку міжмоўная, якая лічыцца «ілжэсябрам» перакладчыка, таксама можа выклікаць цяжкасці: гукавыя сустрэчы пры аманіміі выпадковыя, бо значэнне і спалучальнасць такіх лексем, як правіла, розныя: *конік* (бел.) – гэта не *лошадка* (рус.), а *нядзеля* (бел.) – сёмы дзень тыдня, *воскресенье* (рус.), а не поўны тыдзень, як у рускай мове; *благі* (бел.) – *дрэнны*, а *благой* (рус.) – *добры*; *студзень* (бел.) – другі месяц зімы, *студень* (рус.) – страва.

Безэквівалентная лексіка складае асаблівы пласт лексічнай сістэмы любой мовы: гэта словы з рысамі непадобнасці, непаўторнасці семантыкі, нацыянальнай спецыфікі, якія не маюць аднаслоўнага адпаведніка (у дадзеным выпадку ў дачыненні да рускай мовы). Праз іх змест адлюстроўваюцца асаблівасці псіхалогіі, светаўспрымання, спецыфіка працы, культурна-этнаграфічных традыцый: *бярозавік*, *кляновік*, *брама*, *ваўкалак*, *знічка*, *імчанне*, *каліва*, *клёк*, *ліпець*, *талака*, *маладзік*, *неруш*, *пошум*, *прысак*, *хрушч*, *чыгунка*, *шчадрэц* і інш. Такія лексемы ўзбагачаюць любое маўленне, а іх шматзначнасць дазваляе ў мастацкіх творах рэалізаваць эстэтычную функцыю мовы. Пры перакладзе такіх слоў трэба шукаць ці адпаведныя двухслоўныя назвы, ці пакідаць без перакладу, але тады іх значэнне варта падаваць у зносках (такія лексемы адлюстроўваюць каларыт мясцовасці, спецыфічныя нацыянальныя з'явы і паняцці і інш.): *Адсюль, відаць, і тая ўсхваляванасць, і ўрачыстасць, з якою людзі ладзілі калёсы, зубілі сярпы, збіраліся на далёкія сенажаці ці сыходзіліся на талаку* – 'коллективная помощь, работа сообща' (Я. Сіпакоў).

Фразеалагічны ўзровень мовы і беларускай, і рускай вызначаецца багаццем устойлівых выразаў – **фразем, прыка-**

зак, афарызмаў. Фраземы, ужытыя з узуальнай функцыяй (з агульнавядомым зместам, структурай) ці з аказіянальнай (трансфармаваныя, структурна зменены аўтарамі, з новымі сэнсавымі прырашчэннямі) заўсёды надаюць тэксту непаўторнае гучанне, якое выяўляе дакладна-экспрэсіўную ацэнку прадмета гутаркі і моўнае пачуццё меры аўтара, а самае галоўнае – у іх адлюстроўваецца вопыт кожнага народа, праз іх захоўваецца і перадаецца нацыянальны каларыт мовы. Безумоўна, ёсць шэраг выразаў, якія ўласцівы абедзвюм мовам (супадаюць у кампанентным складзе, семантыцы і стылістычнай афарбоўцы): *як на далоні – как на ладони*, *трымаць сябе ў руках – держать себя в руках*, *не из робкого десятка – не з баязлівых* і інш. Аднак шэраг устойлівых выразаў не перакладаецца і мае адпаведнікі – гатовыя выразы з тым самым значэннем, хаця пры іх перакладзе трэба ўлічваць маўленчую сітуацыю: *один на один – адзін на адзін* / *сам-насам; вот тебе и на – вось табе і маеш; моё дело сторона – мая хата з краю; держать пари – біцца аб заклад; два сапога пара – абое рабое; с какой стати – з якой ласкі; с гулькин нос – з камароў нос; для отвода глаз – дзеля вока* і інш.

У беларускай афарыстыцы ацэнтуецца ўвага на тым, што афарыстычныя выслоўі (афарызмы) не толькі выклікаюць цікавасць закладзенымі ў іх змесце вопытам, мудрасцю і сілай духу пакаленняў, маральнымі і эстэтычнымі ідэаламі, а і той своеасаблівай характарыстыкай людзей, іх схільнасцямі, вызначэннем і ацэнкай разнастайных узаемаадносін у грамадстве, з'яў рэчаіснасці. Таксама засяроджваецца ўвага на тым, што крылатызмы вучаць не толькі думаць, але і гаварыць, зазначаючы, што для многіх знакамітых асоб менавіта словы-афарызмы сталі своеасаблівай школай мудрасці, крыніцай духоўнага самаўдасканалення. Навукоўцамі Н. В. Гаўрош і Н. М. Нямковіч створаны васьмімоўны фразеалагічны слоўнік, які ўтрымлівае 600 лацінскіх устойлівых выразаў, пададзеных па тэматычным прынцыпе, да кожнага з якіх падабраны ўстойлівыя эквіваленты з рускай, беларускай, украінскай, французскай, іспанскай, англійскай, нямецкай моў [10, с. 6]. Такі даведнік можа быць карысны і перакладчыку.

Асаблівую інтэлектуальнасць мастацкім радкам, публіцыстычным і гутарковым, надаюць афарыстычныя выслоўі –

цытаты з іншых моў, напрыклад з лацінскай: *Ах, не час валошкавы мой тае – / То пылок / З трапятлівых крыльцаў асыпае / Матылёк!.. /* ***Vita brevis / patria aeternis*** (лац. Жыццё кароткае. Радзіма вечная) – Ніна Мацяш; ***Tertitum non datur*** (лац. трэцяга не дадзена) – назва аднаго з вершаў Максіма Танка, якая, безумоўна, мае рэкламны змест і запрашае да прачытання твора; ***Memento mori*** (лац. памятай пра смерць) – назва апавядання Янкі Брыля; *Яму рукавіцу я кінуў, / А ён – нацягнуў і пайшоў / На «****Dolce vita****» з дзяўчынай* – (лац. добрае жыццё) – Максім Танк; *О юнацтва маё! Як забуду цябе? /* ***Alma mater*** *і догмы, навука і тлум* (Уладзімір Караткевіч). Выразы, якія афармляюцца ў пісьмовым маўленні графічнымі сродкамі мовы-крыніцы, у тым ліку і афарызмы, з'яўляюцца «тыпаграфічнымі сродкамі акцэнтавання» ці прыёмамі кантраснага акцэнтавання – астэрызмамі. Застаючыся нязменнымі ў тэксце перакладу, такія выразы звычайна тлумачацца ў спасылках на мове, на якую перакладаецца ўвесь тэкст.

У сваю чаргу ў лінгвістычнай літаратуры слушна зазначаецца, што сінтаксіс з'яўляецца душой мовы; якраз тут і выяўляецца адметнасць спосабаў і сродкаў перадачы думкі, волевыяўлення, носьбітамі мовы рознага этнасу. Глыбока авалодаць чужою моваю немагчыма без спасціжэння яе **граматычнага ладу;** пры павярхоўным засваенні найбольш хібаў якраз у сінтаксісе – пабудове фразы. Адпаведна граматычны ўзровень таксама патрабуе ад перакладчыка ўліку маўленчых нюансаў як мовы арыгінала, так і мовы перакладу: на марфалагічным узроўні сістэма часцін беларускай мовы вызначаецца спецыфікай формаўтварэння, што не заўсёды адпавядае формаўтварэнню рускай мовы. Так, для назоўнікаў беларускай і рускай моў характэрна несупадзенне форм роду і ліку (*летапіс* – м. р., *рукапіс* – м. р., *жывапіс* – м. р., *паводзіны* – мн. л., *заняткі* – мн. л. (бел.); *летопись* – ж. р., *рукопись* – ж. р., *живопись* – ж. р., *поведение* – мн. ч., *занятие* – с. р. (рус.) і інш.); якасныя прыметнікі, якія ўтвараюць формы ступеней параўнання, часам могуць утвараць элятыўныя формы, якія на рускую мову перакладаюцца формай (простай ці складанай) найвышэйшай ступені параўнання (*Нарочь – красивейшее озеро Беларуси*; *Нарач – найпрыгажэйшае* / *самае прыгожае возера Беларусі*); лічэбнік мае стандартную форму ўвядзення ў тэкст – *в трёх*

километрах от города – за тры кіламетры ад горада; у дзеясловах першай асобы множнага ліку варта адрозніваць формы абвеснага ладу (*жывём, нясём, бяром*) ад форм загаднага ладу (*жывем, нясем, бярэм*) – параўнаем з рускай мовай – *идём, берём, несём* – аманімічныя формы абвеснага і загаднага ладу; складаная форма прошлага часу дзеяслова таксама мае спецыфіку ўтварэння і, адпаведна, перакладу з рускай мовы на беларускую і наадварот: *Доўга людзі цешыліся з цудаў, / Што* ***рабіў быў*** *Люцыян Таполя* (Максім Танк) – складаная форма *рабіў быў* у беларускай мове мае аднолькавыя формы дзеяслова-звязкі і асноўнага дзеяслова (адзіночны лік, мужчынскі род), у той час як на рускую мову перакладаецца формай *делал было*.

Для дзеепрыметніка як формы дзеяслова ў беларускай мове існуе сістэма варыянтаў перакладу з рускай мовы на беларускую: ён можа перакладацца дзеепрыметнікам залежнага стану прошлага часу, дзеепрыметнікам незалежнага стану прошлага часу з адпаведнымі ўжывальнымі ў беларускай мове фармантамі (-н-, -ен-, -ан-, -т-; -л-) *прочитанная книга*, *подготовленное выступление – прачытаная кніга*, *падрыхтаванае выступленне*; назоўнікам – *падающая звезда*, *заведующий – знічка*, *загадчык*; прыметнікам – *трепещущие крылья*, *приносящий прибыль*, *неподходящий – трапяткія крылы*, *прыбытковы*, *непрыдатны*; дзеясловам – *танцующая балерина*, *поющий конферансье – балерына танцуе, канферансье спявае*; даданым азначальным сказам – *светящиеся окна – вокны, якія свецяцца*, *смеющийся человек – чалавек, які смяецца*.

На **сінтаксічным** узроўні пільнай увагі патрабуе кіраванне як від сувязі паміж словамі ў словазлучэннях / сказах, назіраецца шэраг адметнасцей будовы словазлучэнняў у беларускай мове: *болеть ангиной – хварэць на ангіну*, *благодарить родителей – дзякаваць бацькам, смеяться над … – смяяцца з …* і інш. Мэта слоўніка-даведніка «Кіраванне ў беларускай і рускай мовах» – дапамагчы не толькі тым, хто працуе над дасканаласцю вуснага ці пісьмовага маўлення ва ўмовах білінгвізму, але і тым, хто займаецца перакладамі [31, с. 3]. Засяродзім увагу на тым, што беларуская мова мае шмат адмысловых сінтаксічных канструкцый у параўнанні з рускай мовай, якія нярэдка парушаюцца не толькі пры перакладах

праз зблытванне розных моў: *на святочны стол – к праздничному столу, два разы на тыдзень – два раза в неделю, заведующий чем – загадчык чаго, на маю думку – по моему мнению, выбраць на свой густ – выбрать по своему вкусу, два новыя падручнікі – два новых учебника* і інш. Пунктуацыя, калі гэта не аўтарскія знакі прыпынку, і арфаграфія адпавядаюць нормам менавіта той мовы, на якую тэкст перакладаецца.

Словаўтваральны ўзровень заўсёды адлюстроўвае дэрывацыйныя мадэлі той мовы, на якую тэкст перакладаецца: *кнігарня, кавярня – книжный магазин, кофейня, расплывчатый – расплывісты* і інш. Асаблівай увагі патрабуюць словы з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі: дадзеныя фарманты адлюстроўваюць нацыянальны каларыт мовы, характарызуюцца разнастайнасцю і семантычна-гукавым несупадзеннем у дзвюх мовах: *дочачка – доченька, вялізны / велізарны – большущий*. Ад назоўнікаў агульнага роду ўтвараюцца прыналежныя прыметнікі адпаведна полу асобы: *Саша – Сашаў, Васеў* (мужчынскі пол), *Сашын, Васін* (жаночы пол), што абавязкова павінна ўлічвацца.

Пры перакладзе варта таксама памятаць пра **моўныя варыянты,** якія ўзбагачаюць маўленне, аднак, выбіраючы адзін з іх, заўсёды трэба ўлічваць яго магчымыя сэнсавыя нюансы, стылістычную афарбоўку, нават гукавы склад, бо ў адваротным выпадку могуць узнікаць арфаграфічныя, граматычныя, стылістычныя ці іншыя памылкі. Варыянтныя адзінкі існуюць на ўсіх моўных узроўнях і пацвярджаюць моўныя магчымасці, якія дапамагаюць дасягненню камунікатыўнай мэты. Варыянты маюць віды: раўнапраўныя (могуць узаемазамяняцца ва ўсіх маўленчых сітуацыях) і нераўнапраўныя (адрозніваюцца стылістычнай афарбоўкай, нарматыўна-храналагічнымі адметнасцямі, сэнсавымі адценнямі). Само маўленне (розныя віды норм, стылістыка тэксту, задачы зносін і інш.) дыктуе / падказвае выбар моўнай адзінкі, параўнаем: *зал – зала, камод – камода, замш – замша, жыраф – жырафа*; *аржаны – ржаны, ільгота – льгота*; *добрай – добраю, светлай – светлаю*; *выкладчыцкае – выкладчыкава даручэнне, прачыт**а**ны – прач**ы**таны артыкул*; *бібліятэкар – бібліятэкарка*; *ісці ў грыбы – па грыбы*; *дакумент з подпісам і пячаткай – за подпісам і пячаткай*; *вачамі – вачыма – вачмі* і інш. Адносна

варыянтнасці словаўжывання / формаўжывання варта прытрымлівацца ў адным тэксце аднаго з варыянтаў, а не выкарыстоўваць іх па чарзе: у адваротным выпадку можа праяўляцца маўленчая безгустоўнасць.

Пры перакладзе як мастацкіх, так і навуковых тэкстаў найперш неабходна імкнуцца захоўваць дакладнасць, лагічнасць зместу, а затым ужо экспрэсіўнасць, аўтарскую манеру выкладу думак. У любым выпадку перакладчык мастацкіх твораў, акрамя ўсяго, павінен прыкласці пэўныя намаганні, каб захаваць творчы почырк аўтара. Правядзём дыягностыку арыгінала на прыкладзе апавядання Івана Буніна на наяўнасць маўленчых цяжкасцей і асаблівасцей стылю: *Была лунная зимняя полночь, мы ночевали на хуторе в Тамбовской губернии, по пути в Петербург с юга, и спали в детской, единственной теплой комнате во всем доме. Открыв глаза, я увидел легкий сумрак, наполненный голубоватым светом, пол, покрытый попонами, и белую лежанку. Над квадратным окном, в которое виднелся светлый снежный двор, торчала щетина соломенной крыши, серебрившаяся инеем. Было так тихо, как может быть только в поле в зимние ночи* (Новый год. И. Бунин). Відавочна, што ў тэксце ёсць спецыфічная лексіка, значэнне якой трэба ўдакладніць пры перакладзе: *хутор, попоны, лежанка*; слова *сумрак* мае шэраг сінонімаў у беларускай мове – *змрок, прыцемкі* / *прыцемак, змярканне*; у тэксце шмат дзеепрыметных зваротаў – *наполненный голубоватым светом сумрак, покрытый попонами пол, серебрившаяся инеем крыша*; ёсць вобразны сродак – метафара *щетина соломенной крыши*. Прасочым на прыкладзе іншага ўрыўка, як перакладчыку ўдаецца справіцца з урыўкам з празаічнага твора знакамітага аўтара – лаўрэата Нобелеўскай прэміі: *В просеках бора, устланных желтой хвоей, дороги влажны и упруги. Бор душист, сыр и гулок, чей-то дальний голос, чей-то протяжный зов или голос дивно отдается в самых дальних чащах* (Первая любовь. И. Бунин). У прыведзеных двух сказах відавочная адметнасць як аўтарскага маўлення, так і рускай мовы – ужыванне прыметніка ў кароткай форме, не ўласцівай беларускай мове, што надае тэксту відочнасць, нагляднасць, сцвярджальны характар, лаканізм: *У прасеках бору, засланых жоўтай ігліцай, дарогі вільготныя і пругкія. Бор духмяны,*

сыры і гулкі: *чый-небудзь далёкі голас, чыйсьці працяглы покліч дзівосна адбіваецца ў самых далёкіх гушчарах* (Першае каханне. І. Бунін; пер. з рус. мовы А. Каляды). Відавочна, што пераклад зроблены з захаваннем аўтарскай манеры і адначасова з улікам норм беларускай мовы – прыметнікі ўжываюцца ў поўнай форме.

Такім чынам, пераклад – гэта моўная творчасць, якая патрабуе ведання ўсіх норм мовы арыгінала і мовы перакладу. Дадзены від маўленчай дзейнасці мае некалькі этапаў і робіцца паступова: кожны ўрывак спачатку варта дыягнаставаць на спецыфічныя моўныя з'явы і адметныя аўтарскія рысы, затым перакладаць слова за словам, ланцужковым ці «чаўночным» спосабамі, з улікам спецыфікі форма- і словаўтварэння, семантыкі, стылістычнай афарбоўкі, валентнасці лексем, а таксама сінтаксічных і пунктуацыйных адметнасцей тэксту.

Заданні

1. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову, звяртаючы ўвагу на граматычную катэгорыю роду і ліку назоўнікаў:

отцовская рукопись, книжная пыль, черный кофе, длинная тень, сладкое какао, очередная перепись, охапка цветов, синие чернила, белое кружево, белорусская иконопись, хорошее поведение, стенная живопись, золотая медаль, маленький котенок, твердая поступь, старый комод, вкусный салат, уютный зал, широкая степь, замшевая обувь, входная дверь, отзывчивый коллега, голосовая фальш.

2. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову, захоўваючы правілы ўтварэння і ўжывання дзеепрыметнікаў у беларускай мове:

определяющие факторы, трепещущие крылья, обслуживающий персонал, пользующийся привилегией, поставленный в пример, господствующий на рынке, удостоверяющий личность, опавшие листья, падающая звезда, танцующая балерина, угрожающее положение, предотвращенное последствие, поющий конферансье, светящиеся окна, формирующиеся группы, комплектующий отдел, соответствующие выводы, распола-

гающий сведениями, установившиеся цены, возродившиеся традиции, приносящий прибыль, не использующиеся по назначению, почитаемый коллега, выдающийся актер, идущий вперед.

3. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову і ахарактарызуйце адметныя рысы ў іх будове ў параўнанні з рускай мовай:

благодарить учителя, пошутить над другом, смотреть за собой, говорить сквозь смех, говорить в пользу выступившего, восхищаться картиной, простить себе, видеть своими глазами, мечтать о презентации, дальше всех, сходить за книгой, заболеть ангиной, в трёх шагах от микрофона, в пользу Отчизны, похожий на мать, читать про себя, приехать к родителям, стоять у входа, раз в неделю, дом в три этажа, не выполнить из-за лени, заведующий творческой мастерской, приехать через год, мне больно, два счастливых года, говорить о своих планах, мудрее всех, сказать во весь голос, из-за тебя, пойти за грибами, доставить по адресу, по случаю праздника, по моему мнению, создан по образцу, сочинение по роману.

4. Міжмоўная аманімія – чаму «гукавыя сустрэчы» слоў з розных моў называюць ілжэсябрамі перакладчыка? Патлумачце на прыкладзе прыведзеных пар слоў:

конік – коник; студзень – студень, дыван – диван, благі – благой, вяселле – веселье, свет – свет, кісць – кисть, нядзеля – неделя, краска – краска, брак – брак.

5. Вызначце значэнне безэквівалентнай лексікі, перакладзіце прыведзеныя лексемы на рускую мову:

знічка, Дзяды, талака, асвер, безліч, грамніца, дранікі, весніцы, бярозавік, дружбак, кабета, кажан, клёк, клічнік, кляновік, кнігарня, леснічоўка, ласкавець, ніякавець, нахмарыцца, паразумецца, штораз, штомесяц, ш**а**ры (шарая гадзіна).

6. Перакладзіце з рускай мовы на беларускую наступныя мнагазначныя дзеясловы, далучаючы да іх адпаведныя назоўнікі:

вырастить – дерево / детей; перевести – текст / человека через дорогу; исполнилась / исполнилось – мечта / 18 лет;

открывать / открыть – дверь / собрание / глаза / книгу / душу; день открытых дверей; планировать – в воздухе / мероприятие; добавлять – несколько слов по насущному вопросу / сахар в кофе; играть – в театре / в шахматы / красками / вальс / роль в пьесе / с детьми / в куклы.

7. Перакладзіце на беларускую мову сказы з дзеепрыслоўнымі і дзеепрыметнымі зваротамі. Ахарактарызуйце ўмовы дакладнага перакладу, назавіце яго спосабы.

Л. Н. Толстой, **описывая** танец Денисова и Наташи: «**Выждав** такт, он сбоку, победоносно и шутливо, взглянул на свою даму, неожиданно пристукнул одною ногой и, как мячик, упруго отскочил от пола и полетел вдоль по кругу, **увлекая** за собой свою даму. Он... не видел **стоявших** перед ним стульев и прямо несся на них; но вдруг, **прищелкнув** шпорами и **расставив** ноги, останавливался на каблуках, стоял так секунду, с грохотом шпор стучал на одном месте ногами, быстро вертелся и, левою ногой **подщелкивая** правую, опять летел по кругу. Наташа чутьем угадывала то, что он намерен был сделать, и, сама **не зная** как, следила за ним – **отдаваясь** ему. То он кружил ее на правой, то на левой руке, то, **падая** на колена, обводил ее вокруг себя и опять вскакивал и пускался вперед с такой стремительностью, как будто он намерен был, **не переводя** духа, перебежать через все комнаты...».

8. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Звярніце ўвагу на пераклад форм дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў.

О замысле «Руслана» Глинка в «Записках» говорит, как обычно, очень скупо, ссылаясь на то, что мысль обратиться к поэме Пушкина ему подал А. Шаховской; упоминает он и о своих беседах с великим поэтом. Задумав оперу при жизни Пушкина и рассчитывая на его помощь (конечно, советчика, а не либреттиста), композитор приступил к сочинению уже после трагической гибели великого поэта. Работа растянулась на пять лет, концепция все более углублялась, обогащалась. Содержание и образы юношеской поэмы Пушкина существенно видоизменились. Это естественно, так как Глинка воспринимал поэму в контексте творчества Пушкина и всего пути, пройден-

ного русским искусством с 1820 г., когда «Руслан» появился в печати. Глинка перевел поэму в иной стилистический и идейный план. В центре оказались не приключения героев, а поиски смысла жизни, этическое начало, утверждение активного деяния, служащего торжеству добра. Глинка близок Пушкину жизнеутверждающим оптимизмом. Первая песня Баяна по образному содержанию – ключ к пониманию жизни как чередования и борьбы светлого и темного начал: «За благом вслед идут печали, печаль же радости залог». Песня Баяна не только предваряет грядущее течение событий, но и провозглашает победу добра. Значит ли это, что оно победит само собой, без борьбы? Музыка утверждает необходимость активного сопротивления. Зерно музыкальной драматургии – баллада Финна, утверждающая деяние как смысл жизни. Перед героями разные дороги, им предстоит сделать выбор. Одни, подобно Руслану, избирают путь добра, другие становятся, пусть пассивно, слугами зла (Фарлаф); третьи отказываются от борьбы во имя бездумного наслаждения (Ратмир). Очищенный в купели любви Гориславы, освобожденный мудрым Финном от чар Наины, Ратмир возвращается на путь света, Фарлаф посрамлен и обманут в своих надеждах. Козни темных сил побеждены *(А. Гозенпуд)*.

9. Складзіце сказы з наступнымі словазлучэннямі так, каб словазлучэнні выступалі ў ролі дзейніка, а ў ролі выказніка выступаў дзеяслоў у форме прошлага часу. Растлумачце правапіс канчаткаў дзеясловаў.

Шэсць дзён, брат з сястрой, большая частка насельніцтва, некалькі слухачоў, шмат абітурыентаў, тысяча гараджан, пяцёра студэнтаў, безліч дзівосаў, процьма грыбоў, тройка коней, усе дзяўчаты, усяго пяць выпускнікоў, багата брусніц, каля дзесяці кніг, каля ста супрацоўнікаў.

10. Перакладзіце на беларускую мову, з сямю прыкладамі (на выбар) складзіце сказы, каб атрымаўся звязны тэкст, вытрыманы ў пэўным стылі. Назавіце стыль, падстыль і жанр тэксту. Адказ аргументуйце.

1) дважды три шесть, всей душой, будьте счастливы, поверите ли, отказаться от обещания, оба старика, обеими руками, падающая звезда, стать ласковее, протянуть руку, ударил ногу, за обе щеки, впасть в немилость, пришли вдвоем, в другой раз,

дом в пять этажей, трехкомнатная квартира, вода по колено, ходить под окнами, несколько раз в неделю, становиться тише, выше отца, в трёх шагах от микрофона;

2) писать по адресу, послать за яблоками, жениться на подруге, слышать своими ушами, идти за отцом, смотреть за собой, говорить по телефону, определить по вкусу, не сделать из-за лени, видеть своими глазами, благодарить маму, смеяться над собой, жить с детьми, выехать за черникой, выше дерева, больше года, читать про себя, показаться слишком долгим, палка о двух концах, стать на колени, забыть о сне;

3) рассказать о себе, отправить за чаем, думать о детях, отблагодарить друзей, шутить над братом, жениться на Ольге, послать в аптеку за лекарством, заболеть коклюшем, извините меня, расспрашивать о новостях, смеяться над недостатками, пойти в магазин за рыбой, поехать за грибами, заботиться о родителях, простите его, больной ангиной, съездить за цветами, заведующий библиотекой, слышал своими ушами, опоздали из-за твоих друзей, парк в пятистах метрах от озера, она выглядит моложе своего возраста, три раза в неделю, согласно договоренности, увидимся на днях.

Для даведкі:

У беларускай мове	**У рускай мове**
Чытаць сам сабе	Читать про себя
Пісаць (звярнуцца) на адрас	Писать (обратиться) по адресу
Загадчык кафедры (бібліятэкі)	Заведующий кафедрой (библиотекой)
Зайду (убачымся) днямі	Зайду (увидимся) на днях
Два разы на тыдзень	Два раза в неделю
Згодна з дамоўленасцю (з правілам)	Согласно договоренности (правилу)
Гаварыць на карысць каго-небудзь	Говорить в пользу кого-нибудь
Будынак на пяць паверхаў	Строение в пять этажей
Бачыць на свае вочы	Видеть своими глазами
Чуць на свае вушы	Слышать своими ушами
Смяяцца праз сон, гаварыць праз смех (слёзы)	Смеяться сквозь сон, говорить сквозь смех (слезы)
Спазніцца праз яго	Опоздать из-за него
Глядзець сябе (клапаціцца пра сваё здароўе, берагчы сябе)	Смотреть за собой
Спяваць на два галасы	Петь в два голоса
Сачыненне паводле рамана	Сочинение по роману
Град па гарошыне	Град с горошину
Што да мяне, то…; калі зайшла гаворка пра мяне, то…	Что касается меня, то…

11. Вызначце, у якіх сказах дапушчаны памылкі, звязаныя з каардынацыяй дзейніка і выказніка. Запішыце гэтыя сказы ў выпраўленым выглядзе.

1. Вядомы ўрач Вольга Залеская дапамог многім людзям пазбавіцца хранічных захворванняў.
2. У беларускіх лясах растуць сосны, бярозы, дубы.
3. ДАІ ў верасні пачала асабліва сачыць за рухам транспарту на гарадскіх вуліцах.
4. На канферэнцыі выступаў вядомы прафесар Ганна Мезенка.
5. Да экзамену засталося два дні.
6. Значная частка буслоў жыве на тэрыторыі Беларусі.
7. Алесь з Міколам добра напісалі сцэнарый да навагодніх і калядных свят.
8. З дня апошняй маёй сустрэчы з бацькамі прайшло сем месяцаў.
9. Андрэй з Віктарам вырашылі схадзіць у бібліятэку разам.
10. Музыку напісаў вядомы кампазітар Ірына Грыбуліна.
11. Большая частка студэнтаў удзельнічалі ў спектаклі.
12. Галоўны рэдактар Святлана Пятроўна Каралёва правяла чарговы сход, прысвечаны тэхніцы бяспекі.
13. Большая частка азімых былі засеяны своечасова.
14. Удзельнікаў нарады сустракаў дырэктар ліцэя Ніна Іванаўна Коласава.
15. З дзясятага класа на суботнік прыйшлі адзінаццаць вучняў.
16. Пяць дзён засталося да канікулаў.

12. Перакладзіце тэкст / тэксты (на выбар выкладчыка), вызначце, да якога стылю маўлення яны адносяцца. Абгрунтуйце свой выбар, звярніце ўвагу на дакладнасць і выразнасць маўлення прыведзеных тэкстаў.

ЮРИДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИНТЕРНЕТА

У Интернета нет собственника, так как он является совокупностью сетей, которые имеют различную географическую принадлежность. Интернет нельзя выключить целиком, поскольку маршрутизаторы сетей не имеют единого внешнего управления. Интернет стал достоянием всего человечества. В Интернете имеется много полезных и не очень свойств, эксплуатируе-

мых заинтересованными лицами. Это, прежде всего, средство открытого хранения и распространения информации. По маршруту транспортировки незашифрованная информация может быть перехвачена и прочитана. Интернет может связать каждый компьютер с любым другим, подключенным к Сети, так же, как и телефонная сеть. Если телефон имеет автоответчик, он способен распространять информацию, записанную в него, любому позвонившему. Сайты в Интернете распространяют информацию по такому же принципу: индивидуально по инициативе читателя. Распространение информации в Интернете имеет такую же природу, что и слухи в социальной среде. Если к информации есть большой интерес, она распространяется широко и быстро, нет интереса – нет распространения. Чтение информации, полученной из Интернета или любой другой сети ЭВМ, относится, как правило, к непубличному воспроизведению произведения. За распространение информации в Интернете (разглашение), если это государственная или иная тайна, клевета, другие запрещенные законом к распространению сведения, вполне реальна юридическая ответственность по законам того места, откуда информация введена *(В. Карасева).*

НОКТЮРН

В переводе это слово означает «ночная музыка». Ноктюрн появился в XVIII веке. Его предшественниками и современниками являются серенады, дивертисменты – инструментальные пьесы, которые состоят из нескольких небольших частей. Эти произведения исполнялись на открытом воздухе, преимущественно в ночное время, маленькими оркестрами, которые иногда аккомпанировали певцу.

В XIX веке ноктюрн превращается в пьесу для одного инструмента, обычно фортепиано. Ноктюрн раскрывает картину спокойной ночной природы. Поэтому он окрашивается в лирико-созерцательные тона *(И. Барсова).*

ГОБОЙ

Перед началом симфонического концерта, когда музыканты рассаживаются по своим местам, раздается протяжный звук духового инструмента, по которому настраивается весь оркестр. Это – ля гобоя, который почти не меняет строя и служит

в оркестре своего рода камертоном. К предшественникам гобоя относится также среднеазиатская зурна. В Европу прародители гобоя попали вместе с арабами в VIII веке. Это были инструменты свирельного типа. Современный гобой был сконструирован французскими мастерами в начале XVII века. Его изготовляют из черного дерева или бука. Едва только гобой вошел в первые оркестры, он завладел сердцами современников. В XIX веке к гобою применили усовершенствованный клапанный механизм. Это повысило его виртуозные возможности *(И. Барсова).*

БЕСЕДЫ ХУДОЖНИКА

Что такое художественность?

Если перед художником оказалась случайно на его столе забытая группа вещей, то тут он может открыть таинственную вещь – пространство (причем это пространство никакими перспективами не покроется и не исчерпается).

Если он начинает эту группу рисовать или писать и его задачей будет цельно видеть все это, то он увидит, как вещи будут разговаривать друг с другом, сложно относиться друг к другу, уступать друг другу, строить глубину, влиять друг на друга и т. д. Он как бы услышит тихий разговор, и его натюрморт, то есть мертвая натура, представится ему как штиллебен, то есть как тихая жизнь. И если он сумеет действительно цельно изобразить эту группу предметов, то художник откроет ритм, ритмическое отношение вещей друг к другу, причем вещи будут сами еще меняться в зависимости от того, какую с какой мы будем соотносить. Словом, мы получим в результате что-то несказанное, что-то, о чем рассказать можно только очень приблизительно, но что искушенный зритель переживает и доподлинно видит, когда стоит перед вашим произведением.

За примером недолго ходить. Хотя бы натюрморт Шардена. Перед ним каждый раз останавливаешься в восхищении, а рассказать, чем он так уж хорош, едва ли до конца возможно.

Вот это и есть художественность, и она не привнесена в натуру. Ее породила сама натура, и мое стремление – цельно ее воспринять во всей ее сложности *(В.Фаворский).*

ТЕАТРАЛЬНОЕ ИСКУССТВО БЕЛАРУСИ

Белорусский театр уходит своими корнями в народные игры, обряды. Большинство обрядов было богато театрализовано. Народное искусство отличалось свободной импровизацией, легкостью перехода от серьезного к смешному, часто ярко проявлялось и в искусстве бродячих актеров – скоморохов. Со временем в их представлениях появились сюжетные драматические и комические сценки – интермедии, затем – народная драма.

В XVI–XVIII вв. в православных академиях и братских школах культивировался школьный театр. Представления проходили сначала на библейские сюжеты, а позднее – на исторические и бытовые. В этот же период появился один из наиболее социально острых и популярных видов народного творчества кукольный театр – батлейка, который широко использовал интермедии, шуточные и сатирические песни, фольклорные сценки. С начала XIX в. батлеечные сценки иногда разыгрывались живыми актерами, которые заменяли кукол.

В XVIII–XIX вв. в Беларуси существовали крепостные театры. Самым известным среди них был театр князей Радзивиллов в Несвиже. Театры были центрами культуры, имели балетно-оперно-драматические труппы, оркестры и капеллы, театральные здания с хорошо оборудованной сценой. В них ставились оперы, балеты, комедии и драмы, работали известные в то время композиторы и балетмейстеры *(В. Нефед)*.

МАРКЕТИНГОВАЯ РЕВИЗИЯ

Цель маркетинговой ревизии – сформировать вопросы, которые нужно обсудить для будущего планирования фирмы; выявить области, в которых организация должна исправить недостатки. Это включает изучение маркетинговых целей фирмы, стратегии, ее реализации и организации. Эффективная маркетинговая ревизия осуществляется регулярно, на принципах независимости, носит комплексный и систематизированный характер.

Процесс маркетинговой ревизии включает шесть этапов:

1. Определить, кто осуществляет ревизию.
2. Определить, когда и как часто проводить ревизию. Она может проводиться в конце календарного года, отчетного года компании или одновременно с инвентаризацией. Ревизия дол-

жна завершаться в одинаковые периоды каждый год, чтобы позволять делать сравнения.

3. Определить области ревизии (горизонтальную и вертикальную). Эти две ревизии должны использоваться во взаимоувязке, поскольку горизонтальная ревизия часто выявляет вопросы, которые требуют дальнейшего изучения.

4. Разработать бланки ревизий. Они обычно напоминают вопросники и заполняются ревизором.

5. Провести ревизию. На этом этапе необходимо решить, должны ли сотрудники знать о ней, проводить ее в рабочее время или нерабочее время и как готовить окончательное сообщение.

6. Представить результаты руководству. Это последний этап, на котором представляются результаты и рекомендации. Однако процесс ревизии завершается только после соответствующей реакции руководства *(Дж.Эванс)*.

ПРОБЛЕМА СВОБОДНОГО ВРЕМЕНИ

Проблема свободного времени имеет свою историю. Эта история – осмысление фактора времени в нашей деятельности, в нашей жизни, в нашем земном существовании. Напомним же несколько попыток такого осмысления, будет ли это глубоким размышлением или просто афоризмом, рожденным пытливым умом. Завет библейского декалога: «Уважай субботу!» – это ли не призыв к напряженной духовной жизни в свободное от работы время? Об этом же говорил Цицерон: «Никогда не был я так занят, как в свободное время». «Человек потребляет, чтобы жить, а не живет, чтобы употреблять», – так считал Аристотель. Знал цену времени и Наполеон: «Я могу проиграть битву, но не могу потерять минуту». Сатирик Э. Кроткий – грустно: «Мы убиваем время, а время убивает нас». Философский вопрос задавала украинская писательница Ирина Вильде: «Что больше вредит человеку – нехватка свободного времени или чрезмерность его?». И наконец – неизвестный автор: «Люди теряют все свободное время, чтобы добыть деньги. А нужно было бы тратить все деньги, чтобы добыть время» *(А. Михневич)*.

КНИГИ – ВЕРНЫЕ ДРУЗЬЯ

Человек, любящий и умеющий читать, – счастливый человек. Он окружен множеством умных, добрых и верных друзей. Друзья эти – книги.

Книги встречают нас в самом раннем детстве и сопровождают всю жизнь. Они заставляют нас непрерывно совершенствоваться, чтобы мы могли стать настоящими людьми.

Огромный мир – заманчивый и разнообразный – врывается к нам в комнату со страниц любимых книг.

Читайте, читайте и читайте! Читайте не торопясь, чтобы не терять ни одной капли драгоценного содержания книги. Человек, «глотающий» книги, похож на путешественника, знакомящегося со страной из окна вагона. Заставляйте себя читать медленно, запоминая, обдумывая, представляя самого себя в гуще тех событий и той обстановки, какими наполнена книга, делая себя как бы их непосредственным свидетелем и даже участником. Только тогда перед вами до конца откроется созданный писателем большой и прекрасный мир.

Читайте, но умейте сдерживать себя, если чтение отрывает вас от учения, от работы… Сначала учение – потом чтение. Это – закон. Ведь человек, чтобы приобщиться к великолепному миру книг, должен сначала одолеть грамоту, должен научиться читать. Каждая область знаний, будь то математика, география, физика, история или ботаника, подготавливает нас к наилучшему восприятию книг. Учитесь у героев книг любить нашу землю – ее поля и леса, ее города и деревни, ее небо, ее реки, ее язык и искусство. Читайте! Пусть не будет ни одного дня, когда бы вы не прочли хотя бы одной страницы из новой книги *(по К. Паустовскому)*.

13. Прачытайце тэкст, складзіце яго план, а затым анатаванне.

А. Што прыгажэй ад лета? Грымлівага, духмянага, залатога. Ступіш на луг і хочацца разуцца, асцярожна прайсці па цудакіліме басанож. Божа, прыгажосць адбірае вочы. А ў лесе, а ў бары дораць водар цар-кветка ландыш, лясная цыбуля – чарамша, і шумяць-гамоняць, хваляцца зялёнымі сукенкамі бярозы-беланожкі, трапяткія асіны. А дзесьці ў гушчары-бары распускаецца папараць-кветка. На зямлі беларускай Купалле, на зямлі Яго Вялікасць лета: чэрвень, ліпень, жнівень. І параў-

наць гэту званкарэхую, шчымлівую і ясную пару можна хіба з грацыёзнай, дзіўна-ласкавай і шчодра-руплівай жанчынай. Як светла і хораша напісаў пра яе ці не лепшы празаік маёй Беларусі Іван Мележ: «Усё лета перад хатай Чарнушкаў ціха грэлася на сонцы маладзенькая, з тонкім, як дубец, камлём рабіна. Ніхто ў Куранях, бадай, не заўважаў, калі і хто пасадзіў яе, не бачылі як трэба яе і тады, калі яна красавіцкай раніцай апранулася ў лёгкае празрыста-зялёнае плацце з кволых, разных лісточкаў. Дні за днямі цікаўна, але нясмела, глядзела яна на вуліцу, на ўсіх, хто праходзіў міма, сціплая, непрыкметная, за нязграбным плотам, блізка ад вялікіх дрэў. Ніхто не даваў ёй ніякай увагі, мылі яе, песцілі толькі цёплыя дажджы, ды любілі шумець маладым лісцем вятры. Людзі ж яе як бы не заўважалі, спачатку таму, што проста не прыкмецілі, а потым таму, што непрыкметна прывыклі.

І неспадзявана адбылося незвычайнае: ціхая, нявідная, у жнівеньскім росквіце рабіна заружавела, зазырчэла яркім, кідкім хараством, гарачым полымем агністых гронак.

Як тая рабіна, цвіла ў гэта лета Ганна. Яшчэ, здаецца, учора была гарэза, падлетак, а вось ужо, глядзіце, – у самай добрай пары дзяўчына, у самай красе сваёй! Калі толькі выросла!».

Заўваж, чытач, на невялікую дэталь: прыгажосць могуць убачыць толькі людзі «не ачарсцвелыя ў жыццёвых пакутах да хараства». І такіх на нашай слыннай зямельцы тысячы. Як бы іх ні дапякала работа, як бы ні мучыў клопат за заўтрашні дзень, душы іх цягнуцца да светлага і чыстага *(В. Жывіца)*.

Б. Якая яна, мая зямля? Гэта ў мінулым гераічная і шматпакутная зямля. Безліч разоў грукаталі па ёй калясніцы вайны. Але мы, дзеці Беларусі, ганарымся тым, што ў гэтых войнах яна ніколі не была агрэсарам. Іншая справа, што яна заўсёды мужна і да канца бараніла свой дом, сваю праўду і веру.

Памяць маёй зямлі пра гэта і ў старадаўніх гарадзішчах, і ў курганах, пад якімі спяць яе абаронцы, і ў барвовых, быццам ад крыві, мурах замкаў, на палетках, дзе працавіты плуг часам выворвае каменную сякеру, меч або гільзу часоў апошняй вайны, і ў вечных агнях перад помнікамі салдатам.

І перш за ўсё, памяць маёй зямлі – гэта людзі і іх вечная, неўміручая праца. Араць палі, біць студні, расціць сады, плесці з каменю і дрэва карункі дзівосных будынкаў, спяваць песні, складаць вершы.

Таксама якасць нашай памяці: ніколі не аддзяляць сябе ад культуры і самаахвярна ствараць яе, якія б перашкоды не ўставалі на шляху. Стварыць непаўторны фальклор, першымі ў свеце сярод усходніх славян надрукаваць Біблію ў перакладзе на родную, беларускую мову. І не перарываць ані на год той стыхіі, плыні той вялікай ракі, якая валадарыць чалавечым сумленнем і душамі і імя якой – літаратура. Шанаваць памяць яе дзеячаў, ствараць на месцах, дзе яны нарадзіліся і дзе паэзія нарадзілася ў іх душах, запаведнікі. І там калыска можа нарадзіць Песню і Неўміручасць *(У. Караткевіч).*

В. АБСТАЛЯВАННЕ СЦЭНЫ

Сучасны тэатр складаецца з дзвюх частак – сцэны і глядзельнай залы, якія аддзелены адна ад другой капітальнай сцяною са спецыяльным праёмам – партальнай аркаю, верхняя частка якой пакрываецца рамай-«арлекінам», за якім знаходзіцца спецыяльная супрацьпажарная «сцяна» – заслона. Апушчаная ўніз, яна герметычна падзяляе глядзельную залу і сцэну. Адным з найбольш важных механізмаў абсталявання партальнай аркі з'яўляецца антрактавая заслона. За супрацьпажарнай заслонаю знаходзіцца пад'ёмна-апускная заслона. Для змены памераў люстра сцэны па вертыкалі служыць партальная падуга, за якой, з правага і левага бакоў сцэны, прымацаваны партальныя кулісы, якія могуць мяняць люстра сцэны па гарызанталі. Абсталяванне сцэны зманціравана ў розных кутках і частках сцэны (ад каласнікоў да ніжняга трума). На кожным плане сцэны паралельна партальнай арцы замацаваны сафіты, што служаць для асвятлення дэкарацый кожнага плана. Планшэт сучаснай сцэны драматычнага тэатра абсталяваны рознымі механізмамі, найбольш распаўсюджаным з якіх з'яўляецца паваротны круг. У оперна-балетным тэатры вялікае значэнне мае пад'ёмна-апускны планшэт з асобнымі пляцоўкамі, у якіх умайстраваны люкі правалу. На сцэнах, дзе ёсць вялікія бакавыя запаснікі, знайшла прымяненне сістэма фурак (невысокіх пляцовак на калёсах, на якіх загадзя манціруюцца дэкарацыі трох бліжэйшых карцін) (*А. Каляда).*

Г. Каляды (ад лац. calendae «календы» – назва першага дня кожнага месяца ў старажытных рымлян), народнае зімовае свята дахрысціянскага паходжання. Святкаванне К. звязана з перыядам зімовага сонцастаяння і адпаведна з першым павелі-

чэннем самага кароткага дня ў годзе. У гадавым коле народных аграрных абрадаў і святкаванняў займала 1-е месца. З усталяваннем хрысціянства К. былі прымеркаваны да свят Раства Хрыстова і Вадохрышча. На Беларусі рытуал святкавання К. цесна пераплецены з народнай святочнай традыцыяй. К. працягваюцца з 24 снежня па 6 студзеня (па старому стылю). У аснове К. – старажытная аграрная абраднасць, агульным прызначэннем якой было паскарэнне надыходу цяпла (паводле народнага выказвання «Ад Каляд сонца паварочвала на лета») і забеспячэнне добрага ўраджаю ў новым гаспадарчым годзе пры дапамозе магічных дзеянняў. Для К. характэрны тры абрадавыя вячэры (куцці): посная (вялікая) спраўляецца перад першым святочным днём; багатая (тоўстая, шчодрая) з мяснымі стравамі – у вечар перад Новым годам; посная (галодная, вадзяная) – перад Вадохрышчам. У час К. наладжвалі варажбу, шматлікія забавы, гульні, а таксама т. зв. калядаванне – хаджэнне калядоўшчыкаў па хатах з выкананнем велічальных песень, тэатралізаваных сцэнак, пераапранаННем у «казу», «мядзведзя», «кабылу» і да т. п. Калядоўшчыкі спявалі калядныя песні, у якіх віншавалі гаспадароў хаты, жадалі ім дабра і заможнасці, услаўлялі іх працавітасць і шчодрасць, дабрадушна кпілі з малалеткаў, дзеда ці бабулі. За гэта гаспадары хаты давалі ім розныя падарункі (сала, каўбасы і інш.) *(Э. Дубянецкі)*.

СТЫЛІСТЫКА І КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ

§ 16. Жанрава-маўленчая адметнасць функцыянальных стыляў мовы

Афіцыйна-справавы стыль абслугоўвае адміністрацыйную і прававую дзейнасць: ім карыстаюцца пры зносінах у дзяржаўных установах, судзе, падчас дзелавых і дыпламатычных перамоў. Гэты стыль рэалізуецца ў тэкстах законаў, указаў, загадаў, кодэксаў, актаў, пастаноў, справаздач, пратаколаў, міжнародных пагадненняў і інш. Сярод усіх функцыянальных стыляў ён вылучаецца стабільнасцю, замкнёнасцю, аб'ектыўнасцю, дакументальнасцю, стандартызаванасцю. Высокая ступень стандартызацыі дасягаецца агульнапрынятай, устойлівай формай падачы матэрыялу (дастаткова ўзгадаць, як афармляецца заява, распіска, пратакол і іншыя справавыя паперы). Пры гэтым шырока выкарыстоўваюцца гатовыя бланкі, што спрыяе дасягненню дакладнасці, паслядоўнасці, лаканізму выкладзенага матэрыялу. Адсутнасць двухсэнсоўнасці з'яўляецца вынікам ужывання дат, прозвішчаў, імёнаў, лічбаў, назваў населеных пунктаў і інш. Усім афіцыйна-справавым тэкстам уласцівы характар сцвярджэння, канстатацыі ці прадпісання.

У залежнасці ад сферы размяжоўваюць наступныя ***падстылі*** афіцыйна-справавога стылю:

1) ***адміністрацыйна-канцылярскі*** (канцылярскі, уласна афіцыйна-справавы), які рэалізуецца ў распараджэннях, загадах, справаздачах, заявах, аб'явах, даверанасцях, аўтабіяграфіях, характарыстыках, распісках, пратаколах, адміністрацыйных актах і інш.;

2) ***дыпламатычны,*** які прадстаўлены ў тэкстах міжнародных дагавораў і пагадненняў, камюніке́, нот, мемарандумаў і інш.;

3) ***заканадаўчы*** (юрыдычны, уласна заканадаўчы), які выкарыстоўваецца ў тэкстах законаў, указаў, пастаноў, канстытуцый, грамадзянскіх і крымінальных актаў і г. д.

Моўныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю знаходзяцца ў прамой залежнасці ад жанру і зместу дакумента. Яны абумоўлены задачамі стылю і яго патрабаваннямі – выразіць волю заканадаўцы, прадпісаць паводзіны, данесці што-небудзь да ведама каго-небудзь.

Большасці тэкстаў афіцыйна-дзелавога стылю ўласцівы наступныя ***асаблівасці лексікі:***

1) выкарыстанне стандартных моўных штампаў – устойлівых зваротаў з функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай, якія паўтараюцца пры апісанні аднолькавых ці падобных сітуацый, надаючы мове катэгарычнасць, недвухсэнсоўнасць, афіцыйнасць. Да такіх штампаў адносяцца выразы: *прыцягнуць да адказнасці, перадаць у адпаведныя інстанцыі, ставіць у віну, выконваць абавязкі, давесці да ведама, узяць пад кантроль, супрацьпраўныя дзеянні, за справаздачны перыяд, прыняць да ўвагі, ускласці адказнасць;*

2) ужыванне своеасаблівай афіцыйна-справавой тэрміналогіі з ярка выражанай функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай: *інвентарызацыя, канфіскацыя, юрысдыкцыя, апеляцыя, анульваць, растрата, дэкларацыя, вышэйадзначаны, іск, ніжэйпадпісаны* і інш.;

3) выкарыстанне назваў асоб па родзе дзейнасці, пасадзе, прымеце дзеяння: *сведка, кватэранаймальнік, спаганяльнік, усынаўляльнік, спадчыннік, пацярпелы, пацыент, ісцец, падаткаплацельшчык, кліент, прадпрымальнік, абвінаваўца.* Асоб жаночага полу ў афіцыйна-справавых дакументах прынята называць назоўнікамі мужчынскага роду: *дацэнт* Іванова, *дырэктар* Кавалёва, *прадпрымальнік* Кузняцова, *пакупнік* Верасава, *абанент* Міхайлава;

4) шырокая распаўсюджанасць абстрактнай лексікі: *насельніцтва, кадры, становішча, баланс, санкцыя, іск;*

5) высокая частотнасць складанаскарочаных слоў, якія ў большасці выпадкаў з'яўляюцца назвамі арганізацый і ўстаноў: *ЖЭУ* № 9, *ЖБК* № 229, *УА «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў», студсавет, прафкам;*

6) адсутнасць эмацыянальна-экспрэсіўна афарбаванай лексікі (усе словы ўжываюцца з прамым значэннем), а таксама пазалітаратурных сродкаў (дыялектных, жаргонных, прастамоўных, лаянкавых слоў і выразаў);

7) выкарыстанне слоў з процілеглым значэннем: *ісцец – адказчык, абавязкі – правы, крэдытор – даўжнік, давернік – павераны.*

Сярод ***марфалагічных рыс*** афіцыйна-справавога стылю адзначым наступныя:

1) іменны характар мовы, які абумоўлены ўжываннем вялікай колькасці назоўнікаў. Заўважым, што адзін і той жа назоўнік паўтараецца ў суседніх сказах і не замяняецца займеннікам (нагадаем, што ў мастацкім і размоўным стылях такое паўтарэнне з'яўляецца стылістычнай памылкай, таму не дапускаецца). У афіцыйна-справавым стылі такія паўторы неабходныя, бо дазваляюць пазбегнуць незразумеласці, двухсэнсоўнасці;

2) шырокае ўжыванне аддзеяслоўных назоўнікаў з фіналямі ***-нне, -ццё, -асць, -цыя,*** у тым ліку з прыстаўкамі ***неда-, без-, не-, пера-:*** *павелічэ**нне**, непрызна**нне**, парушэ**нне**, фінансава**нне**, затрыма**нне**, звальне**нне**, пагадне**нне**, разві**ццё**, непарушн**асць**, канфіска**цыя**, **неда**гляд, **неда**выкана**нне**, **бяз**дзея**нне**, **не**аказа**нне**, **пера**выкана**нне***;

3) наяўнасць назоўнікаў – назваў асоб з суфіксамі ***-чык, -шчык, -ік (-ык), -нік:*** *адказ**чык**, распарад**чык**, заказ**чык**, скуп**шчык**, даверн**ік**, усынаўляль**нік**, даўж**нік**, карыстальнік, пакуп**нік***;

4) выкарыстанне замест дзеясловаў словазлучэнняў «дзеяслоў+назоўнік»: напрыклад, замест дзеяслова *прапанаваць* ужываецца словазлучэнне *выказаць прапановы*, замест *наехаць – здзейсніць наезд*, замест *удзельнічаць – прымаць удзел*, замест *супраціўляцца – аказваць супраціўленне*, замест *уздзейнічаць – аказваць уздзеянне*, замест *кіраваць – ажыццяўляць кіраўніцтва*;

5) лічэбнікі пішуцца лічбамі. Выключэннем з'яўляюцца рахункі, даверанасці, распіскі, акты і іншыя дакументы, дзе ў дужках падаецца слоўнае дубліраванне лічбы, напрыклад: *Я, Кірылаў Анатоль Сяргеевіч, выкладчык кафедры вылічальнай тэхнікі, атрымаў ад загадчыка лабараторыі вылічальнай тэхнікі 30 (трыццаць) мікракалькулятараў МК-80 для правядзення практычных заняткаў са студэнтамі* (вытрымка з распіскі);

6) безасабовы характар афіцыйна-справавых папер, адсутнасць дзеясловаў і займеннікаў 1-й і 2-й асобы, распаўсюджа-

насць дзеясловаў у неазначальнай форме, пры якіх ужываюцца словы *павінна, неабходна, мець права, забараняецца, варта, трэба, абавязаны, тэрмінова* і інш. (***забараняецца*** *знаходзіцца,* ***неабходна*** *забяспечыць,* ***абавязаны*** *папярэдзіць,* ***тэрмінова*** *выканаць,* ***трэба*** *ўскласці*). Напрыклад: *Кожны* ***мае права*** *самастойна* ***вызначаць*** *свае адносіны да рэлігіі, адзінаасобна ці сумесна з іншымі* ***спавядаць*** *любую рэлігію ці* ***не спавядаць*** *ніякай,* ***выражаць*** *і* ***распаўсюджваць*** *перакананні, звязаныя з адносінамі да рэлігіі,* ***удзельнічаць*** *у адпраўленні рэлігійных культаў, рытуалаў, абрадаў, не забароненых законам* (Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь);

7) ужыванне дзеясловаў у форме цяперашняга часу (дакументы з такімі дзеясловамі таксама маюць прадпісальны характар): *Студэнты* ***дапускаюцца*** *да экзаменацыйнай сесіі пры ўмове здачы ўсіх залікаў, прадугледжаных навучальным планам на дадзены семестр* (Вышэйшая школа: Пастановы, загады, інструкцыі);

8) частотнасць дзеясловаў залежнага стану (*вядзецца, удасканальваецца, спаганяецца, ахоўваецца, арганізуецца, паляпшаецца, павышаецца, забяспечваецца*), што надае выказванню характар пастаянства, абавязковасці выканання дзеяння: *Копія пастановы на працягу трох дзён* ***уручаецца*** *або* ***высылаецца*** *асобе, у адносінах да якой яна вынесена* (Кодэкс адміністрацыйны); *Мерапрыемствы па забеспячэнні захаванасці помнікаў гісторыі і культуры пры правядзенні будаўнічых, меліярацыйных, дарожных і іншых работ* ***арганізуюцца*** *і* ***каардынуюцца*** (Закон Рэспублікі Беларусь аб ахове і выкарыстанні помнікаў гісторыі і культуры);

9) шырокае выкарыстанне дзеепрыметных і дзеепрыслоўных словазлучэнняў; большая, чым у іншых стылях, ужывальнасць субстантываваных прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, у тым ліку незалежнага стану з ***-уч- / -юч-, -ач- / -яч-*** і залежнага стану на ***-ем-, -ім-,*** якія служаць назвамі асоб: *падсудны, паднаглядны, абвінавачаны, падначалены, арыштаваны, затрыманы, старшынству****юч****ы, апяка****ем****ы, абвінавачва****ем****ы*;

10) ужыванне састаўных адыменных прыназоўнікаў: ***у сувязі з*** *распараджэннем,* ***у адпаведнасці з*** *дасягнутым пагадненнем,* ***згодна з*** *планам забудовы мікрараёна,* ***з мэтай*** *паляпшэння экалагічнага становішча*;

11) частае выкарыстанне адмоўнай часціцы ***не*** пры дзеясловах, што надае ім адценне катэгарычнасці, прымусовасці: ***Не*** *церпіць адкладу вырашэнне праблемы забеспячэння якаснай пітной вадой жыхароў раёна Цірaспаль* (з распараджэння); *Апеляцыя да вынікаў выканання тэста па прычыне парушэння абітурыентам парадку запаўнення бланка адказаў* ***не*** *разглядаецца* (з інструкцыі).

Сінтаксіс афіцыйна-справавых тэкстаў характарызуецца ўскладненасцю, што прадыктавана катэгарычнасцю, патрабавальнасцю мовы, абавязковасцю выканання дзеяння адрасатам. Апісанне ж умоў, часу, прычын дзеяння патрабуе поўнага і дакладнага выражэння.

Сярод сінтаксічных асаблівасцей афіцыйна-справавога дзелавога стылю вылучаюцца наступныя:

1) істотная перавага складаных сказаў над простымі, асабліва складаназалежных з даданай часткай умовы: *Суддзя не мае права прыняць заяву аб устанаўленні бацькоўства, калі ў запісе аб нараджэнні дзіцяці бацькам названа пэўная асоба* (Каментарыі да Кодэкса аб шлюбе і сям'і Рэспублікі Беларусь);

2) шырокая распаўсюджанасць аднародных членаў сказа, колькасць якіх можа даходзіць да дзесяці і нават больш. Напрыклад:

Устанавіць, што ў 1996–1997 гадах не менш чым 25 працэнтаў плошчы жылых памяшканняў, пабудаваных за кошт сродкаў дзяржаўнага бюджэту для прадстаўлення па дагаварах найму грамадзянам, якія маюць адпаведныя льготы, выдзяляецца наступным катэгорыям маладых грамадзян, што стаяць на ўліку маючых патрэбу ў паляпшэнні жыллёвых умоў:

інвалідам;

сем'ям загінуўшых або прапаўшых без вестак воінаў;

воінам-інтэрнацыяналістам;

асобам, пакутуючым цяжкімі формамі некаторых хранічных захворванняў;

мнагадзетным сем'ям, якія маюць трох і больш дзяцей;

сем'ям пры нараджэнні блізнят;

адзінокім маці;

удзельнікам ліквідацыі наступстваў катастрофы на Чарнобыльскай АЭС (Указ Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь);

3) выкарыстанне такога парадку слоў, пры якім рэма (новае) папярэдняга сказа становіцца тэмай (вядомае) наступнага, што садзейнічае дасягненню лагічнасці, паслядоўнасці выказвання. Напрыклад: *Выканкам выдае* ***ордар*** *на займанне жылога памяшкання. У* ***ордары*** *ўказваецца* ***тэрмін*** *яго дзеяння. На працягу гэтага* ***тэрміна*** *ордар павінен быць здадзены ў дома-ўпраўленне* (з інструкцыі);

4) прамы парадак слоў, пры якім дзейнік знаходзіцца перад выказнікам, азначэнне – перад азначаемым словам, акалічнасць – бліжэй да азначаемага слова, пабочныя словы – у пачатку сказа (гл. прыклады вышэй).

Афіцыйна-справавому стылю ўласцівы рубрыкацыя і наяўнасць рэквізітаў.

Рубрыкацыя – дзяленне тэксту на састаўныя часткі, графічнае аддзяленне адной часткі ад другой пры дапамозе абзацаў, пунктаў, раздзелаў, глаў, параграфаў і інш.

Рэквізіты – пастаянныя элементы дзелавых папер: назва дакумента, указанне на адрасата і аўтара, выклад сутнасці справы, дата, подпіс аўтара (асобы ці арганізацыі) і інш. Рубрыкацыя і рэквізіты з'яўляюцца знешнім выражэннем кампазіцыйнай завершанасці тэксту, ствараюць агульную форму дакумента.

Такім чынам, мова афіцыйна-справавых тэкстаў – правільная літаратурная мова без адхіленняў ад агульнапрынятых норм. Спецыфіка яе заключаецца ў тым, што пры агульнай функцыі афіцыйна-справавога стылю – паведамляльнай – тут пераважае функцыя моўнага выражэння абавязковасці, волевыяўлення, прадпісання, што адбіваецца на мэтанакіраваным адборы лексічных, граматычных, сінтаксічных сродкаў.

Навуковы стыль абслугоўвае разнастайныя галіны навукі (гуманітарныя, прыродазнаўчыя, дакладныя і інш.), вобласць тэхнікі і вытворчасці і рэалізуецца ў манаграфіях, дысертацыях, навуковых дакладах, артыкулах, рэфератах, тэзісах, навучальных дапаможніках, падручніках, курсавых і дыпломных работах і інш.

Функцыі навуковага стылю:

1) адлюстраванне рэчаіснасці і захаванне ведаў;

2) атрыманне новых ведаў;

3) перадача спецыяльнай інфармацыі.

Галоўнай камунікатыўнай задачай зносін у навуковай сферы з'яўляецца выражэнне навуковых паняццяў і вывадаў. Мысленне тут носіць абагулены, абстрагаваны характар. Адсюль вынікаюць такія рысы навуковага стылю, як абагуленасць, лагічнасць, абстрактнасць, аб'ектыўнасць навуковых сцвярджанняў, доказнасць, аргументаванасць выкладу, лаканічнасць, інфармацыйная насычанасць, адсутнасць вобразнасці.

У залежнасці ад характару выкладу, мэты паведамлення і спецыфікі адрасата вылучаюць наступныя ***падстылі*** навуковага стылю:

1) уласна навуковы (акадэмічны), які рэалізуецца ў тэкстах манаграфій, дысертацый, аўтарэфератаў, дакладаў, артыкулаў. Работы, вытрыманыя ў названым падстылі, прызначаны для вузкага кола спецыялістаў, таму не з'яўляюцца агульнадаступнымі. Вузкаспецыяльныя тэрміны тут звычайна не тлумачацца, эмацыянальнасць выкладу поўнасцю адсутнічае. Разуменне і асэнсаванне такога тэксту патрабуе спецыяльнай падрыхтоўкі;

2) навучальны (вучэбна-навуковы), які выкарыстоўваецца пры напісанні падручнікаў, навучальных дапаможнікаў, лекцый, курсавых работ, дакладаў, рэфератаў і інш. Тэкстам уласціва даступнасць, нязначная эмацыянальнасць, шырокае ўжыванне прыкладаў і іншага ілюстрацыйнага матэрыялу, тлумачэнне тэрмінаў;

3) навукова-папулярны, які прадстаўлены ў тэкстах брашур, выступленняў, артыкулаў. Матэрыял агульнадаступны, разлічаны на шырокае кола чытачоў і слухачоў, не патрабуе спецыяльнай падрыхтоўкі, уключае цікавыя звесткі, факты, прыклады. Выкладанне эмацыянальнае, вузкаспецыяльныя тэрміны не ўжываюцца.

Жанры навуковага стылю

Артыкул – невялікі твор у газеце / часопісе, які змяшчае інфармацыю па розных навуковых пытаннях адпаведных галін ведаў.

Аўтарэферат – кароткі пераказ якога-небудзь даследавання, напісаны самім аўтарам.

Водзыў – навуковая праца-меркаванне з ацэнкай (водгук на манаграфію).

Дапаможнік – кніга для навучання па якім-небудзь адным прадмеце.

Дыпломная работа – самастойнае навуковае даследаванне, праведзенае студэнтам.

Дысертацыя – навуковая праца, якая публічна абараняецца аўтарам на пасяджэнні вучонага савета для атрымання вучонай ступені.

Лекцыя – вусны выклад вучэбнага прадмета, як правіла, ва ўстанове вышэйшай адукацыі.

Манаграфія – навуковы твор, што даследуе адно якое-небудзь пытанне, асвятляе адну тэму.

Рэцэнзія – крытычны водзыў, ацэнка навуковага ці іншага твора (можа быць ацэнка публіцыстычнага, мастацкага твораў, а таксама спектакля, кінафільма).

Слоўнік – даведачная кніга, якая змяшчае словы (марфемы, словазлучэнні, выразы і інш.), размешчаныя ў пэўным парадку, тлумачыць значэнні ўключаных адзінак, дае розную інфармацыю пра іх ці пераклад на іншую мову, паведамляе звесткі пра пэўныя прадметы.

Тэзісы – палажэнні, якія коратка перадаюць асноўныя думкі з дакладаў, лекцый.

Энцыклапедыя – навуковы даведачны дапаможнік у форме слоўніка, дзе змешчаны звесткі па ўсіх ці асобных галінах ведаў.

Сярод ***лексічных асаблівасцей*** навуковага стылю вылучаюцца наступныя:

1) тэрміналагічны характар мовы, што дасягаецца шырокім ужываннем тэрмінаў, якія выкарыстоўваюцца ў навуковых тэкстах, умоўна можна падзяліць на тры групы.

Першая – тэрміны агульнанавуковага ўжывання для розных галін ведаў, напрыклад, словы *крызіс* – у медыцыне, біялогіі, *адаптацыя* – у біялогіі, педагогіцы, *корань* – у медыцыне, біялогіі, лінгвістыцы, а таксама *цела, сіла, вузел, карáа, рух, жывы, цвёрды, цяжкі.* У канкрэтным тэксце такія тэрміны рэалізуюць адно значэнне, уласцівае ім у той галіне ведаў, якой прысвечаны тэкст.

Другая група тэрмінаў – вузкаспецыяльныя тэрміны пэўнай галіны навукі, напрыклад, лінгвістычныя тэрміны *прэфіксацыя, інтэрфікс, нулявая суфіксацыя, сузалежнае падпарадкаванне.*

Трэцяя група – запазычаныя тэрміны, якія перадаюцца сродкамі мовы-крыніцы, напрыклад, *homo sapiens* ‘чалавек

разумны’, *singularia tantum* ‘адзіночналікавыя’, *pluralia tantum* ‘множналікавыя’;

2) адсутнасць эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі, усе словы ўжываюцца з прамым значэннем. Аднак поўнасцю адмаўляць эмацыянальнасць і вобразнасць у названым стылі нельга: яны ўласцівы ў першую чаргу навукова-папулярным тэкстам, а таксама палемічнай і навучальнай літаратуры, бо актывізуюць увагу чытача. Акрамя гэтага многія тэрміны ўзніклі на аснове пераносу, напрыклад, *падэшва гары, корань слова*;

3) шырокае выкарыстанне абстрактнай лексікі: *мысленне, адлюстраванне, гіпотэза, асаблівасць, правільнасць, аргумент, абстракцыя, значымасць, аспект, функцыя.* Абагульнены характар тэкстам надаюць словы *звычайна, заўсёды, пастаянна, сістэматычна, рэгулярна, усякі, кожны, любы*;

4) частотнасць складанаскарочаных слоў, якія з’яўляюцца тэрмінамі, напрыклад *ЛСГ* (лексіка-семантычная група), *ФА* (фразеалагічная адзінка), *ККД* (каэфіцыент карыснага дзеяння);

5) ужыванне скарачэнняў, умоўных абазначэнняў, формул, графікаў, схем, дыяграм: *5 см, H_2O, CO_2*;

6) наяўнасць фразеалагічных словазлучэнняў тэрміналагічнага характару: *санорныя гукі, дзеепрыслоўнае словазлучэнне, адкрыты рад аднародных членаў, перакрыжаванае апыленне, вегетацыйны перыяд, ланцужок харчавання, складаны каташок, шчытападобная залоза.* Такія словазлучэнні ўзнікаюць са свабодных спалучэнняў на аснове пераносу, але з цягам часу экспрэсіўнасць і вобразнасць у іх сціраюцца і словазлучэнні становяцца састаўнымі тэрмінамі;

7) адсутнасць нелітаратурнай лексікі – жарганізмаў, дыялектызмаў, размоўных, грубых, лаянкавых слоў.

Навуковаму стылю ўласцівы наступныя ***марфалагічныя рысы:***

1) іменны характар мовы, перавага іменных часцін мовы над дзеясловамі;

2) шырокае выкарыстанне абстрактных назоўнікаў з фіналямі *-нне, -цыя, -асць, -ка*: *рашэ**нне**, выкарыста**нне**, ужыва**нне**, словаўтварэ**нне**, даследава**нне**, вывучэ**нне**, сістэматыза**цыя**, класіфіка**цыя**, магчым**асць**, абумоўлен**асць**, распрацоў**ка**.* Як бачна, многія з такіх назоўнікаў з’яўляюцца аддзеяслоўнымі;

3) расшчапленне выказніка: ужыванне спалучэнняў *знаходзіць прымяненне, аказваць уплыў, рабіць разлікі, рабіць назіранні, рабіць вымярэнні, рабіць аперацыю* замест адпаведных дзеясловаў *прымяняць, уплываць, разлічваць, назіраць, вымяраць, аперыраваць*;

4) адсутнасць дзеясловаў у форме 1-й і 2-й асобы, большасць дзеясловаў ужыта ў форме 3-й асобы цяперашняга часу: увага сканцэнтравана на змесце, а не на суб'екце дзеяння, дзеясловы абазначаюць пастаянныя ўласцівасці, прыметы, якія з'яўляюцца пазачасавымі. Пры гэтым асабовы займеннік *ён (яна, яно, яны)* паказвае на паняцце, з'яву, тэрмін, а не на асобу. Напрыклад: *Коска* ***ставіцца*** *паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа, калі яны* ***маюць*** *адносіны пералічэння і цесную сэнсавую сувязь паміж сабой; Па структуры ўсе прозвішчы* ***падзяляюцца*** *на першасныя і другасныя. Прозвішчы на -онак / -ёнак і на -еня / -эня* ***бытуюць*** *толькі ў беларускай мове*;

5) ужыванне складаных слоў з каранёвымі марфемамі грэчаскага і лацінскага паходжання ***аэра***- ('паветра'), ***баты***- ('глыбокі'), ***гала***- ('соль'), ***геа***- ('Зямля') і інш.: *аэрабіёнт, батыскаф, геабатаніка, гідрафобія, сапрафіт*;

6) адсутнасць асабовых займеннікаў ***я, ты, вы***. Наяўнасць дадатковых сэнсавых адценняў у займенніка *мы*, які можа абазначаць 'мы сумеснасці', ці 'навуковае *мы* сціпласці' (мы з вамі) і выражаць саўдзел са слухачом ці чытачом. Займеннік *мы* выкарыстоўваецца таксама для абазначэння любой асобы, чалавека ўвогуле: ***мы*** *можам прасачыць;* ***мы*** *выявім найбольш ужывальныя формы.*

Формы 1-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў і займеннік *я* ў навуковай літаратуры не ўжываюцца, бо ўвага тут сканцэнтравана на змесце выкладу, а не на суб'екце. Нярэдка займеннік у сказе зусім адсутнічае: *Услед за Г. Бучко лічым мэтазгодным раскласіфікаваць першасныя прозвішчы на антрапонімы субстантыўнага і ад'ектыўнага характару* (з дысертацыі).

Не выкарыстоўваюцца формы 2-й асобы адзіночнага і множнага лікаў як канкрэтныя, што абазначаюць аўтара маўлення і адрасата. У навуковых жа тэкстах аўтар і адрасат адхілены, бо тут важна не **хто** гаворыць, а **пра што** гавораць. Адрасатам навуковай інфармацыі з'яўляецца не канкрэтная асоба, а нявызначанае шырокае кола людзей;

7) частотнасць дзеясловаў незакончанага трывання, якія называюць пастаянную ўласцівасць, дзеянне *(дзеяслоў* ***спрагаецца****, назоўнік* ***скланяецца****, металы* ***ўступаюць*** *у рэакцыю з кіслотамі)*;

8) ужыванне абстрактных і рэчыўных назоўнікаў у форме множнага ліку, што вядзе да іх канкрэтызацыі і тэрміналагізацыі: *блакітныя* ***гліны****, санорныя* ***гукі****, актыўныя* ***кіслароды****, высокія* ***тэмпературы****,* ***шумы*** *ў сэрцы*;

9) перавага аналітычнай (складанай) формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання прыметнікаў над сінтэтычнай (простай): *найбольш распаўсюджаныя, больш эфектыўныя, менш прадуктыўныя*. Пры гэтым найбольш характэрна ўтварэнне найвышэйшай ступені пры дапамозе прыслоўяў *найбольш, найменш*, зрэдку далучаецца слова *вельмі,* слова ж *са́мы* практычна не выкарыстоўваецца. Сінтэтычная форма амаль не ўжываецца, бо з'яўляецца эмацыянальнай;

10) высокая частотнасць састаўных адыменных злучнікаў і прыназоўнікаў *пры дапамозе, у сувязі з, у адпаведнасці з, у параўнанні з, у якасці, у выніку, па прычыне, на аснове, у адносінах, у залежнасці ад*;

11) перавага адносных прыметнікаў над якаснымі і прыналежнымі: *Славяне, як правіла, даюць сваім дзецям* ***кананічныя*** *імёны, што прыйшлі да нас разам з прыняццем хрысціянства;* ***Знешняя*** *форма, гучанне* ***ўласнага*** *імені нярэдка з'яўляецца паказчыкам таго, прадстаўнік якой народнасці або нацыянальнасці перад намі; Як вядома,* ***славянскім*** *і іншым* ***антрапанімным*** *сістэмам здаўна ўласціва традыцыя называць чалавека па месцы яго нараджэння або жыхарства*;

12) прадуктыўнасць форм роднага склону назоўнікаў, якія пераважаюць над астатнімі формамі і выступаюць, як правіла, у ролі азначэння: *тэмпература замярзання, рэакцыя далучэння, асіміляцыя гукаў, супастаўленне нашых назіранняў з матэрыяламі дыялектных атласаў*. Нярэдка назіраецца нанізванне форм роднага склону, напрыклад: *вывучэнне тэрытарыяльных* ***асаблівасцей размяшчэння прозвішчаў;*** *не кожная прымета можа выступаць у якасці семантычнага* ***ядра*** *лексіка-семантычнай* ***групы;*** *адносна першага* ***спосабу аб'яднання слоў.*** Пасля роднага склону па частотнасці ўжывання стаяць формы назоўнага і вінавальнага склонаў; у складзе пасіўных

канструкцый распаўсюджаны формы творнага склону: *адкрыты Дарвінам, вынайдзены Мендзялеевым, сфармуляваны Арыстоцелем.*

Імкненне да інфармацыйнай насычанасці дыктуе наступныя ***сінтаксічныя асаблівасці*** навуковага стылю:

1) перавага розных па структуры складаных сказаў над простымі. Сярод складаных найбольш распаўсюджаны злучнікавыя, сярод простых – няпэўна-асабовыя аднасастаўныя, абагульнена-асабовыя і безасабовыя;

2) сярод злучнікавых сказаў найчасцей ужываюцца складаназалежныя, для якіх характэрна наступнае: асноўную інфармацыйную нагрузку нясе даданая частка, галоўная ж пазбаўлена (ці амаль пазбаўлена) зместу і служыць для пераходу ад адной думкі да другой. Тыповымі з'яўляюцца наступныя канструкцыі ў ролі галоўнай часткі*: Варта адзначыць, што…; Неабходна падкрэсліць, што…; Вартай увагі падаецца думка, што…; Матэрыял даследавання паказвае, што…; Нашы назіранні выявілі, што…* Замест прыведзеных вышэй складаназалежных могуць выкарыстоўвацца таксама складаныя бяззлучнікавыя сказы тыпу *Варта адзначыць наступнае: …; Матэрыял даследавання паказвае наступнае: …; Нашы назіранні выявілі наступнае: …;*

3) частотнасць сказаў з састаўным іменным выказнікам, што абумоўлена задачай навуковых тэкстаў – вылучаць прыметы, уласцівасці, якасці даследаваных з'яў і прадметаў;

4) шырокае выкарыстанне пабочных канструкцый, прыслоўяў, злучнікаў *па-першае, па-другое, такім чынам, значыць, з аднаго боку, з другога боку, затым, таму, пагэтаму, у выніку, так, нарэшце,* якія лагічна звязваюць часткі тэксту;

5) прамы парадак слоў: *Лінгвістычныя карты ілюструюць наяўнасць пэўных макраарэалаў – значных па плошчы зон, дзе прадуктыўнасць або ступень лакалізацыі прозвішчаў прыкладна супадае* (з дысертацыі);

6) ускладненасць сказаў дзеепрыслоўнымі і дзеепрыметнымі словазлучэннямі, аднароднымі членамі, устаўнымі і ўдакладняльнымі канструкцыямі. Пры гэтым называецца крыніца інфармацыі, канкрэтызуецца, абмяжоўваецца аб'ём, што спрыяе сэнсавай дакладнасці і інфармацыйнай насычанасці. Напрыклад: *Энцыклапедычныя (ад грэч. enkyklios paidia – кола*

ведаў) слоўнікі – даведачныя навуковыя выданні, якія ў сціслай форме змяшчаюць звесткі па ўсіх ці асобных галінах навукі. У залежнасці ад аб'ёму энцыклапедыі падзяляюцца на вялікія (некалькі дзясяткаў тамоў ці больш за дзесяць), напрыклад, «Большая советская энциклопедия» (30 т.), «Беларуская савецкая энцыклапедыя» (12 т.), і малыя, або кароткія (4–6 тамоў), – «Беларуская ССР: кароткая энцыклапедыя» (5 т.), і адна-, трохтомныя, якія звычайна называюцца энцыклапедычнымі даведнікамі, – «Янка Купала: энцыклапедычны даведнік»;

7) апавядальны характар мовы, адсутнасць пытальных і клічных сказаў.

Некаторыя даследчыкі адзначаюць, што неагульнадаступнасць навуковага стылю – гэта не характэрная яго рыса, а вынік індывідуальнага стылю прац асобных аўтараў, якія, імкнучыся да залішняй «навуковасці», злоўжываюць спецыяльнай тэрміналогіяй. М. Я. Цікоцкі прыводзіць наступны прыклад двух тоесных па змесце сказаў, першы з якіх напісаны зразумелай навуковай мовай, а другі – псеўданавуковым (гелертэрскім) стылем: *Сустракаючыся часта ў спалучэнні з дзеясловам, дапаўненне ператвараецца з неабавязковага члена дзеяслоўнага комплексу ў абавязковы. Фрэквенцыйнасць аб'ектыўнай дэтэрмінацыі дзеяслова садзейнічае трансфармацыі аб'екта з факультатыўнага ў аблігатарны кампанент вербальнага комплексу* [27, с. 263].

Чытачу прыкладаў, падобных на апошні, прыходзіцца пераадольваць не толькі цяжкасці зместу, але і цяжкасці формы падачы. Таму адной з галоўных задач, якія стаяць перад навукоўцамі, неабходна лічыць імкненне выкладаць даступна, гэта значыць падаваць матэрыял так, каб пры адпаведнай падрыхтоўцы чытача разуменне ім зместу не выклікала цяжкасцей.

Публіцыстычны стыль – функцыянальная разнавіднасць літаратурнай мовы, якая выкарыстоўваецца ў сродках масавай інфармацыі, агітацыйна-прапагандысцкіх выступленнях. Названы стыль выконвае дзве функцыі: *інфармацыйную* (паведамленне пра навіны, падзеі, з'явы грамадскага жыцця) і *агітацыйную* (фарміраванне грамадскай думкі, правядзенне ў жыццё пэўнай палітыкі, ідэалогіі). Публіцыстычныя творы

ўздзейнічаюць на розум чытачоў і слухачоў шляхам лагічных доказаў і экспрэсіўнага пераканання, а на пачуцці – праз эмацыянальнасць і вобразнасць мовы. Публіцыстыка – слоўнае мастацтва, дзе важна не толькі, што гаворыцца, але і як гаворыцца.

У публіцыстыцы адкрыта выяўляецца пазіцыя аўтара, які не толькі апісвае падзеі і факты, але і выражае свае адносіны да іх. Эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка названага стылю адрознівае яго ад навуковай і афіцыйна-справавой мовы.

Сярод агульных рыс публіцыстыкі варта адзначыць таксама агульнадаступнасць, падкрэслены сацыяльны характар, уключэнне элементаў іншых стыляў, стандартызаванасць, нават шаблоннасць выражэння думкі.

З усіх функцыянальных стыляў публіцыстычны – самы разгалінаваны. У ім вылучаюць наступныя **падстылі:**

1) газетна-публіцыстычны;

2) радыё- і тэлежурналісцкі;

3) аратарскі (палітычнае красамоўства).

Выбар моўных сродкаў абумоўлены не столькі падстылем публіцыстыкі, колькі жанрамі, якія падзяляюцца на групы:

1) інфармацыйныя (рэпартаж, інтэрв'ю, інфармацыя, хроніка);

2) аналітычныя (карэспандэнцыя, рэцэнзія, артыкул, агляд, пісьмо);

3) мастацка-публіцыстычныя (нарыс, замалёўка, фельетон, памфлет, эсэ).

Лексічныя асаблівасці публіцыстычнага стылю:

1) шырокае ўжыванне грамадска-палітычнай лексікі, у якую ўваходзяць назвы палітычных, філасофскіх, сацыяльна-эканамічных напрамкаў, класавых, партыйных, ідэалагічных паняццяў, грамадска-палітычных падзей і інш.: *прагрэс, дэмакратыя, рэферэндум, публічнасць, апартэід, плюралізм, тэрарызм, правакацыя, шавінізм, экстрэмізм*;

2) выкарыстанне газетызмаў – слоў і выразаў, якія найчасцей сустракаюцца на старонках перыядычнага друку: *пасланец, міралюбівы, пазітыўны, гарант, альтэрнатыва, перадавік, місія, форум, візіт, інцыдэнт, кансалідацыя, дапусціць пралікі ў рабоце, падрастаючае пакаленне.* Як бачна, газетызмы нярэдка маюць станоўчую або адмоўную ацэначнасць;

3) стандартызаванасць, якая выражаецца ў выкарыстанні гатовых устойлівых выразаў тыпу *вытрымаць экзамен на*

сталасць, пакет прапаноў, даць пуцёўку ў жыццё, удзельнікі мелі магчымасць, далейшае ўдасканаленне і развіццё, прыняць меры па ліквідацыі.

Такія спалучэнні дапамагаюць аўтарам напісаць публіцыстычны твор за кароткі час. Аднак залішняя заштампаванасць надае тэкстам адценне штучнасці, афіцыйнасці, пазбаўляе іх вобразнасці і эмацыянальнасці.

Як негатыўны факт успрымаецца ўжыванне пры словах пастаянных, традыцыйных азначэнняў (так званых слоў-спадарожнікаў), у якія не заўсёды ўкладаецца належны сэнс: *заслужаны адпачынак* ‘пенсія’, *гарачая падтрымка, карэнныя пераўтварэнні*, *радыкальныя меры, вострая крытыка, значны ўклад*;

4) наяўнасць адзінак, якія набываюць выразную публіцыстычную афарбоўку пры ўжыванні ў пераносным значэнні. Напрыклад, словы *арэна, школа, платформа, людзі* ў прамым значэнні не маюць функцыянальна-стылістычнай афарбоўкі (*арэна цырка, базавая школа, чыгуначная платформа, шчырыя людзі*), у пераносным жа значэнні яны такую афарбоўку набываюць: *арэна палітычнай барацьбы, школа выжывання, палітычная платформа, людзі добрай волі.* У пераносным значэнні выкарыстоўваюцца тэрміны з вобласці спорту (*апошні раўнд сустрэчы*), ваеннай справы (*армія беспрацоўных, фронт барацьбы, увесці ў строй*), навукі (*атмасфера даверу, дыялог паміж краінамі*), мастацтва (*палітычны спектакль, закулісныя перагаворы*) і інш.;

5) увядзенне ў тэксты нядаўна запазычаных слоў: *біл(г)борд* ‘рэкламны шчыт’, *графіці, бігмак, брэйкер* і інш. Напрыклад: *З білбордаў на цэнтральных вуліцах горада знялі фота замежных мадэлей; Сацыяльны работнік – сапраўдная квінтэсэнцыя разнастайных пазнанняў і тэорый, уменняў і магчымасцей.*

Працэс пранікнення названых адзінак у друк з кожным годам становіцца ўсё больш інтэнсіўным. Лінгвісты выказваюць думку, што без многіх запазычаных слоў, якія прыходзяць у нашу мову праз публіцыстыку, мы можам абысціся. Таму ўжываць іх трэба з улікам тэматыкі, сэнсавай і эстэтычнай мэтазгоднасці;

6) частотнасць складаных і складанаскарочаных слоў (*малазабяспечаныя, непаўналетнія*), абрэвіятур: *Незалежны інсты-*

тут сацыяльна-эканамічных і палітычных даследаванняў (НІСЭПД) правёў апытанне...; Беларускі саюз прадпрымальнікаў (БСП) і прафсаюз «Садружнасць» намераны аспрэчыць у Канстытуцыйным судзе (КС)...; супрацоўнікі АБЭЗ праверылі дакументы ў прыватных гандляроў «Стралецкага» рынка...; За апошнія дзесяць гадоў у сістэме РУП ЖКГ на ніводнай з шаснаццаці кацельняў і цепласетак Докшыц не было праведзена ніводнай рэканструкцыі (з газеты);

7) ужыванне эмацыянальна-ацэначнай лексікі, слоў з пераносным значэннем: *Створанае ім [Максімам Багдановічам] вытрымала выпрабаванне часам і не толькі не паблякла, а, наадварот, яшчэ ярчэй зазіхацела, здзіўляючы сваім харастваом увесь славянскі свет*;

8) выкарыстанне нелітаратурных моўных сродкаў – дыялектызмаў, жарганізмаў, варварызмаў, экзатызмаў, размоўнай і прастамоўнай лексікі: *У Макса Фадзеева фантан ідэй. Мне здаецца, альбом атрымаецца проста «зэ бэст». Незвычайны, моцны; Як звычайна, на ростанях зімы і вясны, калі яўрэі адзначаюць сваё старадаўняе свята Пурым, у Віцебску адбыўся ўжо традыцыйны для горада Міжнародны фестываль «пурымшпляў» – тэатралізаваных прадстаўленняў, прысвечаных нацыянальнай урачыстасці еўрапейскіх яўрэяў*;

9) увядзенне ў тэксты аўтарскіх неалагізмаў, якія з'яўляюцца яркім вобразным сродкам: *І праўда, пахарашэла Камароўка. Толькі пасля будаўнічага еўрашухеру тавар харчовы падаражэў*;

10) шырокае выкарыстанне фразеалогіі (у вузкім і шырокім сэнсах). Прыказкі, прымаўкі, крылатыя выслоўі і ўласна фразеалагізмы нярэдка становяцца загалоўкамі публіцыстычных твораў: *Абвяла вакол пальца; Новае – гэта забытае старое; Хто ў лес, а калгасы – па дровы; Любіш катацца – за саначкі плаці; Воўк сытаму не таварыш; Талачын – горад кантрастаў.*

Як бачна з прыведзеных прыкладаў, устойлівыя спалучэнні нярэдка ўжываюцца ў зменены, ператвораным і абноўленым выглядзе, набываючы пры гэтым новыя сэнсава-экспрэсіўныя адценні і становячыся фразеалагічнымі неалагізмамі;

11) ужыванне тэрміналагічнай лексікі ў тэкстах, прысвечаных пытанням навукі, тэхнікі, эканомікі, культуры. Нярэдка тэрміны пераасэнсоўваюцца аўтарамі, набываюць нехарактэрнае значэнне:

Восень – дзіўная пара: прыгожая, каляровая, але і каварная. Сягоння цёпла, заўтра холадна... Сезон абвастрэння розных хвароб. Людзі хварэюць на грып, прастуду – гэта хваробы часовыя. А бываюць яшчэ хваробы прафесійныя, напрыклад, «філалагічная хвароба».

Гісторыя хваробы выглядае так: пачынаецца яна ў шаснаццаці- або сямнаццацігадовым узросце, якраз у той момант, калі чалавек рашае, што яму трэба (проста неабходна!) быць філолагам.

Прагрэсіруе названая хвароба звычайна на працягу ўсяго перыяду навучання.

Сімптомы наступныя: «хворы» чытае ўсё, што бачыць, шукае граматычныя памылкі, вызначае жанравую прыналежнасць тэксту. Звычкай «хворага» становіцца лінгвістычны аналіз (часам нават на падсвядомым узроўні).

Станоўчае тое, што абвастрэнне не выклікае пабочных эфектаў і прыносіць толькі карысць. Адзінае – «хвароба» цяжка паддаецца лячэнню, нярэдка пераходзіць у хранічную форму. Часам бывае заразнай.

Словам, хварэйце на здароўе! (з газеты);

12) частотнасць вобразных сродкаў мовы (гл. урыўкі, прыведзеныя вышэй).

Марфалагічныя асаблівасці публіцыстычных тэкстаў:

1) ужыванне адзіночнага ліку назоўнікаў у значэнні множнага ліку: *Няшчодрая зямля прывучыла калісьці беларуса да разліку ў вядзенні гаспадаркі, да ашчаднасці, да таго, што «нішто не прападае», усё ідзе ў справу, нават падабраны цвік, нават лясіна ці калода, прыплаўленая ракой, і, аднак, дужа памыліўся б той, хто назваў бы яго скупым. Беларус якраз адрозніваецца шчодрасцю, заўсёднай гатоўнасцю прыйсці на дапамогу ў бядзе* (У. Караткевіч); *Пунктуальнасць нарадзілася раней за немца* (У. Караткевіч);

2) выкарыстанне назоўнікаў, якія не паддаюцца лічэнню, у форме множнага ліку: *размовы, свабоды, настроі, пошукі.* Пры гэтым некаторыя з лексем набываюць асаблівае, спецыфічнае значэнне, напрыклад, *улады* ‘сукупнасць асоб, якім уласцівы найвышэйшыя паўнамоцтвы’ (гарадскія ўлады): *Гарадскія ўлады звярнулі ўвагу на неабходнасць азеляненне цэнтральных вуліц горада* (з газеты);

3) ужыванне форм загаднага ладу: *Паважаныя чытачы! Вашы прапановы і пажаданні накіроўвайце (дасылайце) у рэдакцыю газеты!* Такія формы нярэдка выкарыстоўваюцца ў загалоўках як сродак актывізацыі ўвагі чытача, напрыклад: *Апраніся ў кімано, абмахніся веерам; Прападзі, грыбок вялікі і маленькі*;

4) прадуктыўнасць форм роднага склону назоўнікаў: *падвядзенне вынікаў, папярэджанне наступстваў аварыі на ЧАЭС, забруджванне навакольнага асяроддзя, прыняцце рашэння*;

5) прымяненне форм цяперашняга і прошлага часу дзеясловаў;

6) вялікая колькасць адмоўных часціц ***не, ні,*** часціцы ***ж (жа)*** ва ўзмацняльнай функцыі, а таксама часціц ***нават, усяго толькі:*** *Здаецца, пытанне вырашаецца вельмі проста: небяспечныя атамныя станцыі – не выкарыстоўваць. Жылі ж людзі калісьці і без іх. Забруджваюць атмасферу станцыі на нафтавым паліве – адмовіцца ад іх выкарыстання. Жылі ж людзі і без электрычнасці* (з газеты);

7) выкарыстанне вытворных прыназоўнікаў больш частае, чым невытворных: *на шляху, на аснове, на базе, у бок, у вобласці, у якасці, у ходзе, у імя, у духу, у інтарэсах, з улікам* і інш.;

8) ужыванне займенніка ***мы*** са значэннем ‘група, супольнасць людзей, у якую ўваходзіць і сам апавядальнік’, што збліжае чытача і слухача з публіцыстам, надае выказванню адценне шчырасці і нязмушанасці: *Мы прывыклі ў пагоні за «доўгім рублём» кіравацца знакамітым «авосем»* (з газеты); *Якая яна, мая зямля? Гэта ў мінулым гераічная і шматпакутная зямля. Безліч разоў грукаталі па ёй калясніцы вайны. Але мы, дзеці Беларусі, ганарымся тым, што ў гэтых войнах яна ніколі не была агрэсарам* (У. Караткевіч).

Сінтаксічныя асаблівасці публіцыстычнага стылю выражаюцца ў тым, што ў ім у адпаведнасці са зместам і жанрам твора функцыянуюць усе тыпы сказаў, як простых, так і складаных. Сярод іншых рыс варта адзначыць наступныя:

1) вялікая колькасць экспрэсіўных канструкцый, сярод якіх ужываюцца рытарычныя пытанні, форма «пытанне – адказ» (публіцыст задае пытанне і сам на яго адказвае), клічныя сказы, градацыя, паўторы, парцэляваныя канструкцыі і інш. Напрыклад: *Пра сябе як паэта ён [Максім Багдановіч] заявіць*

адразу і адразу ж упэўненай хадой пойдзе наперад, пераадольваючы цяжкасці (А. Бачыла); *А праз паўгода я не пазнаў Васіля. Мажны, лянівa-сыты, як кот на канапе. Праходжваўся па вуліцы Кульман. Парукаліся. Цікаўлюся пра жыццё* (з газеты); *Значыць, праблема не ў тым, каб адмаўляцца ад небяспечных тэхналогій. Сапраўды, ці так вінаваты «мірны атам» у тым, што адбылося ў Чарнобылі? Канешне ж, не. Віна поўнасцю кладзецца на самога чалавека; Што ж вырашыць чалавецтва? Жыць сённяшнім днём, седзячы на бомбе цывілізацыі, або застацца сапраўды цывілізаваным, вырашаючы праблемы з поглядам на перспектыву? Пытанне не патрабуе адказу – яно патрабуе дзеяння!* (з газеты);

2) інверсійны парадак слоў: *Хлеб – аснова жыцця. Хлеб надзённы й хлеб духоўны, ім трываліцца людства. Хлеб з зерня – з кроплі вечнасці, а зерне сведчыць пра неўміручасць жыцця. Подавы хлеб, каравай вясельны паўтараюць аблічча сонца. Хлебам вымяраецца праца, хлебам вымяраецца багацце, хлебам вымяраецца вартасць хлебароба* (Р. Барадулін);

3) інфінітыў у ролі галоўных членаў сказа: *Жыць – Радзіме служыць; Вучыцца – мучыцца?* (з газеты);

4) адсутнасць дзеяслоўнага выказніка, што надае маўленню яркасць і экспрэсіўнасць: *Цэнтр – Віцебску; За грыбы – абсталяванне* (з газеты);

5) ужыванне састаўных іменных выказнікаў, што вядзе да вылучэння прымет, якасцей прадметаў, а не засяроджвання ўвагі на дзеянні: *Пурым – свята вясёлае* (з газеты); *І наперакор вялікадзяржаўным скептыкам, якія не прызнавалі за беларускай мовай яе самастойнасці, [Максім Багдановіч] дакажа, што яна ніколькі не бяднейшая і не горшая за іншыя мовы, што ёй падуладны ўсе віды і жанры, зведаныя і асвоеныя высокаразвітымі літаратурамі, і што на ёй можна паспяхова перадаваць найтанчэйшыя адценні чалавечых пачуццяў* (А. Бачыла);

6) увядзенне цытат, простай і няўласна-простай мовы: *«Хлеб наш надзённы дай нам сёння», / – моліць людства Звышняга ўжо якое тысячагоддзе* (Р. Барадулін).

Адзначым таксама наступныя **граматычныя асаблівасці** публіцыстычнага стылю:

1) уласныя імёны з суфіксамі ***-чын-(-шчын-):*** *Віцебшчына, Брэстчына, Лагойшчына*;

2) суб’ектыўна-ацэначныя фарманты ў назоўніках, прыметніках, прыслоўях: *пчолка, маленькі, высачэзны, нізка-нізенька*.

Такім чынам, для мовы публіцыстыкі характэрна спалучэнне лагічнага і вобразнага, рацыянальнага і эмацыянальнага. У гэтым стылі, як ні ў якім іншым, аўтар мае магчымасць праявіць сваю індывідуальнасць як словатворца, як чалавек і як грамадзянін. Кожны публіцыстычны твор – гэта адбітак асобы аўтара, ілюстрацыя яго светабачання і светаразумення.

Гутарковы (размоўны) стыль абслугоўвае патрэбы непасрэдных зносін у быце, сям’і, а таксама неафіцыйных зносін на вытворчасці, ва ўстановах і г. д. Асноўнай формай рэалізацыі размоўнага стылю з’яўляецца вусная мова, аднак ён можа праяўляцца і ў пісьмовай форме (сяброўскія лісты, запісы прыватнага зместу, асабістыя дзённікі, рэплікі персанажаў і інш.).

Асноўныя экстралінгвістычныя фактары, якія абумоўліваюць фарміраванне гутарковага стылю, – гэта неафіцыйнасць, нязмушанасць адносін паміж субяседнікамі, непадрыхтаванасць маўлення, непасрэдны кантакт удзельнікаў размовы, тэматычная разнастайнасць. Вялікую ролю набываюць інтанацыя, жэсты, міміка, рухі, рэакцыя субяседніка, абставіны маўлення, агульнасць жыццёвага вопыту і інтарэсаў суразмоўцаў. Пералічаныя элементы паляпшаюць узаемаразуменне, дапамагаюць больш дакладна і эмацыянальна данесці інфармацыю.

Асаблівасцю гутарковага стылю з’яўляецца эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць, ацэначная рэакцыя. Так, на пытанне *Дапісаў рэферат?* замест адказу *Не, не дапісаў* могуць прагучаць эмацыянальна-экспрэсіўныя выразы накшталт *Дзе там дапісаў!; Зараз табе – дапісаў!; Якое там дапісаў!; Лёгка сказаць – дапісаў!* і інш.

Гутарковы стыль не вызначаецца жанравай разнастайнасцю. Асноўныя формы яго рэалізацыі – гэта розныя тыпы гутарак (па тэлефоне, непасрэдная размова) і перапіска (СМС-паведамленні, інтэрнэт-лісты, лісты і паштоўкі).

Лексічныя асаблівасці гутарковага стылю:

1) выкарыстанне формул маўленчага этыкету ў падобных сітуацыях ці сітуацыях, якія паўтараюцца. Да такіх выразаў адносяцца формулы прывітання, развітання, прабачэння, зваро-

ту, удзячнасці і г. д., напрыклад: *Добры дзень*!; *Добры вечар!; Да пабачэння!; Усяго найлепшага!; Бывайце здаровы!; Прабачце мне!; Даруйце мне!; Паважаныя сябры!; Паважаныя калегі!; Дазвольце выказаць шчырыя словы падзякі; Вялікі дзякуй!; Вельмі ўдзячны вам;*

2) багацце бытавой лексікі: *сусед, брат, дачка, панчохі, спадніца, туфлі, валёнкі, кладоўка, кухня, халадзільнік, снедаць, абед, бульба, хлеб, пірагі, закурыць, падсмажыць, праспаць;*

3) ужыванне гутарковых слоў, якія блізкія да нейтральных, але не роўныя ім. Такія адзінкі найчасцей характарызуюць знешнія ці ўнутраныя рысы, паводзіны чалавека і ў слоўніках адзначаюцца паметай *разм.* (размоўнае): *слюнцяй, лабасты, бядак, атабарыцца, завядзёнка, атрупянець, рахітык, нажытак, раўня, свінтух, бабыль, бездар, свістапляска, умакрэць, задавака, усмешлівы, скупянда, ускубнуць, хаўтуры, аціраццa, ачумець, дзедаўшчына, ачухацца, скупеча, смяльчак;*

4) наяўнасць прастамоўных, лаянкавых, грубых слоў, якія маюць больш зніжаную, чым гутарковыя, эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку і ў слоўніках адзначаюцца паметамі *праст.* (прастамоўнае), *лаянк.* (лаянкавае), *груб.* (грубае), *зневаж.* (зневажальнае), *пагард.* (пагардлівае), напрыклад: лаянк., разм. *басата;* разм., груб. *жратва;* разм., пагард. *баб'ё;* разм., груб. *бельмы;* разм., пагард. *дурніла;* разм., лаянк. *дурніца;*

5) выкарыстанне дыялектных слоў: *бязульнік* ‘свавольнік, гарэза’, *сярнічкі* ‘запалкі’, *шума* ‘смецце’; *суды* ‘два вядры’: *Пятро, схадзі прынясі з калодзежу двое судаў вады!; Хацела вам кашы зварыць, ды малако прымгнула [‘падкісла’];*

6) ужыванне жарганізмаў і прафесіяналізмаў прадстаўнікамі розных сацыяльных груп. Напрыклад, у мове сучаснай моладзі выкарыстоўваюцца словы *калбасіцца* ‘актыўна танцаваць, рухацца, быць у стане эмацыянальнага ўздыму’, *трахан* ‘крыху’, *трахец* ‘крыху’, *радакі, продкі, шнуркі* ‘бацькі’, *аблом* ‘пра дзеянні, задумы, справы, якія не ўдалося рэалізаваць’, *гусь, перац* ‘пра чалавека’ (з адмоўнай ацэнкай); у мове следчых сустракаюцца словы *адказняк* ‘справа, ва ўзбуджэнні якой адмоўлена’, *вісяк* ‘нераскрытае злачынства’, *макруха* ‘злачынства з забойствам’, *браслеты* ‘наручнікі’; у мове маракоў – *кок* ‘повар на судне’, *камбуз* ‘кухня на судне’, *задраіць* (люк)

‘шчыльна закрыць’. Усе пералічаныя адзінкі знаходзяцца па-за межамі літаратурнай мовы;

7) не характэрна выкарыстанне запазычаных слоў, тэрмінаў, кніжнай лексікі. Аднак у гутарках на тэмы грамадска-палітычныя, навукі, мастацтва, правоў названыя адзінкі шырока ўжываюцца: *плюралізм, дэмакратыя, валюта, фундамент, прыватызацыя, перспектыва;*

8) распаўсюджаны назвы з канкрэтным значэннем і абмежаваны абстрактныя словы;

9) выкарыстанне аўтарскіх неалагізмаў, утвораных на ўзор літаратурных слоў, напрыклад: *Ну, што, дачушка? Ці напірожнічалася [‘наелася пірожных’] ты?; На нашай кафедры большая палова – аступененыя і акандыдачаныя [‘якія маюць навуковую ступень кандыдата навук’]; Я даўганула [‘узяла ў доўг’] у Волькі трошкі грошай* (з маўлення студэнтаў і выкладчыкаў);

10) частотнасць фразеалагізмаў, прыказак, прымавак, афарызмаў, праклёнаў: *Жыццё пражыла – як на свінні праехала; Ты ў гэтым пытанні разбіраешся, як свіння ў апельсінах; А каб цябе ў чыстым полі дзверы сціснулі!; А каб табе пуста было!* Нярэдка фразеалагізмы ўжываюцца ў зменены, пераасэнсаваным выглядзе. Такія адзінкі з’яўляюцца надзвычай эмацыянальнымі і вобразнымі: *Яму і чаркі ў рукі;*

11) шырокае выкарыстанне метанімічных пераносаў: *Сягоння савет* замест *Сягоння адбудзецца пасяджэнне савета ўніверсітэта (факультэта); Вазьмі ў бібліятэцы Грынблата* замест *Вазьмі ў бібліятэцы артыкулы, напісаныя М. Я. Грынблатам* (з маўлення студэнтаў і выкладчыкаў);

12) ужыванне слоў з пераносным значэннем, характэрным толькі для дадзенага стылю: *прасвістаць, спусціць* (грошы) ‘хутка расходаваць’, *падкінуць* (на машыне дадому) ‘падвезці’, *падкінуць* (грошай) ‘даць’, *пасеяць* (грошы, кашалёк і інш.) ‘згубіць’, *паляцець* (пра матор, камп’ютар і інш.) ‘сапсавацца, зламацца’, *адрэзаць* ‘рэзка адказаць, жадаючы спыніць размову, спрэчку і да т. п.’, *накáпаць* (на каго-небудзь) ‘паскардзіцца’, *кураціна* ‘цыгарэты’, *гуляць у карткі, раскладаць пасьянс* ‘працаваць з картатэкай’.

Марфалагічныя рысы гутарковага стылю:

1) высокая частотнасць назоўнікаў у форме назоўнага склону, рэдкае ўжыванне форм роднага склону са значэннем параў-

нання і якаснай характарыстыкі. Амаль не выкарыстоўваецца творны са значэннем суб'екта дзеяння;

2) перавага форм з прыналежнымі прыметнікамі над сінанімічнымі формамі роднага склону назоўнікаў: *быкаўскія аповесці, Алесеў канспект, Кацін рэцэпт, Васеў падручнік, братава жонка* замест *аповесці Быкава, канспект Алеся, рэцэпт Каці, падручнік Васі, жонка брата;*

3) шырокае выкарыстанне займеннікаў, якія не толькі замяняюць назоўнікі і прыметнікі, але і ўжываюцца без апоры на кантэкст: *Яна* ***такая*** *гаспадыня!; На вуліцы* ***такі*** *снег!*

Як бачна з прыкладаў, гэтыя займеннікі абазначаюць станоўчыя якасці і па функцыі набліжаюцца да ўзмацняльных часціц;

4) займеннікі ў спалучэнні з інфінітывам могуць ужывацца замест назваў прадметаў, г. зн. выключаць назоўнікі са сказаў: *Дай чым напісаць!; Купі чаго на абед!; Прынясі чаго пачытаць!; У цябе ёсць чым разлічыцца?;*

5) нізкая частотнасць ужывання назоўнікаў і прыметнікаў, што звязана, па-першае, з выкарыстаннем замест іх займеннікаў, па-другое, з тым, што прадметы і іх прыметы вядомы ці бачны субяседнікам;

6) перавага дзеясловаў над назоўнікамі. Найбольш ужывальнай з'яўляецца асабовая форма, амаль не выкарыстоўваюцца дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі;

7) формы дзеясловаў, што абазначаюць аднакратнасць дзеяння: *крутануць, сцебануць, піскнуць, рыпнуць, скрыпнуць, чхнуць, тузануць;*

8) ужыванне выклічнікаў, дзеяслоўных форм са значэннем аднакратнага імгненнага дзеяння: *шусь, бразь, гоп, пырсь, скок, крамзель, брык, круць, верць, цап, стук, гак, плюх, фыр;*

9) службовыя часціны мовы (злучнікі, часціцы, выклічнікі) ***а, але, але ж, ну, дык жа, вось, значыць, гэта*** перадаюць пэўныя сэнсавыя адценні, запаўняюць паўзы ў спантанным маўленні, уводзяць рэплікі. Ёсць індывідуальныя словы, уласцівыя маўленню пэўных асоб: героі камедыі Я. Купалы «Паўлінка» выкарыстоўваюць словы *собственно, вось-цо-да, тудэма-сюдэма;*

10) займеннік ***мы*** можа выступаць сінонімам да займеннікаў ***ты*** або ***вы.*** У гэтым выпадку зварот набывае адценне спачування, жартаўлівасці, паблажлівасці, іроніі: *І колькі нам*

гадоў?; На што мы скардзімся?; Як мы сябе адчуваем?; Што мы будзем піць – чай ці каву?;

11) ужыванне форм аднаго часу ў значэнні іншага: *Выходжу я ўчора з цягніка, а на пероне стаіць ён, мой дарагі Алесь!;*

12) ужыванне форм дзеясловаў аднаго ладу ў значэнні іншага: *Раскажы я ўсю праўду – не паверылі б ніколі!; Сядзець, я сказаў, і перапісваць у чыставік!;*

13) выкарыстанне субстантываваных прыметнікаў і дзеепрыметнікаў: *Наліла б чаго гарачанькага, а?; Паеду ў Мінск на ранішнім, бо трэба ў дзесяць быць у Акадэміі навук; Пад'ёмныя выплацілі адразу ж, без затрымкі; Хто сёння дзяжурны?; А дзе ў вас тут прыёмная знаходзіцца?;*

14) выражэнне ацэнкі пры дапамозе прыметніка і часціцы ***аж:*** *Ён такі худы – аж сіні!;*

15) абрэвіятуры, утвораныя шляхам усячэння адзіночных слоў: *спец* – спецыяліст, *док* – доктар, *фак* – факультэт, *маг* – магазін. Часта да такіх усечаных асноў далучаюцца суфіксы: *велік, відзік, тэлек, мульцік, фотка, спяцоўка;*

16) абрэвіяцыя спалучэнняў: практычныя заняткі – *пэзэ,* беларуская мова – *белмова,* фізічная культура – *фізра,* сусветная і айчынная культура – *сак,* руская літаратура – *русліт;*

17) наяўнасць кандэнсатаў – скарочаных адпаведнікаў агульнапрынятым спалучэнням: *роба* – рабочае адзенне, *лаба* – лабараторная работа;

18) назоўнікі з суфіксам адзінкавасці ***-ін-(-ын-),*** які надае слову адценне фамільярнасці: *газеціна, паперына, адзежына, саломіна, цукерчына, ягадзіна;*

19) словы з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі: *Ганулька, сыночак, даміна, добранька, хуценька;*

20) суфіксы ***-ух-(-юх-), -ун-(-юн-), -ан-(-ян-), -аг-(-яг-), -анк-(-янк-), -уг-(-юг-)*** і іншыя ў назоўнікаў: *свякруха, весялуха, гаварун, пяюн, братан, бедалага, гулянка;*

21) суфіксы ***-к-, -ш-*** у назвах жанчын па іх сацыяльным становішчы, родзе дзейнасці, прафесійных занятках: *лабарантка, бухгалтарша;*

22) суфіксы ***-іх-(-ых-)*** пры азначэнні жанчын па мужу і ***-оўн-(-еўн-)*** пры называнні жанчын па бацьку: *Даніліха* 'жонка Данілы', *Сімоніха* 'жонка Сымона', *каваліха* 'жонка каваля', *папоўна.*

Сярод ***сінтаксічных асаблівасцей*** размоўнага стылю адзначым наступныя:

1) непаўната канструкцый, эліптычнасць, якія з'яўляюцца спосабам эканоміі моўных сродкаў, а таксама вынікам таго, што размова адбываецца непасрэдна паміж яе ўдзельнікамі, словы замяняюцца рухамі, жэстамі, мімікай: *Гэты трамвай ідзе на Маскоўскі [на Маскоўскі праспект]?; Не забудзь пакласці ў суп пару лістоў [лаўровых лістоў]; Ці даеду я на тройцы [тралейбусе № 3] да вакзала?; Вадзіцель, спыніцеся каля Полацкага [рынка]!* Няпоўныя сітуацыйныя сказы рэалізуюцца толькі ў размоўным стылі: [Сын пытаецца ў маці, якая памерала тэмпературу і глядзіць на тэрмометр] – *Ну, што? Высокая?;*

2) перавага простых сказаў над складанымі. У такіх сказах часта адсутнічае дзеяслоў-выказнік, што надае выказванню дынамічнасць: *Заўтра чатыры пары; Я ў сталоўку; Ты дома?;*

3) ужыванне слоў-сказаў: *– Дапаможаш рашыць задачу? – Канешне!; – Купіў хлеба? – Не; – Можна да Вас? – Заходзьце!;*

4) сярод складаных сказаў найчасцей выкарыстоўваюцца складаназалежныя і бяззлучнікавыя, якія нярэдка носяць ярка выражаны размоўны характар: *Як уладкуешся – абавязкова пазвані; Ёсць людзі – іх нічога не цікавіць;*

5) наяўнасць парцэляваных канструкцый: *Учора сустрэла аднакласніцу. Каля ўнівермага; Добры Арцём чалавек. Выхаваны. Інтэлігентны;*

6) ужыванне звароткаў: *Наташа, завары чаю; Андрэй, сядай за ўрокі!;*

7) пабочныя словы, устаўныя канструкцыі, выклічнікі: *Вы, можа, думаеце па-іншаму? Калі ласка, выкажыцеся!; Ого, які ў цябе цяжкі партфель!; Ты, я бачу, не зразумеў галоўнага: усё вяртаецца назад – і дабро, і зло, якое зрабіў;*

8) інверсійны парадак слоў: *Сёння ўвесь дзень баліць галава; Несур'ёзны ён нейкі.* Парадак слоў у размоўным стылі валодае шырокімі магчымасцямі варыяцый. Ён больш свабодны, чым у кніжных стылях, аднак іграе пэўную ролю ў выражэнні актуальнага члянення: самы важны, істотны элемент, які мае галоўнае значэнне ў выказванні, звычайна размешчаны ў пачатку сказа: *Хутчэй бы скончылася зіма!; Вясёлыя былі выхадныя;*

9) складаназалежныя сказы, у якіх даданая частка стаіць у прэпазіцыі да галоўнай, таму лагічна і эмацыянальна выдзяляецца: *З кім параіцца – не ведаю; Куды паступаць – яшчэ не вырашыў; Калі прыеду – пакуль што не ведаю;*

10) інтанацыйнае раздзяленне тэмы і рэмы, афармленне іх у самастойныя фразы: – *Цягнік на Масквуна якой платформе? – Цягнік на Маскву? На першай; – Як прайсці да гасцініцы «Лучоса»? – Да гасцініцы «Лучоса»? Далей па праспекце Чарняхоўскага метраў з трыста;*

11) паўторы слоў (прыслоўяў, прыметнікаў і інш.) для ўзмацнення экспрэсіі: *нізка-нізка, хуткі-хуценькі, снег-снег, холадна-холадна, доўга-доўга, мокры-макрусенькі.*

Такім чынам, асноўным паказчыкам сінтаксічных адносін у гутарковым стылі з'яўляецца інтанацыя і парадак слоў. Інтанацыя, цесна звязаная з лагічнымі націскамі, тэмпам маўлення, тонам, тэмбрам, мелодыяй голасу, паўзамі і г. д., нясе значную сэнсавую, мадальную і эмацыянальна-экспрэсіўную нагрузку, робіць маўленне натуральным, выразным. Яна кампенсуе тое, што недагаворана, а таксама ўзмацняе эмацыянальнасць, з'яўляецца сродкам выражэння актуальнага члянення. Тэма выказвання падкрэсліваецца пры дапамозе лагічных націскаў, таму рэма можа быць размешчана ў любым месцы сказа. Напрыклад, пра змену надвор'я можна сказаць наступным чынам: *Сёння ноччу абяцалі дождж. Сёння дождж абяцалі ноччу. Дождж абяцалі сёння ноччу. Абяцалі дождж сёння ноччу* і г. д.

Мастацкі стыль, або **стыль мастацкай літаратуры,** займае асаблівае месца сярод іншых функцыянальных стыляў. Ён ужываецца ў эстэтычнай сферы зносін, задавальняе духоўныя патрэбы грамадства. Усе моўныя сродкі, якія выкарыстоўваюцца ў гэтым стылі, падпарадкаваны функцыі эстэтычнага ўздзеяння на чытача або слухача. Яны цесна звязаны з ідэйна-кампазіцыйнымі задачамі твора, індывідуальнымі рысамі і мастацкім майстэрствам аўтара, асаблівасцямі таго асяроддзя, якое апісваецца.

У адпаведнасці з трыма родамі літаратуры – ***лірыкай, эпасам*** і ***драмай*** – вылучаюць наступныя **падстылі** мастацкага стылю:

1) ***вершаваная мова*** – прадстаўлена такімі жанрамі, як верш, паэма і інш.;

2) ***мастацка-празаічны*** – рэалізуецца ў аповесцях, апавяданнях, раманах і г. д.;

3) ***драматургічны,*** жанрамі якога з'яўляюцца камедыя, драма, трагедыя і інш.

Мова мастацкай літаратуры, нягледзячы на стылёвую неаднастайнасць і шырокае праяўленне аўтарскай індывідуальнасці, валодае шэрагам спецыфічных рыс, якія дазваляюць адрозніць стыль мастацкай літаратуры ад іншых функцыянальных стыляў.

Лексічныя асаблівасці мастацкага стылю:

1) шырокае ўжыванне слоў з пераносным значэннем: *А ўсё ж вясны ўжо чуцен подых: / Яе прыход мы пазнаём / Па тым, як трушчыць лёд нязгоды / Жаночай ласкі крыгалом* (Н. Гілевіч). Часам у мастацкім кантэксце слова набывае значэнне, не зафіксаванае ў слоўніках;

2) выкарыстанне сінонімаў усіх тыпаў (семантычных, стылістычных, семантыка-стылістычных, кантэкстуальных) і антонімаў: *Гэтых матчыных / Песень дзівоснае прадзіва: / І вясёлых, / І сумных, / І слёзных, / І грозных* (Н. Гілевіч);

3) перавага канкрэтнай лексікі над абстрактнай;

4) наяўнасць слоў абмежаванага ўжытку:

– дыялектызмы ў творах пісьменнікаў старэйшага пакалення, напрыклад пачатку XX ст., выконваюць намінатыўную функцыю: *Гаспадар разгаманіўся, нават лішне стаў зюклівы* 'гаваркі' (М. Гарэцкі). У мове ж мастацкай літаратуры і публіцыстыкі, пачынаючы з 40-х гг. XX ст., тэрытарыяльна абмежаваныя словы выкарыстоўваюцца са стылістычнай мэтай – як сродак замалёўкі побыту жыхароў пэўнай мясцовасці, стварэння этнаграфічнага каларыту, а таксама як сродак індывідуалізацыі мовы персанажаў: *Загаварылася я. Вячэру ж трэба ісці строіць* 'гатаваць' (І. Пташнікаў);

– жарганізмы з'яўляюцца яркім стылістычным сродкам характарыстыкі людзей пэўных сацыяльных груп: *«Жытуху» стварылі сабе тарбахваты* (Н. Гілевіч);

– спецыяльная лексіка (тэрміны і прафесіяналізмы) – стылістычны сродак адлюстравання рэчаіснасці, стварэння прафесійнай атмасферы, апісання персанажа праз яго мову: *Праўда, меў спраўную рыбацкую гаспадарку: два чаўны і розныя там сеткі, мярэжы, бучы, перамёты і шмат іншага, чаму Мікола і назвы*

не ведаў [сеткі, мярэжы, бучы, перамёты – прылады для лоўлі рыбы] (М. Машара);

– устарэлая лексіка (архаізмы і гістарызмы) у творах пісьменнікаў ранейшага пакалення выконвае намінатыўную функцыю: у час напісання твораў гэтыя словы актыўна ўжываліся для называння прадметаў і з'яў: *Я буду маліцца да нівы ўсёй сілаю, / Каб лепшаю ўродай* [ураджаем] *плаціла за труд* (Я. Купала). У мове тэкстаў сучасных аўтараў устарэлая лексіка выконвае стылістычную ролю: стылізуецца мова персанажаў, ствараецца каларыт мінулай эпохі: *Аказваецца, паўтара года таму назад Раман прапанаваў пану Аляхну пяцьдзясят бітых талераў за тое, каб ён адпусціў на волю сваю халопку Ірыну* (У. Караткевіч). У творах на сучасную тэматыку архаізмы і гістарызмы выкарыстоўваюцца таксама для надання апісанай з'яве ці падзеі адцення іроніі, камічнасці, часам – урачыстасці, узнёсласці: *Ствараю дзіўнай прыгажосці перлы, / На дне якіх заснуў нясцерпны боль, / Мая жывая і мая памерлая, / Крыніца шчасця, мук маіх юдоль* (У. Караткевіч), дзе [перл – *устар*. тое, што і жэмчуг; *перан*. пра што-небудзь выдатнае, цудоўнае (*высок. і іран.*); юдоль – *устар*. 1) даліна, лог; 2) месца, дзе пакутуюць, плачуць];

– неалагізмы (у першую чаргу індывідуальна-аўтарскія) – яркі эмацыянальна-экспрэсіўны сродак з незвычайным, свежым значэннем: *Божа, я ўжо былых не ўзнаўлю / Яснадум, яснадзён, ясназорак* (Н. Гілевіч). Неалагізмы ўжываюцца і для дасягнення мастацкіх эфектаў, гульні слоў;

– экзатызмы і варварызмы выконваюць у мастацкіх творах стылістычную функцыю – ствараюць каларыт пэўнай дзяржавы, народа, характарызуюць персанажаў, з'яўляюцца сродкам стварэння гумару і сатыры: *Я апрануўся, сеў на нарты, і каюр – паганяты запрэжкі – пагнаў сабак* [нарты 'вузкія, доўгія сані ў народаў Поўначы для язды на сабаках або аленях'] (Я. Брыль).

Лексіка-семантычная структура мовы мастацкага стылю залежыць ад ідэйна-эмацыянальнага зместу канкрэтнага твора, задач, што вырашаюцца ў ім, пэўнай сітуацыі, якая апісваецца. Таму тут выкарыстоўваюцца словы як стылістычна нейтральныя, так і функцыянальна афарбаваныя (з размоўнай ці кніжнай афарбоўкай). Так, у творах, дзе апавядаецца пра пэўную галіну вытворчасці, навукі, культуры і людзей, занятых у гэтай

галіне, будзе шмат прафесіяналізмаў, тэрмінаў. Пры апісанні пейзажаў дамінуюць словы, што называюць з'явы прыроды, іх прыметы. Калі мы чытаем твор пра вясковае жыццё, то нярэдка сустракаем назвы прадметаў сялянскага побыту, а таксама дыялектную лексіку і г. д.

Марфалагічныя асаблівасці мастацкага стылю:

1) насычанасць тэксту дзеясловамі, што робіць яго дынамічным (афіцыйна-справавому і навуковаму стылям уласціва статыка): *Потым, зразумела, узнімецца вецер, паабтрасе светлыя кроплі-пацеркі, што вось зараз качаюцца на лістах, і яны, буйныя і цяжкія, пазашпокаюць, нібы пераспелыя лясоўкі, па кустах, па траве, па зямлі...* (Я. Сіпакоў);

2) ужыванне ўсіх асабовых займеннікаў, якія замяняюць назоўнік любога разраду, а не толькі абстрактнае паняцце, як у навуковым стылі: *Усюды чакалі дажджу. І ён недзе пад абед, нарэшце, зашумеў* (Я. Сіпакоў); *Сцяблінка – тонкая, кволая, танчэйшая за жытнюю – аж дзівішся, як яна трымае такія шырокія лісты!* (І. Мележ);

3) выкарыстанне ўсіх форм асабовых дзеясловаў (у тым ліку 1-й і 2-й асобы, якія не ўласцівы навуковаму і афіцыйна-справавому стылям): *Я запрашаю цябе ў свой рай! / Прылятай да мяне, прылятай!*; *Дазволь! / Я яшчэ за цябе памалюся / У цішы сваёй светлай радасці. / І ў выспелай скрушнай скрусе / Я яшчэ за цябе памалюся...* (А. Багамолава);

4) формы слоў з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі, якія не толькі ўплываюць на семантыку слова, але і надаюць дадатковае сэнсавае адценне лакальнасці, пяшчоты, шкадавання, зневажальнасці, іранічнасці і інш.: *Ну і дзіўны / Гэты вожык – / Не відаць / Ягоных ножак. / Не відаць / Ягоных вочак – / Ну, не вожык, / А клубочак* (П. Марціновіч);

5) выкарыстанне форм клічнага склону назоўніка, якія заўсёды з'яўляюцца стылістычна афарбаванымі, бо выражаюць пяшчоту, любасць, узвышанасць, часам архаічнасць: *Гуслям, княжа, не пішуць законаў* (Я. Купала); *Паклон табе, мой беларускі краю!* (Н. Гілевіч).

Сінтаксічная адметнасць мастацкага стылю.

Што да сінтаксічных асаблівасцей, то ў мастацкім стылі выкарыстоўваецца ўсё багацце сінтаксісу беларускай мовы: простыя і складаныя сказы, сказы з апавядальнай, пытальнай,

клічнай і пабуджальнай інтанацыяй, аднародныя члены сказа, звароткі, экспрэсіўнае вылучэнне членаў сказа (сегментацыя, далучэнне, парцэляцыя і інш.).

Выбар пэўнага тыпу сказа прадыктаваны кантэкстам, сітуацыяй, асаблівасцямі стылю аўтара. Так, дыялогам уласцівы няпоўныя сказы, сказы з умаўчаннем – спецыяльна незакончаныя канструкцыі для ўзмацнення экспрэсіі.

Безасабовыя сказы, якія абазначаюць дзеянні і працэсы, што адбываюцца нібы самі па сабе, ужываюцца пры апісанні з'яў прыроды, псіхічнага або фізічнага стану чалавека. З дапамогай намінатыўных сказаў ствараюцца малюнкі прыроды, апісваюцца побыт, прадметы, з'явы, якія ўспрымаюцца наглядна, як існуючыя ў дадзены момант: *Ноч. / Халодная зямлянка. / Перастрэлка. / Цішыня* (П. Глебка).

Пытальныя, пабуджальныя і клічныя сказы – экспрэсіўна-стылістычныя сродкі мовы, бо выражаюць эмоцыі чалавека: захапленне, радасць, смутак, шкадаванне, абурэнне, здзіўленне і інш. Інверсія надае выказванню дадатковыя сэнсавыя і экспрэсіўныя адценні: найбольшы акцэнт прыпадае на той член сказа, які стаіць у канцы ці ў пачатку канструкцыі.

Складаныя сказы шырока ўжываюцца пры стварэнні пейзажных замалёвак, апісанні знешняга выгляду персанажаў, перадачы думак і разважанняў аўтараў ці дзейных асоб.

Сродкі стварэння выразнасці:

– сінонімы, якія дазваляюць пазбегнуць паўтораў, дапамагаюць найбольш поўна, усебакова апісаць прадметы і з'явы: *Прабегшы некалькі хат, Арцём звярнуў на агароды, шуснуў у каноплі, адтуль разораю між капусты забег у надворак Юркі Труса, з надворку заламаў у вулачку і пасучыў проста да калодзежа* (Я. Колас);

– амонімы (амографы, амафоны, амаформы) з'яўляюцца сродкам стварэння каламбураў, выразнай рыфмы: *Я на елку палячу – / Усе галінкі палячу: / Дзюба ў мяне доўгая, / Буду стукаць доўга я. / Назіраю я тады, / Як буяюць ягады: / З журавін зрабіў каралі – / Журавы мяне каралі, / Што не ўсе яны паспелі, / А дразды скляваць паспелі* (Загадка. Адгадка: *дзяцел*; С. Грахоўскі);

– антонімы: *Шчасце ходзіць толькі ў пары з горам* (Н. Гілевіч). Антонімы таксама ляжаць у аснове антытэзы – стыліс-

тычнага прыёму, заснаванага на супастаўленні процілеглых з'яў, прадметаў, характараў, пачуццяў, ідэй, вобразаў: *Слову жывому – на глебу ўрадлівую, / Мёртваму слову – на камень, на жвір. / Шчыраму сэрцу – долю шчаслівую, / Чэрстваму сэрцу – балота і вір* (С. Дзяргай) і аксюмарана – спалучэння супрацьлеглых разуменняў, якія лагічна выключаюць адно другое, але ўжытыя разам даюць новае паэтычнае ўяўленне (*разумны дурань, жывы труп, звонкая цішыня* і інш.);

– алітэрацыя – паўтарэнне аднолькавых або падобных зычных гукаў, прадвызначанае пэўнымі мастацкімі задачамі: *Дзе возера пад сонцам млее / І, як стамлёны матылёк, / Закалыханая лілея / На рукі просіцца здалёк* (Г. Бураўкін); *Сеецца, / Сыплецца, / Падае снег, / Сцелючы белую коўдру – пасцель. / Дрэмлюць прысады ў задумлівым сне, / Снежную ловячы голлем шрапнель* (Н. Гілевіч);

– асананс – паўтарэнне аднолькавых або падобных галосных гукаў: *На возеры лодкі-маторкі / І вёсел вясёлы ўсплёс; / Усміхнуліся першыя зоркі, / І вечар расінкі растрос* (Я. Пушча).

Вобразна-выяўленчыя сродкі – тропы і фігуры – надаюць выказванню эмацыянальнасць, служаць для маляўнічага адлюстравання рэчаіснасці, эстэтычнага ўздзеяння на чытача або слухача.

Тропы – словы ці моўныя выразы, ужытыя з пераносным значэннем. Да асноўных тропаў адносяцца:

– метафара – перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове падабенства: *Страсае светлякоў цыгаркі на росы прыцемак-хвалько* (Р. Барадулін);

– метанімія – перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове сумежнасці: *Мінск едзе па грыбы* (П. Панчанка);

– сінекдаха – перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове колькасных суадносін: *А ў жытнёвае лета вісіць над зямлёй яблык, пераспелы і светлы, як даўняя журба; ён упадзе – і надыдзе восень...* (М. Стральцоў);

– перыфраза – вобразны выраз, які апісальна называе і характарызуе з'яву, прадмет, дзеянне: *Дзённік мой – мае далоні, / Мазалі – мае адзнакі* (В. Шніп);

– эпітэт – мастацкае акрэсленне істотнай прыметы якога-небудзь прадмета ці з'явы: *Прывяла папараць, / Пясок пасох, / Да пнёў згарнуліся апенькі сонныя, / Ласкавы, мяккі мох /*

Нячутна лёг, / Нібы сняжынак зорачкі зялёныя (Р. Барадулін); *Ільняная і жытнёвая, сялянская, / Баравая ў казачнай красе, / Старажытнейшая, / Самая славянская, / Светлая, як травы ў расе, / Вобразная, вольная, пявучая, / Мова беларуская мая* (П. Панчанка);

– параўнанне – такое супастаўленне двух прадметаў, з'яў або паняццяў, у выніку якога сутнасць аднаго з іх вытлумачваецца праз сутнасць другога: *Як у бары, бы маленькія вожыкі, / Шышкі хваёвыя ўсыпалі дол* (Р. Барадулін); *Толькі страціўшы Радзіму, / Будзеш як камень, / Сляпы, і глухі, і нямы* (М. Танк);

– увасабленне – наданне чалавечых уласцівасцей рэчам, прадметам, з'явам прыроды: *– Як сціпла пражыла век цётка Вольха... / – Які харошы чалавек быў дзядзька Вяз...* (Я. Сіпакоў); *Ранак вытарашчыў вочы, / Як дзіця, глядзіць наўкола* (Н. Гілевіч);

– гіпербала і літота – рэзкае перабольшванне або змяншэнне якіх-небудзь уласцівасцей чалавека, прадмета ці з'явы з мэтай звярнуць на гэтыя ўласцівасці асаблівую ўвагу: *Сабралі ўраджай. / Хочаш прывезці яго – / Мурашку ў воз запрагай* (А. Наўроцкі).

Стылістычныя фігуры – своеасаблівыя сінтаксічныя канструкцыі, якія маюць спецыфічную будову, чым узмацняюць эстэтычную выразнасць і эмацыянальнасць выказвання, акцэнтуюць увагу на важкім слове або выразе, дапамагаюць лепш выявіць думку аўтара, перадаць яго душэўны стан.

Да асноўных стылістычных фігур адносяцца наступныя:

– анафара – паўтарэнне аднолькавых гукаспалучэнняў, слоў ці выразаў у пачатку вершаваных радкоў або суседніх строфаў:

Калі хто скажа,
што ў каханні ён
Усё спазнаў і вычарпаў дазвання,
Не верце.
Ён не знаў яшчэ кахання.
Ён яшчэ трапіць да яго ў палон,
І будзе плакаць над сабой былым,
І пракляне ўчарашняе бяссонне,
І здзівіцца,
што, можа, толькі сёння
Узнік кахання воблік перад ім.
Калі хто скажа,
што даўно
ані

Ужо няма ў каханні таямніцы, –
Не верце.
І яму яшчэ прысніцца
Яно, як цуд нязнанай чысціні… (Г. Бураўкін);

– эпіфара – паўтарэнне аднолькавых гукаў, слоў ці выразаў у канцы вершаваных радкоў або строфаў:

Падыходзяць да парога,
Углядаюцца без слоў,
Запрашаюць у дарогу
Бог, Радзіма і Любоў.
Каб, не здзейсніўшы, не згінуць,
Не карміць чужых бажкоў,
Хай жывуць у кожным сэрцы
Бог, Радзіма і Любоў (Л. Сіманёнак);

– кальцо страфы – паўтарэнне ў пачатку і канцы асобных вершаваных радкоў, строфаў ці цэлага твора аднолькавых гукаспалучэнняў, слоў або выразаў:

Край мой беларускі, край!
Дай мне прыгарнуцца, дай!
Да твайго лясного
Верасnога долу,
Дзе так шчасця многа
Выпала на долю, –
Дай жа прыгарнуцца, дай! (Н. Гілевіч);

– кампазіцыйны стык – паўтарэнне ў пачатку наступных радкоў або строфаў гукаспалучэнняў, слоў, словазлучэнняў, якімі заканчваюцца вершаваныя радкі або цэлыя строфы:

Купалачка, дзе твая дачка?
Мая дачушка ў гародзе,
У гародзе лянок поле,
Лянок поле, краскі шчыпле,
Краскі шчыпле, вянкі ўе,
Вянкі ўе, на сябе кладзе,
На сябе кладзе, да шлюбу йдзе (з песні);

– паралелізм – паралельнае размяшчэнне аднатыпных элементаў выказвання (з'яў, вобразаў, матываў і г. д.), што супастаўляюцца паміж сабой: *Хіба можна рабіць нешта добрае, калі самі злыя? / Хіба можна быць святым, калі думкі нашы далёкія ад святасці?* (Я. Сіпакоў); *Хто сказаў – вада без паху, / Хто сказаў – вада без смаку? / Той, відаць, не смяг у спёку і ад смагі ў суш не млеў* (Я. Сіпакоў);

– градацыя – такое размяшчэнне слоў і выразаў, пры якім назіраецца нарастанне або аслабленне іх эмацыянальна-сэнсавай нагрузкі:

Мы – не з гіпсу, мы – з каменя,
Мы – з жалеза, мы – са сталі,
Нас кавалі ў пламенні,
Каб мацнейшымі мы сталі (Цётка);

– рытарычнае пытанне – пытанне, якое не патрабуе адказу, бо змяшчае ў сабе сцвярджэнне:

Ці ж мы, хлопцы, рук не маем, / Ці ж нам сілы Бог не даў?
Ці ж пад родным нашым краем / Промень волі не блішчаў?
(Я. Колас).

Графічная адметнасць стылю. З дапамогай графічных сродкаў (як правіла, у мове паэзіі) аўтары выдзяляюць радзей – літары, часцей – тыя словы / сказы, якія маюць адметную сэнсава-эмацыянальную нагрузку. Гэта могуць быць і апорна моцныя моманты тэксту (назва твора, радкі з указаннем адрасата, напрыклад, у прысвячэннях, эпіграф, завязка / першы радок тэксту, заключныя радкі / радок ці канцавое слова / яго частка), анафары ці эпіфары, ключавыя ці іншыя словы, якія выяўляюць ідэйна-эмацыянальны змест, высвечваюць глыбіню падтэксту.

Графічныя сродкі выразнасці ўтвараюць так званыя прыёмы кантраснага акцэнтавання (сродкі акцэнтавання часам называюць астэрызмамі – грэч. aster – зорка: унутраная форма гэтага тэрміна ўтрымлівае падабенства акцэнтаваных адзінак да зорак, якія кантрасна вылучаюцца на фоне начнога неба).

Найбольш прадуктыўным сродкам акцэнтуацыі ўвагі ў мове мастацкай літаратуры з'яўляецца *курсіў*: Ну а гэты мой сябар / Піша праўду гусцей / На сваёй беларускай бяросце: / *«Трэба дома бываць часцей, / Трэба дома бываць не госцем»* (П. Панчанка).

Як відаць, пры цытаванні радкоў з мовы твораў іншых аўтараў, каб вылучыць іх змест (адлюстраваць іх сэнсавую важнасць), выкарыстоўваецца іншае графічнае афармленне, а сама фігура вызначаецца як рэмінісцэнцыя.

У сваю чаргу з дапамогай *курсіву* ў драматургічным падстылі афармляюцца аўтарскія рэмаркі:

К а р а в а й. Дарагі мой энтузіяст! Ну, твая праўда. Канечне ж, я вінаваты. (*А цяпер хоць і шчыра гаворыць, але цяжка зразу-*

мець: блазнуе ён ці сур'ёзна просіць.) Ну, даруй мне! Ну, прашу, злітуйся! Не судзі строга (А. Макаёнак);

Бушцец (*аглядаючы аўтамат, радасна*). Усё будзе абгэмахт, капітан… (*Пайшоў у пралом, спыніўся, блазнавата ўсміхнуўся.*) Іш, герой! (А. Дудараў).

Як відаць, курсіў адмяжоўвае словы аўтара ад слоў персанажа, такое графічнае афармленне тэксту дае магчымасць зрокава ўспрымаць яго не суцэльна, як, напрыклад, у празаічных творах; аўтарскія заўвагі маюць важнае, хоць і другаснае значэнне, бо ў драматургічным падстылі развіццё дзеяння, сюжэта адбываецца праз маўленне персанажа – праз маналог, дыялог, палілог, аднак важным з'яўляецца аўтарскае бачанне эмоцый, рухаў, інтанацый персанажа і інш., якраз такіх момантаў, якія падаюцца курсівам у рэмарках.

Адзначым, што аўтарскія рэмаркі могуць афармляцца *петытам* у тым выпадку, калі яны не перарываюць маўленне персанажа:

Дугін. Калі што якое, крыўдзіць пачнуць – скажы, што ў аддзяленні Дугіна ваяваў… Цэлы год…

Дзерваед сабраў рэчы Адуванчыка, падае.

Адуванчык. Дзед, ну скажы ты… Колькі там тае вайны засталося? Цэлы я буду…

Петыт часам мае функцыю ўдакладняльную, а думку, пададзеную з яго дапамогай, адначасова можна і нельга лічыць другаснай: яна заключае ў сабе пэўную інфармацыю, важную для раскрыцця зместу ўсяго твора, а значыць, для разумення тэксту і выяўлення аўтарскіх асацыятыўных падтэкстаў: так афармляюцца зноскі, эпіграфы, рэмаркі, радкі, у якіх названы адрасат ці імя / прозвішча таго, каму твор прысвячаецца:

Я ІДУ

«Калі ты ведаеш, на што здатнае каханне,
і калі ты мужчына, пашкадуй мяне,
не кажы "не" і дай мне ўвайсці»…
Надпіс на муры ў Пампеях

Надпіс моліць. Журба скамянелая,
Быццам рана, гарыць на сцяне <…>
(У. Караткевіч)

Тлусты шрыфт (магчымы каляровы шрыфт у творах для дзяцей) ужываецца пры афармленні назваў ці пачатку тэкстаў: напрыклад, вялікая тлустая каляровая літара пры афармленні назваў раздзелаў – ПАЛЯВЫЯ РАСЛІНЫ. КВЕТКІ. ДРЭВЫ; ЧАЛАВЕК. МОВА. КУЛЬТУРА – назвы раздзелаў кнігі М. Пазнякова «Падарожжа ў краіну загадак»; часам націскная літара ў друкаваным слове можа вылучацца курсівам ці тлустым шрыфтам, каб дасягнуць большай мілагучнасці, каб пазбегнуць двухсэнсоўнасці выказвання ці аманіміі: *На падлеткавай сцяжынцы / «драмаў»*, *як заўжды, стае: / мамка волі не дае* (Н. Мацяш).

Вялікая літара, вылучаная ці не вылучаная тлустым шрыфтам, таксама з'яўляецца сродкам акцэнтуацыі ўвагі на сэнсе таго слова, якое паводле арфаграфічных норм пішацца з малой літары: *Запяўшы / Хмарай шэрае радно, / Нябесны Гаспадар / Сузор'і вешае* (Р. Барадулін); *Скуль ведаеш пра смутак мой чарговы? / А ведаеш, бо йдзеш яго разважыць. / Як бачыш, што мяне чакае заўтра? / А бачыш, бо заўсёды папярэджваеш. / Жыццё стамляе, МАМА. / Не стамляе і не стамляецца толькі любоў* (Н. Мацяш). Функцыя такога графічнага афармлення слоў, адпаведнага ўжывання вялікай літары – стылістычная.

Прабелы паміж літарамі, або *разбіўка літар*, выкарыстоўваюцца пры афармленні назваў твораў, іх раздзедаў, асобных слоў, выразаў, якія, у дадатак да ўсяго, могуць падавацца тлустым шрыфтам: напрыклад, у заключным чатырохрадкоўі верша «Спадчына» Янкі Купалы вылучаны словы: *Жыве з ім дум маіх сям'я / І сніць з ім сны нязводныя... / Завецца ж спадчына мая / Ўсяго Старонкай Роднаю*; БАЙКІ, ПАЦЕШКІ – назвы частак кнігі «Свет – дзівосны» В. Жуковіча (Мінск, 2000).

Ужыванне іншамоўнай графікі, у тым ліку варварызмаў, у эпіграфах і тэкстах (проза, паэзія, драматургія) абумоўлена неабходнасцю афармлення крылатых выразаў часам з мэтай стылізацыі маўлення персанажаў, стварэння фігуры рэмініс-цэнцыі. Абавязковым патрабаваннем пры ўвядзенні такіх выразаў у твор з'яўляецца іх пераклад, які можа афармляцца петытам ці падавацца адразу ў тэксце: Прывет ім! Хай налягуць двое, / І мо звярнецца зноў пара, / Калі чыталі «Громобоя», /

«Пастушки грусть» etetera – і гэтак далей фр. (М. Багдановіч); І курс немедыцынскае лацінкі / «Peraspera…» – будзілі слых (Я. Янішчыц).

Заданні

1. Прачытайце тэксты. Акрэсліце іх стыль, сферу выкарыстання. Якім тэкстам і чаму найбольш уласціва: 1) афіцыйнасць, дакладнасць, аб'ектыўнасць; 2) суб'ектыўнасць, аб'ектыўнасць; 3) суб'ектыўнасць, эмацыянальнасць? Прааналізуйце мову ўрыўкаў, звяртаючы ўвагу на стылістычную афарбоўку слоў, наяўнасць / адсутнасць вобразных сродкаў, будову сінтаксічных канструкцый. Дакажыце, што змест і мэтанакіраванасць выказвання ўплываюць на выбар моўных сродкаў.

А. КОДЭКС ПРАФЕСІЙНАЙ ЭТЫКІ БІБЛІЯТЭКАРА

Усведамляючы важнасць прафесійнай дзейнасці ў сферы стварэння, захавання і распаўсюджвання ў грамадстве інфармацыі, члены Беларускай бібліятэчнай асацыяцыі прапануюць усім бібліятэкарам і спецыялістам, якія працуюць у гэтай сферы, у сваёй прафесійнай дзейнасці прытрымлівацца «Кодэкса прафесійнай этыкі бібліятэкара Беларусі»:

– забяспечваць высокі ўзровень абслугоўвання, ствараць умовы для раўнапраўнага, свабоднага і камфортнага доступу карыстальніка да інфармацыйных рэсурсаў;

– захоўваць духоўныя каштоўнасці і спрыяць развіццю нацыянальнай культуры;

– паважаць чалавечую годнасць і прытрымлівацца агульначалавечых прынцыпаў маралі, плюралізму ідэй, прынцыпаў інтэлектуальнай і інфармацыйнай свабоды;

– прызнаваць і з павагай адносіцца да інтэлектуальнай уласнасці;

– забяспечваць аператыўнасць, паўнату і аб'ектыўнасць інфармацыі, якая падаецца карыстальніку;

– аддзяляць прафесійныя абавязкі ад уласных інтарэсаў, імкнуцца да таго, каб уласныя перакананні не перашкаджалі свабоднаму доступу карыстальніка да інфармацыі;

– абараняць правы карыстальніка на канфідэнцыяльнасць звестак пра яго і яго інфармацыйныя запыты;

– імкнуцца да бездакорнага выканання сваіх прафесійных абавязкаў;

– ставіцца да карыстальнікаў бібліятэк з павагай і добразычлівасцю;

– лічыць сябе членамі прафесійнай супольнасці і ставіцца да калег па рабоце справядліва і з павагай, абараняць іх правы;

– абменьвацца ведамі і вопытам, садзейнічаць аўтарытэту сваёй прафесіі і клапаціцца пра яе высокі статус.

Рада Беларускай бібліятэчнай асацыяцыі лічыць, што выкананне «Кодэкса прафесійнай этыкі бібліятэкара Беларусі» з'яўляецца маральным абавязацельствам і прафесійным абавязкам кожнага бібліятэкара і пастараецца забяспечыць падтрымку калегам, якія сутыкнуліся з праблемамі ў рэалізацыі выкладзеных прынцыпаў (*Бібліятэчны свет. 2003, № 1).*

Б. Духоўная культура беларускага народа знайшла сваё адлюстраванне ў фальклоры, песенным, харэаграфічным і музычным мастацтве. Значны ўклад у сусветную скарбніцу народнай мудрасці ўнёс беларускі фальклор – багаты, разнастайны, шматгранны і самабытны, які ствараўся на працягу нашай тысячагадовай гісторыі, але найбольшага росквіту ён дасягнуў у разглядаемы перыяд.

Мудрасць народа, яго працавітасць, жыццёвы і гаспадарчы вопыт паказаны ў вуснай народнай прозе, якая прадстаўлена шматлікімі жанрамі – гэта казкі, міфы, легенды, паданні, сказы, апавяданні, бываліцы, прыказкі, прымаўкі, загадкі, анекдоты, жарты, гумарэскі і інш.

Вельмі багатая ў беларусаў і вусная народная паэзія, якая захавалася і дайшла да нашых дзён у асноўным у выглядзе народнай песні. Як пісаў выдатны збіральнік беларускай песні Рыгор Шырма, па народнай песні можна пазнаць цэлую нацыю, яе характар і душу. У гэтым сэнсе багацце беларускай народнай песні бязмернае: вяселле ці пахаванне, хрэсьбіны ці заручыны, кожнае свята ці абрад, кожная пара года – не абыходзяцца без сваіх адметных спеваў. Беларуская народная песня заўсёды ясная, пластычная, часцей засмучаная, чым рэзвая і гуллівая. З боку настрояў, мелодыі і рытмаў яна вельмі самабытная: у музычных адносінах адрозніваецца мяккасцю, цеплынёй, шчырасцю. Народныя песні падзяляюцца на абрадавыя і пазаабрадавыя – гістарычныя, антыпрыгонніцкія, сямейна-бытавыя і інш.

З народнай песняй цесна звязана народная музыка, якая ахоплівае ўсе бакі жыцця чалавека – абрадавыя дзействы, калядаванне і шчадраванне, хаджэнне валачобнікаў на Вялікдзень, купальскія карагоды, якія заўсёды суправаджалі музыкі. Яны выкарыстоўвалі розныя тыпы музычных народных інструментаў – гуслі, цымбалы, ліру, дудку, мандаліну, трубу, гармонік і інш.

Народны танец, як і народная песня і музыка, адлюстроўваў жыццё, побыт і працоўную дзейнасць чалавека, увасабляў яго нацыянальны характар, але ўжо ў пластычнай, харэаграфічнай форме. Танцы ў беларусаў пераважна парнамасавыя – Лявоніха, Мікіта, Млынок, Жабка, Таўкачыкі і інш. Беларускі фальклор настолькі багаты, што спатрэбілася б не адна кніга, каб яго апісаць *(М. Саўко, М. Бобер)*.

В. Быў самы ранак, час, калі пачынае сыходзіць з зямлі туман і з туману, паступова разгортваючы сваімі промнямі яго заслону, выходзіць сонца. Яно не грэе. Цьмянае сонцава кола кружыцца за туманавай заслонай над самымі балотамі і вільготнай мякаццю яго сцірае з сябе санлівасць. Туман радзее, а сонцаў круг усё чысцей, усё яскравей і рухавей. Пакуль сонца ў тумане, сабраная ў кроплі раса нерухома трымаецца на мураве і колер муравы мутнавата-зялёны. Птушкі не спяваюць яшчэ, а як бы пераклікаюцца адна з другой пасля ночы. Як толькі ўзнімецца ўгору абмытае росамі сонца, а туман пачне адплываць за асмялеўшым ветрам на ўсход, як бы згаварыўшыся, разам пачнуць свой ранішні спеў птушкі, і густалісты асіннік і бярэзнік заварушацца, гойдаючы тонкімі верхавінкамі, падстаўляючы гнуткія свае галіны пад лёгкія і ўчэпістыя птушыныя ногі. Варухнецца мурава пад ветрам і заіскрыцца расой. Залочанымі пырскамі будзе ўзлятаць з-пад ног раса, збітая з муравы, а прымятая нагамі мурава будзе павольна падымацца насустрач сонцу (*П. Галавач*).

Г. «Мая мацер з Палесся. Палессе – ета туды, пад Тонеж. У яе сясцёр і братоў там багата було, мо дзесяцера. Меншы брат Ян зваўся. Во за лесніка з маладых год буў. То от шо з етым маім дзядзькам адзін год прыключылася. Пайшоў вон на Купалнага Йвана з ружжэм у лес, думаў, яку дзічыну ўбіць – мо кабана, мо лася, мо мядзведзя. Пайшоў рана, сонейка не ўставала. Ціхенька йдзе па лесу, звера цікуе. Вуйшаў к Сіверска-

му балоту, йдзе паўз яго памалу. І на балоце, і ў лесе ціха. Ідзе-йдзе. Аж раптам шо-та ему зробілася. Хоча йці далей, да не можа, як бу дзеравянее. Нешча не пускае яго далей йці, на балота заварачае да цягне. Не хоча йці, баіцца, дрыжыкі бяруць, а йдзе. З купіны на купіну ступае, скача. Да ўсё хутчэй, як бу завод які ў ём стаў, усё далей на балота. Балота тэ вялікае. Пасярод яго возера е, пасярод возера – востраў з купін, на востраве – куст адзін кала вады рос. Вуйшаў дзядзька к таму возеру. Раненька шчэ було, як бу туман возера аблягаў. Бачыць вон цераз туман той востраў, а на востраве – русаўкі, з крыламі, без сарочак, голыя, косы русыя па пояс. Пабраліся ў круг да танцуюць з падскокамі. А адна сядзіць пад кустом кала самае вады, у воду глядзіца да косы расчэсае. Косы расчэсае да пазірае ў дзядзькаў бок. І здалося яму, што вана заўлякае яго, да сабе заве. Страхоцце на дзядзьку нашло, вубраўся вон з балота, а як – не помніць. Спужаўся моцна. Цяпер русавак там ніхто не бачыць. Ці то ваны е, да не паказваюцца людзям, ці то звяліся. Мабуць, звяліся» *(Тураўскі слоўнік).*

2. Прачытайце два тэксты на адну і тую ж тэму. З якога тэксту мы найбольш даведваемся пра такі звычай, як калядаванне? Ад якога тэксту чытач атрымлівае найбольшае эстэтычнае задавальненне? Перакажыце тэксты па-беларуску, затым выпішыце прыклады 3–5 лексем з рознай стылістычнай афарбоўкай – *кніжн.*, *размоўн.*, *прост.*

А. Колядование р., Калядаванне б., Колядування у. – святочный обряд посещения домов группами участников (колядовщиков, колядников), которые поздравляли хозяев и исполняли колядные песни (см.), получая за это вознаграждение в виде продуктов или денег. Обряд совершался поздним вечером (рождественское колядование) или ранним утром (новогоднее колядование) с целью обеспечения достатка и благополучия хозяев дома. Приблизившись к дому и получив от хозяев разрешение, колядовщики (см.) исполняли во дворе под окнами благопожелание (см.) или колядку, адресованную всей семье в целом, после чего им выносили «колядный дар» (хлебные изделия, продукты), они же произносили благодарственные формулы и шли к следующему дому (колядование обобщенного типа). В украинско-белорусской зоне более типичным было исполнение специальных колядных песен в адрес каж-

дого члена семьи (колядование дифференцированного типа). Такой развернутый обряд обычно происходил в доме и сопровождался музыкой, танцами, совместным угощением. При отказе одарить или при плохом одаривании в адрес хозяев могли произноситься формулы угроз и проклятий. Наряду с исполнением колядок и благопожеланий разные формы К. могли сопровождаться магическими действиями («посевание» зерном, щелканье бичом, битье ветками и др.) или разыгрыванием драматизированных сценок фольклорного или религиозного характера (см. Маска, «Коза», Драма рождественская) *(К. Кабашников).*

Б. Последний день перед Рождеством прошел. Зимняя ясная ночь наступила; глянули звезды; месяц величаво поднялся на небо посветить добрым людям и всему миру, чтобы всем было весело колядовать и славить Христа.

Колядовать у нас называется петь под окнами накануне Рождества песни, которые называются колядками. Тому, кто колядует, всегда кинет в мешок хозяин, или хозяйка, или кто останется дома, колбасу, или хлеб, или медный грош, чем кто богат.

Морозило сильнее, чем с утра, но зато так было тихо, что скрип мороза под сапогами слышался за полверсты. Еще ни одна толпа парубков не показывалась под окнами хат; месяц один только заглядывал в них украдкою, как бы вызывая принаряжавшихся девушек выбежать скорее на скрипучий снег. Мороз как бы потеплел; толпы парубков и девушек показались с мешками; песни зазвенели, и под редкою хатою не толпились колядующие. Чудно блестит месяц! Трудно рассказать, как хорошо потолкаться в такую ночь между кучею хохочущих и поющих девушек и между парубками, готовыми на все шутки и выдумки, какие только может внушать смеющаяся ночь. Под плотным кожухом тепло; от мороза еще живее горят щеки, а на шалости сам лукавый подталкивает сзади. Шумнее раздавались на улице крики и песни. Толпы толкавшегося народа были увеличены еще пришедшими из соседних деревень. Парубки шалили и бесились вволю.

Часто между колядками слышалась какая-нибудь веселая песня, которую тут же умел сложить кто-нибудь из молодых казаков. То вдруг один из толпы, вместо колядки, отпускал щедровку и ревел во все горло:

Щедрик, ведрик!
Дайте вареник!
Грудочку кашки!
Кильце ковбаски!

Хохот награждал затейника. Маленькие окна поднимались, и сухощавая рука старухи высовывалась из окошка с колбасою или с куском пирога. Парубки и девушки наперерыв подставляли мешки и ловили свою добычу. В одном месте парубки, зашедши со всех сторон, окружали толпу девушек: шум, крик; один бросал комом снега, другой вырывал мешок со всякой всячиной. В другом месте девушки ловили парубка, подставляли ему ногу, и он летел вместе с мешком стремглав на землю. Казалось, всю ночь напролет готовы были провеселиться. И ночь, как нарочно, так роскошно теплилась, и еще белее казался свет месяца от блеска снега! *(Коляда. Н. Гоголь).*

3. Прачытайце тэксты. Падрыхтуйцеся да пераказу па-беларуску аднаго з іх: запішыце план, складзіце перакладны слоўнік тэрмінаў (спачатку вузкаспецыяльных, затым агульназразумелых). Пры пераказе навуковага тэксту варта захаваць моўную адметнасць гэтага стылю – дакладнасць словаўжывання, складаныя сінтаксічныя канструкцыі, ужыванне аднародных членаў сказа і інш.

3.1. Приветствие р., вітанне (развітанне) б., вітання у. – словесная формула благопожелания при встрече (расставании), в которой идущим высказывается встречному свое доброе расположение, выраженное словами, имевшими некогда значение заклинания. В П. отражается шкала ценностей, признанных абсолютными (жизнь, здоровье, счастливое время, удача, успех и др.): «Добры дзень», «Добры вечар», «Здравствуйте», «Доброе утро», «Доброго здоровья», «Доброго ранку», «Добри вечір». В них также проявляются социальные отношения людей, их возрастная и социальная соподчиненность (младший приветствует старшего, подчиненный – руководителя, бедный проситель – богатого и т. п.; субъекты одной социальной группы могут обходиться приветствиями: «Здоров!», «Вітаю!», «Маё вам шанаванне!», «Чалом вам!», «Чэсць!»). Ритуально-магическая функция П. особенно наглядно выступает в тех, которые обращены к работающему: «Бог в помощь», «Памажы, Божа», «Спары, Божа», «Бог поміч, памагайбі» (складывающе-

му, насыпающему) и т. п., за которые адресат обязан благодарить.

П. вербальные часто сопровождались определенными жестами: поклонами, склонением головы, снятием головного убора, вскидыванием, пожатием рук и др. *(Л. Соловей).*

3.2. Развитию внелитургической музыки предшествовало рождение светского силлабического стихосложения, достигшего расцвета в барочной поэзии Симеона Полоцкого. Его вирши пользовались большой популярностью при дворе Алексея Михайловича. Выдающимся памятником культуры конца XVI в., где органично соединялась духовная поэзия и бытовая песня, является «Псалтырь рифмотворная», созданная Симеоном Полоцким и Василием Титовым.

Поэтический перевод древних библейских текстов, посвященный царю Федору Алексеевичу, был издан в 1680 г. без музыки, хотя Полоцкий рассчитывал на его музыкальное воплощение. Музыку к псалмам Титов написал несколько позднее, между 1682–1687 гг. Создавая ее, композитор отошел от своего привычного монументального хорового стиля. Музыкальный склад большей части псалмов отличается камерностью и простотой; строфы песен нередко представляют собой элементарное четырехактовое построение. Псалмы предназначены для трехголосного исполнения без сопровождения инструментов. Каждая песенная миниатюра (а всего их в соответствии с Псалтырью сто пятьдесят) обладает достаточно ярким характером и законченностью формы. Среди них псалмы, близкие народно-песенным жанрам (*Л. Рапацкая).*

3.3. Абраам Моль – французский ученый, директор Института социальной психологии Страсбургского университета, автор большого числа работ в области эстетики, социологии, лингвистики, теории информации и др. Его книга «Социодинамика культуры» вышла в свет в 1967 году во Франции, а затем была многократно переиздана и переведена на другие языки. Эта работа рассматривает динамику культуры в специфическом аспекте, в терминах теории информации. Следует иметь в виду, что для А. Моля культура – это, во-первых, исключительно духовное производство, а, во-вторых, рассматриваемая в контексте массовых коммуникаций, она представлена как пространство сообщений. Это позволяет ученому использовать ко-

личественные методы, анализируя циклы культурного взаимодействия.

А. Моль выделяет четыре доктрины относительно роли средств массовой информации в современном обществе: демагогическую (средство реализации экономической рекламы), догматическую (регуляция политического, идеологического поведения людей), культуралистскую (непрерывное гуманитарное образование людей) и социодинамическую (регулирование культуры с помощью ценностей, ускоряющих или тормозящих культурную эволюцию) *(Н. Багдасарьян).*

3.4. Главной сферой деятельности социального педагога является социум (сфера ближайшего окружения личности, сфера человеческих отношений). При этом приобретенной (особенно в современных условиях) является сфера отношений в семье и ее ближайшем окружении, по месту жительства. Именно сфера ближайшего окружения (микросреда) играет огромную роль в формировании культуры личности, причем не всегда позитивную. Социологи доказывают, что различные нравственные отклонения, социально-патологические крены чаще происходят в микросреде с низким уровнем культуры, ограниченностью духовных запросов.

Поэтому перед обществом стоит проблема формирования полноценной, многообразной, самоорганизующей культурной среды. Ведь «именно она является важнейшим фактором духовного становления и совершенствования личности, ее идеалов, интересов, потребностей», ее приобщения к миру культуры.

Культурная среда включает социально-культурные объекты, связанные с созданием и распространением культурных ценностей. Но главное, что ее характеризует, – отношение людей, материальные и культурно-бытовые условия повседневной жизни, духовно-нравственная атмосфера. Поэтому процесс формирования культурной среды – одно из главных направлений культурного обновления, без которого невозможно преодолеть действие социальных и психологических механизмов, разъединяющих общество.

В процессе постижения культуры, понимания ее основ, приобщения личности к духовным ценностям большую роль играет семья как микросреда, наиболее близкая человеку и дающая ему первые понятия о культуре. Правда, необходимо отметить,

что семья может передавать по наследству, трансформировать не только позитивные, но и негативные образцы поведения. В последнее время в связи с различными изменениями в нашем обществе наблюдается кризис семьи. Она подвергается разрушительному воздействию со стороны массовой культуры, обезличиванию, духовно вымирает. Одной из составных частей культуры семьи является культура досуга. Это очень важный элемент жизнедеятельности семьи, так как именно в свободное время человек имеет возможность заниматься любимым делом, развивать свои духовные и физические возможности, уделять внимание саморазвитию, общению с другими людьми и т. д. *(И. Вышинская).*

3.5. В начале XVII в. барокко вытесняется изящным и вычурным стилем Людовика XV – рококо. Родина рококо – Франция. Дальнейшее распространение он получает в дворцовых и парковых строениях карликовых государств Германии (павильон Цвингер в Дрездене, дворец Сан-Суси в Потсдаме). Растрелли использовал декоративные тенденции рококо в архитектуре.

Многое в этом стиле определяет причудливая форма раковины. Само слово «рококо» произошло от слова «рокайль» – мелкие камушки, раковины. Модным становится орнамент из стилизованных раковин. Рококо продолжает традиции барокко. Его характеризуют изысканные и причудливые мелкие формы и изощренно изысканный филигранный, сильно стилизованный орнамент. Рококо получил наибольшее распространение при оформлении интерьеров.

Во внутреннем оформлении зданий используются живописные панно, раковины, зеркала. Этим добивается иллюзия легкости, нематериальности стен, свободного пространства. Декор интерьера насыщенный, но уравновешенный. Чистые краски, пастельные тона сочетаются с белой и золотой отделкой.

Рококо – легкий, игривый стиль, создающий атмосферу праздности, непринужденного веселья, непритязательного развлечения. Для него характерны изящество, деликатность, прихотливая грациозность. Он выражал вкусы отчужденной от политики и гражданственности части аристократии и дворянства.

Для рококо характерны изящные произведения, эротические и мифические сюжеты, экзотика. Заимствуются мотивы китай-

ского искусства. Получают распространение маленькие статуэтки из фарфора и терракоты, предназначенные в основном для украшения интерьера, роспись на фарфоре и тканях. Предметы, мебель в стиле рококо всевозможно украшены, вычурной формы. В эпоху рококо были модны напудренные парики, богато украшенные кружевами шелковые платья светлых тонов с объемными юбками *(А. Чернокозов).*

3.6. Чтобы подготовить студентов к самостоятельному добыванию знаний, необходимы два условия, а именно: добиться, чтобы студенты в процессе изучения цикла специальных дисциплин овладели системой предметных знаний, под которыми понимаются знания, являющиеся результатом и одновременно средством познания в области конкретной библиотечно-информационной дисциплины. Однако любая специальная дисциплина в учреждении высшего образования должна включать не только систему определенных предметных знаний, но и процесс (методы, способы, приемы) их добывания. Поэтому методологический аспект специальных знаний должен быть раскрыт в такой же мере, как и предметный. Конструирование учебного материала по методологическим вопросам должно включать следующие звенья: а) выделение необходимого комплекса методологических вопросов; б) определение содержания по выделенным методологическим вопросам.

В специальных курсах необходимо четко установить, какую сторону действительности прежде всего изучают научные дисциплины библиотековедения, библиографоведения, документологии (книговедения), какие философские и общенаучные категории используют ученые, какие научные методы (подходы) стали ведущими (системный, деятельностный, информационно-ресурсный и так далее) *(В. Леончиков).*

3.7. Первые балеты возникли в средневековой Франции. Именно там из танцев с покачиваниями и притопами, подскоками и прыжками, называемых бранлями (бранли – от слова branle, т. е. качание, хоровод), со временем возникла французская хореография.

Профессионалы – хореографы средних веков своим мастерством подняли искусство исполнения танца на новую высоту. Их достижения явились тем фундаментом, на котором позднее сформировался классический академический балет. В то время,

когда танец соединяется с музыкой и появляется в привычном для нас понимании, расцветают такие музыкально-танцевальные формы, как сюита, пастораль, интермедия.

В XVI веке был сделан большой шаг вперед в развитии техники танца. Фабрицио Карозо в 1581 году издал в Венеции книгу «Танцовщик», где описал танцы Венеции, технику их исполнения, основные танцевальные движения. Во Франции Туано Арбо тоже выпустил книгу под названием «Оркезография», в которой говорил о значении танца, о зависимости танца от музыки. Приход в балет профессионально обученных исполнителей способствовал дальнейшему развитию танца. Тринадцать академиков во главе с балетмейстером Шарлем Бошаном должны были развивать благородное искусство танца.

В XVII веке появился новый жанр – комедия-балет. Его основателем был Жан Батист Мольер, великий французский драматург, актер и режиссер. Он многое сделал для развития классического танца: ввел 5 позиций ног, разработал свою систему сценического танца.

В Англии XVII века театр тоже включал в свои спектакли бытовые танцы. Танцы, описанные в произведениях Шекспира, составляют антологию хореографических произведений Англии. В высших кругах танцуют павану, гальярду, куранту, вольту, джигу *(Т. Барышникова).*

3.8. В наши дни существует целый ряд определений музея, что в значительной степени объясняется сложностью и многоликостью феномена. XX век подарил человечеству новые типы музеев, пришло осознание того, что сохранять и экспонировать можно и нужно не только предметы, но и характерное для них окружение, различные фрагменты историко-культурной среды, виды человеческой деятельности. Появились музеи под открытым небом, в основе которых – не традиционная коллекция предметов, а памятники архитектуры и народного быта, представленные в своем естественном природном окружении. Возникли и музеи, экспонирующие главным образом не подлинники, а их воспроизведения.

Еще одна причина многообразия существующих определений музея – развитие теоретического музееведения и различные исследовательские подходы специалистов, а также разнообразие целей и задач, ради которых создается дефиниция.

В изданиях справочного характера музеи обычно трактуются как научно-исследовательские и культурно-просветительные учреждения, которые в соответствии со своими социальными функциями осуществляют комплектование, учет, хранение, изучение и популяризацию памятников истории, культуры, а также природных объектов.

В международной практике обычно используется определение, выработанное Международным советом музеев (ИКОМ) и включенное в его Устав в 1974 г. С учетом поправок, внесенных в последний вариант Устава в 1995 г., эта дефиниция звучит следующим образом: музей – это «постоянное некоммерческое учреждение, находящееся на службе общества и его развития и открытое для людей, оно приобретает, сохраняет, изучает, популяризует и экспонирует в образовательных, просветительных и развлекательных целях материальные свидетельства человека и окружающей его среды»[1].

3.9. Выдающимся деятелем в области музыкального театра второй половины XVII века был гетман Великого Княжества Литовского Михаил Казимир Огинский. Меценат, композитор и музыкант, Огинский был основателем Оперного театра в Слониме. В числе первых сценических площадок называются «Театр на шести колесах», передвигавшийся при помощи четырех пар волов, и плавающий театр на реке Щаре и канале «Порт Огинский», построенном также по инициативе гетмана. В этом театре «оперы и комедии играны были в году 1771». А. Андржеевский, посетивший Слоним в 1798 г., восхищался дворцом и «роскошным театром, в котором находился настоящий пруд и плыли настоящие корабли…»[2].

Сцена была приспособлена для показов барочных спектаклей, оперных и балетных, для выхода сотен певцов и статистов, для различных сценических превращений.

Технические возможности этой слонимской сцены – «Нового дома оперы», где декорации, меняясь на глазах у зрителей, позволяли представлять их взорам не только «море», но и бьющие на сцене фонтаны, освещавшиеся бенгальскими огнями, – были поистине уникальны.

---

[1] Цит. по: Хадсон К. Музеи не стоят на месте // Museum. – 1998. – № 197. – С. 43.

[2] Andrzejowski A. Ramoty starego Detiuka o Wołyniu. – Wilno, 1921. – T. I. – C. 176.

Однако ценителей музыки поражал не меньше, чем сцена, и репертуар. В «нотной камере» Слонимского театра оказались все лучшие произведения оперного искусства XVII века. Музыкальный инструментарий капеллы был одним из лучших в Западной Европе и славянских странах. Оркестр, созданный М. К. Огинским в Слониме, современники считали выдающимся и сравнивали с мангеймским – «камертоном Европы». Нельзя обойти также тот факт открытия им в 1777 г. слонимской балетной школы – «Департамента балетных детей» (преимущественно крестьянских).

Здесь уместно отметить принцип использования в массовых сценах оперных спектаклей наряду с мещанами – крестьян, а также демократический подход к составу зрителей (зал «Нового дома оперы» был рассчитан на 2 000 мест, а в Слониме тогда проживало всего 6 000 человек (*Ю. Черняк*. Режиссура праздников и зрелищ. Минск, 2004. С. 20–21).

4. Запішыце. Вусна растлумачце значэнне тэрмінаў. Вызначце агульназразумелыя і вузкаспецыяльныя. З трыма тэрмінамі складзіце сказы ў навуковым стылі (пісьмова) і з трыма – у размоўным (вусна).

4.1. Інтанацыя, рэпетыцыя, брава, авацыя, бенефіс.

4.2. Рэпетыцыя, квартэт, гала-канцэрт, паланэз, накцюрн, сапрана, папуры, рэпертуар.

4.3. Менеджар, нерэнтабельны, прэзентацыя, кампетэнтнасць, камунікацыйны працэс, беспрацоўе.

4.4. Індывідуум, рэзанёр, стэрэатып, скептыцызм, канфлікт, сангвінік, перавыхаванне, апякун.

4.5. Экспанат, барока, паліваная кераміка, мальберт, ткацтва, архітэктура, арнамент, габелен, каларыстыка, вернісаж.

4.6. Рэферыраванне, дайджэст, каталог, брашура, тыраж, картатэка, рукапіс, картатэка персаналій, віньетка, архіварыус.

4.7. Балеро, трэнаж, балетмайстар, фуэтэ, апломб, рэверанс, гапак, піруэт, тур, авансцэна.

4.8. Матэрыяльная культура, верацяно, этнаграфічны, язычніцтва, экспазіцыя, кансістэнцыя.

4.9. Сцэнарый, сцэнаграфія, саундтрэк, рэжысура, флэш-моб, спектакль, абрад, канферансье, акцёр, сцэна, тэатральная прастора.

5. Дайце азначэнне моўных штампаў і паразважайце, з якой мэтай яны выкарыстоўваюцца ў справавых паперах. Падбярыце да назоўнікаў адпаведныя дзеясловы, утвараючы ўстойлівыя моўныя звароты, напрыклад: *апеляцыя – напісаць, падаць*.

Акт, анкета, падзяка, віза, справа, даклад, закон, аб'ява, водзыў, адносіны, подпіс, пастанова, справаздача, папярэджанне, праграма, распіска, пратакол, распараджэнне, рэзалюцыя, рэкамендацыя, рашэнне, даведка, рахунак, тэзісы, патрабаванне, характарыстыка, штраф, слова, вымова, загад, іск, прэмія, просьба.

6. Справавым паперам уласціва ўжыванне слоў з прамым значэннем (у тым ліку слоў-тэрмінаў, розных афіцыйных назваў, недвухсэнсоўных устойлівых выразаў, назваў асоб па пасадзе, паводле роду заняткаў і прафесіі і інш.), што забяспечвае юрыдычную дакладнасць дакументаў.

а) *вусна растлумачце значэнне слоў:*

абанемент, абанент, адрасант, адрасат, альтэрнатыва, ануляцыя, арэнда, асігнаванні, аўтэнтык, выстава-продаж, гарант, гарантыя, гранд, дагавор, дэ-факта, дэ-юрэ, контрагент, крэдыт, ліцэнзія, маркетынг, менеджмент, навацыя, паблісіці, прэйскурант, сертыфікат, статус, факсіміле, фальсіфікат, штамп, штат, штраф, эквівалент, юрыдычная асоба;

б) *запішыце прыведзеныя словы і словазлучэнні па-беларуску:*

писать по адресу, обращаться не по адресу, анализ спроса и потребления, аренда помещения, благодарственное письмо, вступить в брак, состоять в браке, бывший в употреблении, нанести визит, вид на жительство, признать виновным, в нерабочее время, глубокоуважаемый, годовщина, данные, действующий, доказательство, зачетка, зачетный, зачислить, личность, личный, лицо, удостоверить личность, наличный, нижеподписавшийся, основание (причина), рейтинг, реклама, рекламодатель, участник, участвовать, ходатайство, целесообразность, в целях выполнения, иметь целью, ценность, паспорт, свидетельство;

в) *растлумачце правапіс вялікай літары ў назвах дзяржаўных устаноў; з трыма назвамі складзіце сказы ў афіцыйна-справавым стылі:*

Міністэрства культуры, Галоўнае архіўнае ўпраўленне (Галоўархіў), Галоўнае ўпраўленне па рэстаўрацыі і кансервацыі помнікаў гісторыі і культуры, Камітэт па Дзяржаўных прэміях Рэспублікі Беларусь, Нацыянальная бібліятэка Беларусі, Таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры, Рэспубліканскі выставачны цэнтр, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў, Беларуская дзяржаўная акадэмія музыкі, Беларуская дзяржаўная акадэмія мастацтваў, Нацыянальны мастацкі музей, Нацыянальны музей гісторыі і культуры Беларусі, Дзяржаўны музей гісторыі беларускай літаратуры, Нацыянальны акадэмічны тэатр імя Янкі Купалы, Дзяржаўная акадэмічная харавая капэла Рэспублікі Беларусь.

7. Складзіце распіску і даручэнне, выкарыстоўваючы тэрміналагічную лексіку вашай спецыяльнасці.

8. Вам трэба паведаміць пра навагодні вечар:

а) напішыце аб’яву ў справавым стылі;
б) складзіце вясёлую аб’яву;
в) паведаміце студэнтам сваёй групы;
г) паведаміце свайму сябру (сяброўцы);
д) напішыце запрашэнне на вечар выкладчыку;
е) запрасіце выкладчыка вусна.

9. Напішыце аўтабіяграфію і падрыхтуйце вуснае паведамленне пра тое месца, дзе нарадзіліся, пра сваіх бацькоў, пра выбар прафесіі і г. д. Параўнайце пісьмовы і вусны тэксты, зрабіце вывады: да якога стылю іх трэба аднесці і чаму.

10. Кантамінацыя ўстойлівых выразаў – адна з самых распаўсюджаных памылак афіцыйна-справавых папер. Прачытайце словазлучэнні, выпраўце памылкі:

не адыгрываць значэння, не мець ролі;
адказваць на задачы, рашаць пытанні;
вырашаць канфлікты, урэгуляваць задачы;
прымаць усё залежнае, рабіць меры;
змяніць ход, пераламіць зыход;
даваць заўвагі, рабіць парады;
мець адбітак, насіць асаблівасць;

прымяняць меры, прыняць санкцыі;
развіваць справу, весці дзейнасць;
упісаць уклад, унесці старонку.

11. Прачытайце, паразважайце над памылкамі, запішыце правільна.

Выехаць з горада Мінск, пражываць у горадзе Віцебск, знаходзіцца на прыпынку плошчы Незалежнасці, працаваць у Маладзечна, пытанні ў адносінах культуры, курсы для перападрыхтоўкі, адзначыць аб гэтым, дасягнуць да ўзроўню, паглыбіць кола ведаў, насіць асаблівасць, арганізацыя па зборы інфармацыі, прысутнічаць на ўручэнні ўзнагарод, абмеркаваць на кафедры.

12. Запішыце фраземы, вызначце, якую ацэнку яны выражаюць і ў якіх стылях мовы яны могуць выкарыстоўвацца.

Круціць носам, даць дзёру, галаву звесіць, ногі выкруціць, абух абухом, кішкі пераядаць; вырашаць лёс, удзельная вага, нанесці ўдар, давесці да ведама, прыняць удзел, апраўдаць давер'е; адзін на адзін, стрымаць слова, мець на ўвазе.

13. Напішыце сцэнарый аднаго з народна-абрадавых свят для правядзення адпаведнага мерапрыемства.

§ 17. Камунікатыўныя якасці маўлення і іх праяўленне ў функцыянальных стылях

Правільнасць маўлення – камунікатыўная якасць, без якой немагчыма абысціся пры выкарыстанні як пісьмовай, так і вуснай форм мовы; гэта першасная якасць, заснаваная на веданні і прымяненні ўсіх моўных норм (арфаэпічных, акцэнталагічных, лексічных, фразеалагічных, словаўтваральных, граматычных – марфалагічных і сінтаксічных, пунктуацыйных, стылістычных). Правільнае маўленне – аснова маўлення, паколькі забяспечвае дакладнасць і зразумеласць зносін.

Дакладнасць – камунікатыўная якасць маўлення, якая прадугледжвае адпаведнасць яго сэнсавага боку (плану зместу) адлюстраванай рэчаіснасці і праяўляецца ва ўменні знаходзіць адэкватнае слоўнае выражэнне паняцця. Такім чынам, даклад-

насць уяўляе сабой уменне правільна адлюстроўваць рэчаіснасць, выказваць думкі і афармляць іх пры дапамозе слоў.

Дакладнасць залежыць ад правільнасці словаўжывання, выбару слова, якое найбольш адпавядае названаму ім прадмету ці з'яве, зместу выказвання і яго мэце. Пры выбары слова неабходна ўлічваць яго семантыку, стылістычную прыналежнасць, сферу ўжывання.

Так, напрыклад, назоўнік *рэзюмэ* ў літаратурнай мове мае значэнне 'кароткі вывад са сказанага, напісанага', таму яго ўжыванне будзе да месца ў кантэксце *рэзюмэ аўтарэферата, артыкула, даклада.* Часам у маўленні названая лексема выкарыстоўваецца для абазначэння вынікаў дзеянняў, мерапрыемстваў, падзей: *рэзюмэ чэмпіяната, турніра, спаборніцтваў* (правільна: *вынікі чэмпіяната, турніра, спаборніцтваў*).

Дакладнасць маўлення прадугледжвае пэўныя патрабаванні да спецыяльнай лексікі. Так, тэрміны павінны быць адназначнымі ў межах дадзенай тэрмінасістэмы, сціслымі, нейтральнымі з эмацыянальна-экспрэсіўнага пункту погляду, мець дакладны змест. Аднак пералічаныя патрабаванні захоўваюцца не заўсёды, бо абцяжарваюць зносіны ў навуцы, тэхніцы, упраўленні.

Замена тэрміна адпаведнай абрэвіятурай не павінна выклікаць цяжкасці пры яе ўспрыманні і расшыфроўцы, і тым больш – непатрэбных асацыяцый.

Вузкаспецыяльныя тэрміны, ужытыя па-за сферай, для якой яны характэрны, абавязкова патрабуюць тлумачэння: калі тэрміны не зразумелыя адрасату, яны не выконваюць інфарматыўную функцыю і перашкаджаюць успрыняццю і разуменню тэксту, а значыць, пазбаўляюць тэкст даступнасці.

Асаблівай увагі падчас выкарыстання патрабуюць інтэрферэмы – словы, якія ў розных мовах часткова ці поўнасцю супадаюць па гучанні, але адрозніваюцца па значэнні: рус. *диван* = бел. *канапа,* бел. *дыван* = рус. *ковёр;* рус. *мех* = бел. *футра,* бел. *мех* = рус. *мешок.*

Дакладнасць маўлення патрабуе не толькі ведання значэння слоў, але і ўмення ўлічваць іх валентнасць – здольнасць уступаць у кантэкст з іншымі словамі. Адной з распаўсюджаных памылак з'яўляецца парушэнне норм лексічнай спалучальнасці, што вядзе да недакладнасці маўлення: *дасягнутыя недахопы*

(лексема *недахопы* не спалучаецца са словам *дасягнутыя*), *паменшыць узровень* (трэба – *знізіць узровень*), *заняць першынство* (трэба – *заваяваць першынство*). Частка такіх памылак дапускаецца ў выніку кантамінацыі – змешвання двух блізкіх па семантыцы словазлучэнняў.

Прычынамі недакладнасці, двухсэнсоўнасці, незразумеласці выказвання з'яўляюцца:

– ужыванне слоў з неўласцівым для літаратурнай мовы значэннем;

– недакладнае выкарыстанне сінонімаў, паронімаў, тэрмінаў, мнагазначных слоў, амонімаў;

– міжмоўная лексіка-семантычная інтэрферэнцыя ва ўмовах білінгвізму;

– парушэнне норм лексічнай, граматычнай і стылістычнай спалучальнасці слоў;

– слоўная збыткоўнасць;

– слоўная недастатковасць.

Лагічнасць маўлення прадугледжвае паслядоўнасць, несупярэчлівасць і аргументаванасць выкладу думак. Лагічнасць характарызуе структуру маўлення, яе арганізацыю і ацэньвае сэнсавыя спляценні маўленчых адзінак з пункту погляду законаў логікі і правільнага мыслення.

Выдзяляюць два віды лагічнасці – прадметную і паняційную. *Прадметная лагічнасць* заключаецца ў адпаведнасці семантычных сувязей і адносін адзінак маўлення сувязям і адносінам прадметаў і з'яў у рэчаіснаці. *Паняційная лагічнасць* – адэкватнае адлюстраванне структуры думкі і яе развіцця ў сэнсавых сувязях кампанентаў маўлення.

Для дасягнення лагічнасці мыслення і выказвання трэба, каб яны адпавядалі асноўным лагічным законам – тоеснасці, супярэчнасці, выключэння трэцяга, дастатковага абгрунтавання. Толькі пры гэтай умове маўленне будзе паслядоўным, змястоўным, несупярэчлівым і абгрунтаваным.

Паслядоўнасць думкі, яе адназначнасць, зразумеласць дасягаюцца дзякуючы дзеянню закона тоеснасці, згодна з якім кожная думка ў працэсе аднаго абмеркавання павінна заставацца нязменнай, захоўваючы адзін і той жа змест. Сам прадмет гаворкі ці нашы веды пра яго могуць з цягам часу змяняцца. Аднак у працэсе абмеркавання адны веды аб прадмеце не

павінны падмяняцца другімі, інакш размова стане беспрадметнай, неканкрэтнай.

Парушэнне закона тоеснасці прыводзіць да падмены тэзіса, замены адной тэмы другой, неадпаведнасці аргументаў, што выкарыстоўваюцца пры доказе, тэзісе.

Несупярэчлівасць мыслення дасягаецца дзякуючы дзеянню закона супярэчнасці, згодна з якім два меркаванні пра адзін і той жа прадмет, якія ўзаемавыключаюць адно другое, узятыя ў адзін і той жа час і пры адных і тых жа ўмовах, не могуць быць адначасова сапраўднымі. Напрыклад, калі з дзвюх думак *Залік прызначылі на заўтра* і *Залік прызначылі на паслязаўтра* адна сапраўдная, то другая – несапраўдная.

Нельга прыйсці да аднаго меркавання, калі прадмет разглядаецца з розных пазіцый. Напрыклад, той факт, што пачаўся дождж, адны ахарактарызуюць як станоўчы (калі да гэтага была суш), а другія – як адмоўны (калі яны сабраліся пагуляць у футбол).

З законам супярэчнасці звязаны закон выключэння трэцяга: з двух супярэчлівых меркаванняў адно павінна быць сапраўдным, другое – несапраўдным, а трэцяга не можа быць увогуле. Такі закон распаўсюджваецца толькі на супярэчныя меркаванні, супастаўце: *Мы пойдзем на канцэрт – Мы не пойдзем на канцэрт. Я дачытаў раман – Я не дачытаў раман.*

Паводле закона дастатковага абгрунтавання ўсялякая правільная думка павінна быць аргументаванай. Гэты закон не дапускае неабгрунтаваных вывадаў і сцвярджэнняў; менавіта ў навуковым стылі з'яўляецца асабліва актуальным.

Веданне і свядомае прымяненне законаў логікі дысцыплінуе суразмоўцу, павышае яго культуру, дазваляе зрабіць выказванне аргументаваным і эфектыўным, дапамагае пазбегнуць лагічных памылак. Падкрэсленая лагічнасць абумоўлівае адбор і арганізацыю ўсіх моўных сродкаў. Змест навуковых тэкстаў павінен быць ёмкім, недвухсэнсоўным, абгрунтаваным. У навуковым стылі не дапускаецца падтэкст. Сэнс навуковага паведамлення павінен аднолькава ўспрымацца ўсімі адрасатамі.

Чысціня маўлення як камунікатыўная якасць цесна звязана са стылістычнымі і этычнымі нормамі, якія дапамагаюць берагчы мову ад засмечвання, кантралююць ужыванне нелітаратурных моўных элементаў і некаторых літаратурных, унармаваных, якія знаходзяцца па-за межамі мовы асобных функ-

цыянальных стыляў. У сувязі з гэтым лінгвісты прапаноўваюць размяжоўваць дзве крыніцы засмечвання мовы.

Асноўную шкоду чысціні маўлення наносяць менавіта нелітаратурныя моўныя элементы: дыялектызмы, жарганізмы, прастамоўі (сярод іх вульгарныя і лаянкавыя словы), фразеалагізмы з прастамоўнай афарбоўкай, некаторыя, як правіла, немілагучныя неалагізмы. Пералічаныя нелітаратурныя лексемы і выразы размываюць адну з важных камунікатыўных якасцей – чысціню, абцяжарваюць працэс зносін не толькі з лінгвістычнага боку, але і з этычнага, маральнага. Мова, перасыпаная словамі з незразумелай семантыкай, зніжанай стылістычнай афарбоўкай, блакіруе інфармацыйную і эмацыянальную яе засваяльнасць субяседнікам. Што да літаратурных моўных элементаў, то негатыўны эфект маўленню могуць надаваць канцылярызмы, іншамоўныя словы, вузкія прафесіяналізмы (часам сінонімы эквівалентных ім тэрмінаў), маўленчыя штампы. Такія словы і выразы шкодныя асабліва тады, калі выходзяць за межы тых стыляў, адметнасць якіх складаюць, і калі іх колькасць з'яўляецца празмернай. Кожны функцыянальны стыль мае адметныя нормы формаўтварэння і словаўтварэння, формаўжывання і словаўжывання, таму чысціня маўлення залежыць ад шматлікіх стылістычных патрабаванняў, веданне якіх дазволіць засцерагчы мову ад ужо пералічаных і некаторых іншых моўных з'яў (слоў-паразітаў і пустаслоўя).

Дарэчнасць – камунікатыўная якасць, пры якой ужытыя моўныя сродкі адпавядаюць месцу, часу, жанру, мэтам і ўмовам зносін. Маўленне дарэчнае, калі яно строга адпавядае задачам зносін, зместу інфармацыі, выбранаму жанру і стылю выкладання, індывідуальным асаблівасцям аўтара і адрасата.

Захаванне дарэчнасці прадугледжвае веданне стылістычнай сістэмы мовы, заканамернасцей ужывання моўных сродкаў у кожным функцыянальным стылі, што дазваляе знайсці найбольш мэтазгодны спосаб выражэння думкі, перадачы інфармацыі.

Неабходная ўмова дарэчнасці – добрае веданне і асэнсаванне прадмета інфармацыі. Вялікае значэнне мае таксама агульная культура аўтара, яго адносіны да адрасата, уменне хутка арыентавацца ва ўмовах зносін.

Вылучаюць дарэчнасць стылёвую, кантэкстуальную, сітуацыйную і асобасна-псіхалагічную. Дарэчнасць кантэкстуальную і сітуацыйную размежаваць цяжка, таму нярэдка іх аб'ядноўваюць і гавораць пра сітуацыйна-кантэкстуальную дарэчнасць.

Пытанне пра стылёвую дарэчнасць той ці іншай моўнай адзінкі ў кожным стылі вырашаецца па-рознаму. Для кожнага функцыянальнага стылю характэрны свае заканамернасці адбору, арганізацыі і ўжывання моўных сродкаў. Напрыклад, у афіцыйна-справавым і навуковым стылях выкарыстоўваюцца агульнаўжывальныя, нейтральныя і кніжныя моўныя сродкі. Недарэчным будзе ўвядзенне ў такія тэксты нелітаратурных элементаў. У публіцыстыцы ж нелітаратурныя моўныя сродкі (дыялектызмы, жарганізмы, варварызмы, экзатызмы, размоўная і прастамоўная лексіка) дапушчальныя, калі яны выконваюць стылістычную функцыю. Тое ж самае можна сказаць і пра мастацкі стыль, у якім ужыванне моўных сродкаў падначалена аўтарскай задуме, стварэнню мастацкага вобраза.

Сітуацыйна-кантэкстуальная дарэчнасць дыктуе ўжыванне сродкаў у залежнасці ад сітуацыі зносін і кантэксту, у якім моўная адзінка знаходзіцца. Асноўным крытэрыем такой разнавіднасці дарэчнасці з'яўляюцца сітуацыя і задачы зносін. Нельга гаварыць з рознымі людзьмі (з дарослым і дзіцем) аднымі і тымі ж словамі: трэба ўлічваць разумовыя магчымасці і падрыхтаванасць адрасата да ўспрымання інфармацыі. Не варта злоўжываць у тэксце мастацкага стылю спецыяльнымі і прафесійнымі словамі, значэнне якіх незразумела неспецыялісту (выключэнне – калі яны выконваюць стылістычную функцыю).

Парушэннем дарэчнасці з'яўляецца ўжыванне стылістычна маркіраваных адзінак без уліку іх функцыянальнай і эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі, нематываванае парушэнне адзінства стылю.

Асобасна-псіхалагічная дарэчнасць рэгулюе маўленчыя зносіны. Маўленне не толькі змяшчае інфармацыю, але і выражае адносіны гаворачага да рэчаіснасці і людзей вакол яго. Таму аўтар выказвання павінен улічваць, як яго словы падзейнічаюць на адрасата. Асобасна-псіхалагічная дарэчнасць прадугледжвае павагу, тактоўнасць, уменне чытаць настрой суразмоўцы, улічваць яго індывідуальна-псіхалагічныя асаблівасці, майстэрства знаходзіць адпаведнае сітуацыі слова, інтанацыю.

Выдзяленне розных відаў дарэчнасці з'яўляецца некалькі ўмоўным. Стылёвая дарэчнасць прасочваецца яскрава. А вось сітуацыйна-кантэкстуальная і асобасна-псіхалагічная цесна пераплятаюцца не толькі паміж сабой, але і з маўленчым этыкетам, які прадугледжвае тактоўнасць, павагу, дабрыню, шчырасць у паводзінах удзельнікаў зносін.

Характар размовы вызначаюць не толькі ўжытыя словы, але і тон, інтанацыя, з якой яны выказаны. Адзін і той жа выраз можа ўспрымацца па-рознаму ў залежнасці ад тону. Заўсёды трэба браць пад увагу інтарэсы чалавека, з якім уступаеце ў размову, месца, дзе вы знаходзіцеся, настрой і стан людзей, што вакол вас.

Напрыклад, недарэчна перарываць выступоўцу да моманту, пакуль не выйшаў рэгламент, аднак калі рэгламент выйшаў, то напамін пра гэта выглядае дарэчным.

Багацце маўлення – адна з найбольш важных камунікатыўных якасцей, бо дэманструе лексічныя, фразеалагічныя, словаўтваральныя, граматычныя і стылістычныя рэсурсы мовы. Багацце любой мовы можна ўявіць, калі паглядзець вакол сябе, падумаць пра тое, што прадметы, дзеянні, іх якасці і ўласцівасці, абстрактныя паняцці і інш. – усё мае назву, а часам і не адну. Значыць, наколькі разнастайны свет, наколькі развіта мысленне і жыццядзейнасць чалавека, настолькі багатая і мова.

Маўленчае багацце кожнай канкрэтнай асобы праяўляецца індывідуальна і залежыць ад розных фактараў: ад неабыякавага стаўлення да мовы, прафесіі, начытанасці, пачуццёвай гамы чалавека ва ўспрыманні свету. Актыўны слоўнік сучаснага чалавека складае ад 8 тысяч да 12 тысяч розных слоў. Нават творчыя і высокаадукаваныя людзі, якія пішуць мастацкія, навуковыя, публіцыстычныя тэксты, выкарыстоўваюць толькі каля 10 % агульнаўжывальнага лексікону. Напрыклад, Францыск Скарына ўжыў больш за 13 тысяч розных слоў, Якуб Колас – 500 тысяч слоў.

Варта памятаць: поўнасцю моўнае багацце не адлюстроўвае ніводзін лексікаграфічны даведнік, паколькі тэрміны, дыялектызмы, устарэлыя словы, аўтарскія неалагізмы, складаныя лексемы, словы з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі, жарганізмы, запазычаныя адзінкі, геаграфічныя, астранамічныя і іншыя індывідуальныя назвы поўнасцю слоўнікамі не ўлічваюцца.

Выразнасць – камунікатыўная якасць маўлення, з дапамогай якой аўтар тэксту падтрымлівае ўвагу чытача або слухача, прымушае задумацца над зместам выказвання, кранае думкі і пачуцці, не пакідае раўнадушным. Часам у мовазнаўчай літаратуры атаясамляюць паняцці вобразнасці і выразнасці; аднак вобразнасць заўсёды звязана з пераносным значэннем слова, кантэкстам, у той час як для стварэння выразнасці (экспрэсіўнасці) могуць ужывацца словы і з прамым значэннем. Несумненна адно: і вобразнасць, і выразнасць упрыгожваюць маўленне.

Як вядома, маўленчая выразнасць залежыць ад многіх прычын: ступені асэнсаванасці аўтарам прадмета гутаркі, стаўлення да тэмы і зместу выказвання, наяўнасці / адсутнасці псіхалагічнага кантакту паміж адрасатам і адрасантам. Аднак веданне мовы, моўнае чуццё – гэта перадумова стварэння экспрэсіўнага тэксту. Важна ўсвядоміць, што выразнасць дэманструе неардынарнасць мыслення, спецыфічнасць светаўспрымання і выяўляецца на ўсіх моўных узроўнях: фанетычным, лексічным, фразеалагічным, словаўтваральным, граматычным (марфалагічным і сінтаксічным) і экстралінгвістычным (нямоўным).

Гукапіс як крыніца выразнасці мовы прапаноўвае шэраг **фанетычных прыёмаў,** якія найчасцей функцыянуюць у мастацкім стылі – у мове паэзіі ці лірычнай прозы: **алітэрацыя** і **асананс, складападзел, даўжыня слова, сказа, радка.** На **лексічным узроўні** маўленчая выразнасць забяспечваецца, як ужо адзначалася, словамі з пераносным значэннем (тропамі) і прамым значэннем (сродкамі стварэння слоўнай выразнасці). Найбольш ужывальнымі тропамі з’яўляюцца эпітэт, метафара, параўнанне, перыфраза, гіпербала, літота.

Сродкі стварэння слоўнай выразнасці – **сінонімы, амонімы, антонімы, паронімы** – утвараюць шэраг стылістычных прыёмаў, якія надаюць тэкстам незвычайнае гучанне, глыбокі падтэкст і тым самым забяспечваюць экспрэсіўнасць.

На **фразеалагічным узроўні** выразнасць ствараецца дзякуючы ўстойлівым выразам, якія з’яўляюцца яркім, каларытным сродкам мовы. **Фраземы, прыказкі, крылатыя выслоўі** прыдаюць мове эмацыянальнасць, дакладнасць характарыстыкі і ацэнкі вобразаў, а значыць, выражаюць адабрэнне, захапленне ці асуджэнне, іронію і іншыя эмоцыі. Асаблівай экспрэсіяй валодаюць **устойлівыя іншамоўныя выразы,** якія падаюцца

ў пісьмовай мове графічнымі сродкамі мовы-крыніцы: *Veni, vidi, vici* (лац.) – ‘прыйшоў, убачыў, перамог’; *Per aspera ad astra* (лац.) – ‘праз церніі да зорак’. У мастацкіх тэкстах яны выкарыстоўваюцца як сродак стылізацыі мовы персанажаў.

Сінтаксічны ўзровень таксама мае значную колькасць экспрэсіўных сродкаў, найперш – гэта прыёмы сінтаксічнай арганізацыі маўлення, сутнасць якіх ва ўзмацненні, падкрэсліванні асобных слоў, словазлучэнняў, сказаў. Як вядома, у залежнасці ад месца ў радку, сказе, чатырохрадкоўі, абзацы сінтаксічныя прыёмы падзяляюцца на **анафару, эпіфару, паралелізм, градацыю, кальцо страфы, кампазіцыйны стык, рытарычнае пытанне** і інш.

Экстралінгвістычныя сродкі выразнасці, як і лінгвістычныя, спрыяюць выразнасці маўлення. Да іх адносяцца **жэсты, міміка, пантаміма, рухі.**

Сцісласць (лаканічнасць) маўлення – камунікатыўная якасць, непасрэдна звязаная з законам эканоміі моўных сродкаў. У выніку рэалізацыі гэтай маўленчай адметнасці перыяд ґаварэння скарачаецца, але застаецца нязменнай інфармацыйная частка. Варта памятаць, што празмерная сцісласць прыводзіць да неразумення і двухсэнсоўнасці выказвання, у такім разе яе вызначаюць як ілжывую, памылковую.

У сваю чаргу маўленчая збыткоўнасць – загана любога тэксту. Аднак ёсць шэраг сітуацый, у якіх ужыванне разгорнутых апісанняў апраўдана, а яны, як вядома, немагчымыя без складаных развітых сказаў, без ускладненых сінтаксічных канструкцый. Напрыклад, навуковы стыль прадугледжвае выкарыстанне складаных сказаў, асабліва калі тэксты адрасаваны вучням старэйшых класаў, студэнцкай аўдыторыі, навукоўцам. Аднак паколькі гэтаму стылю ўласцівы дакладнасць і лагічнасць, рэалізацыя ў пісьмовай форме, то ў адным і тым жа тэксце могуць ужывацца разгорнутыя фармулёўкі і сродкі стварэння сцісласці (**агульнапрынятыя ўмоўныя скарачэнні, абрэвіяцыя тэрмінаў,** іх **паўтор** з тым, каб пазбегнуць двухсэнсоўнасці і вялікіх апісанняў, пропуск выказніка, які аднаўляецца з папярэдняга кантэксту і інш.).

Сцісласць выкладу ў навуковым стылі ўсё ж неабходная. Яна забяспечваецца, як адзначалася, абрэвіятурамі, умоўнымі скарачэннямі, а таксама **напісаннем лічэбнікаў арабскімі ці рымскімі лічбамі, рубрыкацыяй,** што спрыяе апраўданаму

скарачэнню радка ў такіх жанрах, як энцыклапедыя ці падручнік.

Варта памятаць, што сцісласць навуковага стылю рэалізуецца таксама праз скарачэнне, або абрэвіяцыю, тэкстаў, напрыклад, пры напісанні тэзісаў ці аўтарэфератаў, дзе лаканічнасць выкладу павінна суправаджацца максімальнай інфармацыйнай насычанасцю зместу. Гэтай якасцю навуковы стыль збліжаецца з афіцыйна-справавым.

Як слушна сцвярджаецца, для ўсіх справавых папер характэрна сцісласць, эканомнасць выкладу. Менавіта таму мы маем у справаводчым стылі асаблівыя сродкі забеспячэння лаканічнасці ў дадатак да пералічаных вышэй: напрыклад, **устойлівая форма напісання дакументаў,** прычым ступень стандартызаванасці настолькі высокая, што для некаторых з іх ствараюцца спецыяльныя бланкі, пасведчанні (бланкі для афармлення розных заяў; пасведчанні аб нараджэнні, шлюбе; заліковыя кніжкі; вадзіцельскія правы і інш.). Чым больш аб'ёмны ствараецца дакумент, тым большая верагоднасць рубрыкацыі тэксту, сістэмы нумарацыі, што, у сваю чаргу, спрыяе як дакладнасці, лагічнасці, так і сцісласці выкладу матэрыялу.

Як відаць, сцісласць афіцыйна-справавога стылю забяспечваецца таксама **стандартызаванымі выразамі,** або **канцылярызмамі,** іх шматлікімі паўторамі, што, акрамя ўсяго, не дапускае расплывістасці фармулёвак, двухсэнсоўнасці.

На граматычным узроўні сцісласць дасягаецца шляхам выкарыстання розных тыпаў **няпоўных сказаў, слоў-сказаў, аднасастаўных сказаў,** а таксама праз **эліптычную субстантывацыю.** Амаль усе пералічаныя сродкі скарачэння маўленчага перыяду магчыма выкарыстоўваць пры пэўных умовах у мастацкім, публіцыстычным і размоўным стылях. Паколькі сцісласць можа быць запатрабавана ў залежнасці ад сітуацыі, значыць, яна цесна звязана з дарэчнасцю.

Заданні

1. Дайце азначэнне правільнасці маўлення. Назавіце тыпы норм і тыпы памылак.

А. Прачытайце сказы, знайдзіце ў іх памылкі, выпраўце і запішыце правільна:

Асаблівая ўвага надаецца распрацоўкам мультымедыйнай прадукцыі па прыцягненню ўвагі аўдыторыі. Рэжысёр прапанаваў сцэнарысту зачытаць свае запісы і дапрацаваць сцэнарый; Зроблены цэлы шэраг даследаванняў паэтыкі Максіма Багдановіча; Пахвала калег была для мяне нечаканай, але самай вышэйшай узнагародай; Шэраг выпускнікоў нашага ўніверсітэта стала знакамітымі спевакамі і музыкантамі; Удзел у фестывалі прынялі больш 300 студэнтаў; Разважаючы над сітуацыяй, прыгадалася маміна прыказка: на адным месцы і камень імхом абрастае; Усяго два тыдні засталіся да сесіі; Жыццё ставіць задачы, а дасягненні навукі адказваюць на іх; На пастаянную работу патрабуецца супрацоўнік аддзела, які мае вышэйшую гуманітарную адукацыю; Турысты наведалі многія замкі краіны, якія найперш цікавіліся гісторыяй краіны; Пераадолець у сябе страх можна кожнаму, хто будзе ісці ў гэтым кірунку; Для дасягнення станоўчых вынікаў былі прароблены меры; Гледзячы канцэрт, узнікла жаданне на наступны раз самому прыняць удзел; Уваходзячы ў аўдыторыю, выкладчык павітаўся; Прапанаваная задача рашалася вельмі проста, карыстаючыся новымі метадамі; Вывучыць (па выбару) верш Максіма Танка; На адлегласці ў 25 кіламетраў ад Мінска знаходзіцца Курган Славы; Сёння мы будзем гаварыць пра спектакль ад коркі да коркі; Па ходу першай пары заўтра быць не павінна; Круглы тыдзень ішоў дождж; Упэўнены ў сабе чалавек заўсёды мэтанакіравана ідзе да сваёй мэты; Усе сабраліся на выбарным участку; Партызаны ўклалі вялікую лепту ў перамогу над фашыстамі; Павысіць кругагляд можна і праз падарожжы. І праз чытанне мастацкай літаратуры; 15 верасня бібліятэкі Рэспублікі Беларусь святкуюць сваё прафесійнае свята – Дзень бібліятэкара; На вуліцы стаяла глыбокая вясна; Загадчыку аддзела стукнула 45 гадоў.

Б. Выпраўце памылкі ў наступных выразах, перакладзіце іх на беларускую мову і запішыце:

Автобиография всей жизни; ведущий лидер в нашей группе; внутренний интерьер нашей квартиры; возвратиться назад из командировки за один день; временной цейтнот бывает в конце семестра; главная суть произведения понятна; исполнителю главной роли не нужно долго жестикулировать руками; с коллегой по профессии мы посетили театр; мемориал памяти был открыт в центре города; народный фольклор является источником образов, сюжетов литературных произведений; художественная литература – необычный феномен, который может быть интерпретирован разными видами искусств; патриот своей родины всегда чтит память о ее историческом прошлом; данный период времени достаточен для подготовки отчета; первое боевое крещение всегда помнится; постоянны еженедельные обзоры культурных мероприятий; у нас есть большая необходимость – прогрессировать вперед; странный парадокс случился с главным героем произведения; пока еще имеется свободная вакансия; предчувствовать заранее финал картины; ценные сокровища; простаивать без дела; бесполезно пропадать; подарить памятный сувенир на долгую память.

В. Замацаванне тэмы: раскрыйце дужкі, пастаўце назоўнікі ў адпаведным склоне:

падарыць білет у тэатр (калега), узяць новыя падручнікі ў (бібліятэка), дапамагчы сваёй (сяброўка), напісаць ліст (бацька), захапляцца (песня, спектакль), у нядзелю група была ў (тэатр), іграць на (флейта, бас-гітара, віяланчэль, скрыпка, акардэон, раяль), трымаць пэндзаль у (руцэ), прысвяціць жыццё (сцэна, навука, музыка, тэатр, сям’я, Радзіма), рыжысёр загадаў, каб у (кадр) былі яшчэ двое (салдаты), для акцёраў прывезлі некалькі новых (формы), я не ведаю Вашага (імя), ганаруся (Беларусь, моладзь, стараста, лібрэта, філармонія), працаваць у (сфера культура), геаграфія нашых (гастролі) пачнецца з (Мінск), а завяршыцца ў (Санкт-Пецярбург), песня «Слуцкія ткачыхі» – словы (Максім Багдановіч), музыка (Уладзімір Мулявін) выклікае пачуццё (смутак), нас чакае падарожжа па (мясціны жыцця) В. Бялыніцкага-Бірулі.

2. Пастаўце націск у наступных фраземах, з пяццю (на выбар) складзіце сказы, растлумачце (вусна) сэнс фразеалагізмаў.

Віламі па вадзе пісана, журавель у небе, закідаць шапкамі, кідацца ў вочы, кідаць цень, кішка тонкая, спіну гнуць, на мазі, сам-насам, у гарачай вадзе купаны, гула асмаленая, як з крыжа зняты, стрэляны верабей, не разлівада, лістам слацца.

3. Перакладзіце на беларускую мову. З сямю прыкладамі (на выбар) складзіце сказы, каб атрымаўся звязны тэкст, вытрыманы ў пэўным стылі. Назавіце стыль, падстыль і жанр тэксту. Адказ аргументуйце.

I. Дважды три шесть, всей душой, будьте счастливы, ходить под окнами, поверите ли, отказаться от обещания, оба старика, обеими руками, падающая звезда, стать ласковее, протянуть руку, ударил ногу, за обе щеки, впасть в немилость, пришли вдвоем, в другой раз, дом в пять этажей, трехкомнатная квартира, вода по колено, несколько раз в неделю, становиться тише, выше отца.

II. Писать по адресу, послать за яблоками, жениться на Елене, слышать своими ушами, идти за отцом, смотреть за собой, говорить по телефону, определить по вкусу, не сделать из-за лени, видеть своими глазами, благодарить маму, смеяться над собой, жить с детьми, выехать за черникой, выше дерева, больше года, читать про себя, показаться слишком долгим, палка о двух концах, стать на колени, забыть о сне.

III. Рассказать о себе, отправить за чаем, думать о детях, отблагодарить друзей, шутить над братом, послать в аптеку за лекарством, заболеть коклюшем, извините меня, расспрашивать о новостях, смеяться над недостатками, пойти в магазин за рыбой, поехать за грибами, заботиться о родителях, простите его, больной ангиной, съездить за цветами, заведующий библиотекой, слышал своими ушами, опоздали из-за твоих друзей, парк в пятистах метрах от озера, она выглядит моложе своего возраста, три раза в неделю, согласно договоренности, увидимся на днях.

4. Спішыце, пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку. Напішыце замалёўку пра ўласнае стаўленне да зместу прыказак, выкарыстоўваючы пры гэтым у выглядзе цытат урыўкі з прыведзенага ніжэй верша Максіма Танка.

Кажуць:
«Цішэй едзеш – далей будзеш».
Мо паверыць
«А за кукіш круп не купіш».
А я думаў
«Праўда люба, хоць і груба».
Ці заўсёды
«Папрацуеш смак пачуеш».
Мо і праўда.
Кажуць: «Смерць вянчае славай».
Пачакаю?

5. Якія сродкі выразнасці мовы заснаваны на парушэнні ўмоў лагічнасці? Падмацуйце свой адказ прыкладамі з прыведзеных урыўкаў.

1. Шчаслівая пасляваенная беднасць (*Я. Брыль*). 2. Агееў далікатна правёў рукой па яе плячы, яна праглынула слёзы і хутка супакоілася, усміхнулася яму з ціхай самотнай радасцю (*В. Быкаў*). 3. Нечаканая злая радасць забіла Алесі дых, што яна разлучыць, развядзе Імполя з Хрысцяй (*В. Адамчык*). 4. Не хаваю дні ў прыполе – / Рассяваю поўнай жменяй. / Што ні дзень – / Жыцця ўсё болей, / Што ні дзень – / Жыцця ўсё меней (*Г. Бураўкін*). 5. Ваююць да знямогі / І прагнуць перамог. / Так вечна з Чарнабогам / ваюе Белабог (*Я. Сіпакоў*).

6. Дапішыце дзеясловы незакончанага трывання, выбраўшы нарматыўны суфікс *-ава-* ці *-ірава-*. Чаму некаторыя дзеясловы можна ўжываць з абодвума суфіксамі?

Дэклам..ць, фармул..ць, груп..ць, прагназ..ць, нармаліз..ць, ідэаліз..ць, дэталіз..ць, кінафік..ць, бальзам..ць, пламб..ць, тэлефан..ць, экспан..ць, фарм..ць, рамант..ць, аванс..ць, кантраст..ць, прэм..ць, рэпец(т)..ць (ад рэпетыцыя).

7. Перакладзіце запазычаныя дзеясловы на беларускую мову, матывуйце выбар суфікса.

Позировать, конструировать, инкриминировать, цитировать, функционировать, пропагандировать, санкционировать, формулировать, утрировать, фиксировать, моделировать, дирижировать, лидировать, аплодировать.

8. Назавіце сродкі дасягнення дакладнасці маўлення ў наступных урыўках.

1. Плечы сагнутыя чуюць дрыготку, / Крокі няцямныя, млявасць рукі. / Шляхам астатнім князя Сіротку / Сціхлым Нясвіжам нясуць жабракі (*М. Мятліцкі*). 2. Бераг Віліі. І круча / У туману паясах. / Ліпень дыхае гаюча / Прэллю смольнай у лясах (*М. Мятліцкі*). 3. Дзе ты, кураслеп лясны? / Дзе ворлік? / Дзе мядзвежая цыбуля – чарамша? / Ходзіш, ходзіш – / І пяршыць у горле. / Плач, асірацелая душа. / А калісь было ўсё надзіва! / Як збяднеў у нас зялёны свет. / Дзе знайсці сармацкае кадзіла, / Сон-траву, і меч-траву, і познацвет (*П. Панчанка*). 4. Коней сцябалі абое – / І «пан», і «фурман» коней гналі. / Глядзеў на «фурмана» з усмешкай Скарына – / Усё-ткі правёз кантрабанду ён з богам! / Бо гэты «фурман» – быў найлепшы друкар, / Украдзены ў караля самога. / Ехаў Скарына Францыск друкаваць свае кнігі дома. / Цілімкалі / Весела / Бомы... *(Я. Сіпакоў).*

9. Растлумачце значэнне паронімаў, выкарыстаўшы іх у кантэксце. Як паранімія звязана з дакладнасцю маўлення? Ці ёсць сярод прапанаваных паронімаў адзінкі з выразнай функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай?

Адрасат – адрасант, экспанат – экспанент, публічны – публіцыстычны, асабісты – асабовы – асаблівы, адыходлівы – адыходны, аб’ёмісты – аб’ёмны, даравальны – дараваны, даследчыцкі – даследчы, дваісты – двайны, падаўжэнне – падваенне, спецыяльнасць – спецыялізацыя, прапіска – прыпіска, чалавечы – чалавечны, частотны – часты, экскурс – экскурсія, экстэрн – экстэрнат, эфектны – эфектыўны, фактар – факт, факультатыўны – факультэцкі, уласніцкі – уласны, класавы – класічны – класны.

10. Прачытайце. Вызначце, якімі сродкамі дасягаецца дакладнасць навуковага стылю (навукова-папулярны падстыль)?

І. Культ камянёў быў шырока распаўсюджаны на Беларусі. Некаторыя з іх мелі нават уласныя імёны: Кравец, Сцяпан, Змяіны камень, Чортаў ступень, Святы камень і г. д. Славіліся

камяні Дзям’ян і Мар’ян ля вёскі Пярэжыр Пухавіцкага раёна. Лічылася, што ўсе яны маюць магічную сілу, лечаць хворых. У старадаўнія часы да іх неслі палатно, грошы, цялят, парасят. Дзяўчаты, просячы сабе жаніха, прыносілі пярсцёнак альбо некалькі пацерак.

Амаль паўсюдна на Гомельшчыне вядома легенда пра славуты Цітаў камень, які, па сцверджаннях мясцовых жыхароў, раней мог свабодна перамяшчацца з аднаго месца на другое і ўвесь час павялічваўся ў памерах... Людзі сцвярджалі, што гэты валун вельмі дапамагаў сялянам, асабліва бедным. Калі не было чалавеку чаго есці і апрануць, трэба было толькі звярнуцца да каменя, і ён адразу ж выручаў – карміў, паіў, апранаў, прычым усе гэтыя паслугі валун аказваў задарма (*А. Ненадавец*).

II. Захаваныя з таго часу архіўныя матэрыялы ў Падуі расказваюць, як адбывалася абарона нашым земляком доктарскай ступені. У гэтых каштоўных звестках пра Скарыну побач з тым, адкуль ён родам («з Полацка»), якой нацыянальнасці («русін» – гэта значыць, беларус), адзначаецца, што ён – дацкі каралеўскі сакратар. Гэты цікавы штрышок, нязнаны ў нас раней, дазваляе рабіць здагадкі пра яшчэ адзін непрааснены адрэзак Скарынавага жыцця перад Падуяй.

Як вядома, улетку 1509 года польскі кароль і вялікі князь літоўскі Сігізмунд I Стары, каб падпісаць умову аб дружбе з Дацкім каралеўствам, пасылаў у Капенгаген спецыяльную дэлегацыю. Відаць, як мяркуюць гісторыкі, Скарына быў уключаны ў гэтую дэлегацыю і, магчыма, пасля знаходзіўся як высокаадукаваны чалавек, доктар філасофіі на сакратарскай пасадзе ў дацкага караля.

І вось 5 лістапада 1512 года ў царкве святога Урбана сабралася калегія «найслаўнейшых дактароў мастацтваў і медыцыны» Падуанскага ўніверсітэта, каб вырашыць пытанне аб допуску да экзаменаў на ступень доктара медыцыны Францішка Скарыны (*А. Клышка*).

11. Якія ўмовы лагічнасці парушаюцца ў наступных урыўках?

I. Ускочыш, запаліш лямпу, а яны [пагранічнікі] уваляцца ў хату – белыя халаты, белыя да пят кажухі, белыя ад снегу валёнкі – асвецяць ліхтарыкамі сцены, двор, варыўню, хлеў, і зноў іх, устрывожаных, цягнуць за сабой на падворак у цём-

ную ноч з мяцеліцай вялікія, як цяляты, аўчаркі (*І. Пташнікаў*).

II. Паспрабуйце не накарміць жывёлу толькі суткі, страт за месяц не паправіце. Жэня – жанчына добрая, вядома, карова на ланцугу – відовішча сумнае, што і гаварыць, але будучыня за стойлавым утрыманнем (*М. Герчык*).

12. Прачытайце наступныя рады сінонімаў і дакажыце, што словы аднаго рада адрозніваюцца паміж сабой ці адценнямі значэнняў, ці стылістычнай афарбоўкай, ці адначасова семантыкай і афарбоўкай:

1) натхненне, энтузіязм, захапленне; 2) холадна, зябка, сцюдзёна, марозна; 3) паэт, пісьменнік, аўтар, вершаплёт, вершаскладальнік; 4) гутарка, размова, гамонка, дыялог; 5) вольны, свабодны, вакантны; 6) прыярытэт, першынство, перавага; 7) здольны, геніяльны, кемлівы, разумны, таленавіты; 8) малы, невялікі, малюсенькі, малюпасенькі, маленькі, мініяцюрны, мікраскапічны; 9) ручацца, гарантаваць; 10) ісці, дыбаць, крочыць, клыпаць, кульгікаць, плесціся, ступаць, дзюжыць, валачыся; 11) мемуары, успаміны.

13. Прачытайце. Назавіце вобразныя сродкі вершаванай мовы Рыгора Барадуліна. Чаму навукоўцы лічаць ужыванне слоў з пераносным значэннем у мастацкіх тэкстах вобразнай дакладнасцю?

Сноп, жніўнай песняю падперазаны, / І пузацеў, і вусацеў, як сват; Там толькі, / Дзе душа начуе, / І прачынаецца, / Жывеш…; А вясна даганяла зіму: / Заяц скочыў у лужу блакіту, / Бо на хвост наступіла яму, / І пралескі распырскаў, раскідаў; Каб чытаў я да скону ў сораме, / Што не ведаю нічога без мамы, / Што без мамы / Я – непісьменны самы; З галінаў памяці / Ападае лістота імёнаў / Сяброў і знаёмых; З хатаў і душ нашых / Вымецем смецце; Бацькоўскі стол у хаце гаспадар, / Сям'ю гуртуе ды гасцей частуе; Зялёны ліст, / Як знак сустрэчы / Жыцця з жыццём, / Зямлі з цяплом. / І жоўты ліст – / Уздых старэчы, / Спатканне выраю з крылом; Не спяшаюцца нешта / Прысніцца мне / І лабаты Пярун, / І Мароз цыбаты; У зажураным садзе / п'юць сінічкі гарбату. / Звоняць лыжачкі / ў ценькія сценкі шклянак; Васільком у жыце Беларушчыны / Назаўсёды застанецца Быкаў; Круціць жорны

недаспаны гром… / Ноч ідзе з пагаслым ліхтаром; Луг вывернуў кажух / Сушыць пасля дажджу. / Апала неба / Хмарай ускалмачанай. / Даўно яно было. / А я дасюль гляджу / На свет / Праз прызму / Хаты матчынай; У творцы свой Сальеры персанальны, / Па сумяшчальніцтву таварыш, брат; Кароткая сцяжынка да бяды. / Дарога да бясхмарных дзён / Даўгая. / Нас даганяюць нашыя сляды, / Каб нагадаць, / Што мы жывём даўгамі. / Рака наноў / Шукае берагі. / Буцян ладзьбуе / Гнездзішча на коле… / Жывыя могуць аддаваць даўгі. / Таму жыццё не скончыцца ніколі!; Ачарсцвеў ужо / Бохан клопату чорны, / Хочацца праснака цішыні; Борць салодка сніць ласун Лясун. / Воўк напоўніцу на поўню вые; А мне і дагэтуль кожнаю зімой / Чуваць ахрыплы голас крыгалому; Радня – працяг твайго зямнога дня. / Маліся, каб не скора вечарэла.

14. Прачытайце ўрыўкі з мастацкіх тэкстаў і адкажыце, з якой мэтай пісьменнікі трансфармуюць (перапрацоўваюць) фразеалагізмы? Як гэта ўплывае на дакладнасць і лагічнасць маўлення; размяжуйце выпадкі ўжывання фразеалагізмаў з аказіянальнай і ўзуальнай функцыямі:

Траецкі дождж / Паволі любіць ліцца. / Чакаў, калі прыйшла пара касіць. / Стараецца дарэмна бліскавіца / Сама сябе за локаць укусіць; Пясок у касцях. / У жылах стома. / Як ні добра ў гасцях – / Памірaць трэба дома; Доля праедзе ў дрогкай карэце, / Следам пасцелецца дым. / Хай жа на гэтым сустрэнемся свеце / Перад сустрэчай на тым *(Р. Барадулін)*; Недзе закінуўшы / Клубок матчыных нітак, / Плача малы. / Бо і я, калісьці згубіўшы / Клубок Арыядны, / Ніяк з лабірынта дзён / Не магу вярнуцца / Да свайго юнацтва; Прамой дарогай верасня / Прыйшла ты да мяне. / І мне сягоння верыцца: / Наш рай – у будане *(Л. Дайнека)*; Ведаю: адолею бяду / І наклічу радасць выпадкова; Ці ўмыюся слязою, / Ці ўсмешкаю тваёй; І ўсміхаецца дзед, што, на шчасце, дарогі / Не ўсе валакуцца ў зманашаны Рым *(Я. Янішчыц)*; Зноў тэлефонныя званкі сквяруцца поўначчу затрачанай. / – Ты жыў яшчэ сякі-такі? / Ну, да прыемнага пабачання *(М. Танк)*; Кошка ледзь цягае лапы, / Можа мышцы кошку сцапаць?; Ці гэта я ўпёрся рогам, / Ці рогі настаўляеш мне; Мы з табой / з’елі пуд солі, / але ў мяне / і сёння / такое адчуванне, / што гэта быў цукар *(А. Зэкаў)*; Як гэта дзіўна: за вярсту пазнаць, / А падысці

бліжэй – і памыліцца *(М. Шабовіч)*; Пяць кіламетраў з гаўкам *(Р. Барадулін)*; Як па зорках, / па расе / Твой апошні шлях праляжа. / Памірай, а жыта сей. / Рунь пра сейбіта раскажа *(А. Сыс)*; Калі мне казалі: / «Ідзі ты к богу!» – / Я ведаў, што людзі / Ад мяне / Не адцураліся. / На сэрца набягала / Залітая сонцам дарога, / Я да Бога ішоў / І аб самым сакрэтным раіўся *(П. Панчанка)*; Пах сунічны. І зязюлі слёзка. / Куст шыпшыны мне сягоння цёзка *(Я. Янішчыц)*; З маленства ў наш сад / Заляцела сініца. / Пра белыя папярэдзіць сляды. / Спяшаюся перад ёй павініцца / За тыя пляніцы, / За тыя гады, / Калі мне сініцу / Хацелася ў рукі. / Азяблы не думае пра жураўля *(Р. Барадулін)*; Жораў ты, а я – сініца, / Нас абоіх бура б'е. / Разам нам не пасяліцца, / Пасялюся ў табе *(Я. Янішчыц)*; У сяброў па садах сыта звоняць сініцы. / І крычыць недасяжна ў небе мой журавель *(Г. Бураўкін)*; «Ядры ж тваю раскачарэжку!» – / Я ціха вылаяўся ўсмак. / Дык значыць я, на здзек-насмешку, / Ем, што не годна для сабак?; А жонка – чорт ляпіў, напэўна! / Супроць яго – як ноч і дзень! / Такая, братачка, царэўна – / Хоць ты аброць на морду ўздзень!; Браты затрэсліся ад смеху. / – Ну, ты мастак! Бадай ты скіс! *(Н. Гілевіч)*.

15. Знайдзіце ў прыведзеных сказах памылкі, звязаныя з парушэннем лагічнасці маўлення, выпраўце іх і запішыце.

Прачытаўшы творы гэтага аўтара, можна рабіць вывады пра тэматыку яго творчасці; Пад'ехаўшы да ўніверсітэта, у яго згубіўся пропуск; Хораша думаецца, седзячы з сябрамі за кубачкам гарбаты; Пад'язджаючы да вёскі, у іх з'явілася жаданне выйсці раней і прайсціся пехам па родных сцежках; Яшчэ толькі пачынаючы працу, уяўляецца яе хораша завершаны канец; Рэдактар прапанаваў аўтару зачытаць свае творы; Многа добрых спраў у моладзі. На іх – адказнасць за будучыню; Маці прасіла дачку наліць сабе каву; У аддзел з вышэйшай адукацыяй патрабуецца супрацоўнік; Ехаць на Палессе на фальклорную практыку вырашана было ў другім семестры; У дні зімовых канікул дзеці ўбачаць любімую казку С. Я. Маршака «Дванаццаць месяцаў».

16. Прачытайце. Назавіце словы і выразы гутарковага стылю. З якой мэтай аўтар выкарыстоўвае іх у сваім творы? Ці можна сказаць, што аўтар «засмечвае» мову персанажаў? Чаму?

Гастрыт (*весела*). Жывеш?

Мульцік. Жыву.

Гастрыт. А чаго гэта ты рагочаш?

Мульцік. Хачу і рагачу.

Гастрыт. Атрымаў, я бачу?

Мульцік. Ну, атрымаў, а табе што?

Гастрыт. Давай пачытаю...

Мульцік. Ідзі, Мікіта, не чапляйся...

Гастрыт. Грошай, канечне, просіць. Прапіўся да ніткі, во і бацьку ўспомніў.

Мульцік (*стомлена і не злосна*). Каб ты здох! Ну, што ты за чалавек? Гастрыт, адно слова. Гастрыт. Чаго ты на ўвесь свет злуеш? Дзяцей разагнаў, яны да цябе ні нагой, вось і злуеш.

Гастрыт. Я – дрэнны. Я разагнаў. А ты добры. І да цябе не едуць.

Мульцік. Гваздану я цябе калі-небудзь...

Гастрыт. У суд падам. Пасадзяць...

Мульцік. Прэмію дадуць. Ад цябе ж ва ўсім свеце холадна... Ідзі, ідзі, я табе сказаў.

Гастрыт. Я па свой чайнік прыйшоў. Забыўся тут. Дзе падзеў?

Мульцік. Вунь стаіць! *(А. Дудараў).*

17. Знайдзіце ў прыведзеным урыўку словы-паразіты. Паразважайце пра іх месца ў гэтым тэксце, а таксама ў мастацкім і гутарковым стылях.

Альжбета (*дастаючы настольнік з куфра*). З кім ты гэтак намурзаўся?

Сцяпан (*закурваючы люльку*). Я і з тым, я і з сім, а ты, каханенькая, родненькая, згадай, – з кім?

Альжбета. А немач цябе ведае, з кім!

Сцяпан. Ці ж я не казаў, што ў цябе тут (*торкаючы сабе пальцам у лоб*) не ўсе дома? Але слухай: з зяцем!

Альжбета (*здзівіўшыся*). З зяцем?!

Сцяпан. Так, так, каханенькая, родненькая. Хто з сватам, хто з сваццяй, а як Сцяпан Крыніцкі, дык з родным зяцем.

Альжбета (*накрываючы стол*). Такі праўду кажуць, што гарэлка людзей з поля зводзіць. Калі ж ты ўспеў яго нажыць?.. Дачка яшчэ замуж не выйшла, а бацька ўжо зяця мае (*Я. Купала*).

18. Прачытайце ўрыўкі з твораў для дзяцей, звярніце ўвагу на выдзеленыя курсівам словы-неалагізмы; прааналізуйце іх змест, словаўтваральную мадэль і функцыю. Якім павінен быць неалагізм у мове твораў для дзяцей?

1. Падзьме вецер-*веснавей* – матылёк прачнецца і пакідае схованку (*У. Ягоўдзік*). 2. Увечар пад вушка / Кладзецца падушка / так і завецца – *Самсон* (*К. Камейша*). 3. Адышло ад нас ты, лета, / *Жаўталісцем* лес адзеты (*Я. Колас*). 4. Скуль той гром неспадзяваны, / Што трасе, як трасца, дом. / На рацэ прачнуўся рана / *Крыгагром* (*К. Камейша*). 5. *Злюха*-муха, / З'еўшы сала, / І да нас дабрэйшай стала *(Г. Бураўкін)*. 6. Добры вожык-*тупатун,* / Нёс нам сонечны кавун (*М. Пазнякоў*). 7. Лёд на возеры – празрысты, / Чысты, / *Шклісты,* / Моцны лёд (*К. Буйло*). 8. Бо стукнуў-грукнуў сакавік / Вясёлым кулачком у хату, / І знае нават коця Смык, / Што *веснавік* прынёс нам свята (*Н. Мацяш*). 9. Поўнай жменяю на Зінку / Сыпануў дубок сняжынкі: / Не *сякучкі-халадзінкі,* / Не *пякучкі-маразінкі,* / А вясёлыя смяшынкі (*І. Муравейка*).

19. Якую стылістычную функцыю выконваюць жарганізмы ў мастацкім стылі? Знайдзіце жарганізмы, ахарактарызуйце словаўтваральную мадэль, паводле якой яны ўтвораны, назавіце функцыю.

1. Трудная была жытуха, марская, а прывыкнеш – нішто. 2. Кажуць бывалыя: на захад не ткніся: цяпер ты з блямбай на векі вечныя. 3. Сядзяць у турме два басякі. Аблаялі ўрадніка, вось і сядзяць галодныя і пра жратву думаюць. 4. Пшанічны думаў, што трэба было б яшчэ назбіраць быльнягу, каб закапацца ў яго і «прыкімарыць», – як кажа Свіст, – якую гадзіну ўначы. 5. Нейкая банка, новая кашуля, сухія анучкі – на, салага, на падмену трымай. 6. Падай заяву – давайце разлік –

не пушчаюць... «Не ў турме ж я, адсядзеў сваё – давай грошы!» Усё ж выбіў у іх касую і прыкаціў у Маскву.

20. Прачытайце. На прыкладзе прыведзеных урыўкаў раскажыце пра багацце беларускай мовы, яе адметнасць, харство.

I. У бары заўсёды крычаць, пералятаюць з галіны на галіну дразды, сойкі, пырхаюць курапаткі, цецерукі, бегаюць лісіцы, зайцы, вавёркі, вожыкі... Хапае тут і мурашак – цэлыя кучы, горы вунь, куды ні паглядзі. У бары растуць надта ж прыгожыя чорнагаловыя баравікі, можна знайсці тут і масленіка, рыжыка, махавіка, лісічку, сыраежку, а ўвосень аж зямлю рвуць, падымаюць усюды чародамі, нерушамі ігліцу зялёнкі і падзялёнкі... Зусім іншае – чарналессе. Яно заўсёды ў лагчыне, бліжэй да балота, да вады. І растуць, раскашуюцца там граб, дуб, ясень, клён, ліпа, вяз, рабіна, каліна, хмель, маліна, ажына. Што ж да грыбоў, іх таксама поўна на чарналессі. Толькі іншыя, не такія, як на бары. Тыя ж баравікі тут не чорнагаловыя, а белаватыя і вялізныя: два-тры – і поўны кашэль. Растуць тут і лісічкі, сыраежкі, а найлепей – абабкі, падасінавікі, грузды, апенькі... Са звяроў тут можна сустрэць казу, аленя, дзіка, лася, куніцу, гарнастая, і, вядома ж, ваўка. Гэты ўсюды блукае, усюды паспявае пабываць. З птушак – саву, зязюлю, голуба, кляста, жаўну, крутагаловіка, таго ж дзятла... Наогул, увесь палескі лес надта ж багаты на птушак, звяроў, грыбы, ягады... *(Б. Сачанка)*.

II. Мы часта самі адчувалі, што адной кнігі не можам дачытаць, а другая чытаецца лёгка, ад яе нельга адарвацца. Усё ў ёй хораша, натуральна... І сакрэт гэтага майстэрства просты – мова. Трэба ведаць яе чараўнічае багацце і законы будовы, лад яе.

Калі пісьменнік ведае прыроду слова, на сваім часе, на сваім месцы, у залежнасці ад карціны, ён можа сказаць: падмерзла, падмарозіла, умарозіла, падшэрхла, прыстала, зацягнула лядком, стужэла; гуткацца, гацкацца, гутатацца, калыхацца, люляцца, гойдацца, чэкацца. Мы, на жаль, найчасцей прывыкаем да якога-небудзь аднаго слова і карыстаемся ім ва ўсіх выпадках, напрыклад: «накіраваўся», забыўшыся, што ёсць сінонімы, якія адразу могуць ажывіць карціну сваім асаблівым каларытам: пайшоў, пашыбаваў, скіраваў, узяў кірунак, узяў напрамак, пасігаў, пакрочыў *(Я. Скрыган)*.

21. Прачытайце ўрыўкі з мастацкіх тэкстаў. Якія словы адлюстроўваюць моўнае багацце мележаўскіх твораў? Адзначце сінонімы і назавіце іх віды.

Васіль ішоў і ішоў на яе [траву], лажыў і лажыў яе ў роўны радок злева, вёў і вёў касу, вёў і вёў касою справа налева, ён ішоў і ішоў уперад, каб не паддавацца стоме, адужаць яе і наперакор ёй ісці і ісці, ён ішоў і ішоў мах за махам, лапаць за лапцем, адужваў цяжар у нагах, у спіне, у руках – ішоў і ішоў, ён адужваў кволасць, адужваў сябе; касіў, пакуль не знясіліўся да рэшты. Пакуль ужо не мог узняць касу. Тады павярнуўся, грузнучы па калена, распырскваючы гарачую ваду, ледзь цягнучы ногі, усё сваё здранцвелае цела, павалокся назад. Дашаргаў пасталамі да воза, паставіў касу і, не здымаючы з рукі мянташкі, падрэзаным дрэвам звалiўся ў траву.

22. Перакладзіце тэксты на беларускую мову. Вызначце адметнае ў лексічным складзе і граматычным ладзе. Назавіце вобразныя сродкі, якія дэманструюць адметнасць пісьменніцкіх ідыястыляў.

I. Дорожки сада были усыпаны ровным крупным гравием, хрустевшим под ногами, а с боков обставлены большими розовыми раковинами. На клумбах, над пестрым ковром из разноцветных трав, возвышались диковинные яркие цветы, от которых сладко благоухал воздух. В фонтанах журчала и плескалась прозрачная вода; из красивых ваз, висевших в воздухе между деревьями, спускались гирляндами вниз вьющиеся растения, а перед домом, на мраморных столбах, стояли два блестящих зеркальных шара, в которых странствующая труппа отразилась вверх ногами, в смешном, изогнутом и растянутом виде (*А. Куприн*).

II. Долгий осенний закат догорел. Погасла последняя багровая, узенькая, как щель, полоска, рдевшая на самом краю горизонта, между сизой тучей и землей. Уже не стало видно ни земли, ни деревьев, ни неба. Только над головой большие звезды дрожали своими ресницами среди черной ночи, да голубой луч от маяка подымался столбом и точно расплескивался там о небесный купол жидким, туманным, светлым кругом. Ночные бабочки бились о стеклянные колпаки свечей.

Звездчатые цветы белого табака в палисаднике запахли острее из темноты и прохлады (*А. Куприн*).

III. Заўсёды можна знайсці
Нейкія словы пры развітанні
З юнацтвам, з каханнем,
З усходам і захадам сонца,
З адлятаючым выраем,
З ападаючай лістотай,
З дажджом і снегам,
З прыдарожнымі студнямі,
З начлежным гасцінным цяплом,
З сяброўскай бяседай і чаркай...
І толькі не знайсці іх
Пры развітанні з Радзімай.

IV. Парог, вычасаны з успамінаў,
Астаўся за мной;
Дзверы, на завесах цвыркуновай песні,
Асталіся за мной;
Вокны, зашклёныя вачамі блізкіх,
Асталіся за мной;
Хата, пакрытая крыламі ластавак,
Асталася за мной, –
Як жа мне не азірнуцца назад,
Нават калі б я застыў
Слупом солі?

(*М. Танк*)

23. Якія сінтаксічныя фігуры заснаваны на паўторы слоў? Падмацуйце прыкладамі свае разважанні. Знайдзіце ў прыведзеных прыкладах адпаведныя сінтаксічныя фігуры, акрэсліце іх стылістычную ролю.

I. ХОЦЬ НЕШТА...
Маміны вочы слухалі неба.
Маміны рукі чыталі луг.
Маміны ногі гадавалі дарогу.
Каб па ёй, ідучы няспешна,
Мог прачуць я і скеміць
Хоць нешта... (*Р. Барадулін*).

II. Па сінім аксаміце
Начных нябёсаў
Спелым белым налівам
Весела каціўся месяц,
Смела спелячы
Белыя зоркі
На сінім аксаміце
Начных нябёсаў (*А. Багамолава*).

III. Прыйдзі – як снег на квецень маю.
Прыйдзі – як бура на зямлю, –
Не страшна мне, бо я – кахаю,
Не скрушна мне, бо я – люблю.
Я ўсё сцярплю, я ўсё стрываю
І ўсё навек благаслаўлю –
Адно адчуй, як я кахаю,
Адно спазнай, як я люблю.

Ці зладжу я з табой – не знаю,
І аб адным цябе малю:
Не папракай, што я кахаю.
Не праклінай, што я люблю.

(*Н. Гілевіч*)

24. Прачытайце. Знайдзіце лексічныя сродкі выразнасці ў паэтычным радку Максіма Танка.

1. Лягчэй у небе нат / Злавіць рукою птушку, / Слана правесці праз / Іголачнае вушка, / Вярнуць разліў ракі / ў яе былое лона – / Як выпрастаць спіну, / Сагнутую ў паклонах. 2. Колькі ў небе мадонн... / З грудзьмі, набраклымі жніўнымі песнямі, / З рукамі, загарэлымі ад абдымкаў з сонцам, / З касамі, расчэсанымі ветрам. 3. Ну і сцёбае сваіх коней [Ілля-прарок] / Дажджом-дратаванкай, / Ну і паласуе / Папругай-маланкай, / Ну і лупіць іх / Шляёй-вясёлкай. 4. Ляжаць пакошаныя травы, / Не травы – казачныя сны, / Не сны, а шолахі дубравы, / Вясёлкі, галасы вясны. 5. У беларускую восень / Нат і верабей багацее, / Лес на грыбы не скупіцца, / Пуні хмялеюць ад сена, / Мёдам вуллі набракаюць. / Сцежкі гараць ад лістоты, / Скрыпкі грымяць на вяселлях. 6. Вось шэлест ветру прабег над пракосамі, / Недзе камар ціха струны наладжвае, / звон падала свой пчала, / Пралятаючы, / Ёй адказала аўсянка сварлівая, / Хрушч у літаўры шарахнуў мядзяныя, / Чмель загудзеў, чмелянят аклікаючы... 7. Не было суладдзя ў песнях, / Покуль бусел рэй не ўзяў, / Покуль сонца – бубен весні – / З клёкатам не прыпадняў. 8. Паэзія – гэта адвечная цяга / Вяршынь да нябёс, / А траваў і дрэваў – / Да сонца. / Паэзія – гэта вясёлкавы мост / Ад сэрца людскога да мары. / Паэзія – дружба зярна і зямлі, / Агню і крыві / Прабуджэнне. 9. Рассыпаюць хмары з сініх хустак / Дажджоў сцюдзёную жарству. 10. Вечарэе. / Дзень даўно павесіў / На сасне касу зары.

25. Прачытайце. Назавіце сродкі выразнасці мовы ў прыведзеных сказах.

1. Спадары! Дзверы не захлопвайце, а зачыняйце душэўна, а не ад душы! (*З аб'явы ў грамадскім транспарце*). 2. Рознай бываеш ты, ноч. / Чорная, чорная, чорная, гэта цябе як няма. /

Светлая, светлая, светлая, як ты прыходзіш сама (*П. Броўка*). 3. Я чула пяшчотнае, шчырасці поўнае, / Маё, беларускае, роднае, кроўнае, / Такое раптоўнае, такое чароўнае. / Такое ласкавае, цёплае, чыстае, / Як сонца, агністае, / Як Нёман, празрыстае, / Як казка, быліна, / Як песня, жаданае, / Дагэтуль зусім у жыцці не пазнанае, / Вясновае слова ад шчырага сэрца (*Д. Бічэль-Загнетава*). 4. Радасны сум асенняга, небезнадзейнага завядання, пра які трэба бясконца пісаць (*Я. Брыль*). 5. – Свае, свае, хлопчыкі! – чуецца з месячнага паўзмроку, і ад гэтага водгуку ў мяне ранейшым пакутнарадасным болем заходзіцца сэрца (*В. Быкаў*). 6. Ты ўсё побач і ўсё той жа – / Як шпак у развяснелым садзе! (*Н. Мацяш*). 7. А восень-ключніца ідзе такою ціхаю хадою (*П. Броўка*). 8. Канчалася лета, зелянкова-блакітнае неба сеяла над горадам бязлітасна празрыстае халаднаватае святло (*М. Стральцоў*). 9. І, як смолкая жывіца з падсечанай хвойкі, выступала і дадавала адвагі і жудаснай радасці, што Аўсянік не падобны да канакрада ці злодзея (*В. Адамчык*).

26. Прачытайце тэкст, вызначце яго ідэю. Назавіце сродкі выразнасці і паразважайце над зместам з пункту погляду лагічнасці.

ПЕРАД ДАЖДЖОМ

Навалілася хмара дымная,
Цёмная, неабдымная.

Зараз грукне гром, зараз хлыне дождж,
Перайнача ўсё,
Перамоча ўсё
І ўпоперак і ўздоўж.

Глянуў бацька на хмару: бяда, бяда –
Не пагрэбла брыгада сена, бадай.

Маці глянула, ціха вохнула:
– Ажывуць мае грады пасохлыя!

Паглядзела дачка, стала хмурная:
Знаць, непрыйдзе ён гэткай бураю…

Самы меншы сын –
Пад струменьчыкі:
– Дождж, дожджык, секані,
Я паеду на кані.

(П. Панчанка)

27. Якімі формуламі маўленчага этыкету вы карыстаецеся, калі вам спатрэбіцца звярнуцца:

а) да старога чалавека, каб даведацца, колькі часу; б) да кіраўніка арганізацыі, каб даведацца аб рашэнні па вашай заяве; в) да прыяцеля, каб папрасіць падручнік; г) да выкладчыка, каб папрасіць яго прыняць экзамен датэрмінова; д) да сябра аб дапамозе прыбраць у пакоі; е) да мамы, каб прыгатавала вячэру.

28. Растлумачце, чаму і ў якіх маўленчых сітуацыях вы можаце скарыстаць дадзеныя маўленчыя формулы:

Дзень добры! Я рады/а вас вітаць!; Здарова, браце!; Наша вам!; Салют!; Прывітанне!; Ба, якія людзі!; Ну, здароў!; Маё шанаванне!; Ну, бывай!; І вам не хварэць!; Дабранач! Добрай ночы, добрага сну!.. І анёлаў на вясну!; Да скорага…; Да пабачання!; Пакуль!; Да пабачэння!; Будзьце здаровы!; У добры шлях!

29. Прачытайце верш, вызначце недарэчныя словы, абгрунтуйце адказ.

– Нарэшце ў адведзіны / Прыехаў мой сынок. / Хацела з ім пагаварыць я / Пра яго жыццё-быццё, / Пра ўнукаў, / Але ён з нейкімі – / Казаў – сваімі спонсарамі – / І менеджарамі / Спяшаўся ў нейкі кемпінг, / На нейкі брыфінг, / Каб дамовіцца / Аб нейкім кансенсусе, / А потым паехаць на ўік-энд. / Толькі і паспела / Даць яму ў дарогу / Сяго-таго з дамашняга… / Так, седзячы на прызбе, / Расказвае мне / Старэнькая Гануля / І ўздыхае: / – Божачка! / Хаця б там у яго / Было ўсё добра! *(«Адведзіны». М. Танк).*

30. Запоўніце пустыя графы табліцы:

Нейтральнае	**Афіцыйнае**	**Размоўнае, з адценнем фамільярнасці**
Можна да вас?	Дазвольце?	Не перашкаджаю?
		Што скажаш? (высвятленне думкі субяседніка)
Ці можна мне патэлефанаваць?		
	Просьба захоўваць рэгламент	
	Дазвольце звярнуцца да вас з просьбай	
Рады быў дапамагчы (адказ на выражэнне падзякі)		

31. Якія эмоцыі і сэнсы перадаюць жэсты ў сказах? Дапішыце сказы, прапануйце некалькі магчымых варыянтаў.

Вераніка схапілася за галаву і закрычала…
Цімафей стукнуў далонню па лбе і ўсклікнуў…
Стары замахаў рукамі, паўтараючы…
Сусед сказаў, пачухаўшы патыліцу…

32. З якой мэтай / мэтамі чалавек выкарыстоўвае жэсты? Ці прымяняеце вы жэсты ў сваіх маўленчых паводзінах? Ці ёсць у вас / вашых знаёмых любімыя жэсты? Вызначце, што абазначаюць указальныя жэсты і якімі словамі, выклічнікамі яны суправаджаюцца:

сябе за правае плячо вялікім пальцам правай рукі; сабе пад ногі; узнятым вялікім пальцам правай рукі ўверх; сабе ў сярэдзіну грудзей правай рукі з адначасовым кіўком галавы.

33. Прачытайце. Назавіце сродкі выразнасці вершаванай мовы Рыгора Барадуліна.

Сноп, жніўнай песняю падперазаны, / І пузацеў, і вусацеў, як сват; Там толькі, / Дзе душа начуе, / І прачынаецца, / Жывеш…; А вясна даганяла зіму: / Заяц скочыў у лужу блакіту, / Бо на хвост наступіла яму, / І пралескі распырскаў, раскідаў; Каб чытаў я да скону ў сораме, / Што не ведаю нічога без мамы, /

Што без мамы / Я – непісьменны самы; Пражыць сваё ў жыцці – адказнае мастацтва: / Адкуль прыйшоў, / Пайсці, / А на зямлі застацца; З галінаў памяці / Ападае лістота імёнаў / Сяброў і знаёмых; З хатаў і душ нашых / Вымецем смецце; Бацькоўскі стол у хаце гаспадар, / Сям'ю гуртуе ды гасцей частуе; Зялёны ліст, / Як знак сустрэчы / Жыцця з жыццём, / Зямлі з цяплом. / І жоўты ліст – / Уздых старэчы, / Спатканне выраю з крылом; Не спяшаюцца нешта / Прысніцца мне / І лабаты Пярун, І Мароз цыбаты; У зажураным садзе / п'юць сінічкі гарбату. / Звоняць лыжачкі / ў ценькія сценкі шклянак; Васільком у жыце Беларушчыны / Назаўсёды застанецца Быкаў; Круціць жорны недаспаны гром… / Ноч ідзе з пагаслым ліхтаром; Луг вывернуў кажух / Сушыць пасля дажджу. / Апала неба / Хмарай ускалмачанай. / Даўно яно было. / А я дасюль гляджу / На свет / Праз прызму / Хаты матчынай; У творцы свой Сальеры персанальны, / Па сумяшчальніцтву таварыш, брат; Кароткая сцяжынка да бяды. / Дарога да бясхмарных дзён / Даўгая. / Нас даганяюць нашыя сляды, / Каб нагадаць, / Што мы жывём даўгамі. / Рака наноў / Шукае берагі. / Буцян ладзьбуе / Гнездзішча на коле… / Жывыя могуць аддаваць даўгі. / Таму жыццё не скончыцца ніколі!; Ачарсцвеў ужо / Бохан клопату чорны, / Хочацца праснака цішыні; Борць салодка сніць ласун Лясун. / Воўк напоўніцу на поўню вые; А мне і дагэтуль кожнаю зімой / Чуваць ахрыплы голас крыгалому; Радня – працяг твайго зямнога дня. / Маліся, каб не скора вечарэла.

34. Прачытайце выразы афарыстычнага характару, паразважайце над іх зместам, з трыма з іх складзіце сказы. Якая маўленчая якасць рэалізуецца з іх дапамогай? Запішыце 2–3 афарыстычныя выслоўі, якія, на вашу думку, вартыя цытавання.

Куды б цябе ні завяла дарога, / Не забывай бацькоўскага парога (*П. Броўка*); Рупная пчала / Умее мёд сабраць і з горкіх кветак (*М. Багдановіч*); Добра быць у дарозе, якую ты сам сабе выбіраеш (*Я. Колас*); Без чалавечнасці не будзе вечнасці (*П. Панчанка*); Не рабіце з людзей багоў. / Хай людзьмі застаюцца людзі (*Г. Бураўкін*); Словы без справы – / Шум ветру толькі (*М. Танк*); Спынішся – плынню адгоніць назад (*С. Грахоўскі*); Афарызмы – гэта тэрміновыя тэлеграмы розуму

(*Г. Марчук*); Трэба дома бываць часцей, / Трэба дома бываць не госцем, / Каб душою не ачарсцвець, / Каб не страціць святое штосьці (*Р. Барадулін*).

35. Прачытайце тэксты, вызначце, да якога стылю яны адносяцца. Як камунікатыўныя якасці маўлення праяўляюцца ў кожным стылі, вызначце, праз якія сродкі яны рэалізуюцца ў кожным са стыляў?

А. Як прыгожа мы называем усе свае дванаццаць месяцаў! Студзень, люты, сакавік, красавік, май-травень, чэрвень, ліпень, жнівень, верасень, кастрычнік, лістапад, снежань. І як хораша яны адпавядаюць сваім назвам!

У студзені, вядома ж, сцюдзёна. Усюды снег, мяцеліцы. І маразы – самая ж зіма ўсё-ткі! І як ні апранайся – усё роўна холадна. А ў лютым маразы яшчэ больш люцеюць. І гэта зразумела: люты – апошні месяц зімы, а яна маразамі імкнецца зачапіцца за зямлю.

Але ж сакавік, першы месяц вясны, хочаш ці не хочаш, але прыходзіць, і абуджаны веснавы сок ужо вярэдзіць, хвалюе карані дрэў і раслін, якія ва ўтульнай зямлі цярпліва чакалі вясны. І карані пачынаюць ужо думаць пра вяршыні – настойліва пампуюць наверх, да кожнай пупышкі, жыццядайны сок.

А колькі нечаканых і ласкава-захопленых назваў напрыдумлялі сакавіку нашы прашчуры: ён і зімабор, ён і светазар, ён і кропельнік, веснавей, пазімнік, сонцалюб, сонцабой.

Красавік – сярэдзіна вясны. Ён – увесь з процілегласцей, кантрастаў. Месяц снегагону, вадалею, сокаруху. Яшчэ час ледзяшоў і ўжо першых нашых красак: упартага прабіснегу, ціхай сон-травы, вірлавокіх пралесак. І пушыстых, як кацянятак, вярбовых коцікаў… Усё красуе, усё жыве! Красавік! Калі ў сакавіку наша вясна была яшчэ нясмелая, то ў красавіку яна ўжо ідзе на ўсю нагу: ёю пахне і вецер, і кветка падбелу, і нават песня жаўранка.

Май умайвае нашу зямлю. Гэта месяц травы. Нездарма ж яшчэ ў старажытнасці звалі яго траўнем!

І яшчэ гэта месяц зеляніны, месяц апранання: кожнае дрэва, кожны кусточак ён апранае ў зялёныя ўборы. Да таго ж гэта месяц колераў – у ім вельмі хораша суседнічаюць і добра адпавядаюць адно аднаму ўсе колеры вясёлкі. І месяц хрушчоў.

І месяц дажджоў. Мы, земляробы, нават просім: «Нам два дожджыкі ў маі…».

Чэрвень – самы светлы, самы спякотны, самы звонкі ад салаўінага пошчаку месяц. І чырвоны, бо чэрвень гэта – ад пладоў і ягад, якія пачынаюць спець. У чэрвені ўсё пасеянае і непасеянае пачынае імкліва расці і набірацца сіл. Цвітуць каліна, язмін, шыпшына, ядловец, белая акацыя, маліна, зацвітаюць чарніцы, брусніцы, буякі, журавіны, а на лугах – канюшына, ятрышнік, незабудкі, кмен, дзьмухавец… Лугі – суцэльныя дываны з кветак: адначасова квітнеюць амаль усе лугавыя краскі. Каласуе і зацвітае жыта, потым – пшаніца, а пасля, ужо ў канцы месяца, і яравыя.

Наступны наш месяц старажытныя рымляне называлі юлем – у гонар імператара Юлія Цэзара, які рэфармаваў каляндар. Дарэчы, гэтак яго і цяпер называюць нашы суседзі – рускія.

Мы ж свой сёмы месяц завём ліпенем. Бо ў ім якраз цвіце на Беларусі ліпа. Яе цвіценне рухомае – і квет, і пах ідзе па нашай зямлі з поўдня на поўнач з хуткасцю каля 50 кіламетраў у суткі.

І яшчэ свой ліпень мы называем макушкаю лета. Бо пры ім пачынаюць укарочвацца дні і робяцца даўжэйшымі ночы, а ў зялёных кронах з’яўляюцца першыя жоўтыя лісточкі.

Ліпень – вельмі спякотны месяц, і ў ім сама болей навальніц: рэдкі ліпеньскі дождж абыходзіцца без іх.

Калі красавік – гэта ўсмешка вясны, наша надзея, то жнівень – гэта пацалунак восені і спраўджванне тых, веснавых, надзей. Жнівень – значыць жніво.

Сеялі мы ў красавіку, садзілі ў маі і чакалі жніўня. Жнівень – наш бог. Мы цярпліва чакаем яго, бо ведаем: адно зерне стане жменяй зярнят!

Паветра духмянае, але яно ўжо насычана пахам сухіх траў – блізка восень. На таках – груды залацістага збожжа, на лугах – стагі сена, у садах – голле яблынь звісае ад пладоў аж да зямлі… Такі ён, наш жнівень.

А верасень – гэта ўжо восень. Прыйшоў верасень – утаймаваў прыроду. Кветак амаль няма. Толькі настойліва цвіце верас, па назве якога мы і назвалі дзявяты свой месяц.

23 верасня Сонца праходзіць праз кропку асенняга раўнадзенства – значыць, даўжыня дня і ночы, як і вясною, ужо аднолькавая. Толькі птушкі цяпер не прылятаюць да нас, а адля-

таюць. У вырай. У цёмныя хмары збіраюцца берасцянкі. Невялікімі чародкамі ляцяць на поўдзень мухалоўкі ды сітаўкі. Касяком пралятаюць гусі, касым шнуром – лебедзі. Па адным – зязюлі, ястрабы, лелякі. А пад нагамі – першае апалае лісце: жоўтае, бурае, чырвонае, карычневае, аранжавае… Але ж сапраўдны лістапад пачынаецца менавіта ў лістападзе.

Перад гэтым яшчэ ў нас ёсць кастрычнік – месяц, які атрымаў назву ад кастрыцы, што застаецца ад лёну, які мы зараз у гэты час даводзім да ладу – тром, трэплем. Кастрычнік – апошні месяц вегетацыі раслін. Месяц, калі імжыць нудны дождж, калі здараюцца замаразкі, а то і выпадае снег. Рыхтуюцца да зімы лясныя звяры. Назапашваюць харч птушкі. У рэках і азёрах у глыбокія месцы збіраецца рыба: акуні, плоткі, карпы, карасі, яршы.

А ўжо ў лістападзе вецер і дождж абтрасаюць, распранаюць усе нашы дрэвы – на іх, зусім голых, нават рэдкаму цяпер промню няма за што зачапіцца. Дождж змагаецца са снегам, цяпло – з холадам. Світае позна, цямнее рана. Як мы кажам: «У лістападзе досвітак з прыцемкам сярод дня сустракаюцца».

Усё. Цыкл, хоць наперадзе яшчэ застаўся адзін месяц года, ужо закончаны. Лісце – пад нагамі. Карэнне глыбока ўтачылася пад зямлю, паснула. Цяпер толькі застаецца чакаць снегу. І ён неўзабаве, як абрусам, накрывае ўсю зямлю.

Зіма… Снежань – першы месяц зімы. У гэты месяц звычайна выпадае снег. Снежань зноў апранае дрэвы. Але не ў зялёнае, а ў белае адзенне. І намятае да іх каранёў гурбы снегу. Навейвае сумёты па самыя стрэхі. І мы радуемся: «У снежні мароз і снег вышэй хаты – год будзе багаты». Дні ўвачавідкі караценюць, і неўзабаве надыходзіць 21 снежня – дзень зімовага сонцастаяння, калі ноч робіцца самаю доўгаю, а дзень – самы кароткі *(паводле Я. Сіпакова)*.

Б. Пад уплывам ідэй гуманізму ў Статут 1529 г. былі ўпершыню ўнесены такія прагрэсіўныя нормы, як суверэннасць дзяржавы, адзінства права, яго свецкі характар, талерантнасць, добрыя адносіны да іншых этнасаў ВКЛ, прававое становішча розных саслоўяў і сацыяльных груп насельніцтва. Цікавасць выклікае правіла, якое некалькі абмяжоўвала самавольства магнатаў, згодна з якім асобы «як убогія, так і багатыя» павінны былі судзіцца па адных нормах, выкладзеных у Статуце.

Вялікі князь (у Статуце – гаспадар) абавязаўся захоўваць тэрытарыяльную цэласнасць дзяржавы, не дапускаць іншаземцаў на дзяржаўныя пасады ў ВКЛ, не даваць ім маёнткаў, зямель, не адбіраць у мясцовых феадалаў пасады і маёмасць без суда, захоўваць існуючыя законы і выдаваць новыя толькі з панамі раднымі.

Больш дакладным станавілася судаводства, абвяшчаўся прынцып публічнасці правасуддзя, роўнасці бакоў у судзе, права абвінавачанага на абарону з удзелам адваката.

Значная ўвага надавалася сямейна-шлюбнаму праву. Так, было пазначана абяцанне ад імя вялікага князя не выдаваць дзяўчат замуж прымусова, а толькі з іх асабістай згоды, што было даволі прагрэсіўнай з'явай на той час.

Першы Статут ВКЛ мае важнае значэнне і як выдатны помнік культуры і мовы беларускага народа. У адрозненне ад Заходняй Еўропы, у якой карысталіся рымскім правам, выкладзеным на незразумелай многім лацінцы, ён быў даступны ўсім пісьменным людзям і даваў магчымасць вывучаць лексіку і стыль беларускай мовы, на якім быў напісаны, а таксама дзяржаўна-прававую тэрміналогію таго часу. Значэнне Статута 1529 г. і ў тым, што гэта быў першы ў Еўропе сістэматызаваны збор законаў, ён стаў трывалай асновай для развіцця далейшага беларускага заканадаўства *(Статут ВКЛ, пер. А. Шагуна).*

В. Жыў сабе год чатырыста назад у беларускім горадзе Рагачове небагаты, але добрага роду дваранін па прозвішчы Гервасій Выліваха[3].

Быў ён з калена Давойнаў, з клана – Мячоў, а якога герба – за даўнасцю год забылася. Усёй маёмасці яго было – замак-развалюха, некалькі коней веку мафусаілава, латы, ды меч, ды яшчэ шахматная дошка, але затое быў ён багаты сябрамі і неабдзелены жаночай увагай.

Сабою быў дзівосна гожы і пяшчотны, а паводзін – самых заганных. Хобаль, залётнік, піяка, задзіра, біток, бабздыр несамавіты. Не было на ўсёй зямлі беларускай падобнага яму. Ляхі такіх завуць – «завалідрога», а мы, людзі роду крывіцкага, «адарвірог», бо некалі, кажуць, такі ў самога Люцыпара рог

[3] Выліваха – белая чапля.

сілком аддзерлі і зрабілі з яго келіх для пітва. Вады нальеш, і, сілаю самога рога, робіцца гарэлка. Я думаю – байкі гэта.

І сябры ў яго былі адпаведныя. Андрэй Гарбаты з Брачыславічаў, Кірык Балабан з Гультаёў, Галляш Вясна са Свінчуковічаў ды яшчэ Іра Францічак, за пераплёт на служэнне надзелены вёскай Мазурыкі, родам багемец, але п'янюга і бабскі ліслівец – на трох беларусаў.

Толькі ўсёй і працы ў іх было, што цягацца па корчмах і шынкарках ды па навакольных замках, калі гаспадара няма дома, піць віно, як Дняпро п'е Друць, ды дзярбаніць на лютнях і кімвалах багамерзкія песні.

Неяк жылі. Ставілі і бераглі дзяды і прадзеды мёд і віно – і выпіць яго за адно жыццё было цяжкавата нават Выліваху. У лясах была жывая закуска, касулі ды туры. На балотах свіязі, кражныя чагронкі, гразавікі, сярухі, шылахвосці. У рэках судакі, калекі, або балабы, самы, сіклы ды міроны, падусты, выразубы, язі ды галаўні, ляшчы ды бялёзны, страдалы, гусцёркі, свінні вадзяныя, сцярлядкі ды шчупакі.

І з іншым неяк абыходзіліся. У той час Магілёў з Рагачовам нават у Маскву пастаўлялі гатовае адзенне. Краўцоў было – грэблю масці. Так што порты, чугі ды плашчы абыходзіліся танна.

Набяруць гарэлкі, паедуць у лугі, дзіка заб'юць, ды на лаўцах пякуць дзічыну, ды песні гарлаюць – от і ўсё іхняе набажэнства Пану Богу за тое, што даў ім жыццё.

Нораў у гэтай грамады быў Дняпровы – на вярсту пяцьсот сажаняў звіву, – так што ніколі не ведаеш, чаго ад іх чакаць.

Нап'юцца ды, конныя, з кручы ў Дняпро скачуць. Або купяць за тры шэлегі плыт, усцягнуць на яго майно ды бочкі з Божай слязою, захопяць усіх дзяўчат з Вясёлай Слабады дый сплывуць так аж да Лоева. А мужам гарадскім у гэты час хоць ваўком вый.

З Лоева вяртаюцца на конях, мечаных гетманскай клейнай. І кажуць па-рознаму. То – «падарылі», а то «купілі, плыт спрадаўшы». Ды яшчэ смяюцца бессаромна, зубы нахабныя прадаюць.

Два разы стараста накладаў непарушную пячатку на іхняе дабро, за нясплату пазычанага. Думаў – сыдуць і ціха стане ў месце. То адзін раз яны – з нявыкруткі – загналі бацьку

Палавуса, што дзесяць год са сваёй гайнёю па наваколлі блукаў і якога стараста з войскам спаймаць не мог.

Загналі і забралі ў яго ўвесь скарб.

А другі раз яшчэ мудрэй прыдумалі. Біскуп Смарагд хадзіў па наваколлі, зачыняючы грэцкага абраду цэрквы, а дабро іхняе рабуючы. Ездзіў, пёс касароты, як Мамай: наперадзе сам з войскам, а за ім абоз нарабаваны.

То яны два вазы з футрамі, ваздухамі, залатымі дараносіцамі, ахвярнікамі, крыжамі святымі, дзе пацірамі і дзіскасамі ў яго адбілі ды павялі. Божую зрабілі справу, але не для славы Божай, а для мамоны сваёй. Так і не выкурылі іх з гнёздаў.

У багатых, але пацёртых уборах, светлавокія, заўсёды на падпітку. Вакол лірны гуд і дудны роў. На сёдлах – жанчыны. На плячах – сокалы. У сэрцах – няма Божага страху *(У. Караткевіч)*.

36. Прачытайце ўрыўкі тэкстаў, вызначце стыль, падстыль; прааналізуйце адзін з іх: назавіце маўленчыя адзінкі, якія ствараюць дакладнасць, лагічнасць, лаканічнасць, багацце, выразнасць прафесійнага маўлення.

36.1. Дрэва без каранёў не бывае. Ёсць свае карані і ў кожнага з нас. І ўваходзяць яны ў глыбіню стагоддзяў. Праўда, не заўсёды лёгка іх адшукаць, дакапацца да іх. Не ва ўсіх, далёка не ва ўсіх продкі чым-небудзь вызначаліся, праславіліся. Ды і хто яны такія, каб трапляць на старонкі летапісаў ці аналы гісторыі? У большасці гэта былі звычайныя, простыя людзі – асочвалі звяроў, лавілі рыбу, засявалі поле, даглядвалі худобу, гадавалі дзяцей, словам, жылі. Жылі ціха, малапрыкметна. Так і паміралі. Тады ж, у даўнія часы, заўважаліся і апісваліся куды больш важныя асобы і падзеі – князі, цары, іх паходы і бітвы, тое, што адбывалася ў палацах і замках. Калі ж прозвішча якога-небудзь дваровага служкі ці мужыка і трапляла ў летапісы ці аналы гісторыі, дык выпадкова, рэдка. Таму пра сваіх продкаў – хто яны, як жылі – мы можам меркаваць хіба па ўспамінах, апавяданнях бацькоў, дзядоў ды тых паданнях, што дайшлі з сівой мінуўшчыны. Нямала пра гэта могуць расказаць і помнікі матэрыяльнай і духоўнай культуры, звычаі і абрады, апісанні мясцін, дзе наканавана было нарадзіцца і жыць і нам, і нашым продкам. Сёе-тое можна і дамаляваць, уявіць, а то

і ўзнавіць, па абарваных нітачках, кавалачках звязаць у адно цэлае. Напрыклад, па рэштках лясоў і балот, што дзе-нідзе яшчэ захаваліся, можна сказаць, якія лясы і балоты былі ў нас калісьці, колькі рознай дзічыны – мядзведзяў, ласёў, зуброў, аленяў, коз, барсукоў, дзікоў, зайцаў, баброў; птушак – качак, цецерукоў, рабчыкаў, курапатак, бакасаў, чапляў, галубоў, дзятлаў, ды і ўсяго іншага, чаго і не назавеш, не пералічыш, там вадзілася, пладзілася. А колькі ў рэках, рэчках, азёрах, старыцах, выгарах было рыбы, колькі ў барах, дубняках, бярэзняках, на палянах, прагалах ды і ў нетрах – зараснікаў, гушчарах, імхах, – расло ягад, грыбоў! З гэтага можна заключыць, што продкам нашым – вядома, калі яны не былі лежні, гультаі, абібокі, галадаць не даводзілася. Ды і зямля падкармлівала, радзіла. Асабліва як лес спаліш, пасееш што-небудзь на пажарышчы. Проса, ячмень, ярыцу, жыта, пшаніцу, грэчку, авёс, гарох… Выпасаў, травы таксама хапала. А ўвосень зямля аж жаўцела пад дубамі ад жалудоў, пад арэшнікам – ад арэхаў… Так што было і самім што есці, і чым карміць кароў, коней, свіней, авечак… Нашы продкі, мяркуючы па ўсім, што захавалася, дайшло да нас з мінулага, былі нядрэнныя і паляўнічыя, рыбакі, паляводы, жывёлаводы, садаводы і пчаляры. Мёд збіралі цэлымі бочкамі. І які мёд! Не той, што цяпер іншы раз у магазінах ці на рынку прадаюць і які пахне буракамі і цукрам, а сапраўдны, сабраны з усяго разнатраўя багатых на меданосныя кветкі лясоў, балот, лугоў, палёў.

Адно пакаленне людзей прыходзіць, пражывае свае гады, пратупвае адмераныя невядома кім кіламетры і дарогі і адыходзіць. На змену яму нараджаецца новае пакаленне. І так бясконца, вечна… Адны прыходзяць, другія адыходзяць. Пажыў, зрабіў сваё – саступі, дай пажыць іншым… І не сушы галавы, не думай над тым, чаму гэта так, а не інакш…

Мудрасць жыцця якраз не ў тым, каб думаць пра тое, пра што не варта думаць, а дбаць пра надзённае, пра тое, без чаго жыць нельга, што зрабіць трэба сёння, заўтра (*Б. Сачанка).*

36.2. *Жалейка* – уласна беларускае слова ад *жаль*. Назва дадзена па характары гуку, якім вызначаўся гэты духавы інструмент. З 2-й паловы XIX ст. жалейка інтэнсіўна выцясняецца кларнетам (лацінскае «кларус» – ясны гук).

Гуслі – агульнаславянскае слова з праславянскага «гондслі», якое звязана з дзеясловам *гудзець*. Само слова *гудзець* у некаторых мовах захавала значэнне «іграць» (чэшскае «гудба» – музыка, рускае «гудошник»). Мяркуюць таксама, што слова паходзіць ад санскрыцкага кораня «гу», звязанага з паняццем гучання наогул. У рускай літаратуры слова «гуслі» сустракаецца з XI ст.; упамінаюцца гуслі і ў «Словах» К. Тураўскага (XII ст.).

У назве музычнага інструмента *саксафон* гучыць імя яго стваральніка – бельгійца А. Сакса. Другая састаўная частка – ад грэчаскага «фоне», якое азначае «гук».

Слова *барабан* паходзіць ад «балабан», «дарабан». Так у цюркскіх мовах называецца гэты музычны інструмент. А слова «дарабанчы» азначала таго, хто іграе на ім. Найбольш ранняе сведчанне існавання барабана на Беларусі адносіцца да XII ст. (шахматная фігурка ў выглядзе барабаншчыка з Ваўкавыска) *(І. Шпадарук)*.

36.3. Штодзённая культура – сукупнасць норм, звычаяў, стэрэатыпаў паводзін, якімі кіруецца чалавек у сваёй штодзённай жыццядзейнасці. Уяўляе сабой культуру, якая не атрымала інстытуцыяльнага замацавання і выяўляецца ў агульназразумелых і агульнадаступных ведах, навыках, стэрэатыпах паводзін. Сфера штодзённай культуры ахоплівае нязначную частку свету (мікрасвет) і абмежавана сваім домам, вуліцай, раёнам, горадам, школай, міжасабовымі адносінамі і да т. п. Чалавек засвойвае яе з ранняга дзяцінства, у сям'і, у зносінах з сябрамі, сваякамі, праз навучанне і выхаванне ў школе, інстытуце, праз сродкі масавай інфармацыі і інш. Праблемы штодзённай культуры даследавалі многія філосафы, сацыёлагі, гісторыкі, літаратуразнаўцы – У. Джэмс, Л. Вітгенштэйн, М. Вебер, М. Бахцін, А. Гурэвіч, Ю. Лотман і інш. (*Э. Дубянецкі*).

36.4. У пачатку XII ст. у Балоньскай школе, ці ўніверсітэце, (Італія) ужо былі студэнты. Гэта слова паходзіць з лацінскага «студэнс» – старанна займацца, працаваць. Шлях студэнта (на першым этапе вучобы ён зваўся схалар) пачынаўся з запісу яго на падрыхтоўчы факультэт. Пасля чаго ён пераходзіў на адзін са «старэйшых» факультэтаў: багаслоўскі, медыцынскі або юрыдычны. Лекцыі пачыналіся з пяці гадзін раніцы і працягваліся чатыры гадзіны. Падручнікаў не было, лекцыі запісваліся.

Самым стамляльным быў выпускны экзамен. На студэнта на працягу дня (з шасці гадзін раніцы да шасці вечара) «нападалі» не менш чым два дзясятка апанентаў. Пры гэтым сам студэнт не павінен быў ні адпачываць, ні есці, ні піць. Пасля здачы экзаменаў усё завяршалася «банкетам Арыстоцеля» *(І. Шпадарук).*

36.5. Фрэска, тэхніка манументальнага жывапісу; размалёўка па свежым вільготным тынку фарбамі, якія разведзены на вадзе; твор, выкананы ў гэтай тэхніцы. Палітра фрэскавага жывапісу звычайна стрыманая, пры высыханні фарбы можа бляк-нуць. Тэхніка фрэскі вядома з 2-га тыс. да н. э. у эгейскім мастацтве, была адной з асноўных у антычным і візантыйскім мастацтве, краінах Заходняй Еўропы. Росквіту дасягнула ў XIII–XVII стст. у творчасці Джота, Мазачыа, Рафаэля, Мікеланджэла. Высокім мастацкім узроўнем вызначаюцца фрэскі майстроў XIV–XVII стст. Феафана Грэка, Андрэя Рублёва, Дыянісія. На Беларусі найбольш старажытныя фрэскі захаваліся ў інтэр'еры Полацкага Сафійскага сабора (XI ст.), Полацкай Спаса-Ефрасіннеўскай царквы (XII ст.). Вядомы размалёўкі ў культавых будынках (напр., касцёл бернардзінцаў і езуітаў у Гродне, Варварынская царква ў Пінску і інш.). Да тэхнікі фрэскі звярталіся беларускія мастакі XX ст. (С. Рудзінскі, Б. Вішнеўскі, В. Барабанцаў, Г. Вашчанка і інш.) (*Э. Дубянецкі*).

36.6. «Аналітыка-сінтэтычная апрацоўка дакументаў» – адзін з асноўных спецыяльных курсаў, які садзейнічае паспяховаму вывучэнню амаль усіх дысцыплін бібліятэказнаўчага, бібліяграфазнаўчага і інфармацыйнага цыклаў, і таму абавязкова вывучаецца слухачамі Інстытута павышэння кваліфікацыі і перападрыхтоўкі кадраў.

«Аналітыка-сінтэтычная апрацоўка дакументаў» – гэта комплексны курс, у якім вывучаюцца тэарэтычныя і метадычныя пытанні складання бібліяграфічнага запісу, індэксавання дакументаў, іх анатавання і рэферыравання, стварэння традыцыйных і машыначытальных бібліятэчных каталогаў.

За апошні перыяд па разглядаемым курсе з'явіўся шэраг нарматыўных дакументаў, у тым ліку новыя выпускі ББК і УДК, пэўная сістэма стандартаў, на аснове якіх на сучасным этапе ажыццяўляецца аналітыка-сінтэтычная апрацоўка даку-

ментаў. У першую чаргу трэба звярнуць увагу на фарміраванне бібліяграфічнага запісу дакументаў, у які ўнесены карэнныя змены ў сувязі з выкарыстаннем інфармацыйных тэхналогій і міжнародным абменам інфармацыяй. Так, методыка бібліяграфічнага апісання дакументаў падаецца ў адпаведнасці з ГОСТ 7.80 – 2000 «Библиографическая запись. Заголовок. Общие требования и правила составления», ГОСТ 7.82 – 2001 «Библиографическая запись. Библиографическое описание электронных ресурсов. Общие требования и правила составления», ГОСТ 7.1 – 2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления» і іншымі існуючымі стандартамі. Працэсы сістэматызацыі і прадметызацыі разглядаюцца адпаведна стандарту ГОСТ 7.59 – 2003 «Индексирование документов. Общие требования к систематизации и предметизации», у якім вызначаны магчымасці выкарыстання сучасных класіфікацыйных і прадметызацыйных інфармацыйна-пошукавых моў. Змест і афармленне рэферата і анатацыі на дакумент вывучаюцца ў адпаведнасці з ГОСТ 7.9 – 95 «Реферат и аннотация. Общие требования» *(паводле Н. Ляйко, А. Фядорынай)*.

36.7. Харэаграфічнае мастацтва. Бальны танец – танец, які выконваецца парай ці большай колькасцю ўдзельнікаў на танцавальных вечарах, балях. Узнік у XV ст. у Італіі; у XVI–XVII стст. заканадаўцам моды была Францыя. Спачатку бальны танец не меў устаноўленай формы, а вызначаўся ўзнёсла-арыстакратычным характарам. Тады папулярнымі бальнымі танцамі былі алеманда, бурэ, гавот, менуэт, сарабанда. У XVIII–XIX стст. узніклі і пашырыліся больш свабодныя бальныя танцы, сярод якіх галоп, канкан, контрданс, лендлер, мазурка, полька і інш. З сярэдзіны XIX ст. найбольшае пашырэнне атрымаў вальс, непарыўна звязаны з творчасцю бацькі і сына Штраусаў. У канцы XIX – пачатку XX ст. пад уплывам танцавальных традыцый розных краін амерыканскага кантынента ўзніклі блюз, румба, самба, танга, чарльстон і інш. Большасць сучасных бальных танцаў вызначаюцца імправізацыйнасцю, зменлівасцю танцавальнай моды. Многія бальныя танцы другой паловы XX ст. маюць свабодную кампазіцыю (рок-н-рол, твіст, шэйк і інш.). Праводзяцца нацыянальныя і міжнародныя конкурсы на лепшае выкананне бальнага танца па спецыяльнай праграме. На

Беларусі з XVII ст. былі вядомыя асобныя заходнееўрапейскія танцы (куранта, марэска, павана), якія выконваліся пры дварах магнатаў, у калегіумах. Зараз у нашай краіне дзейнічае мноства гурткоў, школ і студый бальных танцаў (*Э. Дубянецкі*).

36.8. Усе, хто бываў на Пастаўшчыне, пацвердзяць, што гэта край з харызмай. І не зразумееш, што надае яе. Можа, маляўнічая прырода, бо толькі азёр тут больш за сотню. Альбо багатая 600-гадовая гісторыя і вялікая колькасць цікавых помнікаў архітэктуры. Ці самі людзі, што шануюць традыцыі і цікавяцца мінуўшчынай свайго краю. А магчыма, усё гэта разам.

На ўзгорку на падмурку драўлянага францысканскага кляштара стаіць велічны касцёл Св. Антонія Падуанскага – візітоўка Паставаў. У Першую сусветную вайну ён быў значна пашкоджаны, і ў 1920-я гады вернікі яго аднавілі. А вось савецкую ўладу перажыць ён не здолеў. У маі 1949 года яго зачынілі. У храме на доўгія часы размясціўся філіял прамысловага прадпрыемства. Званы маўчалі роўна 40 гадоў, да мая 1989 года, калі касцёл нарэшце вярнулі католікам.

Касцёл у гонар Св. Яна Хрысціцеля – стары храм з вельмі багатай гісторыяй. Можа, на фота ён выглядае трохі панура, але месца гэтае вельмі цікавае. Гэта адзін з трох храмаў-крэпасцей у Беларусі (два іншыя – у Сынкавічах і Мураванцы), які дзейнічае ўжо больш за 400 гадоў і не зачыняўся нават у савецкія часы, што само па сабе ўжо цуд. Кажуць, што ў гады Вялікай Айчыннай вайны тутэйшы ксёндз выратаваў ад фашыстаў нейкага партызана, які потым стаў партыйным функцыянерам і закінуў слоўца за храм.

Сцены касцёла амаль у два метры таўшчынёй, і як напамін аб падзеях Паўночнай вайны ў сценах можна бачыць гарматныя ядры. Праўда, іх туды ўмуравалі адмыслова.

Храм вядомы яшчэ і 400-гадовым цудатворным абразом Маці Божай, адной з карцін вядомага мастака другой паловы XIX стагоддзя Альфрэда Рамэра, і 100-гадовым аргáнам, на якім іграў знакаміты музыка Браніслаў Руткоўскі. Асаблівай увагі заслугоўвае энергічны і дапытлівы настаяцель Яцэк Хутман, які бясконца вывучае таямніцы храма, а нядаўна знайшоў пад алтарнай часткай касцёла яшчэ адно пахаванне, магчыма, нават фундатараў храма.

Пра палац Бішэўскіх у Лынтупах існуе прыгожая легенда. Малады ўладальнік Лынтупаў Юзаф падчас вучобы ў Парыжы закахаўся ў адну французскую актрысу і прапанаваў ёй руку і сэрца. А яна паабяцала, што выйдзе за яго замуж толькі тады, калі ён пабудуе для яе цудоўны палац, які адпавядае яе становішчу. Бішэўскі быў архітэктарам і сам заняўся праектаваннем дома. І ў выніку пабудаваў цудоўны дом з паркам, шырокімі алеямі і сажалкамі. Але дарэмна. Каварную прыгажуню ён не ўразіў, яна фыркнула і з'ехала назад у свой Парыж. А Юзаф так і застаўся халасцяком.

Калісьці галоўную плошчу Паставаў называлі Рынкавай, а цяпер яна завецца плошчай Леніна. Таму што цэнтральная і на ёй стаіць помнік правадыру пралетарыята. Дарэчы, помнік унікальны, бо самы малады сярод усіх беларускіх помнікаў Леніну.

Але адметнасць плошчы не толькі ў гэтым. Яна стала адной з першых ансамблевых забудоў на тэрыторыі Беларусі. Усе дамы на ёй узводзіліся не як прыйдзецца, а ў адзін час і па праекце аднаго архітэктара – італьянца Джузепэ дэ Сака. Дарэчы, галоўнага архітэктара ўсяго Вялікага Княства Літоўскага. З 22 будынкаў да нашых дзён захавалася толькі шэсць, аднак выглядае плошча вельмі цэласна і гарманічна. Характэрныя фігурныя фасады домікаў надаюць Паставам рысы еўрапейскага гарадка. У адным з іх – у доме аптэкара – пастаўчане ўжо 250 гадоў купляюць лекі. Калісьці ў ім жыў лекар, а потым, каб не парушаць традыцыі, там размясцілі аптэку *(з газеты)*.

36.9. Батлейка (ад Betleem – польская назва г. Віфлеем, дзе паводле біблейскага міфа нарадзіўся Ісус Хрыстос) – беларускі народны лялечны тэатр. Вядомы з XVI ст. Некаторае падабенства да беларускай батлейкі маюць украінскі вярцеп (найбольш пашыраны ў XVIII–XIX стст.) і польская шопка (вядомая з XV ст.). Паказы батлейкі звычайна адбываліся на Каляды; для гэтага выраблялі з дрэва спецыяльныя скрынкі, звычайна мелі выгляд хаткі ці царквы, з гарызантальнымі перагародкамі (сцэнамі-ярусамі). Лялькі-персанажы рабіліся з дрэва і каляровай тканіны. Паказы суправаджаліся словамі і музыкай, а батлеечнік агучваў персанажы-лялькі рознымі галасамі. Звычайна батлеечнае прадстаўленне складалася з дзвюх частак: рэлігійнай (кананічнай) і свецкай (народна-бытавой), прычым кана-

нічны сюжэт разыгрываўся на верхнім ярусе, а свецкі – на ніжнім. Вельмі папулярнымі былі народныя інтэрмедыйныя сцэнкі з песнямі і танцамі, у якіх нярэдка ў гумарыстычнай і востpасатырычнай форме высмейваліся паводзіны нахабных, ілжывых, сквапных купцоў, шляхцічаў, паноў, карчмароў і да т. п. Асноўнымі кампанентамі батлеечных паказаў былі песня, танец, дыялог, маналог.

У канцы XIX – пачатку XX ст. асобныя сцэны батлейкі выконвалі жывыя акцёры (т. зв. «жывая батлейка»). З канца 1980-х гг. робяцца спробы адрадзіць паказы батлейкі на Каляды. З 1991 г. паказы батлейкі адбываюцца ў філіяле Літаратурнага музея імя М. Багдановіча, а прафесійны Дзяржаўны тэатр лялек і Тэатр-студыя кінаакцёра паставілі батлеечную п’есу «Цар-Ірад» (*паводле Э. Дубянецкага*).

37. Расшыфруйце агульнапрынятыя ўмоўныя скарачэнні. У якіх маўленчых сітуацыях іх выкарыстанне будзе дарэчным:

га, км, ст., стст., г., гг., заг. кафедры, заг. аддзела, і да т. п., і інш., вобл., р-н, гл., т., тт., ст. выкладчык, праф., БДУКМ, экз., напр., выд-ва, в. а., зб. тв., да н. э., разм., кніжн., праст., гіст., афіц., ф-т, P.S., N.B., мін., хв., ун-т, к/т, т. зв., БДУ.

38. Складзіце тэкст асабістай візіткі з улікам лаканічнасці і дакладнасці маўлення.

СПІС РЭКАМЕНДАВАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. *Азарка, В. У.* Беларуская мова : спецыяльная лексіка / В. У. Азарка, А. С. Васілеўская, М. М. Круталевіч. – Мінск : ВВЦ БДПУ, 2004. – 207 с.

2. *Антанюк, Л. А.* Беларуская мова: спецыяльная лексіка / Л. А. Антанюк, Б. А. Плотнікаў. – Мінск : Акадэмія кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь, 2004. – 128 с.

3. *Антанюк, Л. А.* Беларуская навуковая тэрміналогія : фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыянаванне / Л. А. Антанюк. – Мінск : Навука і тэхніка, 1987. – 240 с.

4. *Асіпчук, А. М.* Беларуская мова. Прафесійная лексіка : дапаможнік / А. М. Асіпчук, В. В. Маршэўская, А. С. Садоўская. – Гродна : ГрДУ, 2009. – 271 с.

5. Асновы культуры маўлення і стылістыкі / пад рэдакцыяй У. В. Анічэнка. – Мінск : Універсітэцкае, 1992. – 255 с.

6. *Багамолава, А. М.* Стылістыка і культура беларускага маўлення : падручнік / А. М. Багамолава, Г. К. Семянькова. – Мінск : РІВШ, 2023. – 392 с.

7. Беларуская мова. Прафесійная лексіка : дапаможнік / аўт.-склад.: В. В. Маршэўская, І. В. Піваварчык, А. С. Садоўская. – Гродна : ГрДУ, 2006. – 84 с.

8. Беларуская мова ў схемах і табліцах : дапаможнік для вучняў агульнаадукацыйных устаноў / складальнік А. В. Ляўковіч. – Мазыр : Белый ветер, 2010. – 106, [2] с.

9. Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэдакцыяй А. Я. Міхневіча ; рэдкалегія: Б. І. Сачанка [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – 655 с.

10. *Гаўрош, Н. В.* Афарыстычныя выслоўі беларускіх пісьменнікаў / Н. В. Гаўрош, Н. М. Нямковіч. – Мінск : Вышэйшая школа, 2012. – 638 с.

11. *Жэлуновіч, А. А.* Прафесійная лексіка (тэставыя заданні для самакантролю па беларускай мове) / А. А. Жэлуновіч. – Мінск : Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў, 2007. – 34 с.

12. *Каляда, А.* Беларускае літаратурнае вымаўленне : практыкум па дыкцыі і арфаэпіі / А. Каляда. – Мінск : Вышэйшая школа, 2006. – 100 с.

13. Каўрус, А. Дакумент па-беларуску / А. Каўрус. – Мінск : Беларусь, 1994. – 159 с.

14. Красней, В. П. Сучасная беларуская мова: лексікалогія, фразеалогія : вучэбны дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў універсітэтаў / В. П. Красней, У. М. Лазоўскі, І. М. Шчарбакова. – Мінск : Універсітэцкае, 1984. – 175 с.

15. Куліковіч, У. І. Беларускі правапіс : правілы, заданні, кантрольныя работы / У. І. Куліковіч. – Мінск : Завігар, 1998. – 280 с.

16. Куліковіч, У. І. Новае ў беларускай арфаграфіі. Правілы. Заданні. Тэсты. Слоўнік : вучэбны дапаможнік / У. І. Куліковіч. – Мінск : Новое знание, 2011. – 507 с.

17. Куліковіч, У. І. Сучасная беларуская арфаграфія. Правілы. Трэніровачныя заданні. Кантрольныя работы. Заліковыя тэсты. Даведкі : вучэбны дапаможнік / У. І. Куліковіч. – Мінск : Новое знание, 2010. – 124 с.

18. Лепешаў, І. Я. Практыкум па беларускай мове / І. Я. Лепешаў, Г. М. Малажай, К. М. Панючыц. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 301 с.

19. Ляшчынская, В. А. Беларуская мова : тэрміналагічная лексіка : вучэбны дапаможнік / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ БДУ, 2001. – 256 с.

20. Ляшчынская, В. А. Студэнту аб мове : прафесійная лексіка / В. А. Ляшчынская. – Мінск : ІВЦ Мінфіна, 2003. – 243 с.

21. Пісарэнка, А. М. Функцыянальная стылістыка беларускай мовы : вучэбны дапаможнік / А. М. Пісарэнка. – Мінск : Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры, 2003. – 62 с.

22. Пішам па-беларуску : даведнік па арфаграфіі і пунктуацыі з каментарыямі : дапаможнік для агульнаадукацыйных устаноў з беларускай і рускай мовамі навучання / З. І. Бадзевіч [і інш.]. – Мінск : Аверсэв, 2010. – 191 с.

23. Сучасная беларуская літаратурная мова. Уводзіны. Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія. Фразеаграфія. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія : вучэбны дапаможнік / М. Ц. Кавалёва, А. К. Юрэвіч, Ф. М. Янкоўскі [і інш.]. – 3-е выд., дапрац. і дапоўн. – Мінск : Вышэйшая школа, 1993. – 206 с.

24. Сучасная беларуская літаратурная мова : марфалогія / пад рэдакцыяй М. С. Яўневіча. – Мінск : Вышэйшая школа, 1997. – 288 с.

25. Сучасная беларуская мова : вучэбны дапаможнік / Л. М. Грыгор'ева [і інш.] ; пад агульнай рэдакцыяй Л. М. Грыгор'евай. – 4-е выд., выпр. – Мінск : Вышэйшая школа, 2011. – 622 с.

26. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі / Г. У. Арашонкава, А. М. Булыка, А. І. Падлужны ; Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск : Беларуская навука, 1999. – 173 с.

27. *Цікоцкі, М. Я.* Стылістыка беларускай мовы / М. Я. Цікоцкі. – Мінск : Вышэйшая школа, 1995. – 301 с.

28. *Шакун, Л. М.* Карані роднай мовы: выбраныя працы па гісторыі беларускай мовы / Л. М. Шакун. – Мінск : [б. в.], 2001. – 205 с.

29. *Шакун, Л. М.* Словаўтварэнне : вучэбны дапаможнік для філалагічнага факультэта ВНУ / Л. М. Шакун. – Мінск : Вышэйшая школа, 1978. – 128 с.

30. *Шкраба, І. Р.* Варыянтнасць у сучаснай беларускай мове / І. Р. Шкраба. – Мінск : Асар, 2004. – 204 с.

Слоўнікі

31. *Арашонкава, Г. У.* Кіраванне ў беларускай і рускай мовах : слоўнік-даведнік / Г. У. Арашонкава, В. П. Лемцюгова. – Мінск : Вышэйшая школа, 1991. – 303 с.

32. Арфаэпічны слоўнік беларускай мовы / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі [і інш.] ; укладальнікі: В. П. Русак [і інш.] ; рэдкалегія: В. П. Русак, Ю. С. Гецэвіч, С. І. Лысы. – Мінск : Беларуская навука, 2017. – 757 с.

33. Беларускі арфаграфічны слоўнік / укладальнікі: Л. П. Кунцэвіч, І. У. Кандраценя ; пад рэдакцыяй А. А. Лукашанца. – 3-е выд., выпр. – Мінск : Беларуская навука, 2012. – 695 с.

34. *Булыка, А. М.* Слоўнік іншамоўных слоў : у 2 тамах / А. М. Булыка. – Мінск : БелЭн, 1999. – 2 т.

35. Вечные слова : восьмиязычный словарь фразеологических эквивалентов / Н. А. Гончарова [и др.] ; под редакцией Н. А. Гончаровой. – Минск : Белорусская ассоциация «Конкурс», 2012. – 272 с.

36. *Гаўрош, Н. В.* Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы / Н. В. Гаўрош. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 603 с.

37. Грабчыкаў, С. М. Слоўнік паронімаў беларускай мовы / С. М. Грабчыкаў. – Мінск : Народная асвета, 1994. – 476 с.

38. Граматычны слоўнік назоўніка / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры, Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа ; укладальнікі: Г. У. Арашонкава [і інш.] ; навуковы рэдактар В. П. Русак. – 2-е выд. дапрац. – Мінск : Беларуская навука, 2013. – 1245 с.

39. Клышка, М. К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М. К. Клышка. – Мінск : Радыёла-плюс, 2005. – 672 с.

40. Лазоўскі, М. У. Слоўнік антонімаў беларускай мовы: канкрэтныя выпадкі ўжывання / М. У. Лазоўскі. – Мінск : Універсітэцкае, 1994. – 292 с.

41. Лепешаў, І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2 тамах / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 1993. – 2 т.

42. Русско-белорусский словарь : в 3 томах / под ред. А. А. Лукашанца. – Мінск : БелЭн, 2012. – 3 т.

43. Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы / Б. А. Плотнікаў, В. П. Трайкоўская. – Мінск : Кніжны Дом, 2004. – 544 с.

44. Старычонак, В. Д. Слоўнік амонімаў беларускай мовы / В. Д. Старычонак. – Мінск : Вышэйшая школа, 1991. – 255 с.

45. Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. – Мінск : Вышэйшая школа, 1990. – 224 с.

46. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65 000 слоў / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры, Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа ; укладальнікі: І. Л. Капылоў [і інш.] ; пад рэдакцыяй І. Л. Капылова. – Мінск : БелЭн, 2016. – 968 с.

47. Шкраба, І. Р. Крынічнае слова: беларускія прыказкі і прымаўкі / І. Р. Шкраба, Р. В. Шкраба. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1987. – 286 с.

48. Шкраба, І. Р. Самабытнае слова : слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі : у рускамоўным дачыненні / І. Р. Шкраба. – Мінск : БелЭн, 1994. – 222 с.

49. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : у 8 тамах / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979–1993. – 8 т.

Вучэбнае выданне

Пісарэнка Алена Міхайлаўна,
Шунейка Вольга Валянцінаўна,
Жэлуновіч Алена Адольфаўна і інш.

БЕЛАРУСКАЯ МОВА: ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА

Вучэбна-метадычны дапаможнік

Рэдактар В. К. Жолтак
Карэктар В. Б. Кудласевіч
Тэхнічны рэдактар Л. М. Мельнік
Дызайн вокладкі М. М. Чудук

Падпісана ў друк 24.08.2026. Фармат 60х84 $^{1}/_{16}$.
Папера офісная. Рызаграфія.
Ум. друк. арк. 19,41. Ул.-выд. арк. 15,79. Тыраж 85 экз. Заказ 977.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
УА «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/177 ад 12.02.2014.
ЛП № 02330/456 ад 23.01.2014.
Вул. Рабкораўская, 17, 220007, г. Мінск.